

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛАЗОРКО ОЛЬГА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 159.9 : 316.334.4 (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПСИХОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ
ЯК СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки / 053 – Психологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий консультант: **Вірна Жанна Петрівна**, доктор психологічних наук,
професор

Луцьк – 2017

АНОТАЦІЯ

Лазорко О.В. Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук (доктора психології) за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології (053 – Психологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, 2017; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2017.

У дисертаційній роботі обґрунтовано феномен безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. Зазначено, що активне включення особистості у професійну сферу віднаходить відображення у прояві безпеки як індикатора безпечного функціонування особистості у ході професіоналізації.

Конкретизуючи психологічний зміст безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації у концептуальному обґрунтуванні конструкту «професійна безпека особистості» і конструюючи структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості, в основі якої закладені методологічні принципи і положення системного, суб'єктного і синергетичного підходів (суб'єктний принцип визначає суб'єктні особливості, які виражені у суб'єктно-особистісних характеристиках; системний принцип – змістові особливості, які виражені у соціально-особистісних характеристиках; синергетичний принцип – якісні особливості, які є інтегративною ознакою структури особистості), зазначено, що професійна безпека особистості реалізується в двох аспектах: внутрішньому – через систему узгодження модальностей людини як цілісності і як її зовнішньої взаємодії із світом. Цей факт дуже добре пояснює положення, що професійна безпека особистості знаходиться під впливом суб'єктно-особистісних (спрямованість особистості, проєкції життєвого шляху людини або її самосвідомість, здібності, темперамент і характер, психічні процеси і стани, досвід суб'єкта) та

соціально-психологічних факторів (сфера професійного функціонування, вікові особливості особистості та умови праці).

Узагальнення системно-структурних особливостей організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, відображено у змісті *професійної безпеки особистості* як сукупності поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати якісний рівень життя.

Розроблено структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості, в основі якої закладені методологічні принципи і положення системного, суб'єктного і синергетичного підходів, інтерпретаційний зміст яких визначає суб'єктні, змістові та якісні характеристики, що віднаходять вияв відповідно у суб'єктно-особистісних, соціально-особистісних та інтегративних якостях особистості. В структурі суб'єктно-особистісних характеристик виокремлено компоненти: спрямованість особистості, проєкції життєвого шляху людини або самосвідомість, здібності, темперамент і характер, психічні процеси і стани, досвід суб'єкта; а в структурі соціально-психологічних факторів – сферу професійного функціонування, вікові особливості особистості та умови праці; якісні характеристики інтегрують і регулюють структуру особистості як суб'єкта життя.

Встановлено особливості інтегративних характеристик професійної безпеки особистості у просторі диференціації суб'єктно-особистісних та соціально-особистісних властивостей, які відрізняються за параметрами сфери її професійного функціонування (сфера вибору професії, сфера професійного навчання, сфера професійної адаптації і сфера власне професійної реалізації), вікового діапазону (стадії оптанта, адепта, адаптанта і майстра) та умовами праці (звичайні і особливі).

Зазначено, що професійна безпека особистості реалізується в різноманітних формах, але потенційно регулюючим фактором її прояву є переживання соціальної задоволеності / фрустрованості, що найбільш чітко окреслює успішність професійної реалізації та є центральною ознакою

підвищення якості професійного та особистого життя. Значущість визначення професійної безпеки особистості через переживання стану соціальної задоволеності підкреслює гарантоване забезпечення захисту професійних інтересів особистості, квантифіковане у параметрах задоволення актуальної потреби професійної реалізації, що визначає закономірності узгодженості і координації виокремлених структурних компонентів в комплексі суб'єктно-особистісних якостей.

Емпіричне виявлення суб'єктно-особистісних та соціально-особистісних особливостей осіб, які відрізняються за параметрами сфери професійного функціонування, їх віковим діапазоном професійного становлення та умовами праці, проводилося у режимі фіксації рівня прояву соціальної задоволеності / фрустрованості особистості у кожному з чотирьох блоків емпіричної програми, присвяченій вивченню емпіричних референтів професійної безпеки в період професійної оптації, професійного навчання у виші, в межах професійної реалізації особистості в нормальних і особливих умовах на прикладі медичних працівників.

На основі отриманих емпіричних результатів узагальнено системогенез структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації.

Для досліджуваних старшокласників (етап професійної оптації) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості (низький рівень → середній рівень → високий рівень) відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: стимульно-пасивна активність → ініціативно-пізнавальна активність → креативно-збалансована активність.

У досліджуваних студентів (етап професійного навчання) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: нормергійно-витрачальна активність → нормергійно-накопичувальна активність → креативно-ефективна активність.

У досліджуваних медичних працівників (етап професійної адаптації), які працюють в звичайних (та особливих умовах) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: невротично-імпульсивна (емоційно-ригідна) активність → оперативно-економна (оперативно-адаптивна) активність → адаптивно-продуктивна (адаптивно-компенсаційна) активність. У досліджуваних медичних працівників (етап власне професійної реалізації), які працюють в звичайних (та особливих умовах) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: невротично-маніпулятивна (оперативно-ригідна) активність → нормативно-конформна (мобілізаційно-адаптивна) активність → адаптивно-конвенційна (адаптивно-оптимальна) активність.

Динамічна неоднорідність структурно-функціональної організації професійної безпеки уречальнює аспекти синергетичного потенціалу досліджуваного феномену. Розвинуто ідеї щодо функціонування механізмів (*латентної інгібіції та консеквентного зростання*) задоволення актуальної потреби професійної реалізації. Конкретизовано три номінативні модуси стану професійної безпеки особистості – *невротична, нормативна і продуктивна*, кожен з яких є комплексом властивостей, притаманних певним станам, відповідно до співвідношення рівня прояву соціальної задоволеності особистості та актуалізації потреби професійної реалізації особистості. Обґрунтовано синергетичні ефекти, які у інтегративній системі професійної безпеки особистості демонструють: *послаблення* (деінтеграцію) функціонування системи у напрямку виникнення професійної невротизації особистості; або *посилення* (інтеграцію) функціонування системи у напрямку адаптивно-безпечного розвитку особистості. Розглянуто аспекти розробки програми самоуправління професійною безпекою як інтегративною синергетичною системою, що проектується як єдиний рекреаційний

комплекс із усіма напрямками взаємодії особистості у соціально-професійному середовищі та із внутрішніми трансформаціями особистості як суб'єкта професійної реалізації. Обґрунтовано «мішені» профконсультаційного впливу при блокуванні латентної інгібіції задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості на кожному з етапів професійного становлення: у період професійної оптації варто застосовувати домінуючий вплив *творчого індивідуалізованого ставлення до професійного майбутнього*; під час професійного навчання у виші – вплив *позитивного установочного сприйняття майбутнього професійного життя*; в період професійної адаптації – вплив *саморегуляції і самоконтролю професійної діяльності*; а у ході власне професійної реалізації – вплив *конструктивної ініціації професійної компетенції*.

Зазначено практичне значення дисертаційного дослідження, що полягає у тому, що отримані результати вивчення проблеми відповідно до змодельованої структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості та запропоновані психодіагностичні процедури можуть бути використані у психологічній практиці професійної психології у вигляді навчально-корекційних рекомендацій з підвищення професійного комфорту та благополуччя на різних етапах професійного становлення особистості.

Дисертаційна робота містить перспективи подальшого вивчення проблеми через поглиблення знань про структурно-функціональні особливості безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, детальне розкриття «особистісного виміру» професійної безпеки особистості на різних етапах онто- і професіогенезу та складання емпірико-діагностичних програм прогнозування і формування змісту професійної безпеки особистості.

Ключові слова: безпека, психологічна безпека, професійна безпека особистості, професіоналізація, професійна реалізація, суб'єкт, соціальна задоволеність, соціальна фрустрованість.

ANNOTATION

Lazorko O. V. Psychology of personality safety as a subject of professionalization. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for obtaining scientific degree of the doctor of psychological sciences (the doctor of psychology) in specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology (053 – Psychology). – Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2017; V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2017.

The phenomenon of personality safety as a subject of professionalization has been substantiated and developed in the dissertation paper. It is noted that personality's active inclusion into professional sphere finds its reflection in a safety manifestation as an indicator of a safe personality functioning in a course of professionalization.

Specifying the psychological content of a personality's safety as a subject of professionalization in the conceptual substantiation of the construct "professional safety of a personality" and building the structural and functional model of a personality professional safety, based on the methodological principles and grounds of systemic, subjective and synergetic approaches (subjective principle defines the subjective peculiarities expressed in the subject personal characteristics; systemic principle – the content peculiarities, which are expressed in the social personal characteristics, synergetic principle – qualitative peculiarities that are an integrative feature of a personality's structure); it is stated that personality professional safety is realized in two aspects: the internal one - through the system of harmonization of human modalities as integrity and its external interaction with the world. This fact very clearly explains the thesis that personality professional safety is under the influence of subject personal (personality orientation, human lifeway projections or consciousness, abilities, temperament and character, mental processes and states, subject experience) and social psychological factors (professional functioning sphere, personality age peculiarities and working conditions).

The generalization of the systemic structural peculiarities of personality's safety organization as a subject of professionalization is reflected in the introduced term *personality professional safety* as combination of current state and factors that characterize stability and sustainability of the professional level of human development, which allows to maintain a high living standard.

The structural functional model of personality professional safety has been developed, based on the methodological principles and grounds of systemic, subjective and synergetic approaches, which interpretive content define the subjective, content and qualitative characteristics, that find their manifestation respectively in the subject personal, social personal and integrative qualities of personality. In the structure of subject personal characteristics the following components are distinguished: personality orientation, human lifeway projections or self-consciousness, abilities, temperament and character, mental processes and states, subject experience; and in the structure of social psychological factors - the sphere of professional functioning, personality age peculiarities and working conditions; qualitative characteristics integrate and regulate a structure of personality as a subject of life activity.

Peculiarities of integrative characteristics of personality professional safety were defined in the differentiation space of subject personal and social personal properties, which differ in parameters sphere of its professional functioning (professional choice sphere, professional education sphere, professional adaptation sphere and actual professional realization sphere), age range (stages of optant, adept, adaptant and master) and working conditions (regular and special) have been empirically determined.

It is indicated that personality professional safety is being realized in different forms, but potential regulating factor of its manifestation is experience of social satisfaction / frustration, that most clearly outlines the success of professional realization and is the central indication of improving the quality of professional and personal life. The significance of determining the professional safety of a personality through the experience of social satisfaction state

emphasizes the guaranteed protection assurance of personality professional interests, quantified in satisfaction parameters of the actual need of professional realization, which determines the regularities of coherence and coordination of singled out structural components in the complex of subject personal qualities.

Empirical detection of subject personal and social personal peculiarities of people who differ by parameters of professional functioning sphere, their age spectrum of professional becoming and working conditions, was conducted in the mode of manifestation level fixation of social satisfaction / frustration of personality in each of the four blocks of empirical research, devoted to the study of empirical referents of professional safety in the period of professional choice, professional training in the higher educational establishment, within the limits of professional realization of personality in normal and special conditions on the example of health care workers.

On the basis of obtained empirical results was generalized the system genesis of structural and functional organization of personality professional safety at different stages of professionalization.

For the understudied senior pupils (stage of professional option) by the level of their social satisfaction / frustration experience (low level → average level → high level), the following experience parametric differences of actual need for professional realization have been defined: stimulatory and passive activity → initiative-cognitive activity → creative balanced activity.

For the understudied students (stage of professional training) by the level of their social satisfaction / frustration experience, the following experience parametric differences of actual need for professional realization have been determined: normergic expedient activity → normergic accumulative activity → creative effective activity.

For the understudied health care workers (actual stage of professional realization), who work in normal (and special) conditions, by the level of their social satisfaction / frustration experience, the following experience parametric differences of actual need for professional realization have been detected: neurotic

impulsive (emotional rigid) activity → operational economic (operational adaptive) activity → adaptive productive (adaptive compensatory) activity.

For the understudied health care workers (stage of professional adaptation), who work in normal (and special) conditions, by the level of their social satisfaction / frustration experience, the following experience parametric differences of actual need for professional realization have been identified: neurotic manipulative (operative rigid) activity → normative conformal (mobilizational adaptive) activity → adaptive conventional (adaptive optimal) activity.

Dynamic heterogeneity of structural and functional organization of professional safety makes real aspects of synergetic potential of the studied phenomenon. Ideas considering the mechanisms functioning (*latent inhibition and cosequent growth*) have been developed to meet the actual need for professional realization. Three nominative modes of professional safety of a personality are specified – *neurotic, normative and productive*, each of which is a complex of properties inherent to certain states, in accordance with interrelation between the manifestation level of social satisfaction of personality and actualization of the need for professional realization of personality.

The synergetic effects have been substantiated, which in integrative system of professional safety of personality demonstrate: *weakening* (deintegration) of the system functioning in the direction of the emergence of professional neuroticism of personality, or *strengthening* (integration) of the system in the direction of adaptive and safe development of personality. The development aspects of self-control program of professional safety are considered as integrative synergetic system, which is projected as a single recreational complex with all directions of personality interaction in social professional environment and with internal transformations of personality as a subject of professional realization. The «target» of professional counseling influence in case of latent inhibition blocking the actual satisfaction need for personality professional realization at each stage of professional development have been substantiated: during the period of

professional choice it is worth to apply the dominant influence of *creative individualized attitude toward professional future*; during professional training in higher educational establishment – the influence of *positive institutive perception of future professional life*; in professional adaptation period – the influence of *self-regulation and self-control of professional activity*; and during actual professional realization course – the influence of *constructive initiation of professional competence*.

The practical significance of represented dissertation research indicates, that the obtained results of the studying problem in accordance with the simulated structural and functional organization of personality professional safety and the proposed psychodiagnostic procedures, can be used in psychological practice of professional psychology in the form of educational and correctional recommendations for professional comfort and well-being improving at different stages of professional becoming of personality.

The dissertation paper contains prospects for further study of the problem through the extension of knowledge about the structural and functional peculiarities of personality safety as a subject of professionalization, detailed disclosure of “personality dimension” of personality professional safety at different stages of onto- and professio-genesis and composition of empirical diagnostic programs of content prognosing and formation of personality professional safety.

Key words: safety, psychological safety, personality professional safety, professionalization, professional realization, subject, social satisfaction, social frustration.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки особистості [Текст] : монографія / О.В. Лазорко, – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 440 с.
2. Лазорко О.В. Професійно-екологічний простір: ознаки особистісної безпеки та соціальної зрілості / О.В. Лазорко. – Вісник Черніг. нац. пед. ун-

ту. – Випуск 121. – Т. 1. Серія «Психологічні науки». – Чернігів, 2014. – С. 198-202.

3. Лазорко О.В. Професійна безпека: емпатійні резерви самореалізації майбутніх фахівців соціономічних професій / О.В. Лазорко. – Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – Луганськ, 2014. – № 3(35). – С. 217-225.

4. Lazorko O.V. Psychosynergetic dimension of professional growth of personality / O.V. Lazorko. – European humanities studies: State and Society. – 2014-2015. – Issue 3. – P. 61-71.

5. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: адаптаційний вимір / О.В. Лазорко. – Психологічні перспективи. – Випуск 25. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2015. – С. 130–141.

6. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в особливих умовах діяльності: теоретична експлікація проблеми / О.В. Лазорко. – Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – 2015. – № 1(36). – С. 221-235.

7. Лазорко О. Свідомість індивіда як індикатор професійної безпеки особистості / Ольга Лазорко. – Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Серія «Психологія» / ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), І. Галян (ред. розділу) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – Випуск 35. – С. 26-36.

8. Лазорко О.В. Соціальна компетентність старшокласника в перспективній реальності моделювання його професійної безпеки / О.В. Лазорко. – Науковий журнал «Молодий вчений», № 9 (24) вересень, 2015. – Ч. 2. – С. 126-130.

9. Лазорко О.В. Соціально-фрустраційний вимір професійної безпеки в період вибору професії / О.В. Лазорко – Наука і освіта: наук.-практ. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – 2015. – № 10. – С. 80–85.

10. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: категоріально-методологічний статус феномену / О.В. Лазорко. – Психологія особистості : науковий журнал. – 2015. – № 1(6). – С. 139-149.

11. Лазорко О.В. Ставлення до здоров'я у прогностичному вимірі професійної безпеки особистості / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – № 2 (8) – С. 138-143.

12. Лазорко О.В. Задоволеність працею як особистісний ресурс професійної безпеки фахівців стресогенних професій / О.В. Лазорко – Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 41-47.

13. Лазорко О.В. Готовність до вікових змін фахівців стресогенних професій: адаптація, стагнація, акмереалізація / О.В. Лазорко – Вісник Чернігів. нац. пед. ун-ту. Серія «Психологічні науки» – Вип. 128. – Чернігів, 2015. – С. 151-155.

14. Лазорко О.В. Прогностические резервы профессиональной безопасности в период выбора профессии / О.В. Лазорко. – Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск : «Редакция журнала научных публикаций аспирантов и докторантов», 2015. – № 8 (110). – С. 73-78.

15. Лазорко О.В. Мотиваційна атрибуція ознак соціальної стратифікації та професійна безпека оптантів / О.В. Лазорко. – Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна ; серія «Психологія». – Харків, 2016. – Вип. 59. – С. 109-113.

16. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в період активної професійної реалізації / О.В. Лазорко. – Вісник Одеського нац. ун-ту ім. І.І. Мечнікова ; серія «Психологія». – Одеса : Астропринт, 2016. – Том 21. – Вип. 1 (39). – С. 131-139.

17. Лазорко О.В. Професійне самовизначення, резерви і безпека особистості / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць

Ин-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – № 1 (9) – С. 48-53.

18. Лазорко О.В. Координати психологічного благополуччя професійної реалізації фахівців в різних умовах праці / О.В. Лазорко. – Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Додаток 3 до Вип. 36. – Том III (19) : тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2016. – С.131-139.

19. Лазорко О.В. Стратегії самоствердження у переживанні соціальної фрустрованості сучасного студента: ознаки життєвої збалансованості і професійної безпеки / О.В. Лазорко // Психологічні перспективи. – Випуск 28. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. – С. 164-175.

20. Лазорко О.В. Психозахисна детермінація професійного самозбереження фахівців стресогенних професій / О.В. Лазорко. – Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – Випуск 34. – Кам'янець-Подільський : «Аксіома», 2016. – С. 304-316.

21. Лазорко О.В. Соціальна зрілість як інтегративний модуль професійної безпеки сучасних студентів / О.В. Лазорко. – Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 59-64.

22. Лазорко О. Копінг-ресурси забезпечення професійної безпеки медичного працівника / О. Лазорко // Вісник Нац. академії Держ. прикордон. служби України. Серія : Психологія. – 2016. – Вип. 3. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2016_3_9.

23. Лазорко О.В. Емоційний профіль психологічного благополуччя студентської молоді / О.В. Лазорко. – Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 91-96.

24. Лазорко О.В. Професійне здоров'я у вимірі забезпечення особистісної безпеки фахівця / О.В. Лазорко [Olha V. Lazorko. Occupational health in the dimension of providing personal security of specialist] // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 2 (14) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 171-184.

25. Лазорко О.В. Прогностичні детермінанти професійної безпеки особистості в період професійного навчання / О.В. Лазорко [Olha V. Lazorko. Prognostic determinants of individual occupational safety during vocational training] // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 4 (16) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 81-99.

26. Lazorko O.V. Occupational health of specialists of stressful professions: personality resources of emotional resistance / O.V. Lazorko. – American Journal of fundamental & experimental research. – Issue: 3 (3). – New York NY, USA, 2016. – P. 37-46. ; режим доступу: <http://journal.ua-usa.org>

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Лазорко О.В. Социальное измерение безопасности человека в условиях психотравмирующих ситуаций / О.В. Лазорко // Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини : мат. Всеукр. наук.-практ. конф. ; (28-29 листопада 2014 р.) / відп. ред. Хомуленко Т. Б. – Харків : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2014. – С. 186-188.

2. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в емоційно-напружених умовах діяльності / О.В. Лазорко. – Особистість в екстремальних умовах : зб. ст. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (20 травня 2015 р.). – Львів, 2015. – С. 12-18. ; режим доступу: <http://ubgd.lviv.ua/moodle/mod/folder/view.php?id=9494>

3. Лазорко О.В. Професійна безпека у динаміці життєвого шляху фахівця / О.В. Лазорко // Психологія професійної безпеки особистості : мат.

міжнар. наук.-практ. конф. ; (20-21 березня 2015 р.) – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – С. 117-121.

4. Лазорко О.В. Профессиональная безопасность: аспекты психологического консультирования / О.В. Лазорко. – Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире : сб. науч. трудов участников II Междунар. науч.-практ. конф. ; (23-24 апреля 2015 г.) / под общ. ред. Н.Б. Карабущенко, Н.Л. Сунгуровой. – Москва : РУДН, 2015. – С. 223-227.

5. Лазорко О.В. Професійна безпека: детермінаційні ознаки соціальної стратифікації в період ранньої професіоналізації особистості / О.В. Лазорко // Актуальні проблеми теорії та практики психологічної допомоги. – Мат. VII Харк. міжнар. психол. читань ; (25-26 листопада 2015 р.). – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 65-68.

6. Лазорко О.В. Просоціальна активність фахівців допомагаючих професій: ризики професійних деструкцій / О.В. Лазорко // Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе : сб. мат. междунар. науч.-практ. конф. ; (19-20 мая 2016 г.) / под ред. И.Е. Валитовой. – Брест : Брест. гос. ун-т имени А.С. Пушкина, 2016. – С. 262-266.

7. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки: наукові інтенції обґрунтування і дослідження / О.В. Лазорко. – Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя : зб. наук. ст. за мат. міжнар. наук.-практ. конф. ; (7 квітня 2016 р.) / гол. ред. Ж.П. Вірна. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 233-237.

8. Лазорко О.В. Самоактуалізація як мотиваційний чинник суб'єкта професійного становлення особистості / О.В. Лазорко. – Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. ; (26-27 травня 2016 р.) / за ред. Овчаренко О.В. – Електрон. дані. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2016. – С. 56-59.

9. Лазорко О.В. Рання професіоналізація дитини: психоаналітичний огляд забезпечення особистісної безпеки / О.В. Лазорко // Actual questions and

problems of development of social sciences : proceedings of the conference ; (June 28-30, 2016). – Kielce : Holy Cross University, 2016. – С. 10-13.

10. Лазорко О.В. Феномен професійної безпеки: категоріально-понятійні пріоритети і принципи інтерпретації / О.В. Лазорко. – Развитие науки в XXI веке : сб. статей науч.-инфор. центра «Знание» по мат. XIV междунар. заоч. науч.-практ. конф. : 3 часть. – Х. : научно-информационный центр «Знание», 2016. – С. 93-98.

11. Лазорко О.В. Синергетичний ефект професійного самовизначення особистості / О.В. Лазорко. – Технології роботи психолога в організації : тези III Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – С. 39-41.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Психологія професійної безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості [Текст] : колективна монографія / О. Лазорко, Ж. Вірна, Л. Акімова [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 588 с. (Розділ 1.1. Професійна безпека особистості в системі психологічних явищ (С. 8-29)).

2. Психологія професійної компетентності медичних сестер: адаптаційний вимір [Текст] : колективна монографія / О.В. Лазорко, П.Д. Гайдучик, А.М. Лазько [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 220 с. (Розділ 1.1. Професійне здоров'я фахівця: психологічні ознаки професійної безпеки особистості (С. 6-28)).

ЗМІСТ

ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1. БЕЗПЕКА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: КАТЕГОРІАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	
1.1. Феномен безпеки в межах соціально-психологічного знання	35
1.2. Систематизації уявлень про психологічну безпеку особистості	48
Висновки до розділу 1	68
Список використаних джерел у розділі 1	70
РОЗДІЛ 2. ПРОФЕСІЙНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ	
2.1. Безпека як функціональний складник професійної діяльності особистості	85
2.2. Безпека особистості в особливих умовах професійної діяльності	104
2.3. Професійна безпека в ознаках професійного здоров'я особистості	121
2.4. Професійна безпека у адаптаційному вимірі особистості	140
Висновки до розділу 2	161
Список використаних джерел у розділі 2	164
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПЦІЯ І ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ	
3.1. Системно-структурна методологія розробки проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації	185
3.2. Емпіричні референти безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації	200
3.3. Емпіричне дослідження професійної безпеки особистості: процедурно-методичне забезпечення	
3.3.1. Методологічні принципи емпіричного дослідження	210
3.3.2. Хронологія дослідження і склад вибірки	214

3.3.3.	Характеристика психодіагностичного інструментарію	219
3.3.4.	Методи статистичної обробки даних	242
	Висновки до розділу 3	243
	Список використаних джерел у розділі 3	245

РОЗДІЛ 4. ПРОФЕСІЙНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ: ЕКСПЛІКАЦІЯ ЕМПІРИЧНИХ РЕФЕРЕНТІВ

4.1.	Суб'єктно-особистісні індикатори соціальної задоволеності / фрустрованості оптантів	251
4.2.	Факторна модель стану професійної безпеки особистості в період вибору професії	259
4.3.	Прогностичні детермінанти професійної безпеки особистості в період вибору професії	268
4.4.	Суб'єктно-особистісні індикатори соціальної задоволеності / фрустрованості студентів	274
4.5.	Факторна модель стану професійної безпеки особистості в період професійного навчання	284
4.6.	Прогностичні детермінанти професійної безпеки особистості в період професійного навчання	301
4.7.	Суб'єктно-особистісні індикатори соціальної задоволеності / фрустрованості фахівців в звичайних та особливих умовах професійної реалізації на різних етапах становлення	307
4.8.	Факторні моделі стану професійної безпеки фахівців в звичайних та особливих умовах професійної реалізації на різних етапах становлення	320
4.9.	Прогностичні детермінанти професійної безпеки фахівців в звичайних та особливих умовах професійної реалізації на різних етапах становлення	365
	Висновки до розділу 4	368
	Список використаних джерел у розділі 4	389

РОЗДІЛ 5. ПРОФЕСІЙНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ: СИСТЕМНІ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА СИНЕРГЕТИЧНІ ЕФЕКТИ САМООРГАНІЗАЦІЇ

5.1.	Системогенез структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації	393
5.2.	Синергетичні ефекти самоуправління професійною безпекою особистості	413
	Висновки до розділу 5	426
	Список використаних джерел у розділі 5	430
	ВИСНОВКИ	433
	ДОДАТКИ	
	ДОДАТОК А.	
	Таблиця А.1. Результати однофакторного дисперсійного аналізу у досліджуваних групах старшокласників	437
	ДОДАТОК Б.	
	Таблиця Б.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці старшокласників з низьким рівнем соціальної фрустрованості	444
	Таблиця Б.2. Остаточна регресивна модель у вибірці старшокласників з низьким рівнем соціальної фрустрованості	445
	ДОДАТОК В.	
	Таблиця В.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці старшокласників з високим рівнем соціальної фрустрованості	446
	Таблиця В.2. Остаточна регресивна модель у вибірці старшокласників з високим рівнем соціальної фрустрованості	447
	ДОДАТОК Д.	
	Таблиця Д.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників у вибірці старшокласників з середнім рівнем соціальної фрустрованості	448
	Таблиця Д.2. Остаточна регресивна модель у вибірці старшокласників з високим рівнем соціальної фрустрованості	448
	ДОДАТОК Е.	
	Таблиця Е.1. Результати обрахунку критерію Колмогорова-Смирнова для досліджуваних студентів	449
	ДОДАТОК Ж.	
	Таблиця Ж.1. Результати обрахунку критерію Н – Краскала-Уоллеса для студентів з різним рівнем соціальної фрустрованості	452

ДОДАТОК З

Таблиця З.1. Факторна структура складників та детермінант професійної безпеки студентів з різним рівнем соціальної фрустрованості	455
Таблиця З.2. Міра вибіркової адекватності та критерій Бартлетта	456
Таблиця З.3. Матриця перетворення компонент	456

ДОДАТОК К

Таблиця К.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед студентів з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості	457
Таблиця К.2. Остаточна регресивна модель у вибірці студентів з високим рівнем соціальної фрустрованості	458

ДОДАТОК Л

Таблиця Л.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед студентів з середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості	459
Таблиця Л.2. Остаточна регресивна модель у вибірці студентів з середнім рівнем соціальної фрустрованості	460

ДОДАТОК М

Таблиця М.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед студентів з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості	461
Таблиця М.2. Остаточна регресивна модель у вибірці студентів з низьким рівнем соціальної фрустрованості	461

ДОДАТОК Н

Таблиця Н.1. Результати обрахунку критерію Колмогорова-Смирнова у групі медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років	462
Таблиця Н.2. Результати обрахунку критерію Колмогорова-Смирнова у групі медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років	466

ДОДАТОК О

Таблиця О.1. Результати обрахунку критерію Н – Краскала-Уоллеса для медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з різним рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у різних умовах	470
Таблиця О.2. Результати обрахунку критерію Н – Краскала-Уоллеса для медичних працівників із стажем професійної діяльності більше 5-ти років з різним рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у різних умовах	472

ДОДАТОК П

Таблиця П.1. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи менше 5-ти років з високим рівнем соціальної	
---	--

фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	478
Таблиця П.2. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	480
Таблиця П.3. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	482
Таблиця П.4. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	485
Таблиця П.5. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	487
Таблиця П.6. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	489
Таблиця П.7. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	491
Таблиця П.8. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	493
Таблиця П.9. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	495
Таблиця П.10. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	497
Таблиця П.11. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	499
Таблиця П.12. Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	501

ДОДАТОК Р

Таблиця Р.1. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	503
Таблиця Р.2. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	503
Таблиця Р.3. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	504
Таблиця Р.4. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	504
Таблиця Р.5. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	505
Таблиця Р.6. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	506
Таблиця Р.7. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	507
Таблиця Р.8. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	508
Таблиця Р.9. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	509
Таблиця Р.10. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	509
Таблиця Р.11. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	510

Таблиця Р.12. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	510
Таблиця Р.13. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	511
Таблиця Р.14. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	512
Таблиця Р.15. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	513
Таблиця Р.16. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	514
Таблиця Р.17. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	515
Таблиця Р.18. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах	515
Таблиця Р.19. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	516
Таблиця Р.20. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	517
Таблиця Р.21. Результати обчислення множинної регресії вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	518
Таблиця Р.22. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	519
Таблиця Р.23. Результати обчислення множинної регресії	

вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	520
Таблиця Р.24. Остаточна регресивна модель у вибірці медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах	521
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА	522
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ	528
АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ	529

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ:

Група 1ЗвУ – група медичних працівників, які працюють у нормальних умовах зі стажем професійної діяльності до 5-ти років;

Група 2ОсУ – група медичних працівників, які працюють в особливих (емоційно напружених) умовах зі стажем професійної діяльності до 5-ти років;

Група 3ЗвУ – група медичних працівників, які працюють у нормальних умовах зі стажем професійної діяльності більше 5-ти років;

Група 4ОсУ – група медичних працівників, які працюють в особливих (емоційно напружених) умовах зі стажем професійної діяльності більше 5-ти років

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Повноцінне життя людини, сповнене реальними цінностями і принципами, визначає траєкторію його розгортання, векторизація якого зумовлена психологічним фактом безпеки, що є невід'ємною частиною соціально-економічних і суспільно-політичних процесів та базовим чинником якості життя особистості. Останнім часом перегляд пріоритетів в інтерпретації проблеми безпеки та їх трансформація з інтересів держави на інтереси самої людини, заактуалізували вивчення психологічної безпеки. Особливо аспекти безпеки особистості актуалізується у професійній сфері, що й зумовило розробку проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. Гострі суперечності, пов'язані з усталеною системою професійного становлення особистості, знаходять вияв на усіх етапах, починаючи з професійної оптації, професійного навчання, і, завершуючи власне професійним функціонуванням із усіма ознаками забезпечення психологічної безпеки. Традиційно, велика кількість досліджень у цій сфері стосується аналізу психологічної безпеки професійного середовища (І. Баєва, В. Бузунов, І. Буян, Г. Грачьев, С. Кандибович, С. Лазарев, В. Маралов, Ф. Мугулов, А. Романович, Б. Смирнов, В. Тарадай, Г. Фоменко, В. Шишков та ін.) та психологічної безпеки особистості (А. Брушлинський, Г. Дорофеева, Б. Єремеев, Н. Єфімова, Ю. Зинченко, Г. Ложкін, Н. Лизь, А. Кімберг, Т. Краснянська, С. Максименко, К. Нартова-Бочавер, Н. Харламенкова і ін.).

Суттєвими доробками теоретико-емпіричних досліджень щодо вивчення безпеки особистості в межах професійного становлення, є: вивчення особливостей життєвого і професійного розвитку особистості в межах онтогенетичних досліджень проблем життєвої самореалізації (К. Абульханова-Славська, Ж. Вірна, С. Дружилов, В. Осьодло, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Франкл, Е. Фром, В. Чудновський та ін.) та професійного самовизначення особистості як складової життєвого розвитку особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Ф. Василюк, Л. Виготський, Е. Еріксон, О. Злобіна,

І. Кон, М. Пряжніков, А. Фонарьов та ін.); вивчення мотиваційно-адаптаційного змісту професійної діяльності (Ф. Березін, В. Бодров, Є. Ільїн, О. Кокун, К. Лайжер, О. Маклаков, А. Налчаджян, О. Саннікова, В. Хаккер та ін.); розвитку і трансформації змісту професійної діяльності в особливих умовах (Л. Джуел, Дж. Лернер, В. Лефтеров, С. Миронець, О. Обознов, В. Олефір, Б. Смирнов, О. Тімченко та ін.); визначення морфологічних, психоемоційних і соціально-економічних констант професійного здоров'я (І. Галецька, Д. Грінберг, Ю. Кундієв, Р. Лазарус, Л. Леві, С. Мадді, Н. Майсак, Є. Приступа та ін.).

Водночас, з метою позбавлення фрагментарності вивчення цієї проблеми, своєчасним є методологічне обґрунтування структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до наукової теми кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки «Методологія і практика дослідження особистості» та є складовою комплексної науково-дослідної теми «Психологія професіоналізму особистості: технології професійного самозбереження в практиці» (номер державної реєстрації 0113U002217), що координується Міністерством освіти і науки України. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 5 від 21.11.2013 р.).

Об'єкт дослідження – феномен безпеки особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації.

Мета дослідження полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричній верифікації структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації.

Мета дослідження передбачає послідовне вирішення низки методологічних та емпіричних завдань:

1) здійснити теоретико-методологічний аналіз сучасного стану дослідження феномену безпеки особистості в психологічній науці та запропонувати підхід до вивчення професійної безпеки особистості як психологічного явища, що має свою структуру і процесуальну логіку прояву;

2) розробити структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості та визначити її основні методологічні позиції і принципи побудови;

3) обґрунтувати систему методів і підходів до емпіричного дослідження професійної безпеки особистості для оцінки суб'єктних, змістових та якісних характеристик особистості за такими параметрами як сфера професійного функціонування, вікові особливості професійної періодизації та умови праці;

4) встановити номінативні модуси професійної безпеки особистості відповідно рівня прояву соціальної задоволеності особистості та актуалізації потреби професійної реалізації на різних етапах професійного становлення;

5) узагальнити положення щодо системогенезу структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації та зазначити синергетичні ефекти самоуправління професійною безпекою особистості;

6) визначити «мішені» профконсультаційного впливу у психологічній практиці формування професійної безпеки особистості.

Теоретико-методологічну основу роботи склали: положення системно-структурної методології вивчення особистості як суб'єкта діяльності (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Брушлинський, В. Зинченко, Б. Ломов, Т. Татенко, Т. Титаренко, К. Уїлберг, Д. Фельдштейн, Г. Хакен та ін.); методологія генетичної психології С. Максименка та теоретичні ідеї А. Адлера, Р. Ассаджіолі, Е. Еріксона, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Фромма, З. Фрейда та ін.; теоретико-емпіричні

дослідження феномену безпеки в умовах впливу соціально-політичних, інформаційно-психологічних та економічних факторів (Р. Агузумцян, А. Баланда, В. Бузунов, І. Ващенко, Б. Вернерфельт, Г. Грачов, О. Дейнека, Л. Джуел, Н. Завацька, Ю. Зинченко, Ф. Мугулов, А. Романович, Ю. Саєнко та ін.); концептуальні розробки феномену психологічної безпеки особистості (С. Богомаз, Д. Боулбі, Т. Бохан, Б. Братусь, А. Едмондсон, Б. Єремєєв, Н. Єфімова, А. Кімберг, М. Котик, К. Нартова-Бочавер, Н. Харламенкова, Р. Шаміонов, Н. Шликова, Т. Ексакусто та ін.); наукові доробки з вивчення феномену безпеки в межах основних концепцій становлення особистості у процесі професіоналізації (Ж. Вірна, Е. Зеєр, Е. Карімова, Є. Климов, О. Кокун, І. Кон, А. Маркова, М. Пряжніков, О. Е. Симанюк, В. Толочек, Л. Шнейдер та ін.) та наукових позицій щодо структурно-функціонального змісту професійної діяльності (П. Гуревич, М. Дмитрієва, Д. Завалішина, В. Зинченко, О. Конопкін, М. Левітов, Х. Лероу, Є. Мілерян, В. Хаккер, В. Шадриков та ін.), специфіки професійної реалізації в особливих умовах діяльності (С. Безносів, В. Бодров, В. Лефтеров, В. Медведєв, В. Олефір, В. Осьодло, В. Пономаренко, П. Словік, Б. Смирнов, О. Тімченко, Є. Тополов та ін.), і, зокрема у професійній діяльності медичних працівників (І. Вітенко, В. Косарев, О. Краснова, В. Мінаков, Е. Павлов, В. Ташликов, Й. Харді, О. Юревиц, Л. Юр'єва та ін.) та адаптаційних ресурсів професійного самозбереження особистості (Н. Грішина, Л. Дикая, С. Дружилов, Є. Ісаєва, А. Кармелі, Л. Куліков, І. Малкіна-Пих, О. Охременко, О. Прохоров, А. Реан, О. Саннікова, Г. Сельє, О. Чебикін, Т. Яценко та ін.). Основні аспекти вивчення «мішеней» у консультативній практиці розкрито у роботах О. Бондаренка, Л. Бурлачука, М. Жидка, Дж. Котлера, О. Кочаряна та ін.

Методи дослідження: В дисертаційному дослідженні використовувалася система методів і методик, спрямованих на розв'язання поставленої наукової проблеми, що включала:

– *теоретичні* (аналіз філософської і психологічної літератури; синтез, узагальнення, систематизація існуючих положень та підходів із заявленої

проблеми для визначення понятійно-категоріального апарату дослідження; теоретичне моделювання для створення структурно-функціональної моделі професійної безпеки особистості);

- *емпіричні* (спостереження, бесіди, тестування із використанням стандартизованих методик для діагностування психологічних особливостей безпеки особистості на різних етапах професіонального становлення);

- *методи математичної статистики* (однофакторний дисперсійний аналіз; критерій нормальності Колмогорова-Смирнова; непараметричний критерій Краскела-Уоллеса; непараметричний критерій відмінностей для незалежних вибірок U-Манна-Уїтні; метод z-перетворень; кореляційний аналіз; факторний аналіз; множинний регресійний аналіз – для підтвердження статистичної достовірності зроблених висновків). Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

- обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, в межах якої встановлено суб'єктно-особистісні та соціально-особистісні характеристики професійної безпеки особистості як інтегративної системи з усіма ознаками самоорганізації та самоуправління;

- розроблено структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості;

- розкрито специфіку функціонування механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості (латентної інгібіції та консеквентного зростання) і конкретизовано номінативні модуси професійної безпеки особистості (невротична, нормативна і продуктивна);

- *розвинуто* дефінітивну артикульованість концепту «професійна безпека особистості» та висвітлено його інтегративну функцію в системі життєдіяльності особистості;

– *удосконалено* теоретичні уявлення щодо системогенезу структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості за параметрами сфери професійного функціонування (сфера вибору професії, сфера професійного навчання, сфера професійної адаптації і сфера власне професійної реалізації), вікового діапазону (стадії оптанта, адепта, адаптанта і майстра) та умов праці (звичайні й особливі).

– *дістало подальшого розвитку* обґрунтування синергетичних ефектів у інтегративній системі професійної безпеки особистості (послаблення і посилення) і «мішеней» профконсультаційного впливу у психологічній практиці блокування механізмів латентної інгібіції задоволення актуальної потреби професійної реалізації на кожному з етапів професійного становлення особистості (творче індивідуалізоване ставлення до професійного майбутнього, позитивне установочне сприйняття майбутнього професійного життя, саморегуляція і самоконтроль професійної діяльності, конструктивна ініціація професійної компетентності).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що визначені психологічні особливості структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації та запропоновані «мішені» профконсультаційного впливу можуть використовуватися у практиці створення розвивально-корекційних програм з підвищення професійного комфорту та благополуччя на різних етапах професійного становлення особистості у навчальних і медичних закладах.

Теоретичні положення і практичні здобутки дисертаційної роботи можуть використовуватися у викладанні навчальних дисциплін «Загальна психологія», «Психодіагностика», «Диференціальна психологія», «Психологія праці та інженерна психологія», «Психологія здоров'я», «Психологічні основи професійного консультування» та під час проходження науково-дослідної практики магістрів і аспірантів спеціальності «Психологія».

Основні **результати дослідження** впроваджені у навчальний процес

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (довідка № 06.08-01-2525 від 07.12.2016 р.), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-15/03-751 від 09.12.2016 р.), Мукачівського державного університету (довідка № 2866 від 09.12.2016 р.), Запорізького національного університету (довідка № 01-15/306 від 12.12.2016 р.), Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (довідка № 45 від 26.12.2016 р.), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/02/750 від 13.03.2017 р.), Луцького відділу управління освіти (довідка № 16.1-12/2168 від 27.12.2016 р.), Волинської обласної державної адміністрації управління охорони здоров'я (довідка № 836/15/2-17 від 14.03.2017 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати проведеного дослідження доповідалися автором на *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини» (Харків, 2014); «Психологія професійної безпеки особистості» (Луцьк, 2015); «Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології» (Луцьк, 2015); «Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире» (Москва, 2015); «Проблема особистості у сучасній психології: теорія, методологія, практика» (Одеса, 2015); «Актуальні проблеми психології особистості і міжособистісних відносин» (Кам'янець-Подільський, 2016); «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2015, 2016); VII Харківських міжнародних психологічних читаннях «Актуальні проблеми теорії та практики психологічної допомоги» (Харків, 2015); «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки» (Одеса, 2015); «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016); «Развитие науки в XXI веке» (Харків, 2016); «Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе» (Брест, 2016); «Actual questions and problems of development of social sciences» (Kielce, 2016); та *всеукраїнських наукових заходах*: П'ятих Сіверянських соціально-

психологічних читаннях (м. Чернігів, 2014); «Особистість в екстремальних умовах» (Львів, 2015); «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2015); «Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація» (Черкаси, 2016); «Технології роботи психолога в організації» (Запоріжжя, 2016).

Дисертація на здобуття наукового ступеня *кандидата психологічних наук* «Психологічні детермінанти відповідальності менеджера промислового підприємств» захищена в 2007 році. Матеріали дисертації, положення, висновки в тексті докторської дисертації не використовуються.

Публікації. Основні результати дослідження відображені в 39 публікаціях, з яких: 3 монографії (з них 2 – колективні); 20 статей – у фахових наукових виданнях України; 5 статей – у міжнародних наукових виданнях інших держав; 11 статей і тез – у збірниках наукових праць та матеріалів конференцій.

Структура і об'єм роботи. Дисертація складається з вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 522 сторінки, основний – 394 сторінок. Дисертація містить 9 рисунків і 50 таблиць. Список використаної літератури презентований 374 джерелами, з них 16 – на іноземній мові. Обсяг додатків складає 85 сторінок.

РОЗДІЛ 1

БЕЗПЕКА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: КАТЕГОРІАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

1.1. Феномен безпеки в межах соціально-психологічного знання

Актуальність дослідження соціально-психологічного феномену безпеки особистості зумовлена реальними проблемами сучасного суспільства, які на сучасному етапі розвитку держави характеризуються гострими взаємопов'язаними суперечностями між вимогами щодо забезпечення безпеки соціального середовища як фактора соціально-політичної й національної безпеки та реальним станом психічного існування людини, яке часто пов'язують із показниками соціального благополуччя особистості. Тому безпеку розглядають як головну передумову існування держави, суспільства та індивіда, а її наявність дає змогу суспільству зберігати певну накопичену множину базових цінностей.

Наукові дослідження проблеми безпеки людини як феномену соціально-психологічної дійсності поки не можуть претендувати на повноту результатів, оскільки, з одного боку, безпека людини вимагає систематичного оновлення підходів унаслідок мінливості загроз цього стану, а з іншого – наукові знання про безпеку людини та механізми її забезпечення повинні консолідувати дослідницькі зусилля фахівців різних галузей наукового знання (політологів, правознавців, істориків, соціологів, філософів, психологів та ін.). На жаль, наявні теоретичні роботи в цій галузі поки позбавлені такого комплексного характеру й обмежуються лише фрагментарним дослідженням окремих аспектів безпеки людини.

Загалом сутність безпеки полягає в захищеності суспільства, особи, держави від небезпек і загроз, а також функціональний аспект безпеки найкраще виявляється в ситуації відсутності небезпек. У будь-якому випадку

безпека – це, насамперед, дієва функція суспільства, людини, держави з виявлення, попередження та усунення небезпек і загроз, здатних знищити їх чи позбавити фундаментальних матеріальних та духовних цінностей або ж унеможливити їх стабільний розвиток [10].

Послідовність розгляду проблеми психології безпеки особистості містить широкий арсенал теоретико-емпіричних доробок не лише в галузі психології, але й із суміжними з нею науками, які вивчають людину в усіх вимірах її буття – філософському, біологічному, соціальному, педагогічному, клінічному тощо. Найчастіше безпеку як соціально-психологічний феномен розглядають як відсутність загрози, що означає наявність або збереження в перспективі сприятливих умов життя, що є оптимальними для функціонування й розвитку.

Як зазначають Р. Агузумцян, Е. Мурадян, на сучасному етапі розвивається окрема галузь – психологія безпеки, яка вивчає безпеку на різних рівнях [1]. Аналіз поняття безпеки із психологічного погляду в тлумачних словниках різних країн дає підстави стверджувати, що широкий арсенал визначень і підходів до цього феномену можна пояснити особливою складністю та внутрішніми суперечностями цього феномену, що добре простежено у варіативності його тлумачення. Так, у «Тлумачному словнику англійської мови» Уебстера поняття «безпека» трактується за допомогою двох термінів – «safety» і «security», останній із яких застосовують для виокремлення надійності, гарантій захищеності цього об'єкта від будь-яких посягань, у тому числі й у форматі запобігання [129]. А. Уолферсом запропонував таке визначення: «безпека в об'єктивному плані передбачає відсутність загроз набутим цінностям, у суб'єктивному – відсутність страху стосовно того, що цим цінностям буде завдано шкоди» [130].

У процесі вивчення академічних тлумачних словників російської, англійської, французької й німецької мов виявлено, що в народній (громадській) свідомості поняття «безпека» пов'язують не стільки «з відсутністю загрози», скільки зі станом, почуттями й переживаннями

людини. Так, наприклад, словник Чемберса, розшифровуючи поняття «безпека», насамперед указує на «стан, почуття або ціну перебування в безпеці». Водночас ідеться про відсутність «тривожності або заклопотаності», «впевненість», «стабільність» [117]. Французький «Лярус» також підкреслює стан «упевненості» й «відсутність занепокоєння»; німецький словник уключає в поняття безпеки «надійність, упевненість», можливість «розраховувати на будь-що» (за [1]). Отже, у різних культурах сформувалися приблизно однакові уявлення про безпеку, у яких акцентовано на почуттях і переживаннях людини, пов'язаних із її становищем у сьогоденні й перспективами на майбутнє. Іншими словами, для людини безпека переживається, передусім, як почуття захищеності від дії різноманітних небезпек.

Загалом у психології сформовано такі напрями, як *психологія діяльнійшої безпеки* (К. Абульханова-Славська, В. Бодров, А. Брушлинський, В. Зазикін, Г. Зараковський, Є. Ільїн, Є. Климов, М. Котик, В. Петровський, К. Платонов, В. Шадриков та ін.); *психологія безпеки середовища* (І. Баєва, А. Гливаковський, Н. Дашкова, Г. Грачов, М. Єфимов, С. Некляєв, І. Семенов, Р. Яновський та ін.); *психологія безпеки особистості* (Т. Варчук, К. Вишневецький, Л. Горіна, Т. Давидова, В. Девісілов, П. Кайгородов, Г. Коджаспірова та ін.).

В. Горбулін, С. Пирожков виходять із того, що безпека є своєрідною характеристикою й необхідною передумовою життєдіяльності, прогресивного розвитку та нормального функціонування об'єктів реального світу. Очевидно, що ці об'єкти існують і розвиваються в середовищі, параметри якого формуються під впливом різноманітних, часто взаємопов'язаних та взаємозумовлених чинників, інтегральний складник яких створює певний імовірний рівень потенційних і реальних загроз безпеці [93]. Н. Нижник, Г. Ситник, В. Білоус вважають, що безпека – це конкретна категорія, що ставить за мету захист та відстоювання життєвих інтересів людини, суспільства, держави [76]. На думку А. Качинського, безпека – це

стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави, а також довкілля в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз [45]. О. Бодрук стверджує, що безпека – це ступінь захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави [15]. Б. Демидов, А. Величко, І. Волощук запропонували в основу визначення покласти факторний аналіз: безпека – таке становище, за якого на об'єкт безпеки не можуть впливати фактори загрози внаслідок їх відсутності [32]. Цікавою є думка В. Молчановського, котрий визначає безпеку як атрибут, тобто невід'ємну властивість соціальної системи, утрата якої призводить до загибелі системи [71].

Серед зарубіжних учених значного поширення набуло визначення безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави. Так, А. Возженніков вважає, що безпека – це стан і міра захищеності суб'єкта від загроз, шкоди, збитків чи зла [25]. Дещо відрізняється визначення В. Ярочкіна: безпека – це стан захищеності особи, суспільства, держави від зовнішніх і внутрішніх небезпек та загроз, що ґрунтується на діяльності людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення (вивчення), запобігання, послаблення й подолання небезпек і загроз, що здатні знищити їх, позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, завдати неприйнятних (недопустимих об'єктивно та суб'єктивно) збитків, закрити шлях до виживання й розвитку [114].

Отже, безпека – одна з умов самовизначення, саморозвитку суб'єкта (особистості або спільності людей). Суб'єктами та водночас об'єктами безпеки є особистості, групи людей, суспільство, держава. Системоутворювальною підставою заходів із забезпечення національної безпеки є сукупність збалансованих інтересів особистості, суспільства й держави у всіх сферах життєдіяльності. Вони визначені концептуально. Інтереси особистості полягають у реалізації конституційних прав і свобод, у забезпеченні особистої безпеки, підвищення якості рівня життя, у фізичному,

духовному та інтелектуальному розвитку суб'єкта. Інтереси суспільства полягають у зміцненні демократії, створенні правової держави й досягненні суспільної злагоди. Інтереси держави визначаються непорушністю конституційного ладу та суверенітету, територіальною цілісністю, політичною, економічною й соціальною стабільністю, розвитком рівноправного та взаємовигідного співробітництва.

Вибір конкретних аспектів безпеки людини й ракурс їх розгляду залежать від системи, у яку включено людину і яка є джерелом загроз. До таких систем у загальному вигляді відносять системи «людина – природа», «людина – виробництво», «людина – техніка», а також соціальні системи («людина – людина», «людина – суспільство», «людина – держава») [61].

Потрібно пам'ятати, що психологічна безпека особистості ґрунтується на конструкті суб'єктивного благополуччя, який тісно пов'язаний із факторами, що загрожують благополуччю людини. Тобто йдеться не тільки про фізичний, а й символічно сконструйований простір («життєвий світ»), у якому живе людина і від якого вона залежна. При цьому переживання ймовірних загроз так само може розглядатися як реальний факт утиску суб'єктивного благополуччя особистості. Тому в контексті розгляду феномену безпеки завжди потрібно враховувати такі дослідницькі положення щодо його вивчення: по-перше, момент зміни суб'єктивної ймовірності подій, які визначають її реальність; по-друге, важливою є психологічна констатація переживання людиною загрози, а саме визначення її модальності, чи то як психологічного стану, який передбачає терапію, чи то як ситуацію вироблення індивідуальних стратегій із захисту своїх інтересів та цінностей.

Загалом безпеку людини визначають три фактори: 1 – людський фактор, який визначає різні реакції людини на небезпеку; 2 – фактор середовища, де традиційно йдеться про фізичне й соціальне середовище; 3 – фактор захищеності розглядається через засоби, які людина використовує для захисту від тривожних і небезпечних ситуацій. Щодо засобів захисту, то вони можуть бути фізичними й психологічними (як-от механізми психологічного

захисту), а рівень захищеності залежить від ступеня конструктивності та активності поведінки й діяльності людини. При цьому важлива умова конструктивної поведінки – це адекватна соціалізація інстинктів, потреб і мотивів діяльності, задоволення потреб людини соціально прийнятним способом.

У цьому контексті простежено порівняно великий масив літератури з проблематики безпеки людини, у якій вивчається стан, пов'язаний із переживанням амбівалентності «почуття небезпеки – почуття безпеки», а також забезпеченням потреби в безпеці. Так, у випадку розгляду безпеки як стану, пов'язаного із задоволенням однойменної потреби, його пов'язують із почуттям захищеності або йдеться про почуття безпеки як індикатор психологічного благополуччя [44].

У такому контексті розгляду проблеми безпеки потрібно зупинитися на розгляді діалектичного осмислення природи людини. Так, безпека як необхідний стан виживання й розвитку властивий будь-якій істоті та в будь-яку історичну епоху. На перших етапах розвитку людства головним, імовірно, було збереження ним своєї тілесної цілісності. Пізніше розуміння безпеки зазнало як кількісних, так і якісних трансформацій. Так, на етапі зародження соціальної організації життя безпека виступає основним параметром, який ретельно охороняється самим індивідом і є критерієм оцінювання стану безпеки. Ще в XVII ст. Т. Гоббс запевняв, що страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити в суспільстві й шукати в ньому засоби колективного захисту від цих загроз і саме пошук безпеки зумовлює прогрес цивілізації (людина – це істота, цивілізована страхом смерті) [28]. Уже в IX ст. Ч. Дарвін уперше описав інстинкт самозбереження, де центральним моментом його обґрунтування є принцип пристосування організму до середовища. Загрозу життю розглянуто ним як порушення безпеки й, відповідно, як загрозу самозбереженню [110]. У теорії соціального дарвінізму Г. Спенсера зазначено, що процес пристосування до зовнішнього світу відбувається в еволюційній послідовності від утворення рефлексу й

прояву інстинкту до встановлення мнемічних функцій, розуму та волі засобом установаження асоціацій [110]. Соціальна еволюція складає частину еволюції, тому закони й механізми пристосування людини до соціального середовища тільки ускладнюються новими факторами: мови, суспільства, матеріального виробництва, наук тощо. Таке пристосування утворюється в індивідуальному досвіді у вигляді відчуттів, сприймання, почуття та автоматичних звичок, які й визначають рівень продуктивності життя людини, а отже, і її якість життя й захищеність від негативних впливів соціального середовища, які є неминучими.

Контекст систематизації історико-антропологічної теорії становлення людської психіки знаходимо в роботі К. Уілбера «Інтегральна психологія» [97], яким запропоновано класифікацію рівнів розвитку людського розуму, які відповідають етапам формування соціальних підходів до використання засобів забезпечення безпеки й одночасно культури її досягнення людиною: *архаїчний* – неусвідомлений; магічний, пов'язаний із вірою в недиференційовані захист і можливість управління зовнішніми силами забезпечення безпеки; *міфічний*, який пов'язаний із цілеспрямованим зверненням за захистом до конкретних ірраціональних джерел; *громадський*, який пов'язаний із використанням конкретних соціальних структур; *раціональний (науковий)*, побудований на застосуванні об'єктивних методах сучасної науки.

Добре помітний факт, що зміст уявлень про безпеку розвивається в бік розширення сфер її застосування: від фізичної – до психічної та духовної безпеки, від індивідуальної – до безпеки все більш широкого кола соціального оточення. У контексті таких уявлень про безпеку, дослідниками обґрунтовано такі рівні її розгляду, як *біологічний*, *психолого-соціальний*, *духовний* [51]. Зміст виокремлених рівнів ще раз підтверджує думку про те, що небезпека, так само, як і безпека, – це обов'язкові компоненти життя людини на рівні і соціогенезу, і онтогенезу. Розвиток суспільства й окремого індивіда являє собою чергування етапів небезпеки та безпеки, які можна

вмістити в такі закономірності: 1) поступове розширення зони небезпеки – від власне безпеки до безпеки широкого кола «своїх»; 2) якісне збагачення змісту безпеки – починаючи від безпеки задоволення вітальних (життєво необхідних) потреб до безпеки соціальних досягнень і саморозвитку; 3) зміщення акцентів із безпеки зовнішньої до внутрішньої [34]. Щодо цього І. Буян зауважує: «у зв'язку з тим, що людина отримує від природи Всесвіту умову, згідно з якою вона здатна забезпечити задоволення своїх нужд лише як суб'єктний елемент суспільства, перебуваючи у складі сукупного працівника, то й взаємодіяти з природою вона може тільки через суспільну економічну і владні системи» [23, с. 59]. Справа в тому, що природні складники самодостатності людини здатні реалізуватися лишень тоді, коли індивіди об'єднуються в групи, колективи, суспільство. Тобто взаємодіяти з природою, реалізуючи можливість задоволення складної, багатогранної системи власних нужд, можливо лише в складі соціальної системи, що в такому комплексі може й визначати весь спектр небезпек для людини.

Серед джерел небезпек – природні процеси, об'єкти та явища, техногенне середовище й людські дії. Небезпека об'єктивно існує в просторі та часі й реалізується у вигляді потоків енергії, речовини та інформації. Діяльність людини потенційно небезпечна, оскільки неминуче пов'язана з використанням (виробництво, збереження й перетворення) хімічного, електричного та іншого видів енергії, речовин й інформації. *Небезпека* – це явища, процеси, об'єкти, інформація та самі люди, які можуть за певних умов призводити до погіршення стану здоров'я чи смерті людини, завдавати шкоди довкіллю й об'єктам господарської діяльності, що забезпечують її життєдіяльність [12].

Небезпека нерозривно пов'язана з безпекою. *Безпека людини* – це поняття, що відбиває саму суть людського буття, її ментальні, соціальні та духовні надбання; це невід'ємна складова частина стратегічного напрямку людства, що визначений ООН як «стійкий людський розвиток» – розвиток, що веде не лише до економічного, а й до соціального, культурного,

духовного зростання, сприяє гуманізації менталітету громадян і збагаченню позитивного загальнолюдського досвіду з урахуванням можливостей біосфери [12].

Узагальнений варіант визначення безпеки знаходимо в роботі Ф. Мугулова, який відзначає, що «загальне поняття безпеки можна визначити як сукупність ознак, що характеризують стабільний стан захищеності об'єкта від різноманітних погроз і небезпек, дія яких може мати негативний вплив на його структурну й функціональну цілісність аж до повного руйнування або неконтрольованої трансформації в іншу об'єктну якість» [72, с. 45]. Дослідник виокремлює соціально-змістові компоненти категорії «безпека», розглядаючи їх у трьох формах, як-от: безпека-мета, безпека-норма, безпека-стан [72, с. 40–41]. Безпека як мета збігається з ціллю сталого розвитку суспільства. Якщо розглядати безпеку як соціальну норму, то в цьому розумінні вона виступає в якості соціальної цінності, інтегрованої в особистісну й масову свідомість. Форма безпеки як соціального стану дає можливість кількісної оцінки реального рівня безпеки на підставі вже вироблених якісних критеріїв, що визначають основні параметри допустимих меж безпеки.

Одним із таких критеріїв є оцінка рівня соціальної безпеки за допомогою зіставлення ризиків і шансів [96]. Л. Сохань зазначає: «психологічна безпека людини – це такий стан, коли, з одного боку, від її психологічного складу і дій не виходить щось згубне для суспільства, інших людей, для неї самої, а з другого – коли похідне від суспільства не може спричинити людині зла, тому що вона психологічно захищена спектром своїх думок, емоцій, своїм ставленням до світу, до життя за рахунок складеного життєтворчого потенціалу» [96, с. 133]. Тобто реакція людини на ризик, її моделі поведінки в таких ситуаціях і навіть визнання або заперечення наявності ризику в тій чи іншій життєвій ситуації визначаються не тільки особливостями ситуації, а й психологічним складом особистості, її індивідуальністю.

Варто додати, що ризики – це складне та багатовекторне явище. Міра прояву ризиків і реальна картина не є однаковими в різноманітних суспільних групах й окремих особистостей, що залежить як від соціальної ситуації, у якій розгортається їхня життєдіяльність, та і від їхніх суб'єктивних характеристик [91]. Найбільш узагальнену систематизацію прояву соціальних ризиків представлено в їх типології, презентованій В. Чупровим і його колегами [106]. Комплекс ситуацій ризику визначено у відповідних ризиках, серед яких виокремлено ситуації, пов'язані із *загрозою здоров'ю й життя* та ризиками *негативного демографічного відтворення; невизначеністю життєвого стандарту* й ризиками, пов'язаними із *нерівністю стартових позицій* і ризиками *фальстарту; невизначеністю можливостей самореалізації* та ризиками, пов'язаними із *соціально-стратифікаційними умовами, обмеженнями зростаючої мобільності* й ризиками *соціального виключення; ціннісно-нормативною невизначеністю* та ризиками, пов'язаними із *соціальною дезорієнтацією, аномією* й ризиками *розриву із соціальними інститутами; невизначеністю ідентичності* та ризиками *кризи ідентичності* й *деліквентності ідентичності*. Потрібно зауважити, що прояв цих ризиків для різних категорій людей відмінний, але майже для всіх проявляється в негативних наслідках щодо їх соціального самовизначення та професійної самореалізації.

Із позиції інтеграції структурно-порівневого та системно-антропологічного підходів у психології є сформованими структурно-змістові й динамічні показники психологічної безпеки як складного поліфункціонального феномену [18; 39; 64; 92; 126 та ін.]. Так, А. Романович вважає, що безпека – це «здатність об'єкта (явища або процесу) зберігати свої системоутворювальні властивості, основні характеристики (параметри, цілісність, якісні характеристики й т. ін.) при регресивних (шкідливих, дезорганізуючих, деструктивних, руйнівних) впливах із боку різних предметів зовнішнього або внутрішнього середовища ... » [88, с. 53]. Так, стає зрозуміло, чому безпека як наукова категорія стосовно об'єкта

тракується як певний стан об'єкта безпеки і його життєдіяльності (актуальна або ситуативна безпека); рівень захищеності інтересів об'єкта безпеки; достатність системи заходів запобігання й подолання небезпек; якісна характеристика стабільності та сталого розвитку об'єкта безпеки, уключаючи стійкі особистісні структури [53]. Ось чому більшість дослідників розуміє безпеку особистості як систему заходів щодо захисту її від небезпек, як можливість управління небезпеками, уміння попереджати та запобігати небезпечним ситуаціям [30; 84; 94; 118; 123 та ін.].

Розуміння безпеки як системи заходів, спрямованих на захист від різних загроз, пов'язане з уявленнями про небезпеки, можливостями управління ними й формуванням умінь попереджати та запобігати загрозливим ситуаціям. Небезпеку розглядають як наявність і дію певних сил (факторів), які є дисфункціональними, дестабілізаційними й / або деструктивними щодо особистості. Небезпеки мають потенційний характер, і їх актуалізація відбувається за певних умов. Одна з особливостей свідомості людини полягає в тому, що вона може не надавати пріоритетного значення небезпеці, яка має ймовірнісний характер. Ознакою, що визначає її вплив як небезпеку, є загроза. Уявлення про неї пов'язане з почуттям страху, який відчуває людина перед обличчям небезпеки виживання, розвитку, позбавлення фундаментальних матеріальних і духовних цінностей.

Отже, з урахуванням сучасних тенденцій розвитку психологічної науки можна розглядати такі компоненти психологічної безпеки: біологічний (як стан фізичного благополуччя); особистісний (як стан психологічного благополуччя), когнітивний (показник конструктивності мислення); системний (показник життєстійкості як готовності до саморозвитку та взаємозв'язку цих компонентів, що вказують на цю готовність).

Психологія безпеки спирається на різноманітні концепції, у яких ідеться про захист і збереження людини й суспільства. Зокрема, актуальні проблеми глобальної безпеки розглянуто в Концепції суспільної безпеки [68]. У ній виділено такі фактори, які загрожують суспільству: методологічний,

хронологічний, фактологічний, економічний, генетичний, воєнний, – зміст яких добре ілюструє методологічну композицію взаємодії *каузального*, що розглядає структурні елементи одночасно та діахронно, які належать до сфери інваріантних законів між класами причин і наслідків; *антропоцентричного*, у центр котрого поставлено людину у всьому розмаїтті її проявів, психічних процесів, станів і властивостей – від психофізіологічних до соціально-психологічних і *психосоціального* підходів, що дає змогу розглядати спосіб функціонування людини в реальних життєвих обставинах і взаємозв'язках.

У будь-якому випадку психологія безпеки стосується людини, її індивідуальних реакцій у складних умовах життєдіяльності, які повинні забезпечити їй психічне здоров'я та стресостійкість. Із погляду психології небезпечна поведінка людини залежить від таких факторів, як біологічний (спадковість, генотип, властивості нервової системи й успадкування поведінки батьків у небезпечних умовах), психологічний (рівень розвитку емоційно-вольових і пізнавальних якостей), безпосереднє оточення (негативний емоційно-психологічний мікроклімат сім'ї, неправильні взаємини з товаришами по роботі, фінансові та житлово-комунальні проблеми, несприятливі умови буття й праці) і соціальне оточення (екологічне, токсикогенне забруднення довкілля, недостатнє інформування про професійний ризик і масовість нещасних випадків, погана організація дозвілля та праці, низька культура, соціально-економічні й політичні кризи).

У сучасній науці широко та різноманітно представлено спектр досліджень у сфері проблем безпеки людини, як-от: С. Алексухін досліджував мотиваційну структуру образів безпеки певних соціальних груп [3]; А. Брушлинський осмислював взаємозв'язок понять «суб'єкт безпеки» і «безпека суб'єкта» [20]; Г. Грачов займається розглядом аспектів інформаційно-психологічної безпеки особистості [29]; В. Лепський описав суб'єктивний підхід та рефлексивні механізми маніпулювання свідомістю й поведінкою [60] тощо. З огляду на сучасний комплекс проблем безпеки,

відразу зазначимо про психологічний аспект цього психологічного явища, який оформлено в галузь психології безпеки, що досліджує загальні закономірності діяльності людини в екстремальних, напружених, небезпечних умовах, щоб зробити цю діяльність більш небезпечною та надійною [79, с. 10].

Фактором, який зумовлює характер взаємодії людини із середовищем, спосіб життя, що відображається в можливостях самореалізації, збереженні фізичного й психічного здоров'я населення, є психологічна безпека [7; 9; 13; 37; 111; 116; 122 та ін.]. Відзначено, що почуття психологічної безпеки має суб'єктивне змістовне наповнення, що сприяє психічній стабільності людини і її успішності в житті, а також є важливою умовою особистісного розвитку [13]. У межах психології безпеки досліджуються *психічні процеси*, які породжені життям і діяльністю людини та мають вплив на її безпеку; *психічні стани* людини, що відображаються на безпеці життєдіяльності; *властивості особистості*, які відображають безпеку її життя та діяльності.

Так, у роботі І. Баєвої поняття «безпека» включає «актуалізацію можливостей особистості ..., погляд на життєві перешкоди, труднощі ..., є способами виділеннями її важливості та значущості» [8, с. 50]. Але потрібно обов'язково пам'ятати, що стан безпеки завжди суб'єктивно переживається різними індивідами по-різному в типових ситуаціях. Досить часто людина відчуває себе в безпеці тоді, коли ніщо не загрожує її здоров'ю. Таким чином задовольняється потреба в самозбереженні. Але залежно від соціально-демографічних, соціально-психологічних й особистісних особливостей, потреба в самозбереженні може по-різному оцінюватися суб'єктами як один із проявів потреби в безпеці.

Соціальний пресинг, якому піддається людина та який зростає в міру «прогресивного» розвитку суспільства, змушує людину шукати нові способи самозахисту [69, с. 33]. Психологія безпеки покликана займатися їх виявленням, аналізом й оцінкою, селекцією найбільш продуктивних, а також надавати допомогу в їх конструюванні. Вона повинна формувати не лише

навички безпечної поведінки (як психологія безпеки життєдіяльності), а й задавати орієнтири для автентичного буття особистості в цих умовах та створювати умови для їх трансформації в можливості саморозвитку.

На завершення теоретичного огляду проблеми, потрібно зазначити, що безпека як соціально-психологічний феномен інтенсивно вивчається сучасною психологічною й суміжною з нею науками. Дослідницький інтерес зумовлений об'єктивними причинами, серед яких – розширення діапазону соціально-психологічних стресорів, котрі впливають на людину, а також підвищення сили та частоти їх впливу. Тому незважаючи на універсальність переживань, пов'язаних із порушенням безпеки, потрібно детально конкретизувати різноманітність поглядів на проблему психологічної безпеки.

1.2. Систематизація уявлень про психологічну безпеку особистості

Аналіз соціально-психологічного змісту феномену безпеки продемонстрував особливості його прояву на рівні забезпечення усвідомленого ставлення людини до умов життя, сповненого душевної рівноваги й розвитку. Тому коли йдеться про суб'єктивне ставлення людини до наявності чи перспективи відтворення оптимальних умов життя та діяльності людини, це означає психологічну безпеку, котру в узагальненому вигляді більшість науковців визначає як стан суспільної свідомості, при якому суспільство в цілому й кожна окрема особистість сприймають реальну якість життя як адекватну та надійну, оскільки вона створює реальні можливості для задоволення природних і соціальних потреб громадян у сьогоденні й дає їм підстави для впевненості в майбутньому [9; 21; 35; 38; 49; 98; 121 та ін.]. Отже, психологічна безпека – це одна з найважливіших умов, що забезпечує гармонійний розвиток людини.

Виходячи з думки Ю. Зінченко щодо визначення психології безпеки як сфери досліджень, спрямованих на вивчення виникнення, функціонування й

розвиток механізмів захищеності психічної активності суб'єкта діяльності, а також взаємодії в його цілісному стані продуктивної діяльності, психологічну безпеку можна розглядати як стан відсутності небезпеки [40]. Також, на думку більшості дослідників, повноцінний розвиток людини можливий лише за умови задоволення потреби в безпеці, коли психологічний ресурс спрямований на особистісне зростання в майбутньому [33; 46; 48; 66; 119; 120 та ін.]. Без відчуття психологічної безпеки в соціальному середовищі неможливі прояви соціальної активності особистості. Це означає, що людина завжди оцінює власні об'єктивні зв'язки з дійсністю, об'єктивне включення в життєві ситуації й суб'єктивне ставлення до власних думок, почуттів і намірів. На думку Т. Кабаченко, людина не лише «споживає» повідомлення із різних джерел, але й відображає умови та обставини власного життя й діяльності, а також події, що безпосередньо стосуються соціуму, виходячи з безпосереднього досвіду. Вона пропонує під психологічною безпекою розуміти «такий стан інформаційного середовища та умов життєдіяльності конкретної людини, групи, суспільства в цілому, який не спричиняє порушення цілісності, адаптивності функціонування й розвитку суб'єктів (окремої людини, груп, суспільства в цілому)» [41].

Так, вивчення рівнів розвитку людини в становленні її психологічної безпеки, обґрунтоване в науковій позиції Б. Єремєєва, уміщує рівні особистості, приватної особи, суб'єкта діяльності та індивідуальності [37]. Науковець зазначає, що психологічна безпека людини як особистості забезпечується особливими «захисними механізмами» (підсвідомими, свідомими й надсвідомими). Так, до підсвідомих належать регресія, заперечення та соматизація, заміщення й еротизація. На рівні свідомості можна виокремити такі захисти, як ізоляція, уникнення, фантазії, інтелектуалізація (раціоналізація). А до надсвідомих захистів відносять «тотальний контроль», проєкцію, придушення, конструктивний контроль і сублимацію.

Людина як приватна особа – носій досвіду власного життя, а її приватне життя зароджується, існує та розвивається в умовах суспільного життя на основі життєдіяльності організму. Рефлексивні, особисті відносини зі світом виокремлюються з особистісних відносин як їх особливі, «видові» варіанти. І, таким чином, разом із «Я» народжуються особистий простір, особистий час, особиста (приватна) власність, особисті стосунки тощо. І як результат, актуальною стає й особиста безпека. У психологічному плані самозбереження та існування приватної особи забезпечується відповідним рівнем психічної інтеграції, а саме пам'яттю. Психологічно особиста безпека людини визначається мораллю: якою керуються навколишні люди і якою керується сама людина. Особисті проблеми, які виникають, розв'язуються за допомогою орієнтирів різної узагальненості: від ситуативних сентенцій здорового глузду до базових ідеалів, якими можуть бути (і стають) Бог, Добро, Істина, Краса, Справедливість та ін.

Людина як суб'єкт діяльності зароджується й формується при подоланні перешкод, зовнішніх і внутрішніх, а також у процесі творіння. Починається творіння з продукування того, що має сенс для самого творця. Коли продукт творчості набуває значення для інших людей, тоді й з'являються підстави говорити про його творця як про суб'єкта діяльності в певній сфері. У психологічному плані суб'єктність – це досвід творчого перетворення дійсності. Психологічна безпека суб'єкта діяльності забезпечується його творчим потенціалом. І випереджаюче виявлення актуальних суперечностей, і смислове переструктурування ситуації відповідно до її внутрішньої логіки (комбінаторика), і фантазійні трансформації, у тому числі з виходом за межі ситуації, і практичне добудовування ситуації із внесенням у неї продуктів власної діяльності, і похідне від загальної активності «осяяння» з подальшим його втіленням у конкретних продуктах – усе це підкріплює суб'єктну позицію людини й практично забезпечує формування в неї почуття власної гідності та впевненості у своїх силах.

Вищий рівень розвитку людини – це індивідуальність. З одного боку, це межа, абсолют, досконалість, до якого прагне людина у своєму розвитку, у тому числі це ідея Бога; з іншого – конкретна людина як багатогранна, складноорганізована різнорівнева й різнобічна істота. Як вищий рівень розвитку людини, індивідуальність починається, коли суб'єктна, творча активність стає рефлексивною, тобто людина починає «будувати» себе. При цьому вона долає і опір «матеріалу», і несприятливі супутні обставини, і обмеженість своїх можливостей як «будівельника». У психологічному плані індивідуальність – це досвід суб'єкта діяльності у сфері власного внутрішнього світу; це автономна, добре організована саморегуляційна система. Її потенціал поширюється на всі нижчі рівні психічної інтеграції й на організм загалом. Тому психологічна безпека людини, яка володіє своїм внутрішнім світом та своїм організмом, абсолютна. Небезпеку для неї складають лише фізичні, біологічні й соціальні джерела [37].

В. Анасов підкреслює, що для забезпечення психологічної безпеки особистості потрібні три фактори: людський фактор, фактор середовища, фактор захищеності. Перші два з них вважаються основними. *Людський фактор* – це різноманітні реакції людини на небезпечні ситуації. Середовище традиційно поділяється на фізичне й соціальне. *Фактор захищеності* – це кошти, якими люди користуються для захисту від тривожних і небезпечних ситуацій. Вони можуть бути фізичними та психологічними (механізми психологічного захисту) [4]. Загалом теоретичний огляд з проблеми психологічної безпеки засвідчив, що вона визначається як результат відносин людини з «внутрішнім» психологічним середовищем, що проявляється в самостійній оцінці наявних умов (зовнішніх і внутрішніх) як небезпечних-безпечних й опосередковується суб'єктивністю, суб'єктивацією та суб'єктивністю її сприйняття [22; 31; 52; 65; 82; 95 та ін.].

Психологічна безпека – необхідна умова існування та розвитку людини й суспільства, яка реалізовується за допомогою певних форм соціальних взаємодій: спільної діяльності, адаптації людини та життєвого середовища й

дотримання певних відносин між ними. Тому в структурі психологічної безпеки І. Баєва виокремлює два аспекти, такі як психологічна безпека середовища та психологічна безпека особи [9].

Внутрішні джерела загроз психологічної безпеки особистості закладено в психіці людини, в особливостях її функціонування й психологічних характеристиках індивіда. Н. Шликова розглядає психологічну безпеку як цілісну систему процесів, «результатом протікання яких є відповідність потреб, можливостей суб'єкта відображуваним характеристикам реальної дійсності» [109, с. 199]. До функцій психологічної безпеки науковець відносить такі: розвиток функціонального комфорту, підтримка високого рівня нервово-психічної й енергетичної економії, оптимізація резервних можливостей людини в діяльності, нейтралізація впливу екстремальних факторів, стабілізація мотиваційно-потребнісних механізмів, упорядкування соціальних контактів, психофізіологічне регулювання [109, с. 12].

Розглядаючи безпеку як базовий психологічний стан особистості, Н. Харламенкова у вигляді змінних його теоретичної моделі виокремлює цілі, прагнення до цього стану, властивості, які його характеризують, умови виникнення (ресурси) та способи його досягнення, а також фактори, що порушують безпеку [103].

Так, прагнення людини до безпеки зумовлено необхідністю позначити, зафіксувати й відстояти власні кордони в разі їх порушення. Важлива також підтримка умов комфорту всередині встановлених «Я»-кордонів. Самозбереження та захист стають метою такого прагнення, забезпечуючи особисту недоторканність. До прагнень до безпеки дослідниця відносить і свободу, яка в особистісному просторі з безпекою перебуває в амбівалентному співіснуванні [104]. Амбівалентність в уявленні про безпеку й свободу виникає в разі, коли безпека асоціюється із забезпеченням обмеження бажань «Его» для захисту від страждань, джерело яких закладено в самій людині, у зовнішньому світі та в стосунках з іншими індивідами.

Коли сплеск бажань викликає почуття невизначеності й змушує коливатися, установлення порядку приносить відчуття полегшення та певну вигоду. Однак установлення порядку імперативне. Воно пов'язане з діяльністю «Над-Я» (совістю), що здійснює моральний вибір, або з підкоренням впливовій особі. Оскільки сам вибір і / або умови вибору є примусовими, то вони тим самим обмежують свободу «Его». Порядок, установлений таким чином, постійно перебуває під загрозою стримуваних бажань. Отже, забезпечення безпеки відбувається за рахунок обмеження свободи. У зв'язку з цим когнітивна конструкція – людина прагне до безпеки, щоб забезпечити собі свободу, – може бути помилковою.

Безпека як стан характеризується переживаннями 1) спокою, рівноваги, комфорту; 2) радості, щастя; 3) захищеності. Якщо ж узяти до уваги факт, що безпека й свобода є різними способами прояву «самотності», а не «Его», то до перерахованих переживань потрібно додати визначеність, віру та надію.

До умов, які забезпечують безпеку, науковець відносить різні види ресурсів суб'єкта: надійне оточення становить соціальний ресурс; розум, компетентність, знання – інтелектуальний; відповідальність і життєвий досвід – особистісний; сила, здоров'я й особистісна територія – фізичний ресурс особистості.

Контроль за ситуацією, дотримання правил і залучення зовнішніх коштів, уключаючи звернення за допомогою, – основні способи досягнення безпеки. У своїй сукупності вони представляють достатню систему заходів щодо запобігання та подолання небезпек і збереження суверенності особистості.

Уважається правильною залежність безпеки від навколишніх умов й обставин, які впливають як прямо, представляючи реальну небезпеку, так і опосередковано, переломлюючись крізь систему внутрішніх факторів та особистісних особливостей. Сприйняття загроз на індивідуально-особистісному рівні визначається суб'єктивним відчуттям міри власної безпеки й вразливості.

Особливості такої особистісної властивості, як чутливість до загрози, проявляються в низці таких індивідуально-психологічних особливостей людини, як сензитивність, тривожність, агресивність, що часто пов'язані із вторгненням у психологічний простір людини. Психологічний простір уключає комплекс фізичних, соціальних і психологічних явищ, із якими людина себе ототожнює (територію, особисті предмети, соціальні прив'язаності, установки) і які стають значимими в тих психологічних ситуаціях, коли починають оборонятися суб'єктом усіма його фізичними й психологічними засобами.

У сучасних теоріях особистості ідеї інтерпретації психологічного простору знайшли відображення в психоаналізі З. Фрейда через розгляд Его людини в якості тієї інстанції, яка регулює та обмежує поведінку, підкоряючись принципу реальності, на відміну від принципу задоволення [100]. Ідея Я як вільного начала в житті людини представлена також і в індивідуальній психології А. Адлера в понятті творчого Я як центру особистості, який створює мету, засоби її досягнення, будує індивідуальний стиль поведінки [2]. Згідно з науковою позицією Г. Олпорта, особистість характеризується основними цілями, які виступають смислом життя людини, рушійними силами її поведінки, при цьому саме стійкі цілі підвищують опірність особистості несприятливим впливам і виступають умовою подолання перешкод, розширюючи тим самим простір її реалізації [77]. На особливу увагу заслуговує гуманістична концепція особистості в доробках А. Маслоу, котрий визначає здатність особистості до самоактуалізації її спроможністю робити в складних соціальних ситуаціях «правильний вибір», який веде до самоактуалізації себе й самоактуалізації інших людей. Завдяки трансценденції складників потреб і здібностей, бажань та можливостей, людина може вийти за межі суспільства, реальних міжособистісних відносин, розповсюджених у соціумі шаблонів і стереотипів [67].

У межах генетичної психології С. Максименка розуміння внутрішнього простору свободи особистості зведено до існування життєвої енергії, яка

конститує можливість вільної особистісної дії, свободи вибору індивідуальності, вільного розвитку людини [63]. По-перше, особистісний простір чітко визначає, що є Я і що є не-Я, тобто це є своєрідним народженням суб'єктивності; по-друге, особистісний простір окреслює особистісну ідентичність людини, за допомогою якої особистість самовизначається та отримує можливість активно обирати способи самовираження й самоствердження, які не порушують особистої свободи; по-третє, установлюючи межу, суб'єкт створює можливість та інструмент рівноправної взаємодії в соціальному середовищі; по-четверте, особистісний простір створює можливість селекції зовнішніх впливів, а також захист від його руйнівних впливів та формує особистісну відповідальність, яка сприяє конструктивній взаємодії із соціумом і виступає умовою її інтеграції в суспільство.

С. Нартова-Бочавер, обґрунтовуючи поняття «психологічний простір особистості», указує на те, що стан кордонів власного психологічного світу значною мірою визначає ставлення людини до елементів середовища, тобто її світовідчуття в цілому. На її думку, особистісний простір виконує низку складних функцій: захисну, репрезентативну, контролюючу, ідентифікуючу, – які конкретизують його характеристики: реальність, наповненість, структурність, співіснування та взаємодія компонентів [74].

У структурі особистісного простору С. Нартова-Бочавер виділяє такі компоненти: просторові (психологічна дистанція, місто розташування партнерів зі спілкування й взаємодії, персональний простір кожного); фізичні (особисті речі, квартира тощо) і тілесні; індивідуальні (психічні властивості та особливості індивіда, стиль у способі життя тощо); рольові статуси й ролі; морально-етичні (особисті свободи, права, світогляд тощо); б) когнітивні (знання, уявлення) [75]. Залежно від того, як сприймається навколишній світ – як чужий або споріднений, – так і вибудовується власна діяльність людини в ньому. Дослідницею введено поняття особистісної суверенності як здатності контролювати, захищати й розвивати свій психологічний простір.

На її думку, психологічна суверенність є формою внутрішньої емоційної згоди з обставинами життя, чи то синергетичним ставленням до життєвих ситуацій, тому може бути вивчена лише через ставлення до різних вимірів психологічного простору.

У такому ракурсі розгляду проблеми психологічну безпеку можна сприймати як змогу зберегти свою цілісність і відчуття автентичного буття в умовах «аномальної реальності» за допомогою конструктивного розв'язання системи різнорівневих суперечностей, завдяки чому особистість знаходить можливість протистояти обставинам. За таких умов, як зазначає А. Брушлинський, варто говорити про суб'єктну якість людини у вирішенні нею питань психологічної безпеки: суб'єкт – це людина на вищому рівні активності, що виявляється в здатності протистояти обставинам [20]. Психологія безпеки в контексті теоретико-методологічного підходу, запропонованого А. Брушлинським, концентрується, з одного боку, на проблемах безпеки особистості в різних просторах її буття в умовах соціально-економічних і політичних трансформацій сучасного суспільства; з іншого – звертається до вивчення потенційних та реальних ризиків, зумовлених характером і змістом загроз національній безпеці, що виходять із порушення спрямованості й оптимуму активності особистості як суб'єкта буття і співбуття. Загалом, ним виконується основне завдання – вивчення та осмислення ролі людського фактора в якості індивідуального й групового суб'єктів у забезпеченні динамічної рівноваги та цілісності в системі «особистість – суспільство».

Отже, основу створення перспективної системи безпеки забезпечує безпека суб'єкта на психосоціальному рівні, але вихідний рівень утворює безпека суб'єкта на його психофізіологічному й психосоматичному рівнях [43]. Тому зрозуміло, що в класичних визначеннях «здоров'я» людини розглянуто в триєдиній цілісності як здоров'я біологічне, соціальне та психічне (П. Анохін, І. Коцан, Г. Ложкін, О. Леонт'єв, М. Мушкевич, В. М'ясищев, Г. Никифоров та ін.). Це дає всі підстави стверджувати, що

здоров'я людини визначає зміст психологічної безпеки особистості в показниках оптимальної стійкості до впливу патогенних агентів або як біологічну, психічну й соціальну адаптивність до змінюваних умов зовнішнього середовища, можливості організму підтримувати життєдіяльність на функціональному рівні. Для підтримання здоров'я організм постійно задіює адаптаційно-компенсаторні механізми, які виражаються в пристосувальних поведінкових актах, що дають змогу підтримувати організм у стані біологічного, психічного й соціального благополуччя.

Найкращий варіант прояву раціональної організації життя – переживання особистістю почуття задоволеності від життя, яке досить часто розглядають у різних аспектах через складник щастя, задоволеність працею, життям тощо. На нашу думку, саме задоволеність життям складає реальний конструкт самозбереження особистості, адже це ознака психологічного благополуччя людини. Основна функція психологічного благополуччя, на думку Р. Шаміонова, полягає у створенні динамічної рівноваги між особистістю й навколишнім світом [107]. Психологічне благополуччя може виступати і як передумова узгодженості між особистістю та середовищем, і як один із критеріїв соціально-психологічної адаптації.

Так, у роботі О. Ширяєвої конкретизовано структурні компоненти психологічного благополуччя: а) афективний – баланс позитивних / негативних афективних переживань: суб'єктивне відчуття щастя, загальна задоволеність життям, відсутність вираженої тривожності, депресивних симптомів, емоційний комфорт; б) метапотребовий – особистісне зростання, можливість реалізації базових потреб в автономії, компетентності, зв'язку з іншими; в) світоглядний – наявність цілей, переконань, занять, що надають життю сенсу, почуття усвідомленості свого минулого сьогодення; г) інтрарефлексивний – самоприйняття, позитивна оцінка себе й свого життя в цілому, усвідомлення й прийняття не лише своїх позитивних якостей, але й своїх недоліків, внутрішній контроль, розвинене самопізнання; г)

інтеррефлексивний – компетентність у відносинах із навколишнім середовищем, гармонійні відносини зі світом, усвідомлення людиною самої себе в контексті взаємин із собою, іншими людьми, суспільством та природою [108, с. 12]. Головними критеріями психологічного благополуччя особистості, відзначає науковець, є об'єктивна успішність (соціальне, фізичне, психологічне й соматичне здоров'я) і суб'єктивне переживання благополуччя, що виявляється у відчутті щастя та задоволеності життям у цілому. Рівень психологічного благополуччя зумовлюють різні суб'єктивні й об'єктивні чинники, у тому числі характеристики навколишнього середовища, ступінь впливу яких визначається їх значущістю для особистості. Також дослідження О. Ширяєвої дало змогу визначити особливості психологічного благополуччя особистості в екстремальних умовах життєдіяльності. Наявність у суб'єкта об'єктивної й суб'єктивної успішності може бути критерієм психологічного благополуччя особистості в різних за ступенем екстремальності природно-кліматичних умовах життєдіяльності. Гнучкість структури психологічного благополуччя, її відносна стійкість є для особистості в екстремальних умовах життєдіяльності однією з головних умов досягнення гармонійних відносин у системі «суб'єкт – середовище». Показано, що досягнення психологічного благополуччя можливе в умовах середовища, які депривують значущі потреби особистості. Отже, екстремальність середовища життєдіяльності може бути не лише пригнічувальним чинником, але й ресурсом розвитку [108].

Останнім часом у психологічній науці спостерігають зацікавленість дослідників питаннями перебування людини в екстремальних умовах та її особистісної ресурсності, що забезпечує не тільки виживання в таких умовах, але і її повноцінне автентичне буття [58].

Ще в працях Г. Гегеля обґрунтовано діалектику потенційного й актуального [27]. А з розвитком науки все більшого значення набуває вивчення психології особистості, її свідомості та самосвідомості як основних ресурсів [36; 78; 90 й ін.]. Однак справжнє становлення теорії ресурсного

підходу в науці почалося з досліджень економістів, які займалися питаннями підвищення ефективності розвитку можливостей фірм, конкретних підприємств, організацій тощо. З'ясовано, що засновником ресурсного підходу був професор Вищої школи бізнесу Мічиганського університету Б. Вернерфельт, який, визначаючи потенціал підприємства, виділив матеріально-технічні, трудові, фінансові ресурси, що впливають на досягнення максимальних результатів у його діяльності [24]. Також на межі другої половини ХХ ст. набула розвитку теорія людського капіталу як сукупності продуктивних сил працівника, запас здоров'я, знань, здібностей, які сприяють зростанню продуктивної праці людей [70], сукупність сформованих і розвинутих через інвестиції продуктивних здібностей, мотивацій та особистих рис людини, що забезпечують результативність діяльності [14]. У кінці 70-х років ХХ ст. у зв'язку з новою хвилею науково-технічного прогресу, пов'язаного з переходом до інформаційного розвитку суспільства, гостро постало питання інтелектуального капіталу, коли основним чинником ефективної діяльності стають здібності людини, рівень її освіченості, творчого потенціалу та компетентності [115].

У якості ресурсів переважно розглядаються індивідуально-психологічні якості, що дають змогу ефективно діяти й досягати успіху, долати стреси та справлятися з життєвими труднощами. Тут особливо потрібно виділити ресурси особистості, які стосуються психологічного часу й часової перспективи [11; 47]. Механізм прогнозування майбутнього передбачає застосування різних форм активності з побудови образу себе в майбутньому, за гнучким плануванням свого майбутнього життя. Проектування себе в майбутнє як активний процес роботи уяви, самосвідомості – важливий механізм саморегуляції, що може бути розглянутий як фактор зниження переживання різного виду загроз. Також указану феноменологію особистісних ресурсів часто пов'язують із такими поняттями, як воля, сила Я, внутрішня опора, локус контролю, орієнтація на дію, воля до смислу тощо. Найбільше цьому поняттю в зарубіжній психології відповідає поняття

«hardiness», яке введене С. Мадді [124], а у вітчизняній літературі прийнято говорити про «життєстійкість» [5].

Отже, основа розробки психології безпеки – суперечності між підвищенням ролі суб'єктних характеристик людини при одночасно різкому обмеженні рівня її автономності та неминуче зростання складності соціальної організації життя [69]. Зрозуміло, що соціальний вплив, якому піддається людина і який зростає разом із «прогресивним» розвитком суспільства, змушує людину шукати нові способи самозахисту [69, с. 33]. Саме в такому розрізі психологічна безпека людини відповідає за виявлення цих способів, їх аналіз й оцінку, селекцію найпродуктивніших, а також за допомогу в їх конструюванні. Отже, психологічна безпека не лише формує навички безпечної поведінки, а й задає орієнтири їх трансформації в можливості самореалізації.

Самореалізація передбачає збалансований і гармонійний розвиток різноманітних аспектів особистості докладанням адекватних зусиль, спрямованих на розкриття генетичних, індивідних та особистісних потенціалів. Самореалізація здійснюється тоді, коли в людини наявний сильний спонукальний мотив для особистісного росту. Отже самореалізація людини повинна здійснюватися в позитивно мотивованій діяльності й тим самим виражати тенденцію раціоналізації власної життєдіяльності.

У цьому контексті варто згадати теорію самоактуалізації А. Маслоу, згідно з якою вихідною базовою потребою людини є потреба в самому житті, тобто це сукупність фізіологічних потреб – у їжі, воді, одязі тощо. Задоволення цих потреб укріплює й продовжує життя, забезпечує існування індивіда як живого організму, біологічної істоти. Соціальна захищеність – наступна за висхідною значущості базова потреба людини, яка має багато симптомів, як-от: турбота про гарантованість майбутнього задоволення фізіологічних потреб, зацікавленість у міцності наявних інститутів, норм та ідеалів суспільства, а також у передбачуваності цих змін, відсутність тривоги за особисту безпеку тощо. Потреба в спільноті або належності – третя

потреба в піраміді, яка вміщує прояв любові, симпатії, дружби й інші форми людської близькості. Це потреба в простій людській участі, надії на те, що будуть розділені страждання, горе, а також успіхи, радості та перемоги. Потреба в спільноті – зворотний бік відкритості або довіри людини до буття – як соціального, так і природного. Безпомилковий індикатор незадоволеності цієї потреби – почуття самотності й непотрібності. Задоволення потреби в спільноті або соціальності дуже важливе для повноцінного життя людини. Потреба в повазі та самоповазі – це ще одна базова потреба людини. Людині необхідно, щоб її цинили, наприклад, за її майстерність, компетентність, відповідальність тощо, а також щоб визнавали її заслуги, переваги тощо. Але визнання з боку інших ще не є достатнім. Важливо поважати самого себе, володіти почуттям власної достатності, вірити у свою неповторність, відчувати, що зайнятий потрібною й корисною справою, займаєш достойне місце в житті. Повага та самоповага – це також турбота про свою репутацію й престиж. Почуття слабкості, розчарування, безпорадності – найвірніші свідчення незадоволення цієї потреби людини. Завершальною базовою потребою є потреба в самореалізації, яка виражається в роботі людини над собою [67].

Багатомірність соціально-практичного буття людини ставить особливі умови до прихованого, але досить важливого об'єкта соціального управління – системи життєзабезпечення. Ця система містить багато ланок, як і соціальна структура, соціальна інфраструктура суспільства. Водночас ця система цілісна, оскільки функція елементів соціальної структури (соціальних груп та спільнот) і соціальної інфраструктури (соціальних організацій та інститутів), які до неї входять, у кінцевому рахунку єдина. Вона полягає в тому, щоб сприяти захисту, рекреації й відтворенню людини як екологічної одиниці та особистості з певними соціокультурними якостями, забезпечувати її фізичне, психічне й соціальне здоров'я, з одного боку, і значний моральний, творчий і соціальний потенціал – із другого.

Щодо потенціалу безпеки особистості Т. Краснянська вважає, що такою є здатність контролювати свої внутрішні параметри та параметри зовнішнього світу в руслі реалізації певного значущого цільового комплексу. На думку науковця, безпеку доцільно розглядати як психічний стан підконтрольності суб'єкта комплексу екзогенних й ендогенних параметрів, що забезпечує динамічну рівновагу його взаємодії з середовищем на соматичному, енергетичному та інформаційному рівнях. Відповідно до результатів дослідження, проведеного Т. Краснянською, провідною причиною того, що людина опиняється в ситуації небезпеки, є її нездатність вибудувати адекватну картину світу у зв'язку зі специфікою процесів сприйняття, уваги, емоційно-вольових процесів, неузгодженості мотивів [53].

Загалом психологічна захищеність розглядається як результат успішного подолання людиною важких ситуацій. Передусім, це стосується переживання особистістю своєї захищеності від психологічного насильства, яке є віддзеркаленням загальної оцінки індивідом важкої ситуації, а також переживання ним задоволеності характером відносин із середовищем як відображення можливості задоволення найбільш важливих для потреб, незалежно від характеру ситуації, що склалася. Важливо також, щоб переживання захищеності від насильства й задоволеності відносинами із середовищем ґрунтувалося на реалістичній оцінці власних можливостей, в іншому випадку можна говорити про так звану «псевдозахищеність», яка не підкріплена реальними ресурсами. У зв'язку з цим ще одна ознака психологічної захищеності – це оцінка індивідом власних здібностей щодо подолання труднощів [80].

Сучасні роботи з проблеми психологічної захищеності особистості стосуються широкого кола питань, серед яких широкої популярності набули питання виокремлення факторів, що впливають на виникнення й підтримку відчуття небезпеки. Такі фактори класифікують на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх факторів відносять ступінь труднощів (складності) ситуації, тривалість впливу стресорів, значимість наслідків подолання проблемних

ситуацій, можливість / неможливість звернення за медичною допомогою тощо. Серед внутрішніх чинників називають сензитивність, тривожність, агресивність, рівень інтелекту.

Загалом, аналіз значної кількості наукових робіт дав підставу виокремити показники психологічної безпеки особистості, серед яких – стійкість особистості в середовищі [89], вміння контролювати себе, керувати своєю поведінкою та емоціями [62], упевненість у своїх силах, самооцінка, спрямованість особистості [16], зокрема на досягнення колективних цілей [105]; вміння встановлювати міжособистісні відносини [59], задоволеність собою, самовпевненість, експресивність і життєрадісність [86], почуття контролю [114], наявність позитивного досвіду розв’язання проблем [127], переживання індивідом позитивних / негативних психічних станів, відсутність / наявність занепокоєння, тривожності [83].

Представлені показники психологічної безпеки особистості потребують ретельного наукового вивчення в напрямі виявлення їх вікової динаміки, взаємозв’язку й індивідуальних особливостей прояву. Водночас наявні роботи, які прямо вказують на необхідність якомога більш раннього формування в дитини таких особливостей особистості та форм поведінки, які б дали їй змогу зберегти своє «Я», соціалізуватися, пристосуватися, а в деяких випадках і захиститися від негативного зовнішнього впливу.

Спеціальну увагу приділено типу прихильності в ранніх дитячо-батьківських відносинах, які визначають стабільність переживання особистістю почуття безпеки, стійкість якого певною мірою є незалежною від труднощів ситуації [57]. Згідно з Дж. Боулбі, почуття безпеки досягається за допомогою встановлення надійної прихильності між батьками й дітьми, описане ним як «гарне батьківство» [17], а К. Макдональд у визначенні батьківської прихильності як форми захисту наголошує на виокремленні таких її двох характеристик, як любов і довіру, які виконують різні функції та супроводжуються різними емоційними переживаннями [125].

Але в будь-якому випадку система складних дитячо-батьківських відносин, які вже склалися, відображається на логіці побудови власного життя особистістю в дорослому віці. Загалом можна вважати доведеним положення, що підтримка, яку отримує дитина від батьків у дитинстві, суттєво впливає на здоров'я й формування безпечних взаємодій із середовищем. Взаємини між дітьми та батьками слугують контекстом, усередині якого в процесі розвитку особистості відбувається трансформація інфантильних взаємодій у зрілі і, як результат, така зріла особистість виявляє повноту життєвого самоздійснення через збереження психічного здоров'я та безпеки особистості.

При цьому соціальне самопочуття й благополуччя людини значною мірою визначаються мірою доступності засобів для розв'язання життєво важливих проблем. Задоволеність або незадоволеність життям визначає дуже багато вчинків суб'єкта, різні види його діяльності та поведінки: побутового, економічного, політичного характеру. На переживання благополуччя (або неблагополуччя) впливають різні сторони буття людини, у ньому інтегровано багато особливостей ставлення індивіда до себе й навколишнього світу. Тобто йдеться не лише про економічне виживання та забезпечення збереження цілісності особистості, а передусім про безпеку, що визначається уявленнями про підтримання й збереження достойної якості життя. Поняття якісного життя насамперед пов'язане з виміром благополуччя людини. Цей термін широко використовується в суспільних науках як категорія, що відображає якість умов життя людини, ступінь задоволення її потреб [54]. Якість життя також можна визначити як ступінь комфортності людини як у своєму внутрішньому світі, так і в межах свого суспільства. Саме цьому й повинна сприяти багатоаспектна, убудована в систему соціального управління підсистема життєзабезпечення, яка має проектуватися як єдиний рекреаційний комплекс, що охоплює всі напрями взаємодії людини з її природним, культурним і соціальним оточенням.

Найчастіше позитивні аспекти функціонування особистості описуються в ознаках її психологічного благополуччя, яке часто ототожнюють із такими поняттями, як «психічне здоров'я», «норма», «нормальна особистість», «позитивний стиль життя», «емоційний комфорт», «якість життя», «внутрішня картина здоров'я», «зріла особистість», «самоактуалізована особистість», «особистість, яка повноцінно функціонує» тощо [19; 26; 42; 55; 67; 99; 113; 128 та ін.].

Близьке за змістом психологічному благополуччю поняття задоволеності, що розглядається в різних аспектах: як складник щастя, задоволеність працею, задоволеність життям, однак цілісне розуміння задоволеності в психології поки не вироблено.

Ще З. Фрейд висловлював думку про те, що на людину постійно тиснуть умови культури, у якій вона живе. Цей перманентний тиск стає перепоною для задоволення бажань, насамперед утиску зазнають сильні інстинкти – сексуальні й агресивні. Подолання цього конфлікту вбачається в розвитку людського розуму, у вигляді «Его» функції, яка «підкорює» собі «Ід». Функція «Его» полягає в пошуку компромісу між «Ід» і «Суперего» й вимогами навколишнього світу [100].

Представниками Его-психології введено поняття «сила Его». Під «силою Его» розуміють здатність особистості до сприйняття реальності, навіть в умовах, якщо вони дуже неприємні, не вдаючись до архаїчних психологічних захистів. Із розвитком таких уявлень психологічне благополуччя стало пов'язуватися з використанням людиною зрілих, а не примітивних захистів. Крім того, его-психологи мали на увазі, що необхідні не лише зрілі захисні реакції, а й здатність до широкого захисного репертуару. Тобто людина, яка у відповідь на будь-який стрес відповідає звичним способом, не настільки психологічно благополучна, як людина, котра використовує способи захисту, адекватні ситуації, що виникла. Розробники школи об'єктних відносин указували на те, що благополучна

людина – це людина, здатна побудувати зрілі й здорові об'єктні відносини [112].

Мета психосинтезу Р. Ассаджіолі – досягнення людиною «органічної єдності». Досягнення такої єдності Р. Ассаджіолі розглядає на кількох рівнях. На рівні особистого психосинтезу завдання полягає в тому, щоб допомогти людині знайти свій власний шлях від «егоцентричного», «емоційно викривленого» бачення нормального людського життя до об'єктивного, здорового й розумного погляду на нього. Результат духовного психосинтезу – здатність людини передбачати й усе повніше відчувати стан свідомості, що осягла свою справжню самість індивіда. Це стан радості, безтурботності, відчуття внутрішньої безпеки, почуття спокійної сили, ясності розуму й любові до всього суцього [6].

Особливе місце серед підходів до формування психологічної безпеки особистості займає екзистенційно-гуманістичний напрям, у межах якого йдеться про розуміння психологічної безпеки особистості як прагнення людини до задоволення базової потреби в безпеці крізь соціальну самореалізацію. Тобто людину розглядають як творця своєї долі; вона здатна отримувати активний життєвий досвід, відповідати усвідомленою системою поведінки на небезпеку й тим самим протистояти їй.

Сенс існування людини Е. Фром убачає в різних способах розв'язання основної проблеми, що полягає в суперечності між свободою та безпекою. Свобода, завойована сучасним суспільством, викликає в людини втрату відчуття безпеки й відчуття особистої незначущості. У пошуках безпеки люди інколи добровільно жертвують свободою. У роботі «Анатомія людської деструктивності» Е. Фромм описав механізми такої «втечі» [101]. Авторитаризм – тенденція *відмовитися* від незалежності своєї особистості, *поєднати* своє «Я» з будь-ким або з чимось зовнішнім для набуття сили, котрої не вистачає самому індивідові. Він виявляється в прагненнях до підкорення й панування, бажанні здобути владу над людьми, експлуатувати їх. Руйнівність – спроба перебороти відчуття неповноцінності, знищуючи або

підкорюючи інших; засіб порятунку від нестерпного відчуття безсилля. Деструктивність націлена на усунення всіх об'єктів, із якими індивідові доводиться себе порівнювати. Автоматизований конформізм – прагнення перестати бути собою. Людина повністю засвоює тип особистості, пропонований їй суспільством, і стає такою, якою її хочуть бачити інші. На противагу механізмам «утечі від свободи», існує досвід позитивної свободи, завдяки їй можна позбутися почуття самотності й відчуженості, бути автономним та унікальним, не втрачаючи відчуття єдності з іншими людьми. Однією з головних умов такого існування Е. Фром розглядав любов, яку трактував у широкому сенсі як турботу, відповідальність, повагу й знання об'єкта любові [102].

К. Роджерсом уведено поняття «гарного життя» – це процес руху шляхом, обраним людським організмом, коли він внутрішньо вільний для руху в будь-якому напрямку» [87]. У процесі руху у своєму напрямку в людини виникають три основні якості: 1) зростає відкритість досвіду – здатність людини переживати почуття й приймати їх як належні самій собі, не залучаючи захисти; 2) зростає прагнення жити сьогоденням – бути учасником життєвих процесів, а не тим, хто їх контролює; 3) зростає довіра до свого організму – як наявність у людини доступу до найрізноманітніших чинників, що містяться в ситуації, на яких вона й ґрунтуватиме свою поведінку. Отже, психологічно благополучна людина в моделі К. Роджерса – це людина, яка перебуває в процесі руху, причому напрямок та особливості цього процесу несуперечливо обрані всім організмом людини.

Узагальнюючи проведений теоретичний аналіз, можна зробити висновок, що психологічна безпека особистості – це результат психічної активності суб'єкта та прояв соціально-психологічної адаптивності суб'єкта, що віднаходить вияв у його особистісних якостях. Забезпечення психологічної безпеки в соціальному середовищі тісно пов'язано із захищеністю, ресурси якої визначаються контекстом ситуації, яку переживає людина. Тому правомірне твердження, що включення особистості в

професійну сферу, а також переживання різноманітних змін у її розвитку відображається в прояві професійної безпеки як специфічного індикатора безпечного функціонування особистості в ході професіоналізації.

Висновки до розділу 1

1. Розгляд категоріально-методологічного статусу феномену безпеки стосується його розгляду в межах соціально-психологічного знання. Передусім зазначено, що сутність безпеки полягає у захищеності суспільства, особи, держави від небезпек і загроз, що означає наявність або збереження в перспективі сприятливих умов життя, які є оптимальними для функціонування і розвитку. Складність і внутрішня суперечність визначення феномену безпеки відображена у широкому арсеналі його визначень і підходів, які загалом продукують ідею про переживання людиною безпеки як почуття захищеності від дії різноманітних небезпек. Основні дослідження феномену безпеки здійснюються у напрямках *психології діяльній безпеки*, *психології безпеки середовища* та *психології безпеки особистості*. Зазначено, що вибір конкретних аспектів безпеки людини і ракурс їхнього розгляду залежать від системи, в яку включений людина, як-от системи «людина – природа», «людина – виробництво», «людина – техніка», а також соціальні системи «людина – людина», «людина – суспільство», «людина – держава». Конкретизовано три фактори, які визначають безпеку людини: *людський фактор*, *фактор середовища* і *фактор захищеності*; та *фізичні* і *психологічні* засоби захисту від небезпечних ситуацій.

Поступовий розгляд проблеми безпеки в межах діалектичного осмислення природи людини, починаючи з етапу зародження соціальної організації життя через опис страху перед загрозами власній безпеці, обґрунтування інстинкту самозбереження, аналіз еволюційної послідовності виникнення психічних асоціацій пристосування людини до соціального середовища, дали змогу зацентувати увагу на історико-антропологічній теорії становлення людської психіки, у якій запропоновано класифікацію

рівнів розвитку людського розуму, які відповідають етапам формування соціальних підходів щодо використання засобів забезпечення безпеки і одночасно культури її досягнення людиною (*архаїчний, міфічний, громадський, раціональний*); та обґрунтувати сучасні тенденції розгляду феномену безпеки на *біологічному, психолого-соціальному і духовному* рівнях; зазначити соціально-змістові компоненти категорії безпеки у таких формах як *безпека-мета, безпека-норма і безпека-стан*; визначити основні компоненти психологічної безпеки (*біологічний, особистісний, когнітивний і системний*); виокремити предметну специфіку дослідження феномену безпеки в психології через *психічні процеси, психічні стани і властивості особистості*. Окремо поставлено акцент на оцінці рівня соціальної безпеки шляхом співставлення *ризиків і шансів*, і наведено узагальнену систематизацію прояву соціальних ризиків та факторів небезпечної поведінки людини. З огляду на широкий спектр досліджень в області проблем безпеки людини найбільша питома вага припадає на психологічний аспект цього психологічного явища, який оформлений у галузь психології безпеки.

2. Систематизація уявлень про психологічну безпеку особистості вміщує аналіз основних положень, які локалізовані у цій області психологічного знання. Розгляд психологічного змісту психологічної безпеки вміщує вивчення рівнів розвитку людини у становленні її психологічної безпеки (*рівні особистості, приватної особи, суб'єкта діяльності та індивідуальності*); основних «захисних механізмів» забезпечення психологічної безпеки (*підсвідомі, свідомі і надсвідомі*); факторів забезпечення психологічної безпеки (*людський фактор, фактор середовища і фактор захищеності*); функцій психологічної безпеки (*розвиток функціонального комфорту, підтримка високого рівня нервово-психічної і енергетичної економії, оптимізація резервних можливостей людини в діяльності, нейтралізація впливу екстремальних факторів, стабілізацію*

мотиваційно-потребнісних механізмів, упорядкування соціальних контактів, психофізіологічне регулювання).

Аналітичний огляд вивчення проблеми психологічної безпеки в сучасних теоріях особистості З. Фрейда, А. Адлера, Г. Олпорта, А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Ассаджіолі, Е. Фром тощо, дав змогу конкретизувати інноваційні тенденції інтерпретації цього психологічного феномену в межах розуміння внутрішнього простору свободи особистості (С. Максименко), кордонів власного психологічного простору (С. Нартова-Бочавер), переживання відчуття автентичного буття в умовах «аномальної реальності» за допомогою конструктивного вирішення системи різнорівневих протиріч (А. Брушлинський), переживання суб'єктивного благополуччя як форми динамічної рівноваги між особистістю й навколишнім світом (Р. Шаміонов), конкретизації критеріїв визначення і структурних компонентів психологічного благополуччя (О. Ширяєва); опису потенціалу безпеки особистості (Т. Краснянська). Особлива увага приділена дослідженням щодо перебування людини в екстремальних умовах та прояву її особистісної ресурсності, що вміщує як аналіз економічних питань з підвищення ефективності розвитку фірм, конкретних підприємств, організацій тощо (Б. Вернерфельт), так й феноменологію особистісних ресурсів професійного зростання і компетентності фахівців (С. Мадді).

Проведений аналіз феномену безпеки та систематизація уявлень про психологічну безпеку особистості дав усі підстави для продовження його вивчення у професійній сфері у модальності професійної безпеки особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агузумцян Р. В. Психологическая безопасность личности в периоды поздней взрослости и старости / Р. В. Агузумцян, Е. Б. Мурадян // Психолог. журн. – 2008. – Т. 29, № 3. – С. 22–29.

2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер ; [пер. с англ. А. Боковинова]. – Москва : Академический проект, 2007. – 240 с. – (Серия «Психологические технологии»).
3. Алексухин С. И. Мотивационная структура образов безопасности некоторых социальных групп / С. И. Алексухин // Безопасность. – 1994. – № 12. – С. 25–31.
4. Анасов В. Д. Исходные посылки проблематики информационно-психологической безопасности / В. Д. Анасов, В. Е. Лепский // Проблемы информационно-психологической безопасности : сб. статей / под ред. А. В. Брушлинского, В. Е. Лепского. – Москва, 1996. – С. 7–11.
5. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психолог. журн. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 3–19.
6. Ассаджоли Р. Психосинтез : [перевод с итальянского] / Р. Ассаджоли. – Москва : Психотерапия, 2008. – 384 с.
7. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании : монография / И. А. Баева. – Санкт-Петербург : Союз, 2002. – 271 с.
8. Баева И. А. Психология безопасности как направление психологической науки и практики / И. А. Баева // Нац. психолог. журн. – 2006. – № 1. – С. 66–68.
9. Баева И. А. Психология безопасности: теория и практика / И. А. Баева // Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма : сб. науч. статей по материалам Первого междунар. форума (Санкт-Петербург, 5–7 июня 2006 г.) / под общ. ред. И. А. Баевой, Ш. Ионеску, Л. А. Регуш ; пер. Н. Л. Регуш, С. А. Чернышевой. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 11–12.
10. Баланда А. Безпека як соціальний феномен: дискурс людського розвитку / А. Баланда // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 1. – С. 25–28.
11. Батраченко І. Г. Психологія життєвої антиципації особистості / І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальська. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 2009. – 168 с.

12. Безпека життєдіяльності : підруч. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. І. Я. Коцана. – Харків : Фоліо, 2014. – 462 с.
13. Богомаз С. А. Психологическая безопасность и искажение реальности в контексте проблем личностного развития / С. А. Богомаз // Теоретические и прикладные аспекты психологии развития: проблемы, решения, перспективы : сборник научных трудов / под ред. И. С. Морозовой. – Кемерово, 2007. – С. 125–130.
14. Бодров В. А. Психологическое исследование проблемы профессионализации личности // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / под ред. В. А. Бодрова. – Москва, 1991. – С. 3–26.
15. Бодрук О. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти : монографія / О. Бодрук. – Київ : НППМБ, 2001. – 76 с.
16. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопр. психологии. – 1979. – № 4. – С. 23–34.
17. Боулби Д. Создание и разрушение эмоциональных связей / Д. Боулби ; [пер. с англ. В. В. Старовойтова]. – Москва : Академический Проект, 2006. – 240 с.
18. Бохан Т. Г. Системные детерминанты психологической безопасности жителей, проживающих в условиях техногенно-экологического неблагополучия [Электронный ресурс] / Т.Г. Бохан, О.В. Терехина, В.Г. Цой // Медицинская психология в России : электрон. науч. журн. – 2012. – № 6. – Режим доступа: http://mprj.ru/archiv_global/2012_6_17/nomer/nomer09.php (дата обращения: 30.01.17). – Название с экрана.
19. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – Москва : Мысль, 1988. – 304 с.
20. Брушлинский А. В. Субъект безопасности и безопасность субъекта / А. В. Брушлинский // Проблемы информационно-психологической безопасности : сборник статей и материалов конференций. – Москва, 1996. – С. 12–17.

21. Буева Л. П. Человек: деятельность и общение / Л. П. Буева. – Москва : Наука, 1978. – 325 с.
22. Бурмистрова-Савинкова А. А. Личность и среда: регуляция границ бытийного пространства : монография / А. А. Бурмистрова-Савинкова. – Краснодар : КубГУ, 2006. – 232 с.
23. Буян І. Робоча сила, праця, робоче місце, виробництво – фундаментальні чинники задоволення нужд людини / І. Буян // Психологія і суспільство. – 2016. – № 1. – С. 48–63.
24. Вернерфельт Б. Ресурсная трактовка фирмы / Б. Вернерфельт // Вестн. СПбГУ. Серия 8. – Санкт-Петербург, 2006. – Вып. 1. – С. 103–118.
25. Возженников А. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия : монография / А. Возженников. – Москва : Модуль, 2000. – 344 с.
26. Воронина А. В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Воронина А. В. ; Томский гос. ун-т. – Томск, 2002. – 28 с.
27. Гегель Г. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Г. Шпета. – Санкт-Петербург : Наука, 1999. – 444 с.
28. Гоббс Т. Левиафан. Избранное. Т. 2 / Т. Гоббс. – Москва, 1964. – С. 106.
29. Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояния и возможности психологической защиты / Г. В. Грачев. – Москва : РАГС, 1998. – 125 с.
30. Гуревич П. С. Психология чрезвычайных ситуаций : учебное пособие для студентов вузов / П. С. Гуревич. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 495 с.
31. Дементий Л. И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности : дис. ... д-ра психолог. наук / Дементий Л. И. – Москва, 2005. – 357 с.

32. Демидов Б. Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области. Кн. 1. Концептуальные основы и элементы национальной безопасности / Б. Демидов, А. Величко, И. Волощук. – Киев, 2004. – 183 с.

33. Демин А. Н. Личность в кризисе занятости: стратегии и механизмы преодоления кризиса : дис. ... д-ра психолог. наук / Демин А. Н. – Краснодар, 2005. – 407 с.

34. Дорофеева Г. А. Психология безопасности: научно-культурологический аспект / Г. А. Дорофеева // Вестн. Таганрог. гос. пед. ин-та. – 2012. – № 1. – С. 142–146.

35. Дубровина И. В. Психическое и психологическое здоровье в контексте психологической культуры личности / И. В. Дубровина // Вестн. практ. психологии образования. – 2009. – № 3. – С. 17–21.

36. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / Э. Дюркгейм. – Москва : Мысль, 2004. – 399 с.

37. Еремеев Б. А. Психология безопасности, психологическая безопасность и уровни развития человека / Б. А. Еремеев // Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма : сборник научных статей по материалам Первого Международного форума (Санкт-Петербург, 5–7 июня 2006 г.) / под общ. ред. И. А. Баевой, Ш. Ионеску, Л. А. Регуш ; пер. Н. Л. Регуш, С. А. Чернышевой. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 101–103.

38. Ефимова Н. С. Основы психологической безопасности : учеб. пособие / Н. С. Ефимова. – Москва : ФОРУМ : ИНФРА-М, 2010. – 192 с.

39. Залевский Г. В. Человек и экология: междисциплинарные исследования (проблемы экологического здоровья) / Г. В. Залевский // Сибир. психолог. журн. – 2010. – Вып. 38. – С. 6–9.

40. Зинченко Ю. П. Основы безопасности личности и общества: монография / Ю. П. Зинченко, О. Ю. Зотова. – Москва : Акад. повышения квалификации и переподготовки работников образования, 2010. – 292 с.

41. Кабаченко Т. В. Методы психологического воздействия : учебное пособие / Т. В. Кабаченко. – Москва : Пед. о-во России, 2000. – 544 с.
42. Каган В. Е. Искусство жить : человек в зеркале психотерапии / В. Каган. – 2-е изд. – Москва : Смысл, 2013. – 413, [2] с.
43. Кандыбович С. Л. Информационное воздействие и психология безопасности / С. Л. Кандыбович // Материалы международного симпозиума, 22 апреля 2010. – Екатеринбург, 2010. – С. 66–78.
44. Каримова Э. Ю. Формирование психологической безопасности в образовательном пространстве / Э. Ю. Каримова // Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве : сборник статей / сост. Ю. В. Братчикова. – Екатеринбург, 2013. – С. 44–47.
45. Качинський А. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи / А. Качинський. – Київ, 2004. – 456 с.
46. Кимберг А. Н. Психология безопасности личности: предмет и проблемы в перспективе субъектного подхода / А. Н. Кимберг // Человек. Сообщество. Управление. – 2010. – № 1. – С. 72–82.
47. Киреева З. А. Развитие сознания, детерминированного временем : монография / З. А. Киреева. – Одесса : ВМВ, 2010. – 384 с.
48. Колесникова Т. И. Психологический мир личности и его безопасность / Т. И. Колесникова. – Москва : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 176 с.
49. Котик М. А. Психология и безопасность / М. А. Котик. – Таллин : Валгус, 1981. – 408 с.
50. Коширець В. В. Інформаційний простір особистості: інтерпретаційні протиріччя визначення / В. В. Коширець // Психологічні перспективи / [редкол.: Л. Засекіна та ін.]. – Луцьк, 2010. – Вип. 17. – С. 118–125.
51. Краснянская Т. М. Безопасность человека: психологический аспект / Т. М. Краснянская. – Ставрополь : Пресса, 2005. – 216 с.

52. Краснянская Т. М. Понятийные ориентиры развития психологической безопасности личности в предметном поле современных исследований / Т. М. Краснянская, В. Г. Тылец // *GESJ: Education Science and Psychology*. – 2013. – № 1(23). – С. 59–64.

53. Краснянская Т. М. Психология самообеспечения безопасности: феноменология, механизмы, стратегии : дис. ... д-ра психолог. наук : 19.00.01 / Краснянская Т. М. – Таганрог, 2006. – 373 с.

54. Курцмен Д. Время жить: Искусство продления жизни: Искусство продлевать человеческую жизнь (макробиотика) / Д. Курцмен, Х. Гуффеланд. – Санкт-Петербург : Лейла, 1996. – 384 с.

55. Лазорко О.В. Самоактуалізація як мотиваційний чинник суб'єкта професійного становлення особистості. – Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (26-27 травня 2016 року) / за ред. к. психол. н. Овчаренко О. В. – Електрон. дані. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2016. – С. 56-59.

56. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки: наукові інтенції обґрунтування і дослідження / О.В. Лазорко. – Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя : збірник наукових статей / [гол. ред. Ж.П. Вірна]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – С. 233-237.

57. Лазорко О.В. Рання професіоналізація дитини: психоаналітичний огляд забезпечення особистісної безпеки / О.В. Лазорко // *Actual questions and problems of development of social sciences : proceedings of the conference, June 28-30, 2016*. – Kielce : Holy Cross University, 2016. – С. 10-13.

58. Лазорко О.В. Социальное измерение безопасности человека в условиях психотравмирующих ситуаций / О.В. Лазорко // Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 28-29 лист. 2014 р. / відповід. ред. Хомуленко Т. Б. – Харків : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2014. – С. 186-188.

59. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебное пособие / А. Н. Леонтьев. – Москва : Смысл : Академия, 2004. – 346 с.

60. Лепский В. Е. Субъектный подход и рефлексивные механизмы манипулирования сознанием и поведением / В. Е. Лепский // Проблемы информационно-психологической безопасности / под ред. А. В. Брушлинского и В. Е. Лепского. – Москва, 1996. – С. 76–86.

61. Лызь Н. А. Развитие безопасности личности в образовательном процессе вуза / Н. А. Лызь. – Таганрог : Изд-во Таганрог. радиотех. ун-та, 2005. – 305 с.

62. Майнулов Ю.С. Язык «Со-» [Электронный ресурс] / Ю. С. Мануйлов // Событийность в образовательной и педагогической деятельности / под ред. Н. Б. Крыловой и М. Ю. Жилиной. – 2010. – Вып. 1. – С. 51-55. – Научно-методическая серия «Новые ценности в образовании». – Режим доступа: http://www.values-edu.ru/wp-content/uploads/2011/06/co_existence.pdf (дата обращения: 30.01.17). – Название с экрана.

63. Максименко С. Д. К вопросу о внутреннем пространстве свободы личности / С. Д. Максименко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 20. – С. 7–18.

64. Максимова С. Г. Особенности восприятия риска в структуре оценки личной и социальной безопасности / С. Г. Максимова, Н. П. Гончарова, О. Е. Ноянзина // Известия Алтайского государственного университета. – 2012. – № 2/1. – С. 211–215.

65. Маралов В. Г. Психологические проблемы обеспечения безопасности развития личности / В. Г. Маралов // Гуманитарий: актуальные проблемы гуманитарной науки и образования. – 2011. – № 1. – С. 70–81.

66. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – Санкт-Петербург : Евразия, 1999. – 248 с.

67. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – Санкт-Петербург : Евразия, 1997. – 430 с.
68. Мертвая вода. От «социологии» к жизнеречению [Электронный ресурс] / Внутренний Предиктор. – Китеж : Державный град России. 2015. – Режим доступа: http://kob-media.ru/wp-content/uploads/2015/10/20150509_myortvaya_voda_2015.pdf (дата обращения: 30.01.17). – Название с экрана.
69. Митькин А. А. Пути психологического поиска: Претензии и возможности / А. А. Митькин. – Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – 240 с.
70. Михнева С. Г. Рынок труда: методологические и теоретические основы познания: системно-эволюционный. подход : монография / С. Г. Михнева ; М-во образования РФ, Волгогр. гос. техн. ун-т. – Волгоград : Политехник, 2001. – 325 с.
71. Молчановский В. Безопасность – атрибут социальной системы / В. Молчановский // Социально-политические аспекты обеспечения государственной безопасности в современных условиях : сборник статей. – Москва, 1984. – 215 с.
72. Мугулов Ф. К. Безопасность личности: теоретические и прикладные аспекты социологического анализа : монография / Ф. К. Мугулов. – Сочи : РИО СИМБиП, 2003. – 243 с.
73. Найсер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии : [пер. с англ.] / У. Найсер. – Москва : Прогресс, 1981. – 232 с.
74. Нартова-Бочавер С. К. Понятие «психологическое пространство личности» и его эвристические возможности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологическая наука и образование. – 2002. – № 1. – С. 35-42.
75. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С. К. Нартова-Бочавер. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 400 с.

76. Нижник Н. Національна безпека України / Н. Нижник, Г. Ситник, В. Білоус. – Ірпінь, 2000. – 274 с.
77. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды / Г. Олпорт ; [пер. с англ. Д. А. Леонтьева, Л. В. Трубицыной]. – Москва : Смысл, 2002. – 462 с.
78. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 192 с.
79. Подоляк Я. В. Психологія безпеки : монографія / Я. В. Подоляк. – Харків, 2009. – 324 с.
80. Полякова О. Б. Особенности стрессоустойчивости будущего педагога / О. Б. Полякова // Мир психологии. – 2008. – № 4. – С. 64–75.
81. Проблемы информационно-психологической безопасности / под ред. А. В. Брушлинского и В. Е. Лепского. – Москва : Ин-т психологии РАН, 1996. – 100 с.
82. Проблемы психологической безопасности / отв. ред. : А. Л. Журавлев, Н. В. Тарабрина. – Москва : Ин-т психологии РАН, 2012. – 440 с.
83. Прохоров А. О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / А. О. Прохоров. – Москва : ПЕРСЭ, 2005. – 352 с.
84. Психология безопасности : учебное пособие / сост.: В. З. Шишков, В. И. Тарадай. – Киев : НИНЦОП, 1996. – 62 с.
85. Психология безопасности как теоретическая основа гуманитарных технологий в социальном взаимодействии / под ред. И. А. Баевой. – Санкт-Петербург : Питер, 2007. – 288 с.
86. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Л. А. Регуш. – Санкт-Петербург : Речь, 2003. – 351 с.
87. Роджерс К. Взгляд на психотерапию: становление человека : [перевод с английского] / К. Роджерс. – Москва : Прогресс : Универс, 1994. – 480 с.

88. Романович А. Л. Развитие и безопасность социоприродных систем [Электронный ресурс] : автореф. дис ... д-ра философ. наук : 09.00.08 / Романович А. Л. – Москва, 2003. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/razvitie-i-bezopasnost-sotsioprirodnih-sistem> (дата обращения: 31.01.17). – Название с экрана.

89. Рыбалкин Н. Н. Философия безопасности : учебное пособие для вузов / Н. Н. Рыбалкин ; гл. ред. Д. И. Фельдштейн ; Моск. психолог.-соц. ин-т . – Москва : МПСИ, 2006 . – 293 с.

90. Рязанцева Е. Ю. Вера как экзистенциальный ресурс личности в преодолении кризиса / Е. Рязанцева // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / [за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі]. – Київ, 2011. – Т. 11, вип. 4, ч. 2. – С. 218–225.

91. Саєнко Ю. І. Соціальні ризики та шанси / Ю. І. Саєнко // Життєтворчість особистості: концепція, досвід, проблеми : наук.-метод. зб. / за ред. І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. – Запоріжжя, 2006. – С. 129–159.

92. Семке В. Я. Психологическая безопасность в структуре психического здоровья населения, проживающего в условиях риска техногенно-экологической угрозы / В. Я. Семке, Т. Г. Бохан, С. А. Богомаз // Сибир. вестн. психиатрии и наркологии. – 2011. – № 1. – С. 57–62.

93. Система оцінок зовнішніх і внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці України : наук.-інформ. зб. / Нац. центр з питань євроатлантичної інтеграції України ; за заг. ред. В. П. Горбулін ; наук. керівник А. Б. Качинський . – Київ : Євроатлантикінформ, 2005 . – 229 с. – (Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України ; вип. 16).

94. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Харьков : изд-во «Гуманитарный центр», 2007. – 292 с.

95. Смолян Г. Л. Информационно-психологическая безопасность (определение и анализ предметной области) / Г. Л. Смолян, Г. М. Зараковский, В. М. Розин. – Москва : Ин-т системного анализа РАН, 1997. – 52 с.
96. Сохань Л. В. Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба : Социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий / Л. В. Сохань. – Киев : Издат. дом Дмитрия Бураго, 2010. – 576 с.
97. Уилбер К. Интегральная психология: сознание, дух, психология, терапия : перевод с английского / К. Уилбер. – Москва : АСТ, 2004. – 416 с.
98. Фоменко Г. Ю. Психология безопасности личности: теоретико-методологические основания институционализации / Г. Ю. Фоменко // Человек. Сообщество. Управление. – 2010. – № 1. – С. 83–99.
99. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл ; [под общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева]. – Москва : Прогресс, 1990. – 368 с.
100. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд ; [пер. с нем. Г. Барышниковой]. – Москва : АСТ : ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 605 с.
101. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; [пер. с нем. П. С. Гуревич]. – Москва : Аст ; Хранитель ; Мидгард, 2007. – 624 с.
102. Фромм Э. Человеческая ситуация / Э. Фромм ; [под общ. ред. Д. О. Леонтьева]. – Москва : Смысл, 1994. – 238 с.
103. Харламенкова Н. Е. Научные основания и теоретико-эмпирическое переосмысление принципа детерминизма в субъектно-деятельностном подходе / Н. Е. Харламенкова // Психолог. журн. – 2013. – Т. 34, № 2. – С. 17–28.
104. Харламенкова Н. Е. Представление о психологической безопасности: возрастной и личностный компоненты / Н. Е. Харламенкова // Современная личность: Психологические исследования / отв. ред. М. И. Воловикова, Н. Е. Харламенкова. – Москва, 2012. – С. 141–160.

105. Чудновский В. Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» / В. Э. Чудновский // Психолог. журн. – 1995. – Т. 16, № 2. – С. 15–26.

106. Чупров В. И. Молодежь в обществе риска / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок, К. Уильямс. – Москва : Наука, 2001. – 230 с.

107. Шамионов Р. М. Психология субъективного благополучия личности / Р. М. Шамионов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2004. – 180 с.

108. Ширяева О. С. Психологическое благополучие личности в экстремальных условиях жизнедеятельности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Ширяева Ольга Сергеевна. – Петропавловск-Камчатский, 2008. – 254 с.

109. Шлыкова Н. Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности / Н. Л. Шлыкова. – Тверь : Триада, 2004. – 151 с.

110. Шульц Д. История современной психологии / Д. Шульц, С. Шульц ; пер. с англ. А. В. Говорунов, В. И. Кузин, Л. Л. Царук ; под ред. А. Д. Наследова. – Санкт-Петербург : изд-во «Евразия», 2002. – 532 с.

111. Эксакусто Т. В. Психологическая безопасность в проблемном поле психологии / Т. В. Эксакусто, Н. А. Лызь // Сибир. психолог. журн. – 2010. – Вып. 37. – С. 86–91.

112. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – Санкт-Петербург : Речь, 2000. – 416 с.

113. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – Москва : Прогресс, 1996. – 344 с.

114. Ярочкин В. И. Секьюритология : Наука о безопасности жизнедеятельности / В. И. Ярочкин . – Москва : Ось-89, 2000. – 400 с.

115. Anderson J. A. Cognitive psychology and its implication / J. A. Anderson. ; 3-th ed. – N.Y. : W.H. Freeman, 1990. – 320 p.

116. Carmeli A. Learning behaviors in the workplace: the role of high-quality interpersonal relationships and psychological safety / A. Carmeli, D. Brueller, J. Dutton // *Systems Research and Behavioral Science*. – Chichester, 2009. – Vol. 26. – P. 81–98.
117. Chambers's Twentieth Century Dictionary / Rev. Th. Davidson. – London : W&R Chambers Limited; Edinburgh, 1901. – 1248 s.
118. Cooper D. Improving Safety Culture: A Practical Guide / D. Cooper. – New York : Wiley Press, 1997. – 318 p.
119. Edmondson A. Explaining psychological safety in innovation teams / A. Edmondson, J. Mogelof. // *In Creativity and Innovation in Organizations* / ed. L. Thompson, H. Choi. – Mahwah ; New York : Erlbaum, 2005. – P. 109–136.
120. Edmondson A. Psychological safety and learning behavior in work teams / A. Edmondson // *Administrative Science Quarterly*. – New York : Cornell University, 1999. – Vol. 44(2). – P. 350–383.
121. Edmondson A. Psychological safety, trust, and learning in organizations: a group-level lens / A. Edmondson // *In Trust and Distrust in Organizations: Dilemmas and Approaches* / ed. RM Kramer, KS Cook. – New York : Russell Sage, 2004. – P. 239–272.
122. Edmondson A. Psychological Safety: The History, Renaissance, and Future of an Interpersonal Construct / A. Edmondson, Z. Lei // *The Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 2014. – Vol. 1. – P. 23–43.
123. Lance Frazier M. Psychological Safety: A Meta-Analytic Review and Extension / M. Lance Frazier, S. Fainshmidt, R. Klinger, A. Pezeshkan, V. Vracheva // *Personnel Psychology*. – 2017. – Vol. 70. – Issue 1. – P. 113–165.
124. Maddi S. R. Hardiness and mental health / S. R. Maddi, D. M. Khoshaba // *Journal of Personality Assessment*. – 1994. – Vol. 63 (2). – P. 265–274.
125. McDonald D. The interweave of fathers' daily work experiences and fathering behaviors [Electronic resource] / D. McDonald // *Fathering*. – Fall, 2004.

– Available from: http://findarticles.com/p/articles/mi_m0PAV/is_3_2/ai_n8553516/print (Cited 2017, 31 Januar).

126. Schneier B. *The Psychology of Security* / B. Schneier. – AFRICACRYPT 2008, LNCS 5023. – Springer-Verlag, 2008. – P. 50–79.

127. Siemsen E. *The influence of psychological safety and confidence in knowledge on employee knowledge sharing* / E. Siemsen, A. V. Roth, S. Balasubramanian, G. Anand // *Manufacturing & Service Operations Management*, 2009. – 11 (3). – P. 429–447.

128. Virna Zh. *Professional Deformations: Tendencies, Dynamics and Risks of Manifestation* [Electronic resource] / Zh. Virna // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – Vol 28, No 2 (2015). – P. 123-136. – Available from: <https://journals.umcs.pl/j/article/download/2553/2923> (Cited 2017, 31 Januar).

129. *Webster's New World Dictionary of the American Language*. – N.Y. : The World Publishing Co, 1972.

130. Wolfers A. *Diskort and Collaboration, Essays on International Politics* / A. Wolfers. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1962. – 105 p.

РОЗДІЛ 2

ПРОФЕСІЙНА БЕЗПЕКА В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯВИЩ

2.1. Безпека як функціональний складник професійної діяльності особистості

Актуальність дослідження психології успішного функціонування фахівця зумовлена реальними проблемами психологічної безпеки особистості в межах його професійного становлення. Тому спробуємо віднайти категоріально-методологічний статус цього поняття в системі психологічного знання. Передусім, розглянемо центральні аспекти психології праці, де професійну безпеку розглянуто в розрізі формування адекватного мислення фахівця й цілісної системи знань, умінь і навичок, які вкрай необхідні для прийняття обґрунтованих рішень на рівні індивіда. Це стосується підготовки конкретного працівника з урахуванням його особистісних особливостей до тривалого та гарантовано безпечного проведення робіт. Для цього потрібні формування культури безпеки й відповідного світогляду та свідомості; набуття моральних цінностей стосовно безпеки; отримання необхідного комплексу знань; розвиток якостей особистості, які б сприяли підвищенню безпеки.

Передусім, процес формування й розвитку психологічної безпеки професійної діяльності – це результат функціонування різноманітних об'єктів ергономічного забезпечення: виробничих процесів, процесів діяльності організаційних систем, створення та подальшої експлуатації складних людино-машинних комплексів на промислових підприємствах. Безпека людини забезпечується комплексом зовнішнього захисту (технічного, нормативного, соціального, галузевого), індивідуальним захистом, який визначається, насамперед, поведінкою, укладом життя

людини, необхідними знаннями й психологічною підготовкою, технічними засобами та природним захистом, який визначається на біологічному рівні.

Найчастіше про безпеку йдеться для представників небезпечних професій, і цим займається галузь психології безпеки професійної діяльності, де розглядають питання формування правильної соціальної позиції, мотивації на безпечне проведення робіт, мотивації розумної поведінки в усіх сферах життєдіяльності (у побуті, на виробництві, під час відпочинку тощо), отримання необхідного комплексу знань для забезпечення індивідуальної та колективної безпеки [17; 26; 44; 82; 86; 87; 96 та ін.].

Відразу зазначимо, що предметом досліджень цієї галузі є *психічні процеси*, які породжуються діяльністю та впливають на її безпеку; *психічні стани* людини, що відображаються на безпеці її діяльності; *властивості* особистості, що відображаються на безпеці діяльності [122].

Так, визначаючи причини нещасних випадків на виробництві, до них можна віднести такі психічні процеси, як нестача у сфері уваги (зниження або порушення концентрації, розподілу, переключення уваги); різноманітні вади органів відчуття (часткова втрата зору, глухість та ін.); порушення зв'язку між сенсорними й руховими центрами вищих відділів нервової системи; дефекти, пов'язані з утратою узгодженості та координації рухів; недостатня здатність розрізнення слабких сигналів (ознак небезпеки); нестача спостережливості; слабо виражена критичність мислення; недостатня здатність до прогнозування розвитку подій; труднощі в оцінці ситуації й виборі способів поведінки в ній. Серед психічних станів виокремлюють агресивність, ворожість; імпульсивність (дії випереджають аналіз, оцінку ситуації); емоційна невірноваженість, депресія, низька витривалість, перевтома, тривожність (страхи, порушена душевна рівновага); незадоволеність повсякденним життям (працівник не знає, чого хоче; як досягти своїх бажань); стан стресу; алкоголізм, наркоманію. Психічні властивості працівника, які сприяють нещасним випадкам, виражаються в таких ознаках, як егоцентризм (працівник не зважає на думку, інтереси,

настрій інших людей, неуважність і нечутливість до турбот та почуттів інших); схильність до ризику (надмірно висока або низька); безпечність, халатність, недбалість; фаталізм; асоціальні установки; некомпетентність; нетерпимість до зауважень; неадекватна самооцінка; дефіцит самоконтролю; надмірна самовпевненість; конфліктність; уникання відповідальності; низька мотивація до роботи; нехтування правилами безпеки [140].

Тому стає зрозуміло, що розв'язання проблем щодо визначення оптимального навантаження в професійній діяльності, виявлення резервних можливостей людини й ергономічної оптимізації процесів взаємодії з виробничим середовищем потребує виявлення та нейтралізації явищ і феноменів, які можуть становити загрозу психологічній безпеці суб'єкта професійної діяльності [58]. Так, небезпечними можуть бути як невіддале професійне самовизначення, так і невідповідність психологічних та психофізичних особливостей людини ергономічним вимогам, стреси в професійній діяльності, які не відповідають нормам безпеки праці, і неадекватне відображення факторів виробничого середовища.

У роботах багатьох дослідників (Г. Айзенк, В. Бодров, В. Гребняк, М. Катіліна, П. Катіліна, М. Котік, В. Кроуфорд, С. Савенко, Г. Хан та ін.) встановлено загальні диференційовані показники схильності до небезпеки, серед яких, передусім, ідеться про емоційні властивості й риси темпераменту, а далі – про низькі якості уваги, недостатню сенсомоторну координацію та спостережливість, надмірно високу схильність до ризику. Також серед психологічних факторів, які впливають на безпеку праці, важливе місце посідає професійна мотивація. Так, під впливом сильної мотивації, подія, яка є небажаною, видається менш імовірною, ніж у реальності; під час виконання найпростіших або особливо складних завдань, сила мотивації суттєво знижується; особи зі слабким типом нервової системи надають перевагу простішим завданням; індивіди, із якими часто траплялися нещасні випадки, більш орієнтовані на уникнення невдач, ніж на досягнення мети; чим

сильніший мотив досягнення цілі, тим сильніше переживається загроза її досягнення [193].

На підтвердження вищесказаного можна навести узагальнені положення, презентовані в дисертації Н. Шликової, яка наголошує, що динаміка психологічної безпеки детермінована здійснюваними перцептивними й мислительними операціями, індивідуально-типологічними особливостями, особистісними характеристиками, умовами діяльності, суб'єкт-об'єктними відносинами, ергономічним станом середовища.

Передумовами формування психологічної безпеки є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта відображуваним характеристикам реальної дійсності, високий рівень ергономічності довільних процесів, розвитку корпоративної культури, особистісних якостей суб'єкта: асертивності, готовності до ризику, соціальної та професійної активності, адекватного сприйняття дійсності. Рівень готовності до ризику є фактором, який визначає рівень розвитку психологічної безпеки. Дослідниця вважає, що узагальнені стійкі уявлення, які відповідають потребам, інтересам, намірам, цілям, планам людини, визначають способи формування психологічно безпечного існування. Аналіз, проведений Н. Шликовою, засвідчив, що розвиток і формування психологічної безпеки детерміновані наявністю або рівнем прояву суперечностей між цінностями суб'єкта й відображуваними характеристиками реальної дійсності [174].

У межах вивчення безпеки праці, а саме з'ясування причин виникнення помилкових дій під час виконання професійної діяльності, науковцями виокремлено три фактори: 1) емоції, які асоціюються з конкретною подією, професійною ситуацією та завданням; 2) невизначеність інформації, якщо її не вистачає для оцінки ситуації; 3) значущість ситуації [178; 183]. Добре відомий той факт, що особливості прояву емоцій і стану, ступінь вираження та вибірковість когнітивних процесів перебувають у тісному взаємозв'язку. Когнітивні процеси й емоції пов'язані поведінкою суб'єкта, зумовленою його ставленням як до стимулів навколишнього середовища, так і оцінкою

значущості ситуації, актуалізацією попереднього досвіду побудови її образів і прогнозування її розвитку та очікуваних наслідків.

Психологічна безпека, що виявляється, зокрема, в адаптивності суб'єкта, у його готовності до прийняття рішень, не лише все більшою мірою набуває значущості в трудовій діяльності людини, а й, будучи результатом психічної активності суб'єкта, впливає на формування його особистісних характерологічних якостей. При цьому одним із видів довільної психічної активності суб'єкта розглядають психічну саморегуляцію функціональних станів людини під час виконання складної професійної діяльності, яка впливає на формування адаптивних властивостей суб'єкта й визначає його ефективність, працездатність і психологічну безпеку [46].

Психологія безпеки праці спрямовує зусилля на активізацію духовних складових особистості працюючої людини, на створення мотиву до високого професіоналізму, продуктивної принциповості як гаранта життя інших та відповідальності за свої дії як стиль життя. Психологічним стимулом до самовдосконалення, самопізнання та самоконтролю повинен бути не страх покарання (штраф або звільнення), а сором. Проблема безпеки – це проблема свободи вибору дії й права на особисту відповідальність за свої дії в кожній конкретній ситуації. Ось чому в психологічному портреті «нетравматика» важко віднайти риси песимізму, недовірливості, тривожності, егоцентризму, агресивності, максималізму, експресивності. Психологічна ситуація, психічні стани та низький рівень психофізіологічних професійно важливих якостей працівника часто впливають таким чином, що втрачається останній шанс людини, щоб вижити, уникнути й не дати відбутися напруженої ситуації.

Потрібно зазначити про обов'язковий мінімум знань з основ психології безпеки професійної діяльності для осіб-представників небезпечних професій: по-перше, знання допомагають правильно зрозуміти свої психологічні особливості та віднайти найбільш раціональні прийоми для оптимізації професійно важливих якостей; по-друге, ці знання дають можливість зрозуміти психологічні особливості людей, без урахування яких

неможливо досягти узгодженої спільної роботи в команді (бригаді); по-третє, ці знання дають змогу передбачити конкретні впливи різноманітних факторів виробничої сфери, особливістю процесів професійного навчання та використання рекомендацій психологічної науки в практичній діяльності; по-четверте, ці знання допоможуть організувати роботу професіоналів так, що вони змогли б гарантовано уникнути й максимально убезпечити себе від травм та нещасних ситуацій [106].

Науковий підхід до проблеми загрози життю людини вказує на необхідність розробки інтелектуально-морального аспекту профілактики травм, нещасних і небезпечних випадків психологічних та правових актів захисту працюючої людини – це соціальне замовлення сьогодення. Тому психологічне забезпечення безпеки праці передбачає реалізацію на практиці таких заходів, як професійний відбір (підбір) персоналу; виявлення осіб (груп) ризику; професійне навчання (формування індивідуального безпечного стилю діяльності, мотивації до безпечної роботи); виявлення й усунення несприятливих умов праці (забезпечення працівників відповідним захисним знаряддям); оптимальна організація режимів праці та відпочинку; забезпечення відповідної мотивації праці; індивідуальна й групова профілактика безпечної поведінки (навчання техніки, тренінгів безпеки тощо) [21].

Останнім часом умови сучасного соціально-економічного розвитку Української держави чітко демонструють трансформацію психологічного феномену безпеки професійної діяльності й для нестресогенних професій. Ідеться про те, що чим напруженіші та небезпечніші моменти в соціально-економічному чи то історико-політичному розвитку переживають країна й суспільство, тим більше це впливає на загальний зміст безпеки людей, зокрема на один із її підвидів – професійну безпеку. Адже професія є базовим ментальним конструктом сучасного суспільства та, як зазначає з цього приводу Є. Климів, саме культура будь-якого суспільства є сукупністю можливих і різноманітних професійних досягнень людей у цілому [69]. У

цьому ж контексті М. Пряжніков зазначає, що суть професійного самовизначення – самостійне й усвідомлюване знаходження смислів виконуваної роботи та всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації [138].

Соціальна напруженість, незадоволеність економічним еквівалентом праці, падіння престижу професії, зниження взаємної довіри персоналу й адміністрації, прогностична невизначеність соціального статусу, загроза безробіття, дистресовий вплив дискомфортних і небезпечних умов праці – це основний, але не остаточний перелік чинників, що впливають на професійну надійність людини. Потрібно, щоб знання, уміння та навички безпечної поведінки, пов'язані в єдину систему, утворили такий «сплав», який би привів до формування компетентності як готовності до виконання будь-яких практичних і теоретичних життєвих завдань, у тому числі й у галузі культури безпеки.

О. Голованова підкреслює, що професії як різновиди цілеспрямованої діяльності людини поділяються на виробничі, творчі, робочі, гуманітарні та ін. Вони вимагають спеціальної підготовки, теоретичних знань і практичних навичок, особливого стану здоров'я, наявності або відсутності обов'язків (як-от «вільний художник»), покликання, самостійності вибору, матеріальної винагороди, оцінки соціумом, зв'язків із певними соціальними групами. Також на сучасному етапі до професії відносять соціально не схвалювані заняття, зокрема: жебрацтво й проституцію, різні види злочинної діяльності, а саме: пограбування, крадіжки, а також такі види діяльності, як знахарство та ворожба.

Не варто забувати, що саме професію обирають, отримують, набувають, засвоюють, дають, мають; нею оволодівають; її можна змінити, проміняти; її навчають, тобто вона усвідомлюється як неживий предмет і певна сутність, що переміщується в часі й просторі [38, с. 27]. Професія може бути предметом любові, симпатії та антипатії, тобто виступати живою субстанцією: її можна любити або ненавидіти; вона може подобатися чи не

подобатися; можна бути вірним професії або зрадити їй; присвятити себе професії або розчаруватися в ній [38, с. 26]. У якості активного діючого обличчя професія вимагає, дозволяє, дає можливість, привчає, заманує, сприяє розвитку, розвиває, провокує, змінює особистість. Її важливість для людини полягає в персоніфікації: про неї думають як про обличчя, яке можна засмутити або порадувати, подарувати життєві сили чи розчаруватися [38, с. 28].

Отже, професія оцінюється соціумом і може бути престижною, потрібною, актуальною, популярною, перспективною, достойною, модною, масовою, високо- й низькооплачуваною, важкою, шкідливою, небезпечною тощо. В. Толочек зазначає, що в кінці ХХ ст. нараховувалося понад 20 тисяч професій і більше 40 тисяч спеціальностей, але на сьогодні все ще немає єдиної, загальноприйнятої класифікації професій, оскільки залежно від науково-практичних завдань професії класифікуються за різними критеріями: за сферою діяльності та об'єктом праці (природа, техніка, знакові системи, художнє відображення дійсності, робота з людьми); за метою діяльності (гностичні, перетворювальні, винахідницькі); за засобами праці (представники ремесел, машинно-ручної праці, які використовують автоматичні системи й пов'язані з переважанням функціональних засобів праці); за умовами праці (побутовий мікроклімат, робота на відкритому повітрі, моральна відповідальність, незвичайні та екстремальні умови праці); за ступенем регламентованості праці (автоматична, напівавтоматична, шаблонна, виконавська, самостійна творча) [164, с. 161].

Обговорюючи питання умов діяльності, більшість науковців зазначають, що безпечних професій не існує: у кожній із них, незважаючи на зовнішнє благополуччя деяких, існують фактори, які завдають шкоди здоров'ю. Кожному роду занять, професій і спеціальності відповідає свій набір специфічних для цієї діяльності шкідливих факторів, а також свій «букет» професійних захворювань. Винайдення цих факторів, як загальних,

так і специфічних, потрібне для організації програми заходів із профілактики професійних деформацій особистості.

Ще в роботах С. Архангельського зроблено перші спроби застосування системного підходу до аналізу професійної діяльності, де виділено одиниці трудових дій, операцій і прийомів руху, що відображають психологічну суть діяльності [8]. Розглядаючи роботу професіонала як усвідомлюваний процес, у котрому відображається ставлення людини до навколишньої дійсності, науковець указує на те, що компоненти структури діяльності динамічні й між ними існують взаємозв'язки, за якими можлива їх трансформація.

Але за будь-яких умов центральною фігурою в психології професійної безпеки є людина, яка є не лише біологічною істотою, але й «фокусом» соціальної системи. Вона являє собою рухливу, самокеровану та цілісну систему, у якій органічно поєднані за своєю суттю всі закономірності: механічні, фізіологічні, хімічні, біологічні, соціальні, енергетичні, інформаційні тощо. Будь-яка людина не народжується, а стає суб'єктом у процесі своєї діяльності, спілкування та інших видів діяльності. Отже, дослідження різноманітних видів діяльності як реалізації людини в професії повинно охоплювати різноманітні сторони процесу роботи, її організації й дані про виконання цієї праці людиною не лише за зовнішніми показниками, а й за даними, що розкривають регуляцію перебігу цієї діяльності. Тому психологічний аналіз професійної діяльності завжди відбувається на двох взаємопов'язаних рівнях, які розкривають зовнішні взаємозв'язки й ті, що складаються між простими моментами праці (доцільною діяльністю, предметом і засобами праці) та людиною.

Принциповий момент засвоєння діяльності – прийняття її людиною, що визначається тим, наскільки уявлення індивіда про професію відповідатиме її потребам і здібностям. Обираючи професію, людина ніби «проектуює» свою мотиваційну структуру на структуру факторів, пов'язаних із професійною діяльністю, що дають змогу задовольнити потребу. У складному мотиваційному процесі, зіставляючи можливості професій зі своїми

потребами, людина приходить до рішення прийняти або відмовитися від професії. Прийняття професії породжує бажання виконувати діяльність певним чином, «... породжує певну детермінуючу тенденцію і слугує вихідним моментом формування психологічної системи діяльності» [171, с. 55].

У концепції системогенезу професійної діяльності В. Шадрикова знаходимо узагальнений опис психологічних складників професійної діяльності:

1. Формування мотивів професійної діяльності передбачає: а) зсув мотиву на мету трудової діяльності; б) для формування професійної мотивації важливі «прийняття» людиною професії й знаходження особистісного смислу діяльності; в) у результаті формування професійної мотивації утворюється цілісна поведінка працівника.

2. Формування цілі професійної діяльності передбачає виділення й урахування таких факторів: а) центральним моментом діяльності є її мета; б) мету розглядають як ідеальний образ результату та рівень домагання, до якого потрібно прагнути; в) мета професійної діяльності становить образ результату й виробниче завдання, що ставиться в певних умовах; г) основні етапи формування цілі включають виокремлення поля допустимих результатів та уточнення конкретної найоптимальнішої цілі.

3. Формування уявлення про програму діяльності передбачає: а) формування уявлення про компоненти (структуру) діяльності; б) формування уявлення про способи виконання діяльності; в) формування уявлення про програму діяльності як послідовності адекватних дій і способів [172].

4. Формування інформаційної основи діяльності (ІОД) передбачає виокремлення й розгляд таких моментів: а) рівні формування ІОД включають сенсорно-перцептивний рівень (сприйняття інформації); когнітивний рівень (оцінка значимості інформації); образно-оперативний рівень (переробка інформації та побудова інформаційних блоків); б) особливості формування ІОД – інформація часто змінюється, що вимагає гнучкості ІОД;

багатоплановість інформації викликає потребу швидкого переключення з одного виду інформації на інший; в) у цілому формування ІОД передбачає формування ІОД у матеріальному плані (здатність сприймати й опрацювати реальні сигнали, що несуть інформацію); формування ІОД в ідеальному плані (здатність будувати інформаційні образи та значення за отриманими сигналами).

5. Формування блоку прийняття рішень ґрунтується на врахуванні моментів: а) саме рішення розглядають як вибір однієї альтернативи з декількох; б) загальна схема прийняття рішень уключає усвідомлення проблеми; її розширення; перевірку рішень; в) формування блоку прийняття рішень передбачає засвоєння (вироблення) вирішального правила, способу вирішення та формування критерію досягнення мети й переваги вибору способу виконання; г) виділяють два типи рішень: детерміновані, які будуються на чіткій логіці, та ймовірні, що ґрунтуються на прорахунку найбільш сприятливої ймовірності досягнення мети.

6. Формування підсистеми професійно важливих якостей (ПВЯ) відбувається за таких передумов: а) у людини вже є певні якості й при засвоєнні професій відбувається їх перебудова відповідно до особливостей певної професійної діяльності; б) загальна логіка такої перебудови діяльності включає елементи перебудови якостей відповідно до професійної діяльності; появи й розвитку нових якостей і здібностей; формування індивідуального стилю діяльності.

7. Формування психологічної структури професійної діяльності передбачає: а) засвоєння професії як процесу розпредмечування, індивідуалізації нормативно заданого (схвалюваного) способу діяльності; б) основні етапи засвоєння професії – когнітивний (пізнання, засвоєння нормативно заданого способу діяльності); практичний етап як центральний момент формування психологічної структури діяльності, при цьому спочатку засвоюються окремі дії, а потім – діяльність у цілому [172, с. 34–130]. Як видно з проведеного аналізу, вивчення професійної діяльності як цілісного

об'єкта неможливе без виокремлення «людини-професіонала» як «ланки, що організовує систему, спрямовує її на досягнення певного, заздалегідь заданого результату та забезпечує пластичність її функціонування» [100, с. 37]. Адже виокремлені складники професійної діяльності тісно пов'язані з проблемою переживання фахівцем різноманітних загроз щодо успішної реалізації, а саме збільшення інтелектуального й психологічного навантаження, некероване, безперервне та прогресуюче порушення рівноваги людини через тривалі професійні стреси, емоційну напругу тощо, що й приводить до нагальної потреби пошуку нової парадигми безпеки в інтересах професійного самозбереження особистості [28; 53; 84; 114; 143 та ін.].

Вивчення зазначеної проблеми професійного самозбереження особистості стосується аналізу мотиваційних, когнітивних, операціональних й афективних компонентів діяльності суб'єкта праці його соціальними установками, професійною спрямованістю та певною підготовленістю індивідуально-типологічних властивостей. З огляду на наяві теоретичні й емпіричні напрацювання, потрібно сказати, що в останні два десятиріччя дослідження в галузі психології професійної діяльності спрямовано на вивчення психологічних механізмів регуляції діяльності, обґрунтування принципів і методів формування професійної придатності, пошук шляхів та способів психологічного забезпечення працездатності людини тощо [68; 72; 85; 99 й ін.].

Так, Є. Климов із цією метою використовує психологічні ознаки праці та їх градації [68, с. 8-12]. Перша ознака – це усвідомлення соціальної цінності результату праці. Рівень цього усвідомлення визначається на основі: а) рівня представленості в суб'єкта праці знань про вимоги до результату праці; б) характеру пізнання соціальної цінності передбачуваних результатів праці для себе й для суспільства; в) емоційних проявів суб'єкта праці в діяльності та їх адекватності його уявленням і знанням. Друга ознака – усвідомлення обов'язковості виконання отриманої справи в заданих нормах. Рівень представленості цієї ознаки визначається на основі: а) оцінки

характеру усвідомлення необхідності й відповідальності виконання роботи в заданих межах; б) оцінки адекватності емоційного стану суб'єкта праці рівню його усвідомлення. Третя ознака – свідоме застосування засобів досягнення професійних цілей. Ця ознака теж розглядається з позицій порівневої представленості за такими характеристиками: а) рівень теоретичної підготовленості до виконання професійної діяльності; б) рівень сформованості професійних умінь і навичок; в) адекватність емоційних проявів відповідно до рівня професійної готовності суб'єкта праці. Четверта ознака – усвідомлення міжособистісних відносин. Оцінка рівнів цієї ознаки здійснюється на основі глибини знань і розуміння суб'єктом праці, внеску інших людей у створення матеріальних цінностей суспільства, які він використовує у своїй професійній діяльності з метою створення нових суспільно значущих цінностей.

О. Конопкін побудував загальну принципову модель, яка відображає внутрішню функціональну структуру процесу саморегуляції та виділив такі компоненти цієї структури: суб'єктивна модель значущих умов діяльності, програма власне виконавчих дій, система критеріїв успішності діяльності, інформація про реально досягнуті результати, рішення про корекцію системи [72, с. 205]. Усвідомленою саморегуляцією науковець називає системно організований процес внутрішньої психічної активності людини з ініціації, побудови, підтримання та управління різними видами й формами довільної активності, яка безпосередньо реалізовує досягнення людиною мети. Важливу роль у процесі саморегуляції діяльності та набуття заданого рівня професійної придатності відіграє прийнята суб'єктом ціль діяльності, що відображає не лише реальний або ідеальний результат самого трудового процесу, а й нормативний ступінь його досягнення для конкретного суб'єкта. Це означає, що під безпосереднім впливом мети формується «суб'єктивна модель значущих умов діяльності» і «програма виконавчих дій». Функціональний блок «оцінки результатів» регулює та коректує поведінку для досягнення результатів, які відповідають критеріям успішної професійної

діяльності, а отже, надає їй цілеспрямованого й цілепокладаючого характеру [72].

Б. Ломов виокремлює низку «утворювальних» компонентів системи діяльності, таких як мотив, ціль, планування діяльності, переробка поточної інформації, оперативний образ (концептуальна модель), прийняття рішення, дії, перевірка результатів і корекція дій [100, с. 216]. На думку науковця, ці компоненти взаємопов'язані, адже вони регулюють функції психічного в підготовці, організації та виконанні діяльності.

Також складний комплексний характер дослідження психологічної безпеки виявився тісно пов'язаним із теоретичним вивченням феномену готовності до ризику [3; 74; 130]. Загалом, готовність до ризику ґрунтується на набутих вміннях здійснювати правильні оцінки, приймати й реалізовувати правильні рішення в ситуаціях невизначеності. Розглядаючи схильність до ризику як особистий фактор загрози для безпеки ергатичних систем, потрібно уникати спрощених висновків. Схильність до ризику може ґрунтуватися не лише на бажаннях насолодитися переживаннями небезпеки та задовольнити самолюбство, а й на усвідомленому прагненні до розширення кордонів своїх професійних можливостей і переживань перемоги над небезпекою.

А. Альгін визначає ризик як діяльність, пов'язану з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, у процесі якої є можливість кількісно та якісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, невдачі й відхилення від мети. Для різних суб'єктів, котрі діють в одних і тих самих умовах, ситуація може виявитися різною – ризикованою для одного та не ризикованою для іншого. Отже, поняття «ризик» нерозривно пов'язане з поданням про дію суб'єкта й може бути визначене як характеристика цієї дії, але характеристика дії як ризикованої не атрибутивна, а оцінна. Ризик є оцінкою можливості виконання дії, можливості досягнення результату, відповідної мети. Також потрібно наголосити на низці загальних закономірностей, виявлених у дослідженнях

готовності до ризику. Передусім, це стосується вікових і професійних особливостей. Так, помічено, що з віком готовність до ризику знижується. На неї впливає характер трудової діяльності: у військових така готовність виявляється вищою, ніж у студентів [3].

Готовність ризикувати в сучасній психології пов'язують із можливостями суб'єкта досягти поставленої мети й регулювати свої поведінкові стратегії, розглядають як неадаптивну форму поведінки активної особистості, особливо за умов відсутності розвинутих структур діяльності, як особливий спосіб мислення суб'єкта, який діє в умовах невизначеності [130].

А в концепції Т. Корнилової готовність до ризику трактовано як особистісну властивість саморегуляції, що дає змогу людині приймати рішення та діяти в ситуаціях невизначеності [74]. Отже, це не стільки особистісна диспозиція, скільки достатньо генералізована характеристика способів виходу суб'єкта із ситуацій невизначеності. Як індивідуальна характеристика ця готовність припускає також оцінку суб'єктом свого минулого досвіду.

Феномен безпеки в професійній реалізації особистості знаходить спільні ознаки в оцінці якості життя [5; 126; 146; 186]. Якість життя – це суб'єктивне та індивідуальне сприйняття людиною своєї життєвої позиції, яка виявляється в активній реалізації цілей і стратегій для покращення власного життя. Тобто суть якості життя полягає в його соціально-психологічній природі, яка виявляється в сприйнятті людиною власного задоволення різними сферами свого життя, його облаштуванням, що пов'язано з рівнем її потреб.

Згідно з науковою позицією Б. Спілкера, якість життя – це рівень задоволення людиною своїм життям за його власною суб'єктивною самооцінкою [192]. У положеннях економічної психології знаходимо три описані фактори, які необхідні для того, щоб людина могла відчувати себе включеною в повноцінне, осмислене, творче й щасливе життя: *відчуття компетентності* – пов'язане з упевненістю у своїх здібностях та

можливостях, це відчуття «я знаю, я можу», адже для людини важливо відчувати себе професіоналом у своїй сфері; *відчуття самодетермінації* – це усвідомлення себе й тільки себе причиною своїх дій, адже якщо людині це вдається, то з'являється задоволення від діяльності, виникає почуття самостійності, упевненість у майбутньому, у власних силах; *уключення в систему значимих відносин*, яке забезпечує людину відчуттям потрібності, власної значимості для інших людей, що може виявлятися в процесі спільної діяльності [42]. Загалом людина спроможна ототожнювати якість життя з перспективою існування, щастям, здоров'ям, віком тощо. Тому вона часто асоціюється із суб'єктивним відчуттям, близьким до особистого благополуччя. Відтак часто в структурі цього психологічного феномену вказують на виокремлення емоційного компонента (щастя) та когнітивно-сприймаючого (задоволення життям) [136]. Ці структурні компоненти знаходять реалізацію й у професійній сфері, що виражається у сформованій спрямованості на іншого, безконфліктності спілкування, складених довірливих стосунках з іншими людьми та розумінні інших, що й визначає тривалість і повноцінність професійного життя.

Багатовекторний характер дослідження психологічної безпеки виявився тісно пов'язаний із визнаними положеннями концепції ергономічного забезпечення, створення та експлуатації складних людино-машинних комплексів [59] і концепції управління ергономічністю продукції [41], адже підвищення ефективності суспільного виробництва неможливе без подальшого прискорення науково-технічного прогресу й упровадження у виробництво нової техніки й технології.

Підвищення продуктивності і якості праці – один із найважливіших засобів досягнення високої ефективності виробництва. Із розвитком виробництва змінюються умови, методи та організація трудової діяльності людини, набувають істотних змін функції, роль і місце людини в процесі праці. Можливості індивіда збільшуються за рахунок розвитку засобів праці. При цьому відкриваються ширші можливості для полегшення праці людини,

її звільнення від виконання одноманітних, трудомістких ручних операцій. Однак водночас розвиток виробництва також приводить до вдосконалення параметрів машин і механізмів, підвищення рівня автоматизації технологічних процесів, що зумовлює появу нових факторів, які несприятливо впливають на організм людини. Це змушує людину іноді працювати на межі функціональних можливостей. Унаслідок цього потрібне узгодження параметрів технічних пристроїв із можливостями людини. Оптимізація трудової діяльності можлива лише за умови, якщо працездатність людини оцінювати не лише за кількісними та якісними показниками виконання трудових завдань, а й за психофізіологічними порушеннями в організмі, що дає підставу судити про те, яким внутрішнім напруженням досягнуто це виконання [59].

Виходячи з визначення ергономіки як науки про системну оптимізацію трудової діяльності людини й умов її реалізації в системах «людина – знаряддя праці – предмет праці – навколишнє середовище» («людина – техніка – середовище»), то щодо вивчення концепції управління ергономічністю продукції, його ефективність визначається проектуванням зручності й комфортних умов ефективної діяльності людини через функціонування систем «людина – техніка – середовище», збереження здоров'я та розвиток особистості людини, котра працює [41]. Одне з найважливіших завдань ергономічного підходу – вибір й обґрунтування комплексних критеріїв ефективності систем «людина – техніка – середовище», які б сприяли узгодженому функціонуванню єдиної системи з даними фізіології, психології та гігієни праці, із системотехнікою й технічною естетикою. Загалом ефективне управління ергономічністю продукції припускає не лише накопичення даних про «людські фактори», але й цілісне дослідження окремих видів і форм людської діяльності, створення методів її аналізу та формалізації, виявлення всієї сукупності факторів, що визначають її ефективність.

Презентовані фундаментальні напрацювання дослідників склали основу для розробки прийомів професійного самозбереження особистості й презентовані в науковій праці Н. Шликової [174]:

- реалізація особистого професійного плану (сценарію професійного життя);

- витіснення «мотивів хибної самоактуалізації», що породжують нездійсненні цілі та мрії на шкоду стабільній цілісності людини (подолання дезінтегруючої свідомості);

- активна позиція в професійному житті (фахівець не повинен відчувати себе жертвою обставин; він має бути активною особистістю в активному професійному середовищі, що доволі часто спричиняє перешкоди для професійного розвитку особистості);

- готовність до професійної самозміни, до включення в нові проекти, лабільності установок, а отже розвитку тих якостей, які потрібні в сучасному мінливому суспільстві (переконаність і впевненість у своїх силах, своєму успіху, причетність до вирішення соціально значущих справ, відсутність спротиву інноваціям, здатність до самостійного вибору в професійній діяльності, індивідуальна відповідальність, конкурентоспроможність);

- знання власної індивідуальності та її використання в професійному житті (розвивати в себе не лише здатність думати, але й не думати, заспокоювати розум; контролювати хід думок і відганяти небажані думки, що змальовують негативний розвиток подій; посилювати свій життєвий потенціал, життєстійкість, досягати високої професійної кваліфікації, розглядати її як джерело незалежності; готувати себе до різких поворотів долі й побудови нових моделей поведінки; більше довіряти внутрішньому голосу, не здійснювати самодиверсії, підкреслюючи, що «я повинен, я зобов'язаний», не переконувати себе в неминучості перешкод, не відкладати приємні справи до тих пір, поки не буде виконано всі неприємні, економити позитивну енергію тощо);

– засвоєння індивідуальної системи адекватних засобів подолання негативних станів (зберігати позитивне ставлення до себе та галузі діяльності, де фахівець отримує контроль над обставинами; використовувати прийоми «копінгу», які допоможуть упоратись із перешкодами; в окремих випадках – і «психологічне відключення», яке допомагає сприймати негативну інформацію дозовано тощо);

– протидія професійному старінню (використання позитивного настрою; створення образу себе як бездоганного; міркування лише про позитивний розвиток майбутніх подій; прагнення досягати щоденно хоча невеликого успіху, просування; проведення «чистки» своїх поглядів, перегляду застарілих переконань; робота над своїми думками; вираження власних бажань лише в позитивній формі (я вмію, я зможу), при цьому в теперішньому часі).

Потрібно зазначити, що індивідуальні відмінності людей у прояві розвитку вказаних прийомів самозбереження – це визначальні характеристики їхньої професійної надійності й придатності до конкретної діяльності. Також потрібно зауважити, що професійний розвиток часто супроводжується періодами кризи, дезадаптації, стагнації, регресу, професійно небажаних новоутворень, і навіть професійної деградації. Зазвичай це призводить до міжособистісних конфліктів, емоційного вигорання та інших особистісних деформацій, а також професійних деструкцій. В одній із праць Ж. Вірної виокремлено основні ризики прояву професійних деформацій особистості, серед яких – блокування розвитку професійно важливих якостей фахівця; ініціація особистісного відчуження фахівця, утрата професійної зрілості фахівця [193]. Деталізація кожного з цих ризиків дає змогу розглянути психологічний феномен професійної безпеки як багаторівневу й динамічну систему, у якій локалізовано велику кількість складних процесів, пов'язаних із формуванням мотивів, цілей, планів, оперативних образів тощо. Загалом, кажучи про професійну безпеку особистості, можна говорити не лише про попередження особистісних

деформацій у своїй професії, а й про вибір соціальних ролей, професійних стереотипів, життєвого стилю й самого способу життя. У такому випадку професія або професійні ролі можуть бути засобами для реалізації того чи іншого способу життя чи життєвого стереотипу.

З огляду на зміст професій і специфіку професійної реалізації, сповненої різноманітних факторів небезпеки, можна констатувати, що дослідницька практика психології невід'ємна від соціальної складової частини, суспільних потреб, пов'язаних із виконанням завдань навчання, виховання, відбору кадрів, які використовуються в матеріальному й духовному виробництві та стимулюванні діяльності особистості й колективу.

2.2. Безпека особистості в особливих умовах професійної діяльності

Питання безпеки особистості займають одне з провідних місць у галузі загальної психології та поряд із питаннями психології безпеки професійної діяльності є чи не найголовнішими в системі психологічного знання в професійній психології. Кардинальні соціально-економічні зміни сучасного життя стосуються як суспільства в цілому, так і професійної сфери, у якій реалізовує себе фахівець. Досить часто моменти реалізації в професійній діяльності, яка має свої норми й зразки, пов'язані з аспектами внутрішньоособистісних проблем фахівця в переживанні суперечностей адаптації до цих умов. Така суперечність актуалізовує питання детермінант професійної реалізації, де центральну позицію займає проблема професійної безпеки фахівця. Коли йдеться про фахівців, котрі працюють в особливих (екстремальних умовах), то ця проблема набуває подвійної актуальності.

Можна назвати численну кількість понять, пов'язаних із характеристикою професійної безпеки особистості: професійна адаптованість, нервово-психічна стійкість та стресостійкість (копінг-поведінка), професійна мобільність, працездатність, професійна зрілість,

професійна ідентичність тощо. Вони вміщують розуміння рівня загальної підготовленості спеціаліста до відповідної професійної діяльності [43; 107; 161; 166 та ін.], а також проведено значну кількість досліджень, у яких вивчали співвідношення особистісних властивостей і вимог професійної діяльності [10; 21; 25; 89 та ін.].

Професійна діяльність фахівців багатьох галузей у сучасному суспільстві відбувається в складних умовах, що позначаються поняттями «особливі», «важкі», «кризові», «стресові», «надзвичайні», «екстремальні». У сучасній психологічній літературі велика кількість робіт стосується різних видів професійної діяльності в особливих умовах: діяльності льотчиків, військових спеціалістів, співробітників правоохоронних органів, пожежників [16; 19; 25; 48; 112; 135 та ін.]. Розглядають такі аспекти діяльності людини в особливих умовах, як особливості екстремальних факторів, функціональні психічні стани [56; 92; 107; 116; 128 та ін.], психологічні якості людини, показники. В особливих умовах професійної діяльності можливість роботи людини з максимальною користю для суспільства визначається не лише її професійною підготовкою й цілеспрямованістю, а й стійкістю до емоціогенних впливів [99; 103; 104; 115 та ін.].

Виконання професійної діяльності в особливих (екстремальних) умовах потребує залучення різноманітних резервів організму, певних індивідуально-психологічних особливостей та різноманітного репертуару поведінки професіонала, які б надали можливість діяти в цих умовах праці з найбільшою результативністю й із найменшими витратами для організму. Особливі умови діяльності пред'являють підвищені вимоги до професіонала і є причиною помилок та зривів у роботі; несприятливо впливають на працездатність і, як наслідок – на професійне здоров'я фахівця.

Нормальні умови професійної діяльності відрізняються від особливих, екстремальних та надекстремальних умов діяльності не у вигляді наявності екстремальних факторів, а в періодичності, частоті, тривалості впливу та в кількісних характеристиках їх інтенсивності (потужності, дієвості).

«Категорія “особливі умови діяльності” справедлива для тих ситуацій, коли діяльність фахівця пов’язана з епізодичною, непостійною дією екстремальних факторів або високою усвідомленою ймовірністю їх появи, при цьому екстремальні чинники не мають великої потужності та інтенсивності, а виникаючі негативні функціональні стани виражені помірно» [55, с. 115–121]. До особливих умов відносять умови діяльності, за яких можуть раптово виникати ситуації, небезпечні для життя суб’єкта діяльності або людей, які його оточують [156]. Причому фактори, що призводять до виникнення екстремальних ситуацій, за своїм характером можуть бути як фізичними або хімічними, так і соціальними, але головна їх особливість у тому, що вони є позаштатними, позаплановими [156; 163; 168 та ін.]. Найважливіша умова (компонент) праці в особливих умовах – це емоції, які виникають під впливом відображення особистістю дійсності, суттєво впливають на перебіг психічних процесів і внаслідок цього – на ефективність професійної діяльності людини [9; 14; 40; 50; 83 та ін.]. Якість емоцій може визначити глобальні форми взаємодії суб’єкта з оточенням і деякі параметри активності, пов’язані з професійною діяльністю.

Діяльність представників екстремальних професій пов’язана з такими умовами, як робота із загрозою для життя, висока відповідальність за прийняті рішення, виконання ускладнених функцій, збільшення темпу діяльності, дефіцит часу на виконання очікуваних дій, переробка великих обсягів і потоків інформації; ускладнені фактори робітничого середовища, монотонність роботи в умовах очікування сигналу до екстремальної діяльності [16].

Діяльність в екстремальних умовах ставить високі вимоги до представників професій групи ризику. Такі люди повинні вміти постійно контролювати свій стан, швидко приймати рішення, адекватно оцінювати ситуацію, а також бути готовими віддати своє життя в разі крайньої потреби. Усе це потребує значних психічних зусиль і психологічної стійкості [23].

На представників ризикованих професій діє низка факторів, кожен із яких чинить специфічний вплив на діяльність і поведінку особистості. Однак в екстремальних умовах існують *загальні закономірності діяльності*:

- під час роботи в екстремальних умовах відзначають три види психічної напруги – емоційну, неемоційну та змішану. *Емоційна напруга* виникає під дією емоціогенних факторів, що викликають почуття тривоги, страху, ризику для життя тощо. *Неемоційна напруга* з'являється в умовах із підвищеними вимогами до розумових ресурсів і рухового апарату. *Змішана емоційна напруга* характеризується різною «питомою вагою» емоційного компонента в загальній структурі напруги й найбільш характерна для різних видів діяльності в екстремальних умовах;

- емоційні умови праці викликають коливання працездатності людини або її спад, особливо за сильної емоційної напруги. У деяких випадках відбувається втрата трудових навичок;

- коливання працездатності залежить від індивідуальних особливостей особистості, насамперед від властивостей нервової системи. Люди із сильною нервовою системою більш стійкі до екстремальної напруги. «Слабкі типи» більш піддаються надпотужним впливам. У них часто спостерігають розгубленість і зменшується надійність виконання роботи;

- емоційна стійкість і надійність роботи підвищується, якщо людина наперед ознайомена з особливостями діяльності, яка на неї чекає. З іншого боку, до екстремальних умов діяльності можна звикнути й це відомо представникам ризикованих професій;

- великого значення під час роботи в екстремальних умовах відіграють моральні, вольові та інші характеристики особистості, особливо розвиток почуття відповідальності. Для оцінки цієї якості останнім часом у психології використовують термін «надійність особистості» [16].

Як бачимо, професійна діяльність представників екстремальних професій відрізняється від інших сфер тривалим нервово-психічним й емоційним напруженням, зумовленим як змістом, так і умовами роботи. Ці

професії передбачають підвищений фактор ризику, дефіцит інформації та часу на обміркування, необхідність прийняття адекватного рішення, високу відповідальність за виконання поставлених завдань, наявність неочікуваних перешкод. У таких екстремальних умовах роботи важливими чинниками є стресостійкість та адаптивність особистості, за відсутності яких може порушуватися професійне здоров'я особистості [23].

Проведені в різноманітних напрямках широкі соціально-гігієнічні й психологічні дослідження свідчать, що збільшується кількість професій і видів праці, у ході яких працівники зазнають психологічних перевантажень [108]. На нашу думку, яскравими представниками, які діють в екстремальних умовах, є працівники екстрених служб. Всесвітня організація охорони здоров'я відносить професії екстрених служб (пожежна служба, міліція, швидка медична допомога, газова аварійна служба та ін.) до найскладніших професій, діяльність яких реалізовується в екстремальних або особливих умовах. Ці умови, із психологічного погляду, характеризуються сильними психотравмувальними чинниками.

Особливі умови діяльності пред'являють підвищені вимоги до професіонала, є причиною помилок і зривів у роботі, несприятливо впливають на працездатність людини й стан її здоров'я. Особливі умови діяльності завжди пов'язані з впливом екстремальних факторів або виникненням екстремальних ситуацій. Залежно від ступеня періодичності, частоти їх виникнення та тривалості розрізняють:

- 1) власне особливі умови діяльності, які суттєві для тих ситуацій, коли діяльність пов'язана з епізодичними діями екстремальних чинників;
- 2) екстремальні умови діяльності (як крайня форма особливих умов), пов'язані з постійною дією екстремальних факторів.

Суть особливих та екстремальних умов така, що найчастіше вони існують об'єктивно і їх принципово неможливо змінити, що виключає можливість активного впливу на них. Поняття «екстремальні чинники» означає такі фактори, які небайдужі для організму, викликають у ньому

гранично допустимі зміни. Зовнішнє середовище сприяє виявленню адекватності чи неадекватності функціональних, психічних можливостей людини в процесі виконання діяльності.

Робота людини в особливих умовах пов'язана з нервово-психічним напруженням, що викликано впливом різних негативних факторів. Більшість публікацій щодо опису діяльності в особливих й екстремальних умовах стосується аналізу впливу на професійну діяльність «стресорів», «стрес-чинників», «стресогенних чинників» [93; 129; 133 та ін.]. Зауважено, що чинників, які визначають умови діяльності як ускладнені, є велика кількість, вони відрізняються різноманітністю. Це насамперед фізико-хімічна характеристика умов діяльності, механічні дії (вібрації, перевантаження), акустичні впливи, небезпека, часте виникнення непередбачених, у тому числі й аварійних, ситуацій; специфіка, діяльності; високий ступінь відповідальності, страх допустити помилку або зазнати невдачі [77; 121; 160]. Отже, під особливими умовами діяльності потрібно розуміти певний клас умов, що перебувають за межами звичайних та утворюють поле діяльності, у якому в особистості можуть формуватися негативні функціональні стани, що призводять до порушення психологічної регуляції діяльності. Поняття «особливі умови» передбачає різні умови, що виходять за межі звичайних, у яких можуть працювати люди, незалежно від роду діяльності й ступеня готовності до впливу загрозливих факторів. Поняття «діяльність в особливих умовах» передбачає, передусім, професійну діяльність спеціально підготовлених фахівців.

Відома значна кількість робіт із проблем забезпечення життєдіяльності людини в особливих умовах, що залежать від змін середовища під впливом різних екстремальних факторів. Більшість із них стосується основних положень теорії адаптації, що розглядається як процес, за допомогою якого досягаються оптимізація функціонування людини й баланс у системі «людина – середовище». Існує кілька форм проявів феномену адаптації, що дають змогу розглянути адаптацію як динамічне утворення, безпосередній

процес пристосування до умов зовнішнього середовища, з одного боку, і як властивість певної живої саморегульованої системи, що визначає її стійкість до умов зовнішнього середовища та передбачає наявність певного рівня розвитку адаптаційних здібностей – з іншого. Загалом, чим ширші адаптаційні можливості особистості, тим більш імовірно нормальне функціонування організму й ефективне виконання професійної діяльності за дії різних психогенних факторів.

Деякі науковці пропонують досліджувати людину через опозиційне твердження: «здатність людини адаптуватися до ускладненої реальності – прагнення людини змінювати себе на основі розвитку своїх здібностей як самоцінність». Індивід постійно перебуває між прагненням змінитися для того, щоб адаптуватися (тобто пристосуватися до ззовні заданої їй цінності), щоб залишитися незмінним, та прагненням змінитися, щоб удосконалити свої цінності, розвивати здібності [160]. У цій ідеї відображено один із найважливіших принципів системного історико-еволюційного підходу до розуміння людини (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Лурія, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн), згідно з яким необхідною умовою розвитку різноманітних систем є наявність суперечностей (конфлікту або дисгармонійної взаємодії) між адаптивними формами активності, спрямованими на реалізацію родової програми, і проявами активності елементів, які несуть індивідуальну мінливість.

Н. Гришина наголошує, що для людей, які працюють в особливих умовах, сенсом життя є професійне самовдосконалення та прагнення й можливість допомагати людям [40]. Це для них не обмежується колом вузькоособистісних інтересів, а виражається, зокрема, у прагненні «продовжити себе» в сім'ї та дітях. Таке осмислення своєї професії дає змогу спеціалісту пом'якшити вплив стресових ситуацій. Водночас вплив особливих умов діяльності на осмислення життєвих цінностей професіоналами не є таким однозначним. Відзначено, що висока напруженість часто призводить до погіршення стану здоров'я, депресії [34;

40]. Про сенс життя багато фахівців, котрі працюють в особливих умовах, говорять як про щось нереальне [61]. Тобто відбувається відчуження від сенсу, сенс не включається у світ конкретної людини. У дослідженнях Н. Гришиної виділено групи співробітників за характером впливу особливих умов діяльності на становлення особистості: група професійної та особистісної дезадаптації: особливі умови професії виявляються для представників цієї групи непосильним випробуванням, вони йдуть із професії; група «пасивної адаптації»: характерна «нестійка рівновага» між вимогами професії й рівнем їх реалізації; ці люди певною мірою звикають до труднощів професії як до життєвої необхідності та не відчують задоволення професійною діяльністю; група активного самовдосконалення: особливі умови сприяють професійному й особистісному зростанню. Самовдосконалення стає для них єдиним процесом, відбувається підвищення значущості професійної діяльності до рівня сенсу життя [40, с. 76-81].

Як один із найбільш несприятливих чинників у професійній діяльності виділяють психічну напруженість. Відзначено, що психічна напруженість людини виникає в результаті складних умов діяльності, конфліктів, передбачення несприятливого розвитку подій і супроводжується відчуттям дискомфорту, тривоги, фрустрації. Як уже зазначалося, особливі умови створюються різними факторами, зумовленими конкретними особливостями зовнішнього середовища, характером виконуваної діяльності, властивостями надходження до людини інформації. Кожен із цих факторів чинить свій специфічний вплив на діяльність і поведінку людини. Однак є й загальні закономірності, властиві для діяльності, що відбувається в особливих умовах. Одна з таких закономірностей – це психічне напруження як наслідок роботи в особливих умовах, що полягає в передбаченні несприятливого розвитку подій та супроводжується відчуттям дискомфорту, тривоги, фрустрації.

У процесі професійної діяльності в особливих умовах відзначають три види психічної напруженості [156]: емоційну (афективну), неемоційну (операційну, ділову) та змішану. *Емоційна напруженість* виникає під дією

емоціогенних факторів, що викликають переживання невідомості, тривоги, страху й інших негативних емоцій. Вона може з'явитися до початку діяльності, а також безпосередньо в її процесі. Виникнення емоційної напруженості пов'язано з динамічною неузгодженістю між об'єктивною значущістю ситуації та її суб'єктивною оцінкою й появою пов'язаних із цим негативних змін фізичних і психічних функцій. Це вид напруженості, що найменш спрямований на виконання діяльності, де великого значення набувають реакції захисту організму. *Операційна напруженість* виникає в умовах, що пред'являють підвищені вимоги до розумових ресурсів і рухового апарату людини та не пов'язаних із небезпекою або іншими серйозними наслідками, думки про які змусили б людину заздалегідь хвилюватися. Ця напруженість зростає поступово, як результат виконання ускладненої роботи. Потрібно зазначити, що такий розподіл видів психічної напруженості досить умовний, оскільки будь-який вид діяльності завжди пов'язаний з емоціями й за певних умов операційна напруженість може перерости в емоційну. Тому найбільш характерна *змішана психічна напруженість*, що характеризується різною значущістю емоційного компонента в загальній структурі напруженості й буває найбільш характерною для різних видів діяльності в особливих умовах.

Традиційно діяльність в особливих умовах вивчають за допомогою аналізу взаємозв'язків трьох параметрів: зовнішніх факторів діяльності (характеризується наявністю екстремальних чинників); внутрішніх факторів діяльності (взаємозалежність психологічних станів і властивостей особистості); показників (результатів) діяльності [156]. У цій тріаді досить важливе питання про субординацію зовнішніх (об'єктивних) та внутрішніх (суб'єктивних) факторів або, інакше кажучи, умов діяльності. Зовнішні фактори діяльності визначаються об'єктивними чинниками існування (шуми, вібрації, різне за походженням випромінювання, температурні умови, наявність радіації тощо) і власне професійними чинниками (монотонність трудової діяльності, безперервна діяльність, наявність екстремальних

факторів, дефіцит або перенавантаження інформацією тощо). Потрібно зазначити, що розмежування цих чинників достатньо умовне, зазвичай їх досить важко виокремити одне від одного.

Діяльність людини в особливих умовах найчастіше супроводжується виникненням *стресу*, який являє собою психічний і фізіологічний стан людини, що виникає у відповідь на різноманітні екстремальні впливи. Ці дії називають *стресорами*, або *психогенними факторами*. Оскільки стрес найчастіше пов'язаний із діяльністю, із виникненням певних емоцій, то ці фактори часто називають також емоціогенними [156].

Залежно від виду стресора й характеру його впливу на людину, виділяють фізіологічний і психологічний стреси. *Фізіологічний* являє собою безпосередню реакцію організму на вплив однозначно певного стимулу, зазвичай фізико-хімічного походження. *Психологічний стрес* характеризується включенням складної системи психічних процесів, які опосередковують вплив стресора на організм людини. Аналіз таких станів часто трапляється з використанням різних варіантів терміна «напруженість». Фізіологічні прояви цього типу стресу аналогічні описаному вище, однак спектр психологічних і поведінкових змін більш ширший. Найтиповішими з них є зміни в емоційних реакціях, у мотиваційній структурі діяльності та протіканні різних психічних процесів. *Психологічний стрес* поділяється на три види – інформаційний, емоційний, комунікативний. *Інформаційний* виникає в умовах інформаційних перевантажень і сенсорного голоду. У першому випадку людина не справляється із завданням, не встигає приймати правильні рішення в необхідному темпі, у другому – вона однозначно недовантажена інформацією, що також викликає в неї низку негативних явищ (нудьга, утрата інтересу до роботи, апатія тощо). *Емоційний стрес* проявляється в ситуаціях загрози, образи, небезпеки, тривоги та ін. *Комунікативний стрес* зумовлений реальними проблемами спілкування й міжособистісною взаємодією в колективі. Водночас такий розподіл видів стресу досить умовний. Відмінності полягають у характері подразника

(стресора), умов його виникнення та рівня відповідної реакції організму. За впливом на людину стресори поділяють на фізіологічні й психологічні. *Фізіологічні стресори* зумовлені надмірним фізичним навантаженням, больовими стимулами, впливом низької та високої температури й ін. *Психологічні стресори* – це фактори, що діють своїм змістовим значенням: загрозою, образою, небезпекою, інформаційним перевантаженням, дефіцитом часу, особливостями спілкування та ін. [156].

За своєю фізіологічною сутністю стрес виявляється в загальному адаптаційному синдромі як необхідна й корисна вегетативна та соматична реакція, спрямована на пристосування організму до нових умов існування. Тобто стрес, із фізіологічного погляду, являє собою адаптаційний синдром і є неспецифічною реакцією організму на впливи різного походження, що виходять за межі норми. При цьому норма строго індивідуальна для кожної людини й обмежена верхніми та нижніми рамками. Г. Сельє запропонував розрізняти два *види адаптаційних ресурсів людського організму при стресі* – поверхову й глибоку адаптаційну енергію. Поверхові ресурси організму активізуються в стресовій ситуації «на першу вимогу», вони досить легко відновлюються, наприклад після відпочинку. Якщо відбувається відновлення психоенергетичних (адаптаційних) ресурсів, то організм не входить у стан передхвороби [155]. Поверхова адаптаційна енергія відновлюється за рахунок глибокої перебудови гомеостатичних механізмів організму, яка мобілізується за допомогою адаптації. Активізація глибокої адаптаційної енергії починається тоді, коли людина довго перебуває в стресовій ситуації та коли нею витрачені «поверхові енергетичні ресурси». Виснаження глибоких ресурсів незворотно призводить до виснаження організму й емоційного вигорання [155].

Стрес не лише нормальна, але й необхідна умова життя та діяльності людини; це закономірна реакція організму на зміну умов існування, що викликана мобілізацією його резервних (адаптаційних) можливостей. Важливо тільки, щоб стрес не переходив у свої крайні форми, які надають

руйнівного впливу на організм людини, а саме емоційного вигорання. Цей негативний наслідок має бути основним предметом вивчення в психології праці в особливих умовах, однак доводиться констатувати, що на практиці йому ще не приділяють належної уваги саме внаслідок його латентності (прихованості) – і мільйони працівників піддаються його постійному, як правило, невраховуваному впливу.

У психологічній науці існують науково обґрунтовані теоретичні моделі психологічного стресу, які включають показники індивідуальних відмінностей у якості регуляторів розвитку цього стану та прогностичних ознак його наслідків. Так, у «мічиганській» моделі представлено процеси, за допомогою яких об'єктивні стресори приводять до короткотривалих (емоційних, фізіологічних, когнітивних і поведінкових реакцій) та до довготривалих наслідків для здоров'я: об'єктивні характеристики роботи впливають на суб'єктивне сприйняття професійного стресу. Таке сприйняття викликає фізіологічні та психологічні реакції й, постійно повторюючись у часі, короткотривалі реакції викликають погіршення здоров'я. Проте стресові процеси не є інваріантними та як фактори середовища і як індивідуальні особливості суб'єкта впливають на причинно-наслідкові зв'язки. Так, до основних категорій показників індивідуальних особливостей суб'єкта, які впливають на прояв копінг-стратегій, можна віднести демографічні фактори, особистісні характеристики, професійні очікування, переваги та задоволеність, навички соціальної взаємодії й організаційної поведінки.

Процес подолання емоційно напруженої ситуації залежить від психічного стану людини: вона перебуває в бадьорому стані та впевнена в тому, що здолає ситуацію; людина має певні сумніви у власній здатності справитися з труднощами, але робить це; людина не впевнена в собі й намагається компенсувати це іншими засобами чи силами (стороння допомога, зниження психічної напруги через зміну власного ставлення до самої ситуації тощо); людина при достатній функціональній готовності психічно пригнічена та не спроможна долати труднощі. Ефективність

подолання емоційно напруженої ситуації залежить від рівня виснаження емоційно-вольових зусиль: мінімальне виснаження зусиль, яке дає змогу долати із ситуацією й не потребує значного часу для відновлення (не активізації зусиль, а саме відновлення); помірне виснаження сил, що призводить до стресів, а в подальшому – до депресій; надмірне докладання зусиль, яке спричиняє психічні травми.

Логічним завершенням розгляду феномену емоційно напруженої ситуації може бути певний алгоритм аналізу перебування особистості в емоційно напружених ситуаціях, яке можна проаналізувати за такою схемою: визначення мети, завдання дії та ставлення до неї особистості; а також умов, у яких відбувається дія (що сприяють чи перешкоджають виконанню поставлених завдань); визначення програми (послідовності) дії, заданої формально й ступінь її усвідомлення та сприйняття особистістю; з'ясування ступеня збігу (відповідності) цієї програми дій із передбаченою заздалегідь; визначення сильних і слабких сторін особистості, які сприяють чи перешкоджають реалізації мети; виявлення характерних помилок та хибних дій особистості під час виконання певних завдань; створення багатофакторної моделі дій особистості в соціально складних ситуаціях (з урахуванням динамічних особливостей ситуації й особистості); корекція та регуляція дій особистості (вибір необхідної форми психологічної допомоги) тощо.

Доцільно виокремити також і критерії сприймання фахівцем емоційно напруженої ситуації: її особливості (за ступенем суб'єктивного значення); указівки, що містяться в особливостях сприймання ситуації; можливості зовнішні (ситуаційні) та внутрішні (особистісні; спокуса; наявність небезпеки; усе, що визначає вчинки (спонукання, мотивація, настанова, мета, завдання, стратегія, тактика, термін, місце, простір); враження, спричинене ситуацією; розмірковування, що породжені ситуацією; вольові зусилля; нотатки (розробки) планів дій тощо.

Основними характерними ознаками перебування особистості в емоційно напружених ситуаціях визначені складність у подоланні посталих перешкод; проблема вибору правильного рішення; усвідомлення того, що перебування в соціально складній ситуації є шансом проявити себе, а це викликає азарт; стан постійного розмірковування; відчуття певної потреби й неможливість знаходження свого місця в ситуації; відчуття страху та невпевненості в собі, але при подальшому аналізі ситуації вміння знайти відповідне позитивне рішення, що надає почуття задоволення; відчуття дискомфорту та переживання за події, які стануться; почуття впевненості в собі при подоланні ситуації; намагання заручитися підтримкою оточення; за умов терміновості вирішення ситуації спочатку виникає розгубленість, а потім – зібраність.

Якісне виконання професійної діяльності в таких умовах залежить не лише від загальної та спеціальної підготовки фахівців, а й від ступеня розвитку в них низки неспецифічних психологічних і психофізіологічних якостей. Професійна діяльність представників екстреної допомоги є найбільш напруженою (у психологічному плані) серед видів соціальної діяльності й належить до групи професій із великою кількістю та інтенсивністю стрес-факторів, що, зі свого боку, висуває підвищені вимоги до *особистісних* характеристик як *внутрішніх умов діяльності*. Існує чимало класифікацій, однак більшість дослідників виділяють серед них такі, як рівень загального інтелекту (інтелектуальна та когнітивна гнучкість, загальна обізнаність, практичне мислення, координація здібностей, планування); рівень особистісної стабільності (надійність, резистивність до стресу, упевненість у собі, відповідальність, комунікативні здібності); відсутність напруги, тривожності й психопатологічних симптомів; психодинамічні властивості (нейротизм, екстравертованість-інтровертованість, тип вегетативної саморегуляції).

Психологічні та психофізіологічні якості ґрунтуються на фундаментальних закономірностях адаптації людини до діяльності в

екстремальних умовах. Психічна адаптація має безпосереднє значення для аналізу особливостей функціонального стану осіб, котрі виконують діяльність у надзвичайних ситуаціях, а також тих, котрі переживають їх наслідки. Особи, котрі добре пристосовані до «повсякденного» життя, але володіють малими адаптаційними можливостями, насамперед виявляють схильність до зривів, які впливають на професійне здоров'я. Чинники людської індивідуальності, що визначають надійність й ефективність праці, особливо яскраво виявляються під час проведення психофізіологічних досліджень серед фахівців, котрі працюють в умовах підвищеної загрози життю та здоров'ю з боку несприятливих факторів довкілля й діяльності.

Під дією зовнішніх факторів і залежно від особистісних характеристик у людини формуються певні психічні стани. Вони достатньо різноманітні і їхня інтегральна характеристика в певних умовах діяльності називається функціональним станом. Функціональний стан являє собою характеристику станів людини щодо ефективності функцій, що виконуються нею, задіяних у цьому систем організму за критерієм надійності й внутрішньої вартості діяльності. Основними *видами функціональних станів* є 1) стан оперативного спокою, який характеризується готовністю людини до виконання діяльності, але не відображає її специфіки; 2) стан адекватної мобілізації, що характеризує людину, яка вже включилася в діяльність; при цьому зміни, що відбуваються в організмі людини, адекватні її діяльності; 3) стан динамічної неузгодженості, який виникає в тому випадку, коли відповідь організму неадекватна навантаженню або необхідні психофізіологічні відповіді, що перевищують адекватні можливості людини.

Стосовно результату діяльності в особливих умовах, то його оцінюють за кількісними та якісними показниками, які визначають її якість, продуктивність і надійність. *Якість професійної діяльності* людини характеризується не лише системою її різних показників (безпомилковість, точність, своєчасність виконання робочих дій та ін.), але також різними її видами, які визначаються провідними цілями й критеріями оцінки.

Дослідження якості професійної діяльності як її безпомилковості, точності та своєчасності виконання робочих дій і психологічної надійності як стійкості психічної активності під впливом екстремальних факторів має фундаментальне значення, особливо під час вивчення різних форм діяльності людини з погляду успішності адаптації до складних умов навколишнього середовища [27; 94; 102; 123; 170 та ін.]. *Професійна продуктивність* забезпечує можливість активності, вибору, відповідальності, отримання людиною позитивного досвіду під час виконання професійної діяльності, а також формування ціннісних орієнтацій, які визначають рівень особистісної активності й спрямованості [32; 63; 70; 71; 75; 105 та ін.]; а *професійна надійність* відповідає за адекватні способи й прийоми саморегуляції, рівень сформованості регуляторних систем різного рівня та ступеня адекватності уявлень про свій стан і психофізичні можливості [113; 117; 182; 188 й ін.].

У зазначених характеристиках діяльності в особливих умовах основну увагу приділено проявам професійної надійності, яка переважно розглядається в межах діяльності людини-оператора й визначається мірою помилкових дій чи їх відсутністю, імовірністю та послідовністю їх появи [170] або через категорію працездатності людини-оператора, у яких вона визначається як властивість зберігати стійку працездатність у певних режимах й умовах роботи [29]. Такі визначення орієнтовані на внутрішні, потенційні можливості та здібності людини в її забезпеченні, але вони повною мірою не розкривають специфічність цього поняття з погляду процесуальних (стійкість функціонування) і *результативних* (безвідмовність, безпомилковість) характеристик. Найбільш повне визначення надійності знаходимо в роботі Є. Мілеряна: «...стан працездатності, при якому оператор забезпечує точне, ефективне, безпомилкове, оптимальне, своєчасне й успішне виконання всіх доручених йому функцій як в оптимальних, так і в екстремальних режимах праці» [111, с. 14]. Надійність діяльності забезпечується психічною надійністю, критерієм якої є стійкість психічної активності в різних за ступенем психічно напружених професійних

ситуаціях. Основа психічної надійності – розвиток і стійкість системи саморегуляції довільної активності людини, яка проявляється в здатності суб'єкта праці зберігати якість й ефективність індивідуальної саморегуляції в психологічно напружених умовах [115].

За допомогою цих показників відбувається зіставлення результату та мети діяльності. Між ефективністю діяльності й функціональним станом існує складний діалектичний зв'язок: виникаючи та розвиваючись у діяльності, функціональний стан чинить істотний, а в екстремальних ситуаціях – визначальний вплив на характеристики діяльності. Отже, виконання професійних функцій представників вищезгаданих професій часто поєднується з небезпекою для здоров'я й життя. Виникнення непередбачених ситуацій, а часто й необхідність подолання труднощів є зазвичай нормою професійної діяльності.

Характеризуючи зміст професійної норми, варто зупинитися на психологічній інтерпретації норми у сфері вивчення психологічних явищ, що детально презентовано в доробках Г. Балла [11]. Виходячи з широкого інтерпретаційного кола норми, науковець характеризує її як соціально задану основу, у межах якої будується (або повинна будуватися) певна діяльність, тобто норма діяльності – це соціально детермінована модель того чи іншого її компонента (результату, засобу, способу тощо) або системи таких компонентів. Виходячи з того, що кожна норма має модальність і діапазон дії, потрібно наголосити, що саме професійна норма визначає чітко регламентований образ дій. Але основна фігура в їх дотриманні – людина, яка, на думку М. Розова, є одночасно «актуальним або потенціальним учасником великої кількості нормативних систем» [149, с. 181]. Ідеться про те, що фахівець у ході професійного становлення модифікує норму власними знаннями, уміннями й особливо установками та мотивами. Отже, такі доопрацьовані норми, які проявляються в професійній діяльності фахівця, стають особистісними нормами [14], у яких чітко простежується прояв

взаємодії ранніх «внутрішніх моральних інстанцій» людини із її прийняттям реальних соціальних вимог.

Знання специфічних для певної професії вимог, що пред'являються суб'єкту в процесі трудової діяльності, а також індивідуальних ресурсів подолання стресової ситуації, допомагає виявляти необхідну активність для зниження несприятливих наслідків стресу на робочому місці. Виробнича ситуація представників стресогенних професій пов'язана з усім спектром особистісних, когнітивних, соціальних та інструментальних ресурсів для подолання стресу.

Отже, проведений аналіз проблеми вивчення професійної безпеки в особливих умовах діяльності актуалізує питання вивчення особистісних і суб'єктних детермінант, які забезпечують активацію продуктивних процесів діяльності, мобілізацію операціональних функцій, реалізацію планів та стратегій поведінки тощо, що фактично вміщується в психологічний конструкт психологічного здоров'я особистості фахівця.

2.3. Професійна безпека в ознаках професійного здоров'я особистості

На нашу думку, галуззю, яка найоптимальніше об'єднує науково-прикладні аспекти психології професійної безпеки особистості, є психологія професійного здоров'я, адже згідно з медичною статистикою, саме зі зростанням соціально-економічної напруженості й стресонаповнення життя погіршується здоров'я спеціалістів, що призводить до зниження продуктивності праці, підвищення кількості нещасних випадків і виробничих травм. Непродуктивний вихід спеціалістів зі стану стресу викривлює лінію їхнього професійного розвитку. Це проявляється у вигляді хронічної втоми, станів зниженої працездатності, психосоматичних захворювань, професійних деформацій, деструкцій, девіацій особистості.

Для нашого аналітичного огляду з постановки проблеми професійної безпеки особистості вивчення питань професійного здоров'я фахівця є вкрай актуальним. Ю. Казаков і О. Чернов розглядають поняття «здоров'я» як відсутність хвороб та єдність морфологічних, психоемоційних і соціально-економічних констант, тобто в буквальному сенсі «здоров'я – це і є безпека, яку потрібно розглядати як протилежність хворобі – небезпеці» [65]. Здоров'я – необхідна передумова для повноцінного життя людини, задоволення її матеріальних і духовних потреб, участі в праці й соціальному житті, в економічній, науковій, культурній та інших видах діяльності. Загалом професійне здоров'я розглядають як певний рівень характеристик здоров'я спеціаліста, що відповідає вимогам професійної діяльності, яка забезпечує її високу ефективність і безпеку; властивість організму зберігати необхідні компенсаторні й захисні механізми, які забезпечують професійну надійність і працездатність в усіх умовах та на всіх етапах професійної діяльності; здібність людини до певної професійної діяльності, а також стійкість до несприятливих факторів, що супроводжують її; спроможність організму відновлювати порушений стан відповідно до регламентації обсягу й виду професійної праці. Отже, психологічне здоров'я пов'язує проблему здоров'я зі специфікою смислу й способу життя людини, воно дає змогу адаптуватися в межах професії, інтегруватися в корпоративну культуру організації та успішно соціалізуватись у стрімко змінюваних соціально-економічних умовах. На користь вищесказаного можна навести безліч наукових фактів й емпіричних доробок [18; 91; 97; 121; 140 та ін.].

Так, розпочинаючи теоретичний аналіз проблеми, зазначимо, що *професійне здоров'я людини* – складова частина її соціального здоров'я, яке розглядають як вплив соціуму на здоров'я особистості. Соціальне здоров'я знаходить відображення в таких характеристиках: адекватне сприйняття соціальної дійсності, адаптація до фізичного й соціального середовища; спрямованість на суспільну справу, культура споживання, альтруїзм, емпатія,

відповідальність перед іншими, безкорисливість, демократизм у поведінці [79].

Окрім впливу зовнішніх організацій на здоров'я людини, значну роль відіграють внутрішньоорганізаційні умови праці, які можуть як позитивно, так і негативно впливати на здоров'я і кожної людини, і всього персоналу в цілому. Здатність організму накопичувати та зберігати ресурси, які забезпечують виконання професійної діяльності при внутрішньоорганізаційних умовах праці в психологічній літературі, визначають як професійне здоров'я. Воно один з інформативних показників стану соціального здоров'я, яке чутливо реагує не лише на соціально-економічні зміни, якість життя, але й на умови праці [81]. Саме професійне здоров'я – один з основних показників «якості професійного життя», а також важлива умова ефективності трудової діяльності, що включає не тільки високу продуктивність і якість праці, але і їх співвідношення із витраченими зусиллями працівника. В умовах праці здоров'я стає суб'єктивною самоцінністю для працюючої людини, і є «економічним механізмом підвищення результативності та якості праці» [97].

Сучасна професійна діяльність може впливати на людину як позитивно, так і негативно (перевтома, професійний стрес, психотравмувальні фактори). У результаті впливу негативних факторів праці в людини можуть виникнути хронічна перевтома, емоційна напруга та інші прояви, які можуть позначитися на стані здоров'я працівника.

Показники здоров'я працюючого населення формуються не лише під впливом умов роботи, але й умов та способу життя за рахунок генетичних й екологічних факторів, доступності, якості медичного обслуговування. Проте під час виконання будь-якої роботи витрачається фізична та психічна енергія, яка повинна відновлюватись у процесі відпочинку. Якщо цього не відбувається, то накопичується хронічна втома, знижується мотивація до праці, настає хронізація хвороб, поступова інвалідизація людини. Так, довгостроковими спостереженнями підтверджено, що професійна патологія в

Україні формується під впливом понад 100 шкідливих виробничих факторів і діагностується в представників майже 200 професій [81].

Потрібно зазначити, що наявні фізичні фактори, які безпосередньо впливають на здоров'я особистості працівника, як-от: температура в приміщенні, дія хімічних речовин, ультразвукове випромінювання та ін. Водночас існують психологічні чинники, такі як професійні стреси, які можуть призвести до появи емоційного вигорання, професійної деформації й інших проявів професійного нездоров'я працівника. Також на професійне здоров'я впливають соціальні взаємини керівник–підлеглий, зовнішні та внутрішні комунікативні зв'язки тощо. Тобто існують фізичні, психологічні й соціальні чинники, які можуть впливати на професійне здоров'я людини.

Під час визначення змісту професійного здоров'я постає проблема неоднозначності його співвідношення з тим, що зазвичай розуміють під самим здоров'ям взагалі. Так, з одного боку, практично здорова людина може виявитися професійно нездоровою, а з іншого – у професійно здоровій особі, яка успішно працює (наприклад на шкідливому виробництві) і добре себе почуває під час роботи, можуть виникати латентні хворобливі зміни. Тому, розглядаючи професійне здоров'я, потрібно залучати у сферу вивчення й обліку відносин працівників до свого здоров'я, їхніх реальних дій із його підтримки та зміцнення, а це вже значною мірою визначає його психологічний складник [98].

Професійне здоров'я, на відміну від наявних його дефініцій, визначає існування такої якості, як здатність організму відновлювати порушений стан відповідно до регламентації обсягу та виду професійної діяльності. Складність виконання конкретного професійного завдання конкретизує не лише діагноз, а й функціональний стан працівника. Дуже важливе підтримання та відновлення нормального функціонування організму людини за допомогою психологічного забезпечення професійного здоров'я, де головною метою є попередження хворобливого стану людини за допомогою

активного відновлення її психофізіологічних резервів, що забезпечують рівновагу організму з навколишнім середовищем [134].

Г. Никифоров у своїх дослідженнях розглядає професійне здоров'я як інтегральну характеристику функціонального стану організму людини за фізичними й психічними показниками для оцінки її здібностей до певної професійної діяльності, з урахуванням стійкості до несприятливих (стресових) факторів, які її супроводжують [121]. Тобто, окрім фізичних і психічних характеристик особистості та здібностей до професійної діяльності, важлива умова професійного здоров'я – це стійкість до стресових факторів, можливість адаптуватися до них й обирати найменш шкідливі для здоров'я способи реагування на стресові фактори, які супроводжують професійну діяльність.

В. Гарбузов наголошує на врахуванні такого важливого чинника, який впливає на здоров'я (і, зокрема, професійне здоров'я) особистості, як індивідуально-психологічні особливості [36]. Виокремлено риси особистості, що впливають на появу психосоматичних захворювань, і розподілено в таких п'яти комбінаціях: до першої групи входять рішучі, активні люди, для яких властиво брати на себе багато обов'язків, які вони активно й напружено виконують. Для цих осіб характерний високий рівень відповідальності, вони доволі вимогливі до самих себе. До другої групи належить така комбінація рис, як педантичність, безкомпромісність, прямолінійність, гостра реакція на оцінку з боку інших людей. Третя група рис – стриманість, схильність до самозвинувачення, зосередження на негативних емоціях, а також емоційна стриманість. До четвертої групи відносять людей, яким важко справлятися з невдачами, труднощами, агресією з боку навколишніх. Вони схильні поступатися своїми інтересами, а також тривожні й невпевнені в собі. У п'яту групу включено такі риси, як неспроможність висловити словами свої емоції та побажання, важкість в усвідомленні власного становища. Люди, у яких переважає хоча б одна група рис, наведених вище, більш схильні до

появи проблем зі здоров'ям, ніж люди, у яких ці риси характеру не виражені або слабовиражені.

Також останнім часом запропоновані Г. Никифоровим три типи особистості, для яких властиві відповідні психосоматичні захворювання (тип А, тип В і тип С) [119], усе частіше враховуються фахівцями з кадрового менеджменту під час прийому людей на роботу, адже кожен тип уміщує специфічні ознаки, які в подальшому суттєво впливають на ефективну професіоналізацію фахівця.

Так, типу А притаманні серцево-судинні захворювання. Ці люди високо екстравертивні, при цьому вони погано контактують з іншими людьми, вони агресивні й конфліктні. У професійній діяльності вони спрямовані на успіх, у зв'язку з чим постійно конкурують. Їм важко виконувати монотонну роботу, вони працюють швидко, незважаючи на якість. У цілому ведуть стресовий спосіб життя. Тип В – це спокійні люди, із помірним способом життя. На відміну від представників типу А, ці особи неагресивні й не конкурують з оточенням. Для них не властивий поспіх і, перш ніж виконувати роботу, вони планують, коли за неї братися та наскільки поглиблюватися при її виконанні. До типу С належать люди, які входять до групи ризику ракових захворювань. Вони інтровертовані, для них не характерний зовнішній прояв гніву й роздратування. Вони стримують емоції й не демонструють їх. До того ж ці люди дуже вразливі, не спроможні знімати напруження. Представники цього типу невпевнені в собі, поступливі та стримані, у випадку невдачі чи негараздів на роботі легко впадають у відчай або депресію.

В. Пономаренко розглядає професійне здоров'я як властивість організму, що зберігає необхідні компенсаторні й захисні механізми, які забезпечують професійну надійність і працездатність за всіх умов професійної діяльності особистості [134].

Виходячи із запропонованих визначень професійного здоров'я, можна наголосити на важливості адаптаційних можливостей і стресостійкості

організму під час виконання професійних обов'язків. Так, головним показником професійного здоров'я Г. Никифоров вважає професійну працездатність як максимально можливу ефективність діяльності спеціаліста, зумовлену функціональним станом його організму з урахуванням фізіологічної вартості (затрачені фізичні та психічні резерви організму в процесі діяльності) [140]. Дослідником виокремлено й конкретизовано три групи факторів професійної працездатності:

Фізичний статус визначає фізичний розвиток (ріст, вага та ін.), фізична підготовленість (витривалість, швидкість й ін.), показники вегетативного забезпечення фізичної діяльності (артеріальний тиск, кількість дихальних рухів, пульс).

Психічний статус містить показники стану психічної активності в континуумі від стану функціонального спокою до психоемоційного стресу; характеристики уваги (концентрація, стійкість, перемикання й ін.); особливості оволодіння знаннями, уміннями та навичками (швидкість і засоби навчання, особистісні особливості навчання та ін.); сприймання, у результаті якого формується ідеальна модель об'єктивної дійсності; пам'ять (види і її основні характеристики); мислення (форми мислення та його основні характеристики); властивості особистості щодо прояву психологічного захисту чи використання копінг-ресурсів й ін.; спеціальні здібності.

Соціальні та соціально-психологічні фактори визначають достатню комплектацію колективу, професійну підготовленість спеціалістів, матеріально-технічну забезпеченість, налагоджене ефективне управління, надійне одержання інформації, сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.

Отже, на професійну працездатність і, як наслідок, на професійне здоров'я людини впливає значна кількість факторів, серед яких провідне місце займають професійні стреси. Класично виділяють три підходи до їх розгляду: 1 – акцентовано на детермінантах виникнення стресу та його

наслідках для здоров'я й праці; 2 – вивчення суб'єктивної значущості ситуації, у якій діє людина, і тих стратегій поведінки, за допомогою яких людина намагається подолати труднощі, наприклад використання копінг-ресурсів або захисних механізмів для подолання стресової ситуації; 3 – спрямування на деталізацію уявлень про зміну механізмів регуляції діяльності, а також аналіз внутрішніх витрат під впливом різноманітних чинників [35]. Розглядаючи професійний стрес, можна виділити таку схему його вивчення: причини виникнення професійного стресу; засоби подолання професійного стресу (копінг-ресурси чи механізми психологічного захисту); вплив наслідків стресової ситуації на особистість (стан психічного, фізичного та соціального здоров'я особистості).

Класично використовують два *поняття стресу робочого простору* – організаційний і професійний стрес. Поняття «професійний» та «організаційний стрес» перетинаються, але не збігаються повністю. У зарубіжній літературі, як правило, використовують поняття «стрес на роботі», або «трудоий стрес», без диференціювання стресорів, пов'язаних з організаційними проблемами, та стресора з боку специфіки професійної діяльності. На думку А. Леонової, система оцінки професійного стресу більш складна, ніж оцінка стресу на роботі [93]. Так, *професійний стрес*, який виникає у відповідь на труднощі й спеціальні вимоги з боку професії, детермінований також особистими амбіціями, суб'єктивним образом професійного розвитку та самореалізацією особистості [12]. *Організаційний стрес* – це психічна напруга, пов'язана з подоланням недосконалості організаційних умов праці, із високим навантаженням під час виконання професійних обов'язків на робочому місці в конкретній організаційній структурі (в організації чи в її підрозділі, фірмі, компанії, корпорації), а також із пошуком нових неординарних рішень при форс-мажорних обставинах [140].

Організаційний стрес проявляється в перевантаженні адаптаційних механізмів у відповідь на певну організаційно-виробничу ситуацію [264]. На

думку американських фахівців, під час комплексного вивчення організаційного стресу потрібно виділяти три підструктури на особистісному рівні: роботу; кар'єру, життя [68]. Загальна ознака й причина організаційного стресу – наявність внутрішнього конфлікту між вимогами з боку організації, привабливістю роботи в ній, очікуваннями та реальними можливостями працівника. Відсутність збігу між особистістю й організаційним середовищем може виявлятися на декількох рівнях: суб'єктивному, поведінковому, когнітивному, фізіологічному, організаційному [39].

Є. Кузьмін виділив такі *причини організаційного стресу*: порушення почуття комфорту та безпеки праці; дефіцит часу для завершення планових завдань; важкі й раніше незнайомі виробничі завдання; надзвичайні події, стихійні лиха, нещасні випадки; конфлікти з вищестоящими керівниками, із підлеглими, утрата керівником свого авторитету й керуючого впливу на колектив; тривала робота без відпочинку, перевтома; несправедливі покарання, незаслужені засудження або упереджена критика, позбавлення винагороди (цит. за [140]). В. Дібшлаг виділив шість причин, що викликають організаційний стрес: інтенсивність роботи, домінування чинника часу, недостатність або висока інтенсивність спілкування, монотонність, різні зовнішні впливи, різке порушення звичайної системи (порядку) роботи (цит. за [140]).

Найбільш детальний аналіз прояву виникнення професійного стресу представлено в описі 37 характеристик, які є стресорами й складають такі шість категорій, як професійні вимоги та характеристики поставлених завдань, очікування, організаційні вимоги, зовнішні умови, стрес-можливості, стрес-обмеження в досягненні [153].

Традиційно виділяють декілька *видів стресу*: фізіологічний – викликаний надмірними фізичними навантаженнями; психологічний – зумовлений важкими відносинами з оточенням; інформаційний – зумовлений надлишком, недоліком або безсистемністю надходження життєво важливої інформації; управлінський – викликаний високою відповідальністю за

наслідки рішень, які приймаються, особливо в умовах недоліку часу; емоційний – стрес, що проявляється в ситуаціях загрози, несподіваності тощо [154].

Основним джерелом стресових ситуацій прийнято вважати, по-перше, особливості трудового процесу (ритм, напруга, одноманітність та ін.); по-друге – статус індивіда в організації (високий зазвичай пов'язаний зі значними нервовими й фізичними перевантаженнями, великою відповідальністю; низький – із малою престижністю, поганими умовами праці та ін.); по-третє – службові конфлікти, несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі; по-четверте – складнощі в погодженні службових і сімейних ролей [154].

Професії, які мають високий ризик виникнення професійного стресу, зумовлюються соціально-економічними та соціально-психологічними чинниками: низьке фінансування, що позначається на матеріальному становищі й здійсненні успішної професійної кар'єри; психологічні та фізичні перевантаження робітників, які працюють у системі «людина – людина»; фемінізація системі «людина – людина», що впливає на соціально-психологічний клімат у колективі й дисгармонізує стосунки між працівниками та клієнтами [159].

До найбільш типових у професійній діяльності відносять такі групи стресорів: особливості організації трудової діяльності (перевантаження обсягу виконуваної роботи, зміна умов праці, підвищена відповідальність за результати діяльності); професійна кар'єра (недостатня кількість професійних знань і вмінь, проблема статусу, змін службових обов'язків); оплата праці (невідповідність витрачених ресурсів оплаті праці; нестабільність в отриманні доходів); відносини на роботі (конфлікт із керівництвом чи колегами, обмеження свободи поведінки); позаорганізаційні джерела стресу (сімейні проблеми, життєві кризи) [39]. Отже, професійний стрес належить до основного чинника, який значною мірою впливає на професійне здоров'я особистості.

В практиці підтримання професійного здоров'я існують два підходи: застосування заходів забезпечення безпеки праці та забезпечення компенсації можливих випадків зміни здоров'я працівників, його відновлення. Потрібно зазначити, що для одних професій значущим є перший підхід, а для інших – другий [110]. Психологічне забезпечення професійного здоров'я допомагає запобігти появі професійних захворювань і включає прогнозування здоров'я, виявлення так званих груп «ризик», психологічної реабілітації й корекції осіб, які перенесли вплив факторів психотравмувальної ситуації.

Установлено, що ризик виникнення синдрому «емоційного вигорання» як передумови професійного нездоров'я підвищується до третього-четвертого року професійної діяльності. У цей час уже зникають новизна робочої обстановки й новизна присутності в колективі [167].

Поняття вигорання («burnout») зазвичай використовують для позначення стану фізичного, емоційного та психічного виснаження, що викликається тривалим уключенням у ситуації, що містять високі емоційні вимоги, які, зі свого боку, найчастіше є наслідком поєднання надмірно високих емоційних витрат із хронічними ситуаційними стресами, що переживаються людиною. Виходячи з визначення синдрому емоційного вигорання й вищенаведених визначень професійного здоров'я як здатності організму зберігати необхідні компенсаторні та захисні механізми, які забезпечують професійну надійність і працездатність, можна зробити висновки про те, що емоційне вигорання є проявом порушення професійного здоров'я.

У результаті впливу негативних факторів праці в людини може виникнути ще один феномен, який спричиняє ризик втрати професійного здоров'я й сприяє появі професійних захворювань, – це професійна деформація. Зокрема, Д. Трунов, розглядаючи феномен професійної деформації, визначив його як процес проникнення «Я-професійного» в «Я-людське», розуміючи, що при професійній деформації вплив установок не обмежується професійною сферою [165].

У феномені професійної деформації відображається фундаментальний принцип психології, тобто нерозривної єдності свідомості, особистості, діяльності, адже професійна діяльність формує особистість і накладає свій відбиток на її особливості. Виділяють два *види професійної деформації* – деформацію діяльності й деформацію особистості [173].

Зважаючи на історичний аспект висвітлення проблеми професійної деформації, потрібно зазначити, що поняття «професійна деформація особистості» введено в науковий обіг на початку ХХ ст. П. Сорокіним, який розглядав переважно негативні аспекти впливу професійної діяльності на людину. Професійні деформації знижують адаптивність і стійкість особистості, негативно впливають на продуктивність діяльності. Згодом у роботах О. Шамоніна знаходимо таке розуміння професійної деформації: це зміна якостей особистості, яка відбувається внаслідок тривалої професійної діяльності, що відображається на психофізіології людини, іміджі, стилі її поведінки та спілкування (цит. за [6]). А в роботах Д. Трунова простежуємо положення, у якому зазначено, що професійні деформації здебільшого проявляються в житті поза роботою [165].

Потрібно наголосити, що в професійній психології часто йдеться про так звані *особистісні деформації* – це зміни, які негативно відображаються на всіх сферах життєдіяльності (сім'я, робота, відпочинок) та характеризуються превалюванням особистісних змін у сфері професії й можуть проявлятися у професійному «цинізмі», професійному «кретинізмі», неетичності поведінки, неестетичному іміджі, алкологізації та навіть наркотизації спеціаліста. Щодо цього С. Безносів вважає, що засвоєння будь-якої професії обов'язково супроводжується змінами в структурі особистості, оскільки відбувається посилення й інтенсивний розвиток тих якостей, які роками експлуатуються та сприяють успішному виконанню діяльності [15].

У будь-якому випадку виявлені професійно-особистісні деформації є центральною ознакою професійної деструкції фахівця, які досить часто поряд із професійними адикціями (трудоголізм, професійний перфекціонізм,

ургентна залежність) складають проблемне поле професійної й життєвої реалізованості фахівця.

Характеристики професійної деформації особистості – швидкість її розвитку, глибина деформування, міра стійкості та широта. Однією з ознак професійної деформації вважають *подвійні етичні стандарти* спеціаліста, які розглядають як результат пристосування низького й середнього рівнів особистісних моральних норм до високих вимог професійної діяльності. Хоча виділяють, як мінімум, два варіанти прояву «подвійних стандартів» у професійній діяльності (перший – позитивний, коли високий етичний стандарт професії змушує людину розвиватись і підтягуватися до вищого ідеалу, при цьому нейтралізуючи внутрішній конфлікт подвійності), усе ж таки частіше йдеться про негативний, коли етичні передумови кодексу можуть заучуватися спеціалістом як система правил поведінки під час виконання професійної ролі [193].

Професійний маргіналізм як форму деформації розглядають як утрату професійної ідентичності, байдужість до професійних обов'язків і норм, заміщення професійних цінностей та моралі цінностями й цілями іншого середовища – професійного або позапрофесійного. Отже, професійний маргіналізм – це невідповідність особистості професіонала та його поведінки етико-деонтологічним вимогам професії. Етика професіонала як моральна норма підміняється при цьому етикою прагматизму, а її мотиваційним компонентом стає особиста безпека від соціального засудження. Психічне здоров'я професійного маргінала не відхилено від норми, але через неадекватність його позиції він перебуває на межі соціально схвалюваного рівня. Щоб набути адекватного стану професійної рівноваги, а це означає й рівновагу життєву, людині часто доводиться докладати зусиль для зміни власного життя. Це специфічна робота внутрішнього саморозвитку, яка передбачає сформованість відповідного світогляду, вироблення комплексу морально-етичних якостей, що робить можливим здійснення загальнолюдських ідеалів на конкретному особистому прикладі й,

відповідно, передачу цих моделей поведінки іншим людям. Усе це створює специфічні умови для тісного взаємозв'язку особистісного та професійного в практичній діяльності й дає можливість для творчого пошуку найбільш оптимального співвідношення цих сторін життя фахівця для досягнення максимальної їх ефективності в кожній із них.

Основним психологічним механізмом, що визначає подібну професійну деформацію, Є. Єрмолаєва називає втрату професійної ідентичності. Дія цього психологічного механізму проявляється не лише в байдужості до професійних обов'язків та норм, але й у заміщенні професійних цінностей і моралі цінностями та цілями іншого середовища – професійної або непрофесійної [52]. Якщо розглянуті деструктивні процеси отримують поширення й реально діючою соціальною нормою стає антинорма (тобто те, що, із погляду самої професії як соціального покликання, призначення, неадекватно та аморально), можна говорити вже про соціальну небезпеку.

С. Безносков убачає сутність (або механізм) професійної деформації у внутрішньоособистісному конфлікті – конфлікті між людиною як особистістю та як суб'єктом професійної діяльності. Якщо якась норма діяльності, якої дотримується людина-професіонал, суперечить якійсь іншій моральній нормі, носієм якої є людина особистість, то людина залишається вірною або своїй особистості, або професії. Для останнього випадку властиві зміни у свідомості особистості, яка деформується чи взагалі втрачає свою форму відповідно до змісту норми власне діяльнісної. У цих випадках у свідомості постає проблема узгодження двох норм, двох підпросторів життєдіяльності цілісної людини – простору життя особистості й сфери професійної діяльності суб'єкта. Людина повинна узгодити свої моральні засади зі специфічними нормами професійної етики, що зробити буває дуже та дуже важко. Як відзначає С. Безносков, наявність внутрішньоособистісного конфлікту можна проілюструвати трагічною долею деяких співробітників спецслужб, міліції, серед яких дуже високий відсоток відсіву, плинності

кадрів, а також самогубств, психічних захворювань і розладів, негативних емоційних станів [15, с. 155].

Виникнення професійних деформацій переважно зумовлено індивідуально-типологічними особливостями фахівців. Так, на розвиток деформацій спеціаліста значний вплив має зниження рівня його інтелекту: зі стажем професійної діяльності знижується загальний рівень інтелекту дорослих (багато видів праці не вимагають від працівників рішення професійних завдань, планування процесу діяльності, аналізу виробничих ситуацій тощо, а це, зі свого боку, призводить до того, що незатребувані інтелектуальні здібності поступово починають згасати). Добре відомий факт ініціації розвитку професійних деформацій різноманітними акцентуаціями характеру фахівця: у процесі багаторічного виконання одноманітної діяльності акцентуації професіоналізуються, трансформуються в індивідуальний стиль діяльності й професійні деформації.

Переходячи до аналізу професійної залежності, потрібно вказати, що, на відміну від деформації, професійна адикція розглядається як нав'язлива потреба щодо певного виду діяльності. Так, *трудоголізм* трактують як психологічну залежність людини від роботи та її неконтрольовану потребу постійно працювати. Поряд із трудоголізмом стоїть така реальність: залежність від роботи, надмірне включення в певний виробничий процес, нездатність установлювати розумний баланс між різноманітними сторонами життя. Виділяють два *види трудоголізму* – нормальний (здоровий) і залежний (патологічний). Для здорових трудоголіків робота є захопленням, адже вони ніколи не нарікають на завантаженість, утомлюваність, нестерпність життя, оскільки робота супроводжується станом психологічного комфорту. Вони щасливі від того, що займаються улюбленою справою, а їхній трудоголізм забезпечує високу ефективність роботи та значні професійні успіхи.

Залежний (патологічний) трудоголізм виявляється в таких рисах, як наполегливість, енергійність, конкурентоспроможність; водночас вони позбавлені сумнівів щодо оцінки самого себе, надають перевагу роботі, а не

відпочинку; працюють скрізь і завжди; найбільшу частину часу чимось зайняті та не можуть розрізнити роботу й задоволення. І, як наслідок, така надмірна відданість справі супроводжується невротичними проблемами, зокрема страхом або невмінням спілкуватися, страхом самотності, низькою самооцінкою, «відходом» у хворобу, спробою компенсувати втрату близької людини, потребою у визнанні іншими людьми.

Потрібно відзначити, що в межах полярного прояву трудоголізму виділяють такі адикти, як *професійна лінь* (відсутність бажання працювати, відраза до роботи й справ і занять із підвищеним нахилом до гуляння та неробства), *прокрастинація* (схильність до постійного відкладання «на потім» неприємних справ), *завчена безпорадність* (порушення мотивації в результаті пережитої суб'єктом невідконтрольності ситуації, тобто незалежності результату від докладених зусиль), які порушують професійну адаптацію особистості [31].

Такий адикт, як *професійний перфекціонізм*, розглядають як прагнення суб'єкта до неперевершеності, високі особистісні стандарти, прагнення людини доводити результати своєї діяльності до відповідності найвищим еталонам (моральним, етичним, інтелектуальним). Психологічними чинниками професійного перфекціонізму вважають постійне невдоволення собою та досягнутим, «параліч» діяльності в ситуаціях, де немає впевненості у високій якості її виконання, конкурентні відносини з оточенням унаслідок постійного порівняння себе з ними. Виділяють дві форми професійного перфекціонізму – здоровий і деструктивний (патологічний). Здоровий перфекціоніст демонструє лідерські якості, високу працездатність, активність, мотивацію до досягнення цілей. При цьому людина адекватно оцінює свої реальні здібності та можливості.

Людина з патологічним перфекціонізмом спонукається страхом перед невдачею. У неї бажання стати ще кращою, ніж вона є, стає ідеєю-фікс, тому переважно людина невдоволена. І наслідок – прагнення до ідеалу, неперевершеної досконалості відображається в таких невротичних

характеристиках зниження самооцінки, аж до переживання депресивних станів; нездорова самокритика, почуття вини, які не дають змоги радіти досягненням; максималізм (принцип «усе або нічого») змушує відмовлятися від багатьох моментів життя; надмірна скрупульозність, дріб'язковість, надмірна увага до дрібниць; інші сфери людського буття (сім'я, кохана людина, діти) не входять у надумані стандарти і, як наслідок, вони потрапляють у розряд «недостойних».

Ургентна адикція – вид залежності, що виражається в суб'єктивному відчутті постійної нестачі часу й страху «не встигнути». Причинами ургентної залежності можуть бути висування великої кількості завдань при незавершенні попередніх; потрапляння в ситуації, коли потрібно виконати декілька завдань в обмежений час; часта зміна мети; безплідне фантазування та невдач, прогнози щодо розвитку ситуації, які заганяють людину у цейтнот. Особам із цією залежністю властиві такі особистісні характеристики: бажання контролювати час та усвідомлення неможливості підкорити собі хід подій; прийняття абсолютно всіх вимог, які стосуються професійної діяльності; утрата здатності радіти життю в теперішньому, зацикленість на завданнях майбутнього або невдачах минулого; страх майбутнього чи прагнення відкласти все на майбутнє; хронічна фрустрація базових потреб.

Як і попередні види професійних адикцій, ургентна залежність має здорову та деструктивну форми. Так, плануючий ургентний адикт, незважаючи на те, що йому важко визначити, наскільки прийнята ціль відповідає реальним умовам її досягнення, є досить ініціативним. Цю форму адикту можна віднести до здорового, адже така людина усвідомлює неузгодженість між поставленими завданнями, ходом діяльності та її результатами, але при цьому вона не приймає рішення про виправлення помилок, не аналізує їх причини. Для такого адикта краще постійно планувати свою діяльність, ніж аналізувати. До деструктивних форм ургентної залежності відносять не моделюючий ургентний адикт (який

активно висуває цілі й навіть прагне їх реалізувати, але при цьому не враховує внутрішніх умов і зовнішніх обставин діяльності, тобто він настільки захоплений виконанням своїх обов'язків, що позбавляється елементарної орієнтації в змінюваних ситуаціях) і негнучкий ургентний адикт (відрізняється високою самоорганізованістю, що виражається в наданні великої уваги контролю й наполегливості в досягненні та реалізації цілей; така людина переживає великі труднощі в розробці програми дій відповідно до конкретної мети діяльності).

Професійні деструкції, які демонструють повне руйнування особистості та її професіоналізму, виражаються в радикальному порушенні засвоєних способів діяльності, руйнуванні сформованих професійних якостей, появі стереотипів професійної поведінки й психологічних бар'єрів при засвоєнні нових професійних технологій, нової професії або спеціальності. Серед факторів, які сприяють виникненню професійних деструкцій, виокремлюють відставання, уповільнення професійного розвитку, порівняно з віковими й соціальними нормами; дезінтеграцію професійного розвитку, розпадання професійної свідомості, унаслідок чого з'являються нереалістичні цілі, складні смисли праці та професійні конфлікти; низьку професійну мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці; неузгодження окремих ланок професійного розвитку; послаблення раніше складених професійних даних, професійних здібностей, професійного мислення; викривлений професійний розвиток, появу негативних якостей, відхилень від соціальних й індивідуальних норм професійного розвитку, які змінюють профіль особистості; появу таких деформацій особистості, як емоційне виснаження та вигоряння; зупинка професійного розвитку внаслідок професійних захворювань або втрати працездатності.

Ще один досить важливий фактор, який ініціює утворення деформацій і деструкцій, – це вікові зміни, що проявляються в таких ознаках: соціально-психологічне старіння, яке виражається в послабленні інтелектуальних

процесів, перебудові мотивації, зміні емоційної сфери, виникненні дезадаптаційних форм поведінки, зростанні потреби у схваленні тощо; морально-етичне старіння, що проявляється в нав'язливому моралізуванні, скептичному ставленні до молодіжної субкультури, протиставленні теперішнього минулому, збільшенні заслуг свого покоління тощо; професійне старіння, яке характеризується несприйняттям нововведень, канонізацією індивідуального досвіду й досвіду свого покоління, труднощами засвоєння нових засобів праці та виробничих технологій, зниженням темпу виконання професійних функцій тощо.

Отже, на професійне здоров'я впливає достатньо велика кількість факторів. Окрім розподілу на фізичні, психологічні й соціальні фактори впливу, їх також можна розподілити на зовнішні (здоров'я організації, умови праці, професійні стресори та ін.) і внутрішні (індивідуально-психологічні особливості особистості, ресурси організму, задоволеність працею, реакція на стресові ситуації та ін.). Тобто в результаті дії різноманітних зовнішніх подразників і їх інтенсивності, кількості й періодичності виникає реакція організму людини, яка залежить від внутрішніх резервів організму та зовнішніх можливостей їх використання. У результаті, працівник може зберігати професійне здоров'я або, навпаки, послаблювати його, із подальшою втратою можливості займатися своєю професійною діяльністю.

Для високої надійності діяльності співробітників потрібний високий рівень професійного здоров'я, яке представляється у вигляді процесів збереження й розвитку регуляторних властивостей організму (фізичної, психічної, соматичної, соціальної складових частин), що забезпечують професіональне довголіття.

Ґрунтуючись на теоретичному аналізі та зібраному емпіричному матеріалі, можемо стверджувати, що сфери реалізації професійної безпеки, розміщені в межах забезпечення професійного здоров'я фахівця. Психологічну основу успішного функціонування складають індивідуально-типологічні характеристики людини, які на біологічному рівні відображають

психологічні резерви професійної безпеки фахівця. Сфера реалізації професійної безпеки, розміщена в межах забезпечення соціально-психологічної компетентності в галузі безпеки, представляє поєднання певних характерологічних властивостей, які об'єднані внутрішніми взаємозв'язками в психологічний комплекс особистісно-професійної гнучкості, що забезпечує можливість успішного розв'язання широкого спектра професійних і життєвих проблем у різноманітних умовах професійного середовища.

2.4. Професійна безпека у адаптаційному вимірі особистості

Проблема дослідження адаптаційних ознак професійної безпеки особистості засвідчує наукову зацікавленість психологів вивченням питань формування професійно освіченого фахівця з усіма асимільованими характеристиками його професіоналізму [32; 57; 101; 116; 124; 151 та ін.]. Заявлений контекст вивчення проблеми потребує відповідного ретельного розгляду та вироблення адекватного методологічного апарату, який і визначатиме зміст наукового руху з цієї проблеми й нейтралізує всі відтінки полеміки.

Професійна адаптація – складний процес «уростання» працівника в професійне середовище для виконання певних професійних функцій і ролей. З одного боку, ідеться про входження в професійну діяльність, а з іншого – про адаптацію до змінених умов реалізації професійної діяльності. Так М. Дмитрієва психологічну професійну адаптацію розуміє як процес становлення та збереження динамічної рівноваги в системі «людина–професійне середовище» [49]. В. Конопльов вважає, що «сутність механізму адаптації полягає в соціально спрямованій активності людини із засвоєння рольових, нормативних вимог, цінностей, умов середовища; оволодінні сталими формами предметної професійної діяльності; досягненні певного

входження в окремі форми організаційної взаємодії; узгодженні соціальних інтересів, колективних, групових і особистісних цілей» [73, с. 5].
Доповнюючи визначення, потрібно зазначити, що суб'єктивно повна професійна адаптація в результатному контексті переживається як відчуття професійного зростання через розвиток професійних якостей, як професійна самоактуалізація, як відчуття своєї професійної придатності й важливості. Зрозуміло, що для повної професійної адаптації потрібні не лише певні професійно-особистісні характеристики, а й належні умови праці та відповідний морально-психологічний клімат колективу.

Передусім, зазначимо, що професійна адаптація розповсюджується на соціальну, психічну й психофізіологічну сфери людини. Витоки наукової інтерпретації цього положення знаходимо в низці зарубіжних і вітчизняних концепцій (А. Бандура, Г. Гартман, Е. Еріксон, Д. Налтаджян, Б. Паригін, В. Петровський, К. Роджерс, Дж. Ротер, А. Фройд, З. Фройд, К. Юнг та ін.).

Виокремлюють такі три основні різновиди соціально-психологічної адаптації: 1) нормальна, яка приводить до стійкої адаптованості особистості в типових проблемних ситуаціях; 2) девіантна, що забезпечує задоволення потреби особистості саме в цій групі чи то соціальному середовищі; 3) патологічна, яка повністю або частково реалізовується за допомогою патологічних механізмів, форм поведінки та яка приводить до утворення патологічних комплексів характеру, що входять у склад невротичних і психотичних синдромів [20]. У межах аналізу діяльності виділяють такі основні типи адаптаційного процесу: тип, що характеризується домінуванням активного впливу на соціальне середовище; тип, що визначається пасивним, конформним прийняттям цілей і ціннісних орієнтацій групи, які формуються залежно від структури потреб та мотивів індивіда [12]. Отже, професійна адаптація як різновид процесу пристосування людини до навколишнього середовища розвивається на фоні соціалізації, що відображається в потребово-мотиваційній сфері й поведінці окремого індивіда або цілих професійних груп.

А. Маклаков описує складні механізми фізіологічної, психічної, соціальної адаптації, розглядаючи їх і як рівні, і як окремі види адаптації. Науковець, звертаючись до ролі особистості в адаптації, зазначає, що адаптаційні здібності індивіда багато в чому залежать від психологічних особливостей особистості, які визначають можливість адекватної регуляції функціонального стану організму в різноманітних умовах життя та діяльності. Учений вважає, що чим значущіші адаптаційні здібності, тим більша ймовірність функціонування організму й ефективної діяльності при збільшенні інтенсивності дії психогенних факторів зовнішнього середовища. Дослідник вводить поняття *особистісного адаптаційного потенціалу*, у який уключає нервово-психічну стійкість, самооцінку особистості (що є ядром саморегуляції й визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності та власних можливостей), наявність соціальної підтримки, рівень конфліктності особистості, досвід соціальної взаємодії. Усі ці характеристики А. Маклаков вважає значущими в оцінюванні та прогнозі успішної адаптації до важких й екстремальних умов, а також швидкості встановлення душевної рівноваги. Чим вищий рівень розвитку вказаних характеристик, тим більша ймовірність успішної адаптації людини й тим більш значущий діапазон факторів зовнішнього середовища, до яких вона може пристосуватися [103].

Д. Леонтьєв розуміє особистісний потенціал як «... інтегральну системну характеристику індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі її здатності виходити у своїй життєдіяльності зі стійких внутрішніх критеріїв й орієнтирів і зберігати стабільність смислових орієнтацій та ефективність діяльності на тлі тисків і зовнішніх умов, що змінюються» [95, с. 86]. Це поняття характеризує здатність особистості бути автономним саморегульованим суб'єктом активності, цілеспрямовано змінювати зовнішній світ, проявляти стійкість до впливу зовнішніх обставин у поєднанні із гнучкістю реагування на зміни зовнішніх і внутрішніх умов.

В. Медведєв, вивчаючи процес соціально-психологічної адаптації, виокремлює поняття «життєвий потенціал», яке розглядає як «інтегральну властивість зберігати свою біологічну та духовно-психологічну життєздатність і виконувати перетворювальну діяльність, спрямовану на просування до спільної мети» [109, с. 6]. У такому звучанні спорідненим є поняття «людського потенціалу», що визначається як «позитивний психологічний стан індивідуального розвитку й характеризується: 1) упевненістю в собі (самоефективністю), яка дає змогу прикладати необхідні зусилля для виконання складного завдання; 2) створенням позитивних атрибуцій (оптимізму) щодо поточних та майбутніх успіхів; 3) наполегливістю в досягненні мети й, за необхідності, переорієнтацією шляху до мети (сподівання), щоб домогтися успіху; 4) гнучкою стійкістю (резистентністю) до проблем і негараздів, підтримуючи і норму, і навіть понад це, щоб досягти успіху» [187, с. 3]. В. Олефір детально дослідив інтелектуально-особистісний потенціал, який розглядає як інтегральну системну характеристику індивідуально-психологічних особливостей, що лежить в основі здатності до успішної саморегуляції в різних видах діяльності [125].

Найопрацьованіша зарубіжна теорія адаптації особистості – психоаналітична концепція, яка розглядає адаптацію як гомеостатичну рівновагу особистості з вимогами зовнішнього оточення та внутрішніми стимулами. Зміст процесу соціально-психологічної адаптації описують формулою «конфлікт – тривога – захисні реакції». Індивід вважається адаптованим, якщо системі психологічного захисту вдається обмежити свідомість від конфлікту, а у випадку, коли захисні реакції є недостатніми для усунення тривоги зі свідомості, виникає дезадаптація [147]. У цьому контексті корисні згадування розробленої Т. Яценко «моделі внутрішньої динаміки психіки» [177], у якій гармонійно функціонують, незважаючи на діаметрально протилежну спрямованість, свідомо й несвідомо сфери. Т. Яценко зауважує, що «психодинамічна теорія уточнює розуміння

функціональних особливостей психологічних захистів саме введенням двох різновидів захистів: базових і ситуативних, які вказують на взаємозв'язок між соціальною адаптивністю та глибинно-психологічною (інфантильною) зорієнтованістю (внутрішньою активністю психіки)» [117, с. 51]. На думку науковця, такі два види захистів, як ситуативні, пов'язані з логікою свідомого, а базові, що ґрунтуються на логіці несвідомого, намагаються інтегрувати психіку (за участю соціально-перцептивних спотворень) в одному напрямку – «до сили», підкреслюючи тим самим її просоціальну тенденцію.

Представники гуманістичного підходу тлумачать адаптацію як оптимальну взаємодію особистості та середовища, що виражається у формулі «конфлікт – фрустрація – акти пристосування». У гуманістичній теорії К. Роджерса факт існування конфліктів тривожності інтерпретується як неконгруентність самої та досвіду [148]. У когнітивістському підході в дослідженні адаптації вивчаються процеси каузальної атрибуції, феномен самосприйняття, когнітивні детермінанти емоційних станів, де основним положенням є прагнення до гармонії, узгодженість когнітивних репрезентацій зовнішнього світу та себе [147].

Вивчення адаптації особистості в когнітивістській орієнтації соціальної психології ґрунтується на теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера. Основним постулатом цієї концепції є прагнення до гармонії, узгодженості й конгруентності когнітивних репрезентацій зовнішнього світу та себе. А. Бек й А. Елліс пов'язують порушення адаптації з порушеннями в когнітивній сфері (такими як надгенералізація, помилкові висновки та жорсткі настанови) і, як наслідок, – в емоційній [за 7]. Ж. Піаже для опису процесу адаптації особистості запропонував спеціальні терміни: асиміляція (інтерпретація нового досвіду з огляду на наявні ментальні структури без будь-якої їх зміни, тобто *засвоєння*) й акомодация (зміна ментальних структур із метою об'єднання старого та нового досвіду, тобто *пристосування*) [131]. Ці два процеси відбуваються одночасно й становлять зміст процесу адаптації. Однак

сам термін «адаптація» на рівні цього напрямку не вживається, у зв'язку з чим адаптація та пристосування постають як аналогові конструкції.

У вітчизняній літературі соціальну адаптацію переважно розглядають як частину процесу соціалізації, що виражається в поведінці. Під час вивчення соціально-психологічного компонента адаптації до професійної діяльності виділяють мотивацію діяльності, відносини окремої особистості та колективу. Одним із ранніх проявів адаптації вважають прийняття конкретною особистістю колективно вироблених загальних норм, ідеалів, цінностей. Часто хід адаптації визначають емоції, оскільки їх спрямовано на мобілізацію вегетативного забезпечення адаптації та на формування її адекватного поведінкового й рухового компонента [62; 152; 170 та ін.]. На думку Л. Собчик, власне адаптація характеризується показниками актуального психічного стану, який визначається «індивідуальним типом реагування і проявляється посиленням, загостренням або послабленням особистісних якостей» [158, с. 9].

Цікавим, на нашу думку, видається розгляд адаптації як процесу, результату й підстави для формування новоутворень (психічних якостей), що сприяє її різнобічному аналізу, адже, як слушно зауважує А. Реан, процесний аспект адаптації ґрунтується на виокремленні її часових характеристик: протяжності й стадій самої адаптації; результатний аспект адаптації традиційно використовують як ключовий елемент під час оцінки успішності адаптивних процесів загалом – від найпростішої дихотомії (адаптація – дезадаптація) до більш дрібних і багатовимірних теоретичних утворень; аспект адаптації, що пов'язаний із формуванням різних новоутворень, інтегрує два представлені раніше підходи: процесний і результатний. У них об'єктом розгляду виступає сукупність тих психічних якостей, які сформувалися (розвинулися) у процесі адаптації та спричинили той чи інший результат. До того ж сукупність новоутворень містить не лише знання, уміння, навички, особистісні якості, інтеріоризовані суб'єктом адаптації, але

й складну систему міжособистісної взаємодії з професійним і соціальним оточенням [147, с. 20].

У межах системного підходу процес адаптації розглядають у таких системах: «професійне середовище – діяльність – особистість», «соціальне середовище – професійне середовище – внутрішнє середовище» людини [13; 45; 54; 100]. Ці співвідношення відображено у визначенні, запропонованому Ф. Березіним, який психічною адаптацією вважає «процес установалення оптимальної відповідності особистості й навколишнього середовища під час властивої людині діяльності, що дає змогу індивідууму задовольняти актуальні потреби та реалізовувати пов'язані з ними значущі цілі, зберігаючи психічне й фізичне здоров'я та забезпечуючи водночас відповідність психічної діяльності людини, її поведінки вимогам середовища» [16, с. 5].

Професійна адаптація – різновид соціальної адаптації, це специфічна соціальна діяльність, яку виконує особистість у сфері використання своїх професійних знань, умінь і навичок.

Ефективна психічна адаптація – одна з передумов успішної професійної діяльності. Загалом професійну адаптацію розглядають як процес становлення й збереження динамічної рівноваги в системі «суб'єкт праці – професійне середовище» [45]. Вона полягає в оволодінні на певному рівні професійними навичками й уміннями, у формуванні професійно необхідних якостей особистості. Основними аспектами професійної адаптації є 1) адаптація індивіда до фізичних умов професійного середовища (психофізіологічний аспект); 2) адаптація до професійних завдань, виконуваних операцій, професійної інформації (власне професійний аспект); 3) адаптація особистості до соціальних компонентів професійного середовища (соціально-психологічний аспект). Отож, можна стверджувати, що *професійна адаптація* – багаторівневий, функціонально детермінований процес пристосування до праці, зумовлений фізіологічними, особистісно-психологічними, поведінковими, соціальними чинниками.

Значну роль в особливостях протікання процесів адаптації відіграє *психічна адаптація*, під якою розуміють процес установалення оптимальної відповідності особистості та навколишнього середовища в ході виконання властивої людині діяльності, що дає змогу індивіду задовольнити актуальні потреби та реалізувати пов'язані з ними значущі цілі (за збереження психічного й фізичного здоров'я), забезпечуючи відповідність психічної діяльності та поведінки людини вимогам середовища. Так, І. Вітенко розуміє психічну адаптацію як цілісну, багатомірну й самокеровану функціональну систему, спрямовану на підтримання стійкої взаємодії з навколишнім середовищем і стійке ставлення до самого себе [33]. Потрібно підкреслити, що набуті в період життя знання особистості, спрямованість її інтересів, своєрідність емоційно-вольових якостей, моральні установки визначають рівень свободи реагування людини в певних умовах та особливості індивідуальної адаптації до негативних психічних факторів – сила та специфіка адаптаційних реакцій організму залежать від генетичних передумов індивідуальних адаптаційних механізмів.

Психічна адаптація визначає фізіологічні реакції на впливи середовища, поріг їх виникнення, вираження й тривалість, темп витрачання функціональних резервів і, відповідно, фізіологічну «вартість» діяльності. Відмінністю функціонування психічної адаптації є наявність механізмів свідомого саморегулювання, в основу яких покладено індивідуальну оцінку природних і соціальних впливів на людину. Саме вона свідомо спрямовує інтелектуальну активність індивіда на процеси саморегуляції в адаптації. Важливою складовою частиною процесу психічної адаптації є психологічна стійкість особистості, яку розглядають як цілісну характеристику, що забезпечує стійкість до фруструючого й стресогенного впливу професійних ситуацій. Психологічна стійкість виробляється в людини залежно від типу нервової системи, досвіду, який набувається в середовищі, де особистість розвивається, від вироблених навичок поведінки й дій, а також від рівня розвитку основних пізнавальних структур [16].

Психофізіологічна адаптація – це стійкий рівень активності та взаємозв'язку функціональних систем, тканин, органів, а також механізмів їх регуляції й управління. Такий рівень активності забезпечує нормальну життєдіяльність організму та трудову активність людини в нових умовах існування [16]. Психофізіологічні механізми адаптації залежать від часових ритмічних коливань психофізіологічної активності систем організму й поведінки загалом, адже саме тут виробляються циркадні ритми (добова зміна дня та ночі) і сезонні ритми (річна зміна сезонних ритмів), а також фази швидкого й повільного сну, у яких можливі резервні прояви [2]. Важлива ознака психофізіологічної адаптації – підвищення резистентності організму – «протікаючий у ході індивідуального життя процес, у результаті якого організм набуває раніше відсутню стійкість до певного фактора зовнішнього середовища та, таким чином, отримує можливість жити в умовах, які раніше були не сумісними з життям, та виконувати завдання, які раніше не розв'язувалися [1, с. 101].

Цікавий для нашого дослідження розгляд двомірної моделі соціальної адаптації А. Реана. Вона містить *Im*-адаптацію (*Im-Imaginary* – уявний), за внутрішнім та зовнішнім критеріями (неповна, однобічна, але можлива форма адаптації особистості). Ортогональними вимірами моделі соціальної адаптації пропонується відповідність реальної поведінки людини вимогам оточення (зовнішній критерій) й відсутність відчуття загрози, досягнення внутрішньоособистісної комфортності (внутрішній критерій). *Im*-адаптація за внутрішнім і зовнішнім критеріями відрізняється від *Re*-адаптації (*Re-Real* – реальний), яка є системною, повною, істинною соціальною адаптацією. Автор пов'язує внутрішній критерій із психоемоційною стабільністю, особистісною комфортністю, станом задоволеності, відсутністю дистресу та відчуття загрози тощо. Зовнішній критерій відображає відповідність реальної поведінки особистості установкам суспільства, вимогами середовища, прийнятим у соціумі правилам і критеріям нормативної поведінки. Системна соціальна адаптація (*Re*-адаптація) передбачає адаптацію за внутрішнім та

зовнішнім критеріями, це поява нового системного утворення – здатності особистості до самоактуалізації в гармонії із соціумом [147].

Соціальні, психічні й психофізіологічні ознаки професійної адаптації підтверджують її процесуально-динамічні характеристики та водночас дають змогу стверджувати, що адаптація – процес, який протікає в часі, а тому всі її зміни мають різноманітні часові характеристики й пов'язані з певними часовими моментами, етапами обмежень або підвищених вимог до інтенсивності професійної працездатності. Показниками такої адаптації є професійна кваліфікація, рівень та стабільність професійних показників, задоволеність професією.

Класично в психології виділяють такі *етапи професійної адаптації*: первинна, період стабілізації, можлива дезадаптація, вторинна дезадаптація, вікове зниження адаптаційних можливостей [68]. Також професійну адаптацію розглядають як пристосування індивіда до певного виду професійної діяльності, певного соціального оточення, умов праці й особливостей конкретної спеціальності. Тому успішність професійної адаптації залежить від схильностей адаптанта до конкретної професійної діяльності, збігу суспільної та особистої мотивації праці тощо [63].

І ще один аспект розгляду професійної адаптації у формі виробничих, фізіологічних, психологічних і соціальних факторів регуляції пристосувальних процесів дає змогу схарактеризувати цей процес через підвищення ефективності, якості та безпеки праці, зростання самостійності й прояву творчості в роботі. Так, психологічна адаптація проявляється в підвищенні функціональної надійності, емоційної стійкості до впливів несприятливих факторів діяльності, в адекватності емоційних переживань професійних успіхів і невдач [63].

Також потрібно сказати, що в останні два десятиріччя дослідження у сфері психології професійної адаптації спрямовано на вивчення психологічних механізмів регуляції діяльності, обґрунтування принципів та методів формування професійної придатності, пошук способів

психологічного забезпечення працездатності людини тощо. При цьому зазначають, що адаптація особистості до об'єктивних умов і вимог діяльності забезпечується такими засобами, як удосконалення або зміна в певних межах окремих властивостей суб'єкта праці; формування стереотипів дій при незмінних особистісних якостях; формування позитивної мотивації праці; вироблення індивідуального стилю діяльності.

Ф. Березін визначає три критерії оцінювання психічної адаптації в умовах певної професійної діяльності, а саме: успішність діяльності (виконання трудових завдань, підвищення кваліфікації, необхідна взаємодія з членами групи й іншими особами, які впливають на професійну ефективність); здатність уникати ситуацій, які створюють загрозу для трудового процесу, та ефективно усувати цю загрозу (запобігання травмам, аваріям, надзвичайним подіям); виконання діяльності без значних порушень фізичного й психічного здоров'я [16].

Підтвердженням розгляду професійної адаптації як дискретного процесу слугує вивчення біологічних процесів людини, які забезпечують цілісність організму й певний рівень регуляції діяльності. Це та природна основа, де формуються основні психічні стани людини як індивіда, якому властиві певні соматичні, статеві, вікові та інші характеристики. Їх роль як біологічних механізмів діяльності суттєво зростає в умовах професійної діяльності. Важливо згадати, що вплив соціального на біологічні процеси в стані напруженості відбувається, насамперед, через психічні й, зокрема, специфічний зміст мотиваційних та емоційних компонентів діяльності.

Значення цього положення можна пояснити особливостями взаємодії психологічного змісту й нейродинамічних факторів, які в реалізації стану напруженості займають одне з перших місць. Так, у складних умовах динамічна сторона (темп, енергія, інтенсивність) діяльності та поведінки набуває досить суттєвого значення, оскільки вона безпосередньо визначає ефективність, надійність людини. Так, група дослідників під керівництвом Л. Дикої, вивчаючи когнітивні й активаційні компоненти саморегуляції стану

людини, установила, що з психологічною системою професійної діяльності поточний функціональний стан взаємодіє через активаційний компонент діяльності, основна функція якого – забезпечення оптимального енергетичного рівня для засвоєння й виконання професійних завдань [46; 47]. Отже, чим адекватніший активаційний вплив функціонального стану на систему регуляції з погляду його відповідності характеру робочого навантаження, тим ефективніше проявлятимуться функція енергетичного забезпечення діяльності, а отже, вона успішніше виконуватиметься. Цей момент добре простежено в професійній діяльності особистості, а саме під час розгляду працездатності особистості як передумови надійності й витривалості людини. Працездатність як фактор напруженості здатен чинити суттєві позитивні або, навпаки, обмежувальні впливи на динамічні показники професійної діяльності та на її кінцеву результативність.

В. Шадриков також наголошував на потребі вивчення феномену «готовність до праці», який розглядають як складне, цілісне, особистісне утворення, у склад якого включено морально-вольові якості особистості, соціально значущі мотиви, практичні вміння й навички, знання про професію, індивідуально-психологічні якості, психологічні функції та здібності, необхідні для трудової діяльності [171]. Але потрібно пам'ятати, що поряд із факторами готовності, варто враховувати ознаки, за якими можна стверджувати про ступінь готовності до праці, серед яких показники продуктивності й задоволеності, що характеризують швидкість уключення людини в діяльність і легкість адаптації до нових умов. Саме ці показники тісно пов'язані із системою соціальних нормативів, які регулюють процес професіоналізації та роблять його ефективним й успішним.

Професійна діяльність людини може бути ускладнена дією стресорів різної природи. Опираючись на літературні джерела, Г. Никифоров робить спробу класифікації найтипівіших, поширених у професійній діяльності стресорів: 1-ша група – стресори організації й змісту діяльності; 2-га – стресори, пов'язані з професійною кар'єрою; 3-тя – стресори, стосовно

оплати праці; 4-та група – стресори, які пов'язані зі взаєминами на роботі; 5-та – неорганізаційні джерела стресу (проблеми в сім'ї, життєві кризи, фінансові проблеми, конфлікти особистісних цінностей із цінностями, що декларуються організацією) [119].

Дж. Гринберг у своїй фундаментальній роботі виділяє подібні класифікаційні групи стресорів. Зокрема, стресори, які стосуються безпосередньо роботи; ті, що пов'язані з роллю людини в організації; кар'єрні стресори; стресори взаємин на роботі; організаційні, які стосуються структури й клімату в організації [39]. Він так само дотримується думки, що центральна ланка переживання стресу – це особистість із її рівнем тривожності, нейротизму, толерантності до ситуацій невизначеності, розвитку поведінкового патерну типу А.

За Л. Куликовим, для опису стресу, пов'язаного з професійною діяльністю, використовують низку таких понять, як «робочий стрес», «професійний стрес», «організаційний стрес» [80]. Ці поняття близькі, але не синонімічні. Зокрема, *робочий стрес* виникає як наслідок поганих умов праці, слабкої технічної оснащеності, неритмічного робочого навантаження тощо, *професійний* – за причин змісту професії, яка має стресовий характер, а *організаційний* – унаслідок негативного впливу на суб'єкта, особливостей організації, у якій він працює.

Центральне поняття в літературі з професійного стресу – *поняття контролю* (тобто оцінювання та корекції) способів і результатів діяльності. У роботах зі створення загальної теорії стресу робочого місця на основі досліджень проблеми контролю висунуто гіпотезу про те, що переживання стресу виникає внаслідок взаємодії двох факторів – відповідальності й контролю (обсяг роботи та психологічні вимоги). Високу напруженість має така робота (професія), у якій індивід при великій відповідальності має недостатній контроль за способами й результатами виконання завдань. Активні професії висувають високі вимоги, але також передбачають високий рівень контролю (лікарі, адвокати, керівники). Існують професії з високим

рівнем контролю, але відносно низькими вимогами (чи з вимогами відстроченої реалізації) – учені, архітектори, ремонтники, – вони вважаються найменш стресовими. Пасивні професії (сторожі, вахтери) дають мало можливостей для контролю, але висуюють і низькі психологічні вимоги до працівника. Мічиганська модель професійного стресу відображає особливості сприйняття людиною факторів оточення та його реакцій, а також можливі наслідки впливу цього стану на здоров'я індивіда [39].

Але найчастіше контекст вивчення нервово-психічної напруженості пов'язаний із розглядом так званого «адаптаційного потенціалу» особистості, який є найважливішою інтегральною характеристикою психічного розвитку індивіда й визначається ступенем розвитку певних психологічних характеристик особистості [60]. Особистісний адаптаційний потенціал дає змогу провести диференціацію за ступенем стійкості до впливу психоемоційних стресорів, що визначає доцільність використання цієї інтегральної характеристики розвитку особистості в процедурах прогнозування здоров'я й ефективності професійної діяльності.

Ще один досить важливий момент у вивченні зазначеної проблеми – дослідження психологічних механізмів подолання важких ситуацій, що є важливим предиктором показників адаптації та здоров'я [7]. Саме вони знижують ризик виникнення дезадаптації. Адаптованість особистості тісно пов'язана зі стійкістю до фруструючих ситуацій, здатністю до подолання стресогенних впливів на основі особистісних ресурсів і соціального досвіду, а також здатністю інтеріоризувати досвід інших та приймати соціальну підтримку. На думку Є. Ісаєвої, копінг-поведінка – це динамічна характеристика, яка в сукупності з внутрішніми індивідуально-особистісними ресурсами відображає адаптаційний потенціал особистості [64]. І. Малкіна-Пих зазначає, що долаюча поведінка реалізовується за допомогою застосування різних копінг-стратегій на основі ресурсів особистості та середовища. Вона визначає одним із найважливіших ресурсів середовища соціальну підтримку. До особистісних ресурсів науковець

відносить адекватну «Я-концепцію», позитивну самооцінку, низький нейротизм, інтернальний локус контролю, оптимістичний світогляд, емпатичний потенціал, афіліативну тенденцію, здатність до міжособистісних зв'язків тощо [104].

Потрібно зауважити, що розв'язання як адаптаційних проблем, так і проблеми професійної безпеки особистості неможливе в умовах як відсутності інформації, внутрішньогрупової чи міжгрупової конкуренції, так і обмеженого часу. Тому все частіше в межах цієї проблематики можна побачити наукові доробки, які стосуються вивчення такого психологічного феномену, як темпосвіт людини [4; 22]. Це інтегральне поняття, у якому об'єднуються, але не ототожнюються світогляд (індивідуальна картина світу) й ціннісні орієнтації людини, особливості функціональної й тимчасової організації роботи її мислення та свідомості (що визначають її здатність до самореалізації) і ступінь оволодіння своїми внутрішніми організмичними ресурсами (саморегуляція). Отже, темпосвіт – це добре опрацьована часова перспектива процесу самоактуалізації, яка спирається на реалістичні уявлення людини про свій потенціал й об'єктивні можливості, що реалізовується через здатність самостійно задавати загальний ритм власної життєдіяльності, гармонізувати внутрішні біоритми із зовнішніми ритмами, що задаються групою, культурою суспільства.

Успіх у розв'язанні проблем, передусім, пов'язується з умінням мобілізувати всі наявні зовнішні та внутрішні ресурси спочатку з метою знаходження теоретичної моделі рішення (самореалізація), а потім і для своєчасного проведення його в життя (самоактуалізація). Мобілізація внутрішніх ресурсів асоціюється з мобілізацією й активацією фізіологічних і функціональних систем організму, що вимагає синхронізації та гармонізації взаємин між цими системами в загальному ритмі життєдіяльності. Мобілізація зовнішніх ресурсів потребує об'єднання та гармонізації зусиль багатьох суб'єктів для розв'язання спільних проблем, що вимагає високого

ступеня спільності в їхніх ціннісних орієнтаціях і високого ступеня синхронізації їхніх особистісних темпосвітів.

Те, що ця проблема актуальна, підтверджують прикладні запити щодо розробки моделей професійної компетентності, оцінки та навчання персоналу в державних і бізнес-організаціях, адже вдосконалення організації праці та власного життя належать до найважливіших завдань сучасного виробництва послуг. Ефективність організації праці на робочому місці пропорційна аналізу використаного часу [22; 66; 67 та ін.].

Створені новітні технології управління робочим часом сприяють професійному розвитку персоналу, підвищують рівень його конкурентоспроможності, працездатності, продуктивності й, загалом, забезпечують ефективність усієї організації. У сучасній психології виділяється відносно нова галузь – тайм-менеджмент – система щодо налагодження своїх відносин із часом [22, с. 59]. *Тайм-менеджмент* – це наука про те, як спланувати чіткий графік роботи та життя на день, тиждень, місяць, рік або все життя. Унаслідок оптимізації робочий час вишикується щільніше й ефективніше. Тайм-менеджмент стосується не лише організації робочого часу, але й обстановки робочого місця, спілкування з колегами по роботі та багатьох інших чинників, які можуть вплинути на відведений час.

Проведений аналіз проблеми професійної адаптації дає змогу виокремити особливий напрям досліджень, пов'язаний із регуляцією та саморегуляцією психічних і функціональних станів. Так, концепція регуляції психічних станів, що розроблена О. Прохоровим, є особистісно орієнтованою концепцією регуляції психічних станів. Її основоположне ядро – вивчення системно-функціональних механізмів регуляції психічних станів – функціональних структур, утворення яких пов'язано з інтегруючою функцією станів [137].

Суть концепції полягає в тому, що цілісна функціональна структура регуляції психічних станів являє собою ієрархічну організацію, в основі якої – функціональні механізми регуляції окремого психічного стану. Психічний

стан унаслідок інтегруючої функції, утворює «психологічний склад» особистості: процеси – стани – властивості, що розгортаються в умовах соціального функціонування суб'єкта та ситуацій життєдіяльності. Перехід від стану до стану супроводжується актуалізацією «нового» стану й, відповідно, іншого «складу», що феноменологічно виражається в переживанні іншого стану. Перехід від стану до стану забезпечується включенням механізмів регуляції. Основними складниками функціональної структури регуляції є рефлексія стану, що переживається, та уявлення бажаного стану, актуалізація відповідної мотивації й особистісного смислу, а також використання психорегуляційних засобів. До складу функціональної структури включено психічні процеси та психологічні властивості. На думку науковця, цей рівень базовий у функціональній структурі регуляції станів.

Другий рівень пов'язаний зі специфікою функціональних комплексів (блоків), які складаються зі станів, що утворюються в діапазоні поточного часу та в умовах ситуацій життєдіяльності, які повторюються. Розгортання функціонального комплексу станів, а також його параметри та їх зміни в «нормальних» й екстремальних ситуаціях життєдіяльності визначаються вимогами соціального функціонування суб'єкта та специфікою професійної діяльності, а також індивідуально-особистісними характеристиками.

Наступний, більш високий рівень регуляції психічних станів – цілісна функціональна структура регуляції. Вона вбирає в себе попередні рівні. Відношення між рівнями – відношення включення, де якісні характеристики рівня, який лежить нижче, уключено як шари в компоненти більш високого рівня. Така ієрархічна система регуляції станів забезпечує адаптацію суб'єкта до соціальних умов функціонування та вимог професійної діяльності. Цілісна структура регуляції психічних станів характеризується різною мірою стійкості, усвідомленості, зумовлена специфікою життєдіяльності та особливостями особистісної організації [137].

Важливе положенням концепції О. Прохорова – ідея про невірноважені стани, які виникають в особливих умовах життєдіяльності, у

критичні, складні, важкі періоди життя людини. Їх актуалізація часто є причиною нераціональної, неадекватної поведінки, що утруднює тривалу продуктивну діяльність.

У цьому контексті В. Медведєв говорить про так звані стани «адекватної мобілізації» та «динамічної неузгодженості». Так, «адекватна мобілізація» відображає поєднання високих енергетичних затрат з високою продуктивністю діяльності – «динамічна неузгодженість». Друге свідчить про високу фізіологічну ціну діяльності (енергетичні затрати) разом із низькою продуктивністю, що є яскравим проявом дезадаптації [108]. Подібне бачення демонструє С. Дружилов, розглядаючи ефективність професійної психологічної адаптації як відношення успішної діяльності до психологічних і психофізіологічних затрат та називаючи це «ціною» діяльності. Така психологічна «ціна» діяльності виражається соматовегетативними порушеннями, погіршенням самопочуття й іншими ознаками дезадаптації [51]. Ф. Березін критеріями адаптованості до умов певної професійної діяльності вважає: а) успішність діяльності; б) здатність уникати ситуацій, що створюють загрозу для трудового процесу, й ефективно усувати навислу загрозу; в) діяльність без суттєвих порушень фізичного здоров'я [16].

Розглядаючи адаптивність як складну інтегральну властивість особистості, О. Кузнецова описує її як багаторівневе, але водночас цілісне утворення, яке має рівні відповідно до континуально-ієрархічної структури властивостей особистості О. Саннікової. Це «1) формально-динамічний, що характеризує динамічні властивості адаптивності (особливості виникнення виявів адаптивності й форма їх відбиття в адаптаційній ситуації) та якісні, які відображають сутність адаптивності як психологічного феномену; 2) змістово-особистісний, що містить ті аспекти адаптивності, які пов'язані зі спрямованістю адаптивних перебудов, тобто вибором середовища, до якого пристосовується особистість, і ті аспекти, що належать до самооцінки особистістю власної адаптивності, ставлення до себе як суб'єкта адаптації (рівень індивідуального досвіду); 3) найвищий, соціально-імперативний,

котрий представляє систему знань й уявлень особистості про «норми» виявів адаптивності, поведінки в адаптаційних ситуаціях» [78, с. 5].

У контексті теорії відносин, під якою розуміють складну систему смислів і значень, закладених у життєвому досвіді, що детермінує поведінку й переживання людини в конкретних ситуаціях, психічна адаптація є процесом формування, корекції та трансформації досвіду під час переживання. Процес психічної адаптації можливий лише тоді, коли людина відрефлексувала (усвідомила) досвід, із яким пов'язані її переживання. Лише за цієї умови, на нашу думку, можливе формування нового досвіду. Вірогідним критерієм психічної адаптованості в психологічному аспекті є якість переживань людини, ступінь вираження якої – рівень її задоволеності життєвими ситуаціями [2].

У контексті наукової позиції Ж. Вірної розглянуто конструкт професійного досвіду (як форму усвідомлення можливості ціннісного та відповідального ставлення людини до власної життєдіяльності через уключення її в професійну діяльність, що вимагає вироблення певного ставлення до неї через усвідомлення своєї професійної ролі, здібностей і нахилів, розуміння сутності професійних вимог, які ставляться до особистості під час професійного навчання й професійної діяльності) [30, с. 134]. При цьому, як зазначає науковець, зміст професійного досвіду реалізовується не лише в пізнавальній сфері, а й у самій практиці реального життя та для його мети. Він надає суб'єктивної міцності, упевненості й чіткої спрямованості всім актам життєдіяльності, адже професійний досвід є, з одного боку, результатом мотиваційно-сміслової регуляції діяльності людини, а з другого – регуляційним засобом життєвої самореалізації особистості.

Засаднича методологічна позиція цього дослідження – суб'єктно-діяльнісно-системний підхід, що відображає процес професійної адаптації особистості протягом її активного становлення. З огляду на це, важливу роль відіграють не лише зовнішні чинники, що задають умови адаптації й

контролюють цей процес, але й особистісні аспекти, індивідуально-типологічні особливості, здібності та навички адаптації, які, зі свого боку, визначають рівень ефективності й темпи перебігу адаптаційного процесу. На переконання А. Реана, явища адаптації та особистісного розвитку взаємно доповнюють одне одного, утворюючи різні напрями для самоактуалізації [145]. Тому часто йдеться про «емоційне самопочуття» [118]; «рівень задоволеності умовами діяльності і спілкування» [37]; «суб'єктивне благополуччя особистості», «психоемоційну стабільність», «особистісну комфортність», «стан задоволеності» [145] тощо. Отже, внутрішні критерії адаптації особистості, на думку дослідників, пов'язані переважно з психоемоційною стабільністю, особистісною комфортністю, переживанням почуття задоволеності.

Загалом цілісний процес професійної адаптації особистості й набуття нею соціальної зрілості – це і є професіоналізація, критеріями якої є професійна продуктивність, ідентичність, зрілість [32]. Зокрема, *професійна продуктивність* утворює структуру, яка складається з професійно важливих якостей і професійних відносин, які безпосередньо впливають на якість та надійність діяльності, а в якості *системоутворювальних факторів* цієї структури розглядають складники ефективності професійної діяльності; професійна ідентичність характеризується структурою, яка як елементи включає професійно важливі якості та професійні відносини, що забезпечують прийняття професії як особистісно значущої, а в якості системоутворювальних компонентів цієї структури виступають професійна спрямованість, задоволеність професією та професійною діяльністю; професійна зрілість описується структурою, яка містить професійно важливі якості професіонала та його професійні відношення, що забезпечують саморегуляцію й самодетермінацію становлення професіоналізму людини, де професійна самосвідомість та смисл є системоутворювальними компонентами.

Основна функція професіоналізму – зміна суб'єкта праці, результативна сторона якої виражається в отриманні узагальнених і конкретних корисних результатів, що задовольняють певні соціальні потреби людини. Конкретизація функцій професіоналізму дає змогу звернутися до аналізу тих властивостей (якостей) людини-професіонала, які забезпечують їх реалізацію. До них належать професійно важливі якості та ставлення людини до професійної діяльності й професії в цілому.

Додамо, що оволодіння моральними цінностями (моральна особистість фахівця) і прагнення реалізовувати їх у своєму житті – найважливіші критерії зрілості особистості спеціаліста та основа його професійної моральної надійності. Також моральна позитивність професійної діяльності для людини забезпечує як благополуччя професійного соціуму, так і загальну задоволеність працею й самооцінку спеціаліста, що виражається в його індивідуальному професійному здоров'ї.

Уявлення особистості про себе як професіонала, її рівень ідентифікації образу Я з образом професіонала є індикатором мотиваційної сфери особистості, що зумовлює ставлення до професійної діяльності. Професіонали, які сприймають свою професію як спосіб життя, набувають особливого бачення навколишнього світу, особливого ставлення до низки об'єктів, а подекуди й особливі властивості перцепції, що оптимізують взаємодію з цими об'єктами.

Одним із провідних механізмів професійного становлення є, на думку Г. Корчагіної та Ю. Поваренкова [76], професійне самоствердження як система психологічної діяльності особистості, компоненти якої є, зокрема, мотиви професійного самоствердження, котрі ці науковці розуміють як систему об'єктивних і суб'єктивних чинників, що детермінують цей процес. До об'єктивних чинників професійного самоствердження належать умови професійної діяльності, психологічний простір для задоволення потреб (розуміння професійних завдань і посадових функцій); до суб'єктивних – переконання, настанови, система ставлень та здібності. Об'єктивні й

суб'єктивні чинники – це система мотивів, що проектується на професійну діяльність, за допомогою якої можна задовольнити потреби [132].

Резюмуючи проведений аналіз адаптаційної детермінації професійної безпеки, зазначимо, що, по-перше, зміст і рівень професійної безпеки особистості залежать від ступеня адекватності відображення суб'єктом діяльності її об'єкта, тобто того, що суб'єкт прагне пізнати й перетворити в навколишньому світі та конкретних трудових операціях. По-друге, професійна безпека перебуває в тісному зв'язку з характером професійної мотивації особистості, її спрямованістю, інтересами, установками тощо. По-третє, важливий фактор формування професійної безпеки – розвиток у суб'єкта індивідуально своєрідних способів розв'язання типових життєвих і професійних завдань. Саме в цьому полягають індивідуальні можливості суб'єкта стосовно ефективності його професійної безпеки.

Висновки до розділу 2

1. Розгляд професійної безпеки як функціонального складника професійної діяльності вміщує аналіз категоріально-методологічного обґрунтування цього поняття в психології праці у контексті ергономічного забезпечення ефективної професійної діяльності комплексом зовнішнього та індивідуального захисту працівника, де особлива увага приділяється представникам небезпечних професій. Передусім зазначено на необхідності врахування причин нещасних випадків на виробництві; визначення оптимального навантаження в професійній діяльності; виявлення резервних можливостей людини і ергономічної оптимізації процесів взаємодії з виробничим середовищем. Конкретизовано загальні диференційовані показники схильності до небезпеки; визначено передумови формування психологічної безпеки; виокремлено фактори виникнення помилкових дій при виконанні професійної діяльності; окреслено психологічне забезпечення безпеки праці через систему організаційних заходів.

Історичний екскурс у застосуванні системного підходу до аналізу професійної діяльності, а також загально психологічних положень концепції системогенезу професійної діяльності, концепції структурно-функціональної організації саморегуляції діяльності, концепції неадаптивної активності (готовності до ризику) і концепції управління ергономічністю продукції, дав змогу окреслити спільні ознаки професійної безпеки особистості в оцінках якості життя людини. Презентовано напрацювання щодо визначення психологічних ознак праці та її градацій і розробки прийомів професійного самозбереження особистості.

2. Психологічні ознаки професійної безпеки в особливих умовах професійної діяльності розглянуто в контексті порівняння специфіки виконання професійної діяльності в нормальних і особливих (екстремальних) умовах та розкриття специфічних вимог до фахівців професій групи ризику. Зазначено, що діяльність людини в особливих умовах пов'язана з нервово-психічним напруженням і найчастіше супроводжується виникненням стресу. Наголошено, що процес подолання емоційно-напруженої ситуації залежить від психічних станів людини, інтегральна характеристика яких в певних умовах утворює функціональний стан; розглянуто алгоритм аналізу перебування особистості у емоційно-напружених ситуаціях; окреслено кількісні та якісні показники результату діяльності в особливих умовах, які визначають її якість, продуктивність та надійність; визначено зміст професійної норми, основною фігурою дотримання якої є людина.

Констатовано, що виконання професійної діяльності в особливих умовах, часто поєднується з небезпекою для здоров'я та життя. Виникнення стресових ситуацій, вимагають від працівника використання індивідуальних ресурсів (особистісних, когнітивних, соціальних та інструментальних) їх подолання. Забезпечення життєдіяльності людини в особливих умовах вимагає задіяння адаптаційних ресурсів фахівця, які забезпечують активацію продуктивних процесів діяльності, і визначають конструкт професійного здоров'я особистості фахівця.

3. Психологічні характеристики професійного здоров'я особистості містять проаналізовані аспекти впливу зовнішніх і внутрішніх факторів професійної соціалізації особистості; виокремлені риси особистості, які впливають на появу психосоматичних захворювань фахівців; зазначені необхідні компенсаторні та захисні механізми, які забезпечують професійну надійність і працездатність за будь-яких умов професійної діяльності особистості. Основний наголос зроблено на важливість адаптаційних можливостей і стресостійкості організму при виконанні професійних обов'язків, а головним показником професійного здоров'я зазначено професійну працездатність, яка вміщує три групи статусів прояву (фізичний, психічний і соціальний). На основі класично визнаних підходів підтримання професійного здоров'я (застосування заходів забезпечення безпеки праці та забезпечення компенсації можливих випадків зміни здоров'я працівників, його відновлення) описано феномени професійного вигорання, професійної (особистісної) деформації (подвійні етичні стандарти, професійний маргіналізм, втрата професійної ідентичності), професійної деструкції (радикальне порушення засвоєних способів діяльності, руйнування сформованих професійних якостей, поява стереотипів професійної поведінки, професійне старіння) і професійної адикції (трудоголізм, професійна лінь, прокрастинація, завчена безпорадність, професійний перфекціонізм, ургентна адикція), які за базовими характеристиками складають проблемне поле професійної та життєвої реалізованості фахівця.

4. Розгляд професійної безпеки у адаптаційному вимірі особистості стосується основних питань входження працівника в професійне середовище, для виконання певних професійних функцій і ролей. Систематизовано основні підходи і концепції щодо вивчення професійної адаптації; конкретизовано її види, форми, механізми і моделі; обґрунтовано зміст особистісного адаптаційного потенціалу, життєвого потенціалу та інтелектуально-особистісного потенціалу; зазначено процесуально-результативні характеристики професійної адаптації особистості; окреслено

умови і фактори ефективної професійної адаптації; виокремлено основні етапи професійної адаптації (первинна, період стабілізації, можлива дезадаптація, вторинна дезадаптація, вікове зниження адаптаційних можливостей); визначено критерії оцінювання психічної адаптації в умовах певної професійної діяльності.

Узагальнене розуміння професійної адаптації як багаторівневого, функціонально детермінованого процесу пристосування до праці, зумовленого фізіологічними, особистісно-психологічними, поведінковими, соціальними чинниками, дає усі підстави для додаткового аналізування адаптаційних характеристик як «готовність до праці», «робочий стрес», «професійний стрес», «організаційний стрес». Ще одним досить важливим моментом у вивченні зазначеної проблеми є дослідження стійкості до фруструючих ситуацій і здатності до подолання стресогенних впливів у вигляді копінг-поведінки фахівців, дослідження регуляції та саморегуляції психічних та функціональних станів («адекватної мобілізації» і «динамічної неузгодженості»), життєво-стильового концепту професійної реалізації особистості, а також вивчення часових координат професійної адаптації, які успішно використовуються у тайм-менеджменті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агаджанян Н. А. Резервы нашего организма / Н. А. Агаджанян, А. Г. Катков. – Москва : Знание, 1990. – 240 с.
2. Алехин А. Н. Адаптация как концепт в медико-психологическом исследовании / А. Н. Алехин // Юбилейный сборник научных трудов (к 10-летию кафедры клинической психологии РГПУ имени А. И. Герцена). – Санкт-Петербург, 2010. – С. 27–32.
3. Альгин А. П. Риск в предпринимательстве / А. П. Альгин. – Санкт-Петербург : Лань, 2002.– 250 с.
4. Амбарова П. А. Темпоральные концепции как теоретико-методологическое основание межкультурных исследований [Электронный

ресурс] / П. А. Амбарова // Изв. Уральс. федер. ун-та. Серия 1, Проблемы образования, науки и культуры. – 2011. – Т. 95, № 4. – С. 232–237. – Режим доступа: <https://journals.urfu.ru/index.php/Izvestia1/article/view/705> (дата обращения: 30.01.17). – Название с экрана.

5. Андреев А. В. Личностное и профессиональное развитие в период зрелости / А. В. Андреев, С. Е. Пиняева // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 31–37.

6. Антология тяжелых заболеваний: социально-психологическая помощь : сборник статей / под ред. О. В. Красновой. – Москва : МПГУ ; Обнинск : Принтер, 2002. – 336 с.

7. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психолог. журн. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 3–19.

8. Архангельский С. Н. Очерки по психологии труда / С. Н. Архангельский ; под ред. Н. Ф. Добрынина. – Москва : Трудрезервиздат, 1958. – 160 с.

9. Астапов В. М. Функциональный подход к изучению состояния тревоги / В. М. Астапов // Психолог. журн. – 1992. – Т. 13, № 5. – С. 11–117.

10. Бакланова Н. К. Профессиональное мастерство работника культуры : учебное пособие / Н. К. Бакланова. – Москва : Изд-во Моск. гос. ин-та культуры, 1994. – 120 с.

11. Балл Г. А. Нормы деятельности и творческая активность личности / Г. А. Балл // Вопр. психологии. – 1990. – № 6. – С. 25–36.

12. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопр. психологии. – 1989. – № 1. – С. 92–100.

13. Барабанщиков В. А. Принцип системности в современной психологии: основания, проблемы, тенденции развития / В. А. Барабанщиков // Идея системности в современной психологии / [под ред. В. А. Барабанщикова]. – Москва, 2005. – С. 9–47.

14. Батаршов А. В. Базовые психологические свойства и профессиональное становление личности / А. В. Батаршов // Практическое руководство по психологической диагностике. – Санкт-Петербург, 2005. – 208 с.
15. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности / С. П. Безносков. – Санкт-Петербург : Речь, 2004. – 272 с.
16. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Ленинград : Наука, 1988. – 270 с.
17. Бикова С. В. Схильність до ризику та відповідальність у різних сферах життєдіяльності / С. В. Бикова // Наука і освіта. – 2007. – № 8/9. – С. 12–16.
18. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. – Москва : Дело Лтд, 1994. – 720 с.
19. Богомолова Н. Н. Ситуационно-ролевая игра как активный метод социально- психологической підготовки / Н. Н. Богомолова // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой. – Москва, 1977. – С. 183–204.
20. Бодров В. А. Информационный стресс : учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – Москва : Персэ, 2000. – 352 с.
21. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – Москва : ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.
22. Болотова А. К. Психология организации времени : учебное пособие / А. К. Болотова. – Москва : Аспект Пресс, 2006. – 254 с.
23. Бондар Г. О. Характеристика экстремальных умов діяльності представників ризикованих професій [Електронний ресурс] / Г. О. Бондар // Сучасний соціокультурний простір 2010 : Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 20-22 верес. 2007 р. : тези доп. – Режим доступу: <http://intkonf.org/bondar-go-harakteristika-eksremalnih-umov-diyalnosti-predstavnikiv-rizikovanih-profesiy> (дата звернення: 30.01.17). – Назва з екрана.
24. Борисова Е. М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности / Е. М. Борисова // Психология формирования и

развития личности / [под ред. Л. И. Анцыферовой]. – Москва, 1981. – С. 159-177.

25. Борисова У. М. Индивидуальность и профессия / У. М. Борисова, Г. П. Логинова. – Москва : Знание, 1991. – 80 с.

26. Бузунов В. А. Производственные факторы и возрастная работоспособность / В. А. Бузунов. – Киев : Здоровья, 1991. – 160 с.

27. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 90–101.

28. Ващенко І. В. Психологічні технології конструктивного самозбереження особистості в епоху суспільних трансформацій / І. В. Ващенко, Н. Є. Завацька // Розвиток особистості в різних умовах соціалізації : колект. моногр. / за наук. ред. Л. О. Калмикової, Г. О. Хомич. – Київ, 2016. – С. 405-421.

29. Венда В. Ф. Психологические факторы надежности управления автомобилями и проблема общения между водителями / В. Ф. Венда, Р. В. Ротенберг, Г. С. Улиханян // Психолог. журн. – 1983. – Т. 4. – № 4. – С. 75–86.

30. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога : монографія / Ж. П. Вірна. – Луцьк : Ред-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – 320 с.

31. Вірна Ж. П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж. П. Вірна // Психологічні перспективи / [редкол.: Л. Засекіна (голов. ред.) та ін.]. – Луцьк, 2012. – Вип. 19. – С. 84–91.

32. Вірна Ж. П. Психологія успішного функціонування фахівця / Ж. П. Вірна // Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків, 2013. – С. 236–238.

33. Вітенко І. С. Психологічна адаптація сімейного лікаря до професійної діяльності : монографія / І. С. Вітенко. – Вінниця : Нова кн., 2013. – 132 с.

34. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. – [2-е изд.]. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 336 с.

35. Галецька І. Психологія здоров'я: теорія і практика / І. Галецька, Т. Сосновський. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 338 с.

36. Гарбузов В. И. Человек. Жизнь. Здоровье. Древние и новые каноны медицины / В. И. Гарбузов. – Санкт-Петербург : Комплект, 1995. – 429 с.

37. Гефеле О. Ф. Социальная адаптация личности в ситуациях неопределенности / О. Ф. Гефеле // Ежегодник Российского психологического общества : [в 8 т.] : материалы 3-го Всероссийского съезда психологов, 25–28 июня 2003 г. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 2. – С. 319–321.

38. Голованова Е. И. Категория профессионального деятеля: формирование, развитие, статус в языке / Е. И. Голованова ; Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Элпис, 2008. – 304 с.

39. Гринберг Д. Управление стрессом / Д. Гринберг. – [7-е изд.]. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 496 с. – (Серия «Мастера психологии»).

40. Гришина Н. В. Помогающие отношения: профессиональные и экзистенциальные проблемы. Психологические проблемы самореализации личности / Н. В. Гришина. – Санкт-Петербург : Питер, 1997. – 210 с.

41. Даниляк В. М. Эргодизайн, качество, конкурентоспособность / В. М. Даниляк, В. М. Мунипов, М. В. Федоров. – Москва : Изд-во стандартов, 2010. – 623 с.

42. Дейнека О. С. Экономическая психология : учебное пособие / О. С. Дейнека. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2000. – 160 с.

43. Дробот О. В. Проблема становлення професійної самосвідомості суб'єкта діяльності / О. В. Дробот // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова.

– Серія 12 : Психологічні науки : зб. наук. праць. – Київ, 2012. – № 38. – С. 140–146.

44. Джуэл Л. Индустриально-организационная психология : учебник для вузов / Л. Джуэл. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 710 с.

45. Дикая Л. Г. Адаптация: методологические проблемы и основные направления исследований / Л. Г. Дикая // Психология адаптации и социальная среда : современные подходы, проблемы, перспективы / [отв. ред. : Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев]. – Москва, 2007. – С. 17–42.

46. Дикая Л. Г. Отношение человека к неблагоприятным событиям и факторы его формирования / Л. Г. Дикая, А. В. Махнач // Психолог. журн. – 1996. – Т. 17, № 3. – С. 137–146.

47. Дикая Л. Г. Психологические проблемы профессиональной деятельности / Л. Г. Дикая. – Москва : Наука, 1991. – 168 с.

48. Діалогічність як форма існування і розвитку особистості: монографія / [за заг. ред. Г. О. Балла, М. В. Папучі]. – Ніжин : Міланік, 2007. – 343 с.

49. Дмитриева М. А. Психологические факторы профессиональной адаптации / М. А. Дмитриева // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / [под ред. Г. С. Никифорова]. – Санкт-Петербург, 1991. – С. 43–60.

50. Донцов А. И. Психология коллектива: методические проблемы исследования / А. И. Донцов. – Москва : Изд-во МГУ, 1984. – 207 с.

51. Дружилов С. А. Индивидуальный ресурс человека как основа становления профессионализма : монография / С. А. Дружилов. – Воронеж : Научная книга, 2010. – 260 с.

52. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е. П. Ермолаева // Психолог. журн. – 2001. – Т. 22, № 4. – С. 51–59.

53. Ермолаева Е. П. Психология реализации профессионала в условиях социально-экономических изменений : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Е. П. Ермолаева. – Москва, 2009. – 43 с.

54. Завалишина Д. Н. Субъектно-динамические аспекты профессиональной деятельности (психология субъекта) / Д. Н. Завалишина // Психол. журн. – 2003. – Т. 24, № 6. – С. 5–15.

55. Зайчикова Т. В. Діагностика та профілактика синдрому професійного вигорання у вчителів : метод. рек. / Т. В. Зайчикова. – Київ ; Рівне, 2003. – 24 с.

56. Занковский А. Н. Профессиональный стресс и функциональные состояния / А. Н. Занковский // Психологические проблемы профессиональной деятельности / отв. ред. : Е. В. Шорохова [и др.]. – Москва, 1991. – С. 144–156.

57. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. – Москва : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – 240 с.

58. Зинченко В. П. Методологические проблемы психологического анализа деятельности : системные исследования / В. П. Зинченко, В. М. Гордон. – Москва : АН СССР, 1975. – 272 с.

59. Зинченко Ю. П. Основы безопасности личности и общества: монография / Ю. П. Зинченко, О. Ю. Зотова. – Москва : Акад. повышения квалификации и переподготовки работников образования, 2010. – 292 с.

60. Злобіна О. Г. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – Київ, 1996. – 100 с.

61. Знаков В. В. Психология понимания: проблемы и перспективы / В. В. Знаков. – Москва : Ин-т психологии РАН, 2005. – 467 с.

62. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – Санкт-Петербург : Питер, 2006. – 512 с. – (Серия: Мастера психологии).

63. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е. П. Ильин. – Санкт-Петербург : Питер, 2011. – 244 с.

64. Исаева Е. Р. Копинг-поведение и психологическая защита личности в условиях здоровья и болезни : монография / Е. Р. Исаева. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГМУ, 2009. – 136 с.

65. Казаков Ю. Н. Критерии, показатели и индикаторы акмеологического обеспечения безопасности психического здоровья сотрудников охранных предприятий / Ю. Н. Казаков, О. В. Чернов // Вестн. Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – 2009. – № 6. – С. 35–52.

66. Карпов А. В. Психология менеджмента / А. В. Карпов. – Москва : Гардарика, 1999. – 584 с.

67. Киреева З. А. Развитие сознания, детерминированного временем : монография / З. А. Киреева. – Одесса : ВМВ, 2010. – 384 с.

68. Климов Е. А. Введение в психологию труда : учебник для студентов вузов / Е. А. Климов. – Москва : Культура и спорт : Юнити, 1998. – 350 с.

69. Климов Е. А. Идеалы культуры и становление субъекта профессиональной деятельности / Е. А. Климов // Психолог. журн. – 2009. – № 3. – С. 94–101.

70. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія / О. М. Кокун. – Київ : Міленіум, 2004. – 265 с.

71. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія / О. М. Кокун. – Київ : Інформац.-аналіт. агентство, 2012. – 200 с.

72. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – Москва : Наука, 1980. – 256 с.

73. Конопльов В. В. Психологічна адаптація курсантів ВНЗ МВС України до діяльності підрозділів кримінальної міліції : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / Конопльов В. В. ; Нац. акад. внутріш. справ України. – Київ, 1999. – 16 с.

74. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений / Т. В. Корнилова. – Москва : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.

75. Корольчук М. С. Психологічне забезпечення психічного та фізичного здоров'я / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко. – Київ : ІНК ОС, 2002. – 272 с.

76. Корчагина Г. И. Профессиональное самоутверждение личности: системогенетический подход / Г. И. Корчагина, Ю. П. Поварёнков. – Киров : Изд-во ВятГГУ, 2009. – 130 с.

77. Косарев В. В. Профессиональные заболевания медицинских работников : монография / В. В. Косарев. – Самара : Перспектива, 1998. – 200 с.

78. Кузнєцова О. В. Індивідуально-типологічні чинники адаптивності особистості : автореф. дис. ...канд. психол. наук : 19.00.01 / Кузнєцова О. В. ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2005. – 20 с.

79. Кукса В. О. До еволюції визначення поняття «здоров'я» [Електронний ресурс] / В. О. Кукса // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. пр. – Київ, 2004. – Режим жоступу: <http://library.rehab.org.ua/ukrainian/phis/kuksa/> (дата звернення: 30.01.17). – Назва з екрана.

80. Куликов Л. В. Психогигиена личности : Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики : учебное пособие / Л. В. Куликов. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 464 с.

81. Кундиев Ю. Профессиональное здоровье в Украине [Электронный ресурс] / Ю. Кундиев, А. Нагорная, В. Черняк. – Киев : Авиценна, 2007. – 394 с. – Режим доступа: <http://opb.org.ua/2617/1/%D0%A1%D0%A2%D0%A0%201-2.pdf> (дата обращения: 30.01.17). – Название с экрана.

82. Лазарев С. В. Психология безопасности профессиональной деятельности / С. В. Лазарев. – Москва : Автокнига, 2007. – 216 с.

83. Лазарус Р. С. Индивидуальная чувствительность и устойчивость к стрессу / Р. С. Лазарус // Психологические факторы на работе и охрана здоровья / под ред. Р. Калимо, М. А. Эль-Батави, К. Л. Купера. – Москва ; Женева, 1989. – С. 121–126.

84. Лазорко О. Свідомість індивіда як індикатор професійної безпеки особистості / Ольга Лазорко. – Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць

Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Серія «Психологія» / ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), І. Галян (ред. розділу) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – Випуск 35. – С. 26-36.

85. Лазорко О.В. Просоціальна активність фахівців допомагаючих професій: ризики професійних деструкцій / О.В. Лазорко // Соціально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе : сб. мат. междунар. науч.-практ. конф. (Брест, 19-20 мая 2016 г.) / Брест. гос. ун-т им. А.С. Пушкина ; под ред. И.Е. Валитовой. – Брест : БрГУ, 2016. – С. 262-266.

86. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в емоційно-напружених умовах діяльності / О.В. Лазорко. – Особистість в екстремальних умовах : збірник статей VII Всеукр. наук.-практ. конф. від 20 травня 2015 року. – Львів, 2015. – С. 12-18. ; режим доступу: <http://ubgd.lviv.ua/moodle/mod/folder/view.php?id=9494>

87. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в особливих умовах діяльності: теоретична експлікація проблеми / О.В. Лазорко. – Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – 2015. – № 1(36). – С. 221-235.

88. Лазорко О.В. Професійна безпека у динаміці життєвого шляху фахівця / О.В. Лазорко // Психологія професійної безпеки особистості : мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 20-21 березня 2015 р.) – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – С. 117-121.

89. Лазорко О.В. Професійна безпека: емпатійні резерви самореалізації майбутніх фахівців соціономічних професій / О.В. Лазорко. – Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – Луганськ, 2014. – № 3(35). – С. 217-225.

90. Лазорко О.В. Професійно-екологічний простір: ознаки особистісної безпеки та соціальної зрілості / О.В. Лазорко. – Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Випуск 121. – Т. 1. Серія «Психологічні науки». – Чернігів, 2014. – С. 198-202.

91. Лазорко О.В. Феномен професійної безпеки: категоріально-понятійні пріоритети і принципи інтерпретації / О.В. Лазорко. – Развитие науки в XXI веке : Сб. ст. научно-инфор. центра «Знание» по мат. XIV междунар. заоч. науч.-практ. конф. : 3 часть. – Х. : Науч.-информ. центр «Знание», 2016. – С. 93-98.
92. Леви Л. Психосоматические заболевания как следствие профессионального стресса / Л. Леви // Психосоциальные факторы на работе и охрана здоровья. – Женева, 1989. – С. 78–90.
93. Леонова А. Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса / А. Б. Леонова // Вестн. Моск. ун-та. Серия 14, Психология. – 2000. – № 3. – С. 4–19.
94. Леонова А. Б. Функциональные состояния человека в трудовой деятельности / А. Б. Леонова, В. И. Медведев. – Москва : МГУ, 1981. – 112 с.
95. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал как потенциал саморегуляции / Д. А. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова / под ред. Б. С. Братуся, Е. Е. Соколовой. — Москва, 2006. – Вып. 2. – С. 85–105.
96. Лефтеров В. О. Особистісний та професійний розвиток персоналу в екстремальних видах діяльності / В. О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [за ред. С. Д. Максименка]. – Київ, 2008. – Т. 10, ч. 8. – С. 328–335.
97. Ложкин Г. В. Психология здоровья человека / Г. В. Ложкин, О. В. Носкова, И. В. Толкунова ; [под ред. В. И. Носкова]. – Севастополь : Вебер, 2003. – 257 с.
98. Ломов Б. Ф. О путях построения теории инженерной психологии на основе системного подхода / Б. Ф. Ломов // Инженерная психология: теория, методология, практическое применение / [отв. ред. Б. Ф. Ломов]. – Москва, 1977. – С. 31–54.
99. Ломов Б. Ф. Психологические проблемы деятельности в особых условиях / Б. Ф. Ломов. – Москва : Наука, 1985. – 232 с.

100. Ломов В. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / В. Ф. Ломов ; отв. ред.: Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – Москва : Наука, 1984. – 444 с.
101. Майсак Н. В. Профилактика личностных деформаций и деструкций специалистов стрессогенных профессий : учеб.-метод. пособие [для студентов вузов] / Н. В. Майсак. – Москва : НОУ ВПО «МПСУ», 2012. – 288 с.
102. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизации и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 16–24.
103. Маклаков А. Г. Формирование адаптационного потенциала личности и его развитие в процессе обучения в вузе [Электронный ресурс] / А. Г. Маклаков, А. А. Сидорова // Вестн. Ленинград. гос. ун-та им. А. С. Пушкина. – 2011. – Т. 5, № 4. – С. 41–51. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-adaptatsionnogo-potentsiala-lichnosti-i-ego-razvitie-v-protssesse-obucheniya-v-vuze> (дата обращения: 30.01.17). – Название с экрана.
104. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина-Пых. – Москва : Эксмо, 2008. – 928 с. – (Новейший справочник психолога).
105. Малкова Т. М. Теорія і практика професійного становлення особистості (на прикладі вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України). : дис. ... д-ра психол. наук / Т. М. Малкова ; 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Київ, 2014. – 507 с.
106. Мариненко Н. В. Уроки безопасности / Н. В. Мариненко. – Москва : Машиностроение, 1991. – 128 с.
107. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – Москва : Гардарика, 1996. – 309 с.
108. Медведев В. И. Адаптация человека / В. И. Медведев. – Санкт-Петербург : Ин-т мозга человека РАН, 2003. – 584 с.

109. Медведев В. И. Психофизиологический потенциал как фактор устойчивости популяции в условиях глобальных изменений природной среды и климата / В. И. Медведев, Г. М. Зараковский // Физиология человека. – 1994. – Т. 20, № 6. – С. 5–15.

110. Мешко Г. М. Проблема збереження і зміцнення професійного здоров'я педагога у діяльності шкільної психологічної служби / Г. М. Мешко, О. І. Мешко // Освітні вимірювання в інформаційному суспільстві: міжнар. наук.-практ. конф., 26-29 трав. 2010 р. : тези доп. – Київ, 2010. – С. 97–98.

111. Милерян Е. А. Эмоционально-волевые компоненты надежности оператора // Очерки психологии труда оператора / Е. А. Милерян. – Москва, 1974. – С. 5–82.

112. Миронець С. М. Психологічні особливості професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. / С. М. Миронець // Вісн. Київ. міжнар. ун-ту. Серія: Педагогічні і психологічні науки. – Київ, 2002. – Вип. 1. – С. 228–239.

113. Моросанова В. И. Дифференциальный подход к психической саморегуляции профессиональной деятельности / В. И. Моросанова // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики / под ред. В. А. Бодрова, А. Л. Журавлева. – Москва, 2012. – Вып. 4. – С. 210–237.

114. Мугулов Ф. К. Безопасность личности: теоретические и прикладные аспекты социологического анализа : монография / Ф. К. Мугулов. – Сочи : РИО СИМБиП, 2003. – 243 с.

115. Муздыбаев К. Влияние форм организации труда на ответственность личности на производстве / К. Муздыбаев // Психолог. журн. – 1983. – № 3. – С. 61–69.

116. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности: (Формы, механизмы и стратегии) / А. А. Налчаджян. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1988. – 262 с.

117. Небылицын В. Д. К изучению надежности работы оператора в автоматизированных системах / В. Д. Небылицын // Вопр. психологии. – 1961. – № 6. – С. 9–18.
118. Нестеренко Н. А. Влияние статусной структуры взаимодействия индивида и общности на формирование субъектности личности старшеклассников в условиях вариативного образования : автореф. дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.05 / Нестеренко Н. А. ; Курс. гос. пед. ун-т. – Курск, 2000 – 15 с.
119. Никифоров Г. С. Психологические аспекты саморегуляции состояния : учебное пособие / Г. С. Никифоров, Ю. И. Филимоненко, А. К. Польшин. – Ленинград, 1986. – 45 с.
120. Никифоров Г. С. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Г. С. Никифоров, М. А. Дмитриева, Л. Н. Корнеева ; под ред. Г. С. Никифорова. – Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1991. – 152 с.
121. Никифоров Г. С. Психология здоровья / Г. С. Никифоров. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 607 с.
122. Носов В. Б. Безопасность труда / В. Б. Носов ; под ред. В. В. Амбарцумяна. – Москва : Машиностроение, 1994. – 144 с.
123. Обознов А. А. Психическая регуляция операторской деятельности в особых условиях рабочей среды / А. А. Обознов. – Москва : изд-во «Институт психологии РАН», 2003. – 182 с.
124. Овчинникова О. В. Эмоциональное состояние и работоспособность / О. В. Овчинникова // Эргономика: принципы и рекомендации : сборник. – Москва, 1970. – Вып. 1. – С. 161–174.
125. Олефір В. О. Інтелектуально-особистісний потенціал саморегуляції суб'єкта діяльності : [монографія] / В. О. Олефір. – Харків : УПА, 2015. – 265 с.

126. Олефір В. О. Особистісний потенціал як фактор психологічного благополуччя / В. О. Олефір // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Серія 12. – Київ, 2012. – № 37. – С. 223–226.
127. Осьодло В. І. Особистісні чинники подолання стресових ситуацій в особливих умовах / В. І. Осьодло // Проблеми екстремальної та кризової психології : зб. наук. праць. – Харків, 2013. – Вип. 14, ч. 1. – С. 242–252.
128. Павленко В. В. Поняття професійного стресу та стресової ситуації в психології й педагогіці / В. В. Павленко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2003. – Т. 5, ч. 4. – С. 243–250.
129. Паньковець В. Л. Проблема професійного стресу менеджерів освітніх організацій / В. Л. Паньковець // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки – Київ, 2003. – Т. 1, ч. 9. – С. 126–129.
130. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский. – Москва : ТОО «Горбунок», 1992. – 224 с.
131. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 192 с.
132. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – Москва : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
133. Полякова О. Б. Психогигиена и профилактика профессиональных деформаций личности / О. Б. Полякова. – Москва : НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. – 304 с.
134. Пономаренко В. А. Психология человеческого фактора в опасной профессии / В. А. Пономаренко. – Красноярск : Изд-во Поликом, 2006 – 629 с.
135. Попков В. В. Психические факторы адаптации личности к служебно-боевой деятельности : дис. ... канд. психолог. наук : 19.00.01 /

Новосибир. гос. пед. ун-т ; Попков Владимир Васильевич. – Новосибирск, 1999. – 199 с.

136. Приступа Є. В. Якість життя людини: категорії, компоненти та їх вимірювання / Є. В. Приступа, Н. К. Куриш // Фізична активність, здоров'я і спорт. – 2010. – № 2. – С. 54–63.

137. Прохоров А. О. Саморегуляція психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / А. О. Прохоров. – Москва : ПЕРСЭ, 2005. – 352 с.

138. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – Москва : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 256 с.

139. Психогении в экстремальных условиях / [Ю. А. Александровский, О. С. Лобастов, Л. И. Спивак, Б. П. Щукин]. – Москва : Медицина, 1991. – 96 с.

140. Психология профессионального здоров'я : учебное пособие / под ред. Г. С. Никифорова. – Санкт-Петербург : Речь, 2006. – 480 с.

141. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навч. посіб. / [М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна]. – Київ : ІНК ОС, 2002. – 272 с.

142. Психологія професійної безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості : колект. моногр. / О. Лазорко [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 588 с.

143. Психологія професійної безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості : кол. монографія / О. Лазорко, Ж. Вірна, Л. Акімова [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 588 с. (Розділ 1.1. Професійна безпека особистості в системі психологічних явищ).

144. Психологія професійної компетентності медичних сестер: адаптаційний вимір : кол. монографія / О.В. Лазорко, П.Д. Гайдучик, А.М. Лазько [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 220 с.

(Розділ 1.1. Професійне здоров'я фахівця: психологічні ознаки професійної безпеки особистості).

145. Реан А. А. К проблеме социальной адаптации личности / А. А. Реан // Вестник СПбГУ. Серия 6. – Санкт-Петербург, 1995. – Вып. 3, № 20. – С. 74–79.

146. Реан А. А. Психологический анализ проблемы удовлетворенности избранной профессией / А. А. Реан // Вопросы психологии. – 1988. – № 1. – С. 83–88.

147. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ, теория, практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – Санкт-Петербург : Прайм-еврознак, 2006. – 480 с.

148. Роджерс К. Взгляд на психотерапию: становление человека : [перевод с английского] / К. Роджерс. – Москва : Прогресс : Универс, 1994. – 480 с.

149. Розов М. А. Знание и механизмы социальной памяти // На пути к теории научного знания / М. А. Розов. – Москва, 1984. – С. 175–197.

150. Савчин М. В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості та самосвідомості особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005. – № 4. – С. 115–131.

151. Санникова О. П. Адаптивность личности : монография / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова. – Одесса : Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.

152. Санникова О. П. Феноменология личности // Избранные психологические труды / О. П. Санникова. – Одесса : СМІЛ, 2003. – 256 с.

153. Свенцицкий А. Л. Социальная психология управления / А. Л. Свенцицкий. – Ленинград : ЛГУ, 1987. – 300 с.

154. Секач М. Ф. Психология здоров'я : учебное пособие для высшей школы / М. Ф. Секач. – 2-е изд. – Москва : Академический проект : Гаудеамус, 2005. – 192 с. – («Gaudeamus»).

155. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – Москва : Прогресс, 1982. – 52 с.
156. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Харьков : изд-во «Гуманитарный центр», 2007. – 292 с.
157. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности / С. Д. Смирнов. – Москва : Академия, 2005 – 400 с.
158. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – Санкт-Петербург : Речь, 2003. – 624 с.
159. Современные технологии восстановительной медицины / [под ред. А. И. Труханова]. – Москва : Медика, 2004. – 288 с.
160. Сыманюк Э. Э. Психологические барьеры профессионального развития личности : монография/ Э. Э. Сыманюк. – Москва : Моск. психолог.-соц. ин-т, 2005. – 252 с.
161. Татенко В. О. Психологічні ознаки професіоналізму / В. О. Татенко. – Психологічні перспективи / [редкол.: В. Татенко та ін.]. – Луцьк, 2003. – Вип. 4. – С. 161–166.
162. Тимченко А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции / А. В. Тимченко. – Харьков, 1997. – 184 с.
163. Титаренко Т. М. Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин / Т. М. Титаренко, О. Я. Кляпець. – Київ : Міленіум, 2007. – 142 с.
164. Толочек В. А. Современная психология труда : учебное пособие / В. А. Толочек. – Санкт-Петербург : Питер, 2006. – 479 с.
165. Трунов Д. Г. Профессиональная деформация практического психолога / Д. Г. Трунов // Психолог. газ. – 1998. – № 1. – С. 12–13.
166. Фонарев А. Р. Формы становления личности в процессе ее профессионализации / А. Р. Фонарев // Вопр. психологии. – 1997. – № 2. – С. 88–94.

167. Форманюк Т. В. Синдром «эмоционального сгорания» учителя / Т. В. Форманюк // *Вопр. психологии.* – 1994. – № 6. – С. 34–56.
168. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен; Ю. Климонтович, С. Осовец ; [пер. с англ.]. – М. : Мир, 1980. – С. 5-11.
169. Хаккер В. Инженерная психология и психология труда / В. Хаккер. – Москва : Машиностроение, 1985. – 376 с.
170. Чебыкин А. Я. Проблема эмоциональной устойчивости / А. Я. Чебыкин // *Психическая напряженность в трудовой деятельности.* – Москва, 1989. – С. 197–216.
171. Шадриков В. Д. Введение в психологическую теорию профессионального обучения : учебное пособие / В. Д. Шадриков. – Ярославль, 1981. – 72 с.
172. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – Москва : Наука, 1982. – 185 с.
173. Шаталова Н. И. Деформация трудового поведения работника / Н. И. Шаталова // *Социол. исслед.* – 2000. – № 7. – С. 26–33.
174. Шлыкова Н. Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности / Н. Л. Шлыкова. – Тверь : Триада, 2004. – 151 с.
175. Юдин Б. Г. Здоровье: факт, норма и ценность / Б. Г. Юдин // *Мир психологии.* – 2000. – № 1. – С. 54–68.
176. Юревиц А. Ж. Адаптация к профессиональной деятельности / А. Ж. Юревиц, В. С. Аверьянов, О. В. Виноградова // *Физиология трудовой деятельности (Основы современной физиологии)* / [под ред. В. И. Медведева]. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 209–284.
177. Яценко Т. С. Методологія професійної підготовки практичного психолога / Т. С. Яценко, О. В. Глузман, О. М. Усатенко. – Ялта : Республік. вищ. навч. заклад «КГУ», 2014. – 148 с.
178. Anderson J. A. *Cognitive psychology and its implication* / J. A. Anderson. ; 3-th ed. – N.Y. : W.H. Freeman, 1990. – 320 p.

179. Beck U. World Risk Society / U. Beck. – London : Polity Press, 1999. – 192 p.
180. Kahn W. Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work / W. Kahn // Academy of Management Journal. – Dec. 1990. – 33:4. – P. 692–724.
181. Kim P. H. Repairing trust with individuals vs. groups / P. H. Kim, C. D. Cooper, K. T. Dirks, D. L. Ferrin // Organizational Behavior and Human Decision Processes, January 2013. – Vol. 120. – Issue 1. – P. 1–14.
182. Lager C. Pilot reliability. The Royal Institute of Technology / C. Lager. – Stockholm, 1974. – 261 p.
183. Lazarus R. S. Progress on a cognitive motivational-relational theory of emotion / R. S. Lazarus // Amer. Psychol. – 1991. – Vol. 46. – P. 819–837.
184. Lerner J. S. Fear, anger, and risk / J. S. Lerner, D. Keltner // Journal of Personality and Social Psychology. – 2001. – Vol. 81. – P. 146–159.
185. Leroy H. Behavioral integrity for safety, priority of safety, psychological safety, and patient safety: a team-level study / H. Leroy, B. Dierynck, F. Anseel, T. Simons, J. Halbesleben [et al.] // Journal of Applied Psychology. – 2012. – 97 (6). – P. 1273–1281.
186. Lupton D. Risk as moral danger: the social and political functions of risk discourse in public healthy / D. Lupton // International Journal of Health Services. – Kingswood (Australia), 1993. – № 23 (3). – P. 425–435.
187. Luthans F. Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge / F. Luthans, C. M. Youssef, B. J. Avolio. – N.Y.: Oxford University Press, 2007.
188. Park K. S. Human reliability. Analysis prediction and prevention of human error / K. S. Park. – Amsterdam, 1987. – 354 p.
189. Schein E. Personal and Organizational Change Through Group Methods: The Laboratory Approach / E. Schein, W. Bennis. – New York : Wiley, 1965. – 376 p.

190. Slovic P. *The Perception of Risk* / Paul Slovic. – New York : Routledge, 2000. – 512 p.
191. *Social Theories of Risk and Uncertainty* / ed. by J. O. Zinn. – New York : Blackwell Publishing, 2008. – 262 p.
192. Spilker B. *Quality of life and pharmaeconomics in clinical trials* / B. Spilker. – Philadelphia : Lippincott-Raven, 1996. – 1255 p.
193. Virna Zh. *Professional Deformations: Tendencies, Dynamics and Risks of Manifestation* [Electronic resource] / Zh. Virna // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – Vol 28, No 2 (2015). – P. 123-136. – Available from: <https://journals.umcs.pl/j/article/download/2553/2923> (Cited 2017, 31 Januar).

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПЦІЯ І ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

3.1. Системно-структурна методологія розробки проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації

Розробка проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації закономірно торкається методологічних труднощів, пов'язаних із широкими можливостями теоретичного і методологічного аналізу проблеми тим самим надаючи парціального характеру конкретним емпіричним дослідженням. Внаслідок цього найбільш гострим є питання щодо обґрунтування та вибору найважливіших репрезентативних завдань її експериментального вивчення.

Дотримуючись висловлювання С. Рубінштейна, що «уся психологія людини ... є психологією особистості, питання полягає лише в тому, які саме психічні властивості є власне «особистісними», а які з динаміки різноманітних психічних процесів й актів діяльності виокремлюються та закріплюються у відносно стійкі психічні властивості особистості та визначають її психологічне обличчя» [40]. Отже, презентуючи матеріал розділу щодо моделювання психологічного змісту безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, зазначимо про скерування наукового пошуку в розв'язанні проблеми до системно-структурних аспектів психологічного предмету, а саме через розгляд його *структурних і функціональних ознак*, які є також головними напрямками реалізації принципу системного підходу: структурний аспект конкретизується в категорії психічних властивостей (як структурних компонентів психіки та особистості), а функціональний – у категорії психічних процесів (як форм функціональної, власне процесуальної організації психіки) [2].

Попередньо нами зазначалося, що проблема безпеки особистості в межах її професійного становлення, найчастіше торкається аспектів безпосередньої реалізації в професійній діяльності, де саме професійну безпеку розглядають у розрізі формування адекватного мислення фахівця й цілісної системи знань, умінь і навичок, які вкрай необхідні для прийняття обґрунтованих рішень на рівні індивіда. Зокрема, це стосується підготовки конкретного працівника з урахуванням його особистісних особливостей до тривалого та гарантовано безпечного проведення робіт. Така конкретна належність професійної безпеки до реальної людини, робить її особливо значущою й принциповою, адже презентація методологічних схем та акцентів наукового аналізу починає трансформуватися з діяльності на особистість як конкретного носія діяльності. І, головною у такому розрізі проблеми є тенденція «сходження до суб'єкта», адже з позицій системного підходу саме поняття «суб'єкт» характеризує один з рівнів розвитку людини і форму організації її системних властивостей [15; 32; 37 та ін.].

Будь-яка людина не народжується, а стає суб'єктом у процесі своєї діяльності, спілкування й інших видів діяльності. На нашу думку, розробка та реалізація принципу суб'єктності особливо важливі для методологічного й практичного психологічного дослідження, коли методологія починає визначати набір методів і процедур. Щодо цього варто згадати майже тривіальне положення С. Рубінштейна про те, що особистість проявляється й формується в діяльності, але при цьому майже зовсім не забезпечує адекватної психологічної інтерпретації питань, які виникають під час аналізу конкретної особистості в конкретній професійній діяльності [40]. Проведення ідентичної аналогії можна здійснити й в обґрунтованій методологічній тріаді О. Леонтьєва «діяльність – свідомість – особистість» [24], яка на практиці психологічних досліджень зазвичай трансформується у фактичне ототожнення названих ланок у її механічне розміщення. Так, діяльність, яка відірвана від свого реального носія, стає певним універсальним абстрактом; особистість майже розчиняється в соціумі, а свідомість деперсоналізується.

Справжньої діалектичної єдності цих ланок тріади в їх зв'язках і взаємопереходах фактично немає. Тому завжди легше описати окремо професійну діяльність та особистість фахівця, ніж виявити ту реальну психологічну цілісність на рівні конкретного носія – суб'єкта.

Тому, окреслюючи науково-методологічні підходи до моделювання психологічного змісту безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, дотримуватимемося суб'єктного підходу, у якому закладена якість «носія», яка з часів Арістотеля покликана виділяти реальну, конкретну представленість людини. Якщо в соціальній системі людина виявляє себе як особистість, тобто як носій зумовлених суспільних поглядів, ролей, функцій і відносин, то її активне включення в діяльність (ігрову, навчальну, професійну) призводить до необхідності розвитку нових системних властивостей, а саме прояву її як суб'єкта. Варто підкреслити, що взаємодія із світом на суб'єктному рівні здійснюється в особистісно-прийнятій формі та опосередковується не тільки соціальним досвідом, але й свідомим використанням свого особистісного потенціалу для досягнення успіху. З'являються нові потреби, пов'язані з реалізацією суб'єктних функцій: в самореалізації, об'єктивізації, саморозвитку [39, с. 51]. Саме суб'єкт є ядром людської організації, а різноманітні види і рівні активності суб'єкта утворюють цілісну систему внутрішніх умов, через які, як через основу розвитку, й діють зовнішні причини [40].

Логіка наукових фактів вивчення безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації у їх концептуальному осмисленні та узагальненні, закономірно висуває проблему суб'єктного становлення фахівця на усіх етапах його професійної реалізації від періоду професійного вибору (орієнтації), періоду первинного професійного становлення (навчання у вищій школі) та вдосконалення фахового зростання в процесі виконання професійних ролей і обов'язків, що є невід'ємним атрибутом розкриття і здійснення особистісного професійного потенціалу. Таким чином, становлення особистості суб'єктом діяльності можна розглядати як процес

реорганізації, якісного перетворення психічних і особистісних властивостей відповідно до вимог діяльності та критеріїв самої особистості. А, це в свою чергу означає, що у феномені суб'єкта закладені проблеми росту, розвитку і самовдосконалення людини, які тісно межують із станом переживання безпеки.

Говорячи про психологічну безпеку особистості в межах її професійного становлення, в подальшому йтиметься про *професійну безпеку особистості*, узагальнене розуміння якої подано в одній із авторських публікацій, як сукупність поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дає їй змогу підтримувати гідний рівень життя. Також професійну безпеку особистості можна розглядати як систему заходів, спрямованих на забезпечення захисту людини від внутрішніх і зовнішніх загроз у сфері професіоналізації, що стосуються питань виживання суб'єкта в кризових умовах, захисту життєво важливих професійних інтересів особистості, створення внутрішнього імунітету й зовнішнього захисту від дестабілізаційних впливів і можливість забезпечення гідних умов життя та сталого розвитку особистості [21].

Загалом тлумачення *професійної безпеки особистості* як психологічного конструкту можна розглядати як: 1) такий психологічний стан, що гарантовано забезпечує захист професійних інтересів особистості; 2) сукупність умов існування суб'єкта професійної реалізації, які він опанував і здатен контролювати [20].

Так професійна реалізація в старшому шкільному віці – це усвідомленість і правильність професійного вибору, який охоплює професійні інтереси, нахили і здібності; сутність професійного самовизначення під час навчання полягає в усвідомленні особистістю відповідності своїх можливостей психологічним вимогам професії, своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за виконання зобов'язань, які виникають у зв'язку зі зробленим вибором; власне фахова реалізація особистості передбачає задіяння адаптаційних ресурсів

саморегуляції, які у широкому спектрі особистісних властивостей впливають на зовнішні обставини розгортання індивідуального професійного буття фахівця. Таким чином, шлях конструктивної професіоналізації вимагає постійної фіксації рівня професійної безпеки особистості на усіх етапах становлення.

Таким чином, моделювання психологічного змісту безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації передбачає:

– систематичний аналіз психологічної структури й змісту діяльності для виявлення її реальної специфіки на кожному з етапів професійного становлення; при цьому діяльність потрібно розкривати не на звичному філософському пояснювальному рівні, а саме як предмет практичного дослідження, тобто на рівні конкретно-психологічному; із методологічного та методичного погляду такий підхід до аналізу діяльності часто приводить до психологізації й деперсоналізації [3]; єдиним носієм та виконавцем конкретної діяльності є жива людина в її обов'язковій взаємодії з іншими індивідами, що дає змогу вивчати її не лише в суб'єкт-об'єктних, а й у суб'єкт-суб'єктних відносинах і спілкуванні (прямих та опосередкованих, відкритих і прихованих, у структурі макро- й мікросоціальних спільнот тощо);

– паралельний і сумісний із попереднім напрямом наукового аналізу вияв специфічних особливостей конкретного суб'єкта діяльності, які розглядаються комплексно та системно, тобто за всіма параметрами психологічної структури людини (підструктурами, блоками і якостями);

– центральним блоком суб'єктного підходу повинно бути цілеспрямоване врахування, простежування й специфічний аналіз діалектики реальних зв'язків діяльнісних і особистісних психологічних феноменів та утворень у їх взаємопереходах, зв'язках і можливих суперечностях; це не механічне ототожнення або протиставлення зовнішнього й внутрішнього, поведінкового та психологічного, об'єктивного й суб'єктивного, а

систематичне дослідження їх генезису та взаємопереходів, психологічної представленості й вираження в конкретного суб'єкта.

Моделювання психологічного змісту безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації вимагає розробки *структурно-функціональної моделі професійної безпеки особистості*, під час створення якої особливо важливе включення в її розробку положення щодо єдності структури та функцій. Функціональні якості пов'язані з матеріально-структурними й невід'ємні від системних. Функцію важко зрозуміти у відриві від системи, у якій існує та розвивається її носій. Функції завжди відносять до систем, у які включено носія, вони реалізуються в них (функцій, «адресованих у нікуди, не існує») [26, с. 61].

Загалом у межах сучасного науково-філософського бачення світу й уявлень про особистість феномен її професійної безпеки потрібно розглядати як цілісний соціокультурний феномен, який існує одночасно на психоемоційному та світоглядному рівнях буття, у єдності й взаємозв'язку здоров'я особистості, сім'ї, організації, держави та планети, а здоров'я – як усезагальну філософсько-культурологічну характеристики. Ураховуючи позиції психологів, можна назвати певні рівні специфічних вимірювань психіки людини як системи психічної реальності: організмичні виміри та особистісні або природно-організмичні та особистісно-соціальні, виходячи з того, що організм й особистість виступають як природна та соціальна детермінанти людини [9].

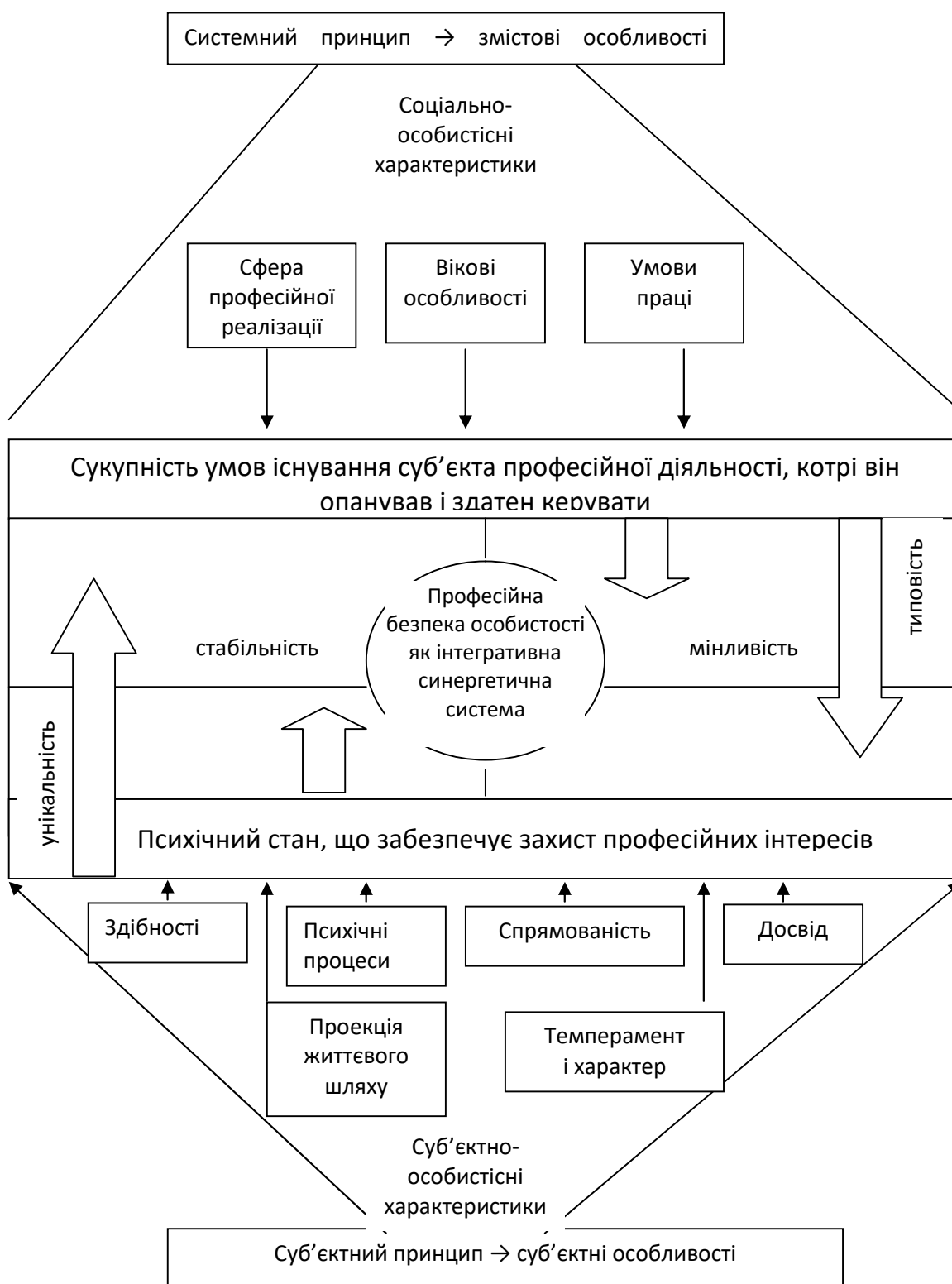
Конструюючи *структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості*, ми виходили з того, що професійна безпека особистості реалізовується у двох аспектах: внутрішньому – через систему узгодження модальностей людини як цілісності і як її зовнішньої взаємодії зі світом. Цей факт дуже добре пояснює те, що професійна безпека особистості перебуває під впливом суб'єктно-особистісних та соціально-психологічних факторів. Точна ідентифікація явища в більш великій системі полягає в розкритті механізмів цілісності складного об'єкта в єдиному теоретичному конструкті.

У такому контексті ключову роль відіграють способи породження психічних утворень, закономірності їх трансформацій і часткових перебудов, співвідношення актуального й потенціального в психічному розвитку тощо.

Найоптимальнішим методологічним підходом у презентації структурно-функціональної моделі професійної безпеки особистості є системний, який спрямований на дослідження об'єктів як систем. Сучасні розробки й особливості застосування принципу системності в психології зумовлені появою такої його неklasичної форми, як синергетичний підхід, де основну увагу дослідників спрямовано на процеси самоорганізації та саморозвитку систем. Синергетична модель пізнання втілює всі ідеали суб'єкт-суб'єктної взаємодії та раціоналізації професійної самореалізації особистості. Синергетика зосереджується на дослідженні систем у межах їх нестійких хаотичних станів і вивченні здатності до самоорганізації. Особливість відкритих систем – ускладнення організації в процесі самоорганізації та незворотність їх розвитку всередині системи. Самореалізація передбачає збалансований і гармонійний розвиток різних аспектів особистості наданням адекватних зусиль, спрямованих на розкриття генетичних, індивідних й особистісних потенціалів. Загалом самореалізація як процес реалізації себе – це здійснення самого себе в житті, пошук та утвердження свого особливого шляху в цьому світі, своїх цінностей і сенсу існування кожної миті. Самореалізація досягається лише тоді, коли в людини наявний сильний спонукальний мотив особистісного зростання.

Під час побудови теоретичної моделі виведено такі центральні конструкти розуміння професійної безпеки особистості: професійна безпека особистості не тільки зумовлює ефективність професійної реалізації, але й виступає її результатом; професійна безпека особистості реалізовується в різноманітних формах і за своєю суттю є потенційно варіативним феноменом; професійна безпека особистості є цілісним системним утворенням, що піддається регулюванню і вміщує низку взаємопов'язаних структурно-функціональних компонентів.

Узагальнення опрацьованого матеріалу відображено в авторській структурно-функціональній моделі професійної безпеки особистості (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Структурно-функціональна модель професійної безпеки особистості

У запропонованій моделі вихідними є суб'єктні, змістові та якісні характеристики особистості, які відповідають інтерпретаційному змісту принципів системно-структурної методології вивчення професійної безпеки особистості:

- суб'єктний принцип → визначає суб'єктні особливості, які виражені в суб'єктно-особистісних характеристиках;
- системний принцип → змістові особливості, які виражені в соціально-особистісних характеристиках,
- синергетичний принцип → якісні особливості, які є інтегративною ознакою професійної безпеки особистості.

Перш ніж охарактеризувати структурні компоненти моделі професійної безпеки особистості, зазначимо, що її структуризація – це не опис її морфології, а більше тенденційні факти до дослідження реальних, суб'єктних відношень між виокремленими підструктурами при апріорній мінливості кожної з них, що фактично дає підстави говорити про динамічність запропонованої моделі. Також щодо характеристики цілісності моделі тут ідеться про внутрішню єдність, але не тотожність, відносну незалежність, але не протиставлення модельованого феномену професійної безпеки особистості від зовнішньої діяльності, соціуму й спілкування.

У структурі суб'єктно-особистісних характеристик виокремлено шість підструктур:

1) *спрямованість особистості* (підпорядкована система цілей і завдань людини, що стосуються часу й обставин життя та професійної діяльності; реальні інтереси й захоплення людини в їх зв'язках, цілісних об'єднаннях і ймовірних суперечностях; система потреб та мотивів у їх стійкій особистісній ієрархії; тип і рівень сформованості спрямованості, мотиваційна готовність до професійної діяльності, підпорядкована система особистісних смислів; система світоглядних позицій людини – установка, тенденції, переконання, принципи, ціннісні орієнтації тощо);

2) *проекції життєвого шляху людини або її самосвідомість* (самопізнання й рефлексія; самовідношення, самооцінка та рівень домагань; самоуправління, самоконтроль і саморегуляція; самоствердження, воля; самоосвіта та саморозвиток, самовдосконалення; усвідомлення свого життєвого шляху в часі, етапи й рівні (підйоми та спади) соціальної адаптації; загальна логіка, поворотні події, суперечності, перспективи внутрішньої історії;

3) *здібності* (швидкість, легкість і міцність засвоєння професійних знань; швидкість та легкість досягнень високої ефективності професійної діяльності; особистісний набір (ієрархія) здібностей і талантів, рівень їхнього розвитку й реалізації в житті та діяльності суб'єкта;

4) *темперамент і характер* (прояви темпераменту в предметній і соціальній активності (ергічності), пластичності, мовному темпі, емоційності, показниках нейротизму й психотизму; характерологічні прояви в ставленні до суспільства, світу загалом, природи, тварин, праці, людей та прийняття зв'язків прав й обов'язків людини та можливі акцентуації характеру);

5) *психічні процеси й стани* (розвинутість і специфіка пізнавальної сфери особистості в прояві властивостей перцепції, уваги, пам'яті, мислення, уяви та творчості, сформованості мовленнєвої діяльності, загальної оцінки інтелекту й прогнозу його динаміки; розвинутість та особливості емоційних процесів і станів (особливості експресії емоцій, їх усвідомленості й керованості, домінуючі емоційні стани та настрої, їх зумовленість і рівень впливу на професійну діяльність, стійкість у стресових ситуаціях, схильність до емотивних реакцій і афективного виходу в поведінці, сила та якість емоційного впливу на оточуючих, рівень нервово-психічної напруженості суб'єкта й діяльності, співвідношення зовнішніх і внутрішніх емоціогенних факторів);

6) *досвід суб'єкта* (рівень загальної й професійної культури, інтелігентність і професіоналізм; якість професійних знань (понятійність, концептуальність, рівень засвоєння; усвідомленість, міцність; практична

дійовість; гнучкість та рівень оновлення); комплексна ефективність професійної діяльності (рівень сформованості й гнучкості необхідних навичок і вмінь, особливо творчих; рівень їх узагальненості, осмисленості й варіативності; уміння формулювати та виконувати інваріантні й комплексні професійні та життєві завдання; виділяти, систематизовувати й передбачати прорахунки та помилки в професійній діяльності й житті та можливості їх мінімізації й попередження; усвідомлення напружених, конфліктних та екстремальних моментів професійної діяльності й уміння їх регулювати; сформованість професійно важливих якостей; загальний рівень професійної майстерності, можливості та способи й засоби її досягнення); можливості засвоєння нових знань і вмінь, зміни змісту та форми (технології) професійної діяльності з метою її принципового вдосконалення й уміння інтенсивної та результативної роботи із самоосвіти й самовдосконалення; система звичок і їх вплив на ефективність професійної діяльності та стереотипність професійної поведінки суб'єкта.

У структурі соціально-особистісних характеристик виділено три підструктури:

1) сфера функціонування фахівця (сфера вибору професії, що вміщує визначення рівня кваліфікації, обсягу й рівня професійної підготовки та вибір конкретної спеціальності; сфера професійного навчання, яка передбачає поглиблене ознайомлення з науковими основами та технологіями обраного виду професійної діяльності, прищеплення спеціальних практичних знань і навичок, формування психологічних і моральних якостей особистості та застосування отриманих знань у процесі професійної діяльності; сфера професійної адаптації, де відбувається розгорнутий у часі процес первинної адаптації, стабілізації й дезадаптації в ході реалізації фахівцем професійних функцій, що виражається в послідовності, тривалості та стійкості пристосування до професійних умов при зміні вимог до роботи, які зумовлені об'єктивними й суб'єктивними факторами професійного середовища; сфера власне професійної реалізації як визначення в конкретних трудових функціях

та операціях спеціальності й професії; сфера професійної переорієнтації як процесу переходу особистості від однієї професії до іншої, що передбачає освоєння нового виду діяльності чи здобуття нової фахової спеціальності (кваліфікації) із наступним працевлаштуванням);

2) вікові особливості, пов'язані з професійною періодизацією особистості, де класично виокремлюють стадії оптанта, адепта, адаптанта, інтернала, майстра, авторитета й наставника;

3) умови праці, які класично диференціюють на «нормальні», які не порушують у людини звичні відносини із системою професійних вимог виконуваної діяльності, «складні», що визначають важкі, стресові, кризові умови діяльності та вимагають від фахівця надмірної зосередженості й психоемоційної стійкості; та «особливі» (екстремальні, зверхекстремальні, субекстремальні), коли діяльність фахівця пов'язана з епізодичною, непостійною дією екстремальних факторів або високою усвідомленою ймовірністю їх появи, що призводить до появи негативних функціональних станів фахівця.

Виходячи з представленого змісту структурних компонентів суб'єктно-особистісних і соціально-особистісних характеристик професійної безпеки особистості, спостерігаємо, що на виході цієї системи з'являються інтегративні властивості, які вписуються в простір вимірюваних якостей людини, що поділяються на чотири квадранти, утворені пересіченням двох осей як змінних параметрів: *стабільність – мінливість* та *унікальність – типовість* [3], які, у результаті, утворюють чотири варіанти визначення професійної безпеки особистості в *типово-стабільних, типово-мінливих, унікально-стабільних* та *унікально-мінливих* ознаках особистості. Усе залежить від обраного переліку необхідних психологічних параметрів, тобто достатнього набору якостей і властивостей суб'єктно-особистісних та соціально-особистісних характеристик людини, які потрібно дослідити.

Зазначимо, що психодіагностичне визначення професійної безпеки проводили в межах визначення стабільно-типових, стабільно-унікальних і

мінливо-типових ознак особистості за допомогою кількісних та якісних методів виміру. Отже, орієнтація на діагностику стійких і мінливих характеристик особистості, незважаючи на те, що «людина в чомусь не змінюється ніколи (або змінюється вкрай повільно), у чомусь змінюється досить часто, а у чомусь не буває постійною ніколи» [13, с. 7], дає змогу чітко виконати поставлені психодіагностичні завдання вивчення професійної безпеки як психічного стану.

Системно-цілісний розгляд указаних варіантів визначення професійної безпеки особистості дає всі підстави до інтерпретації цього психологічного феномену як інтегративної синергетичної системи, суть якої полягає в її *субстрактній складності* структурних компонентів, підкомпонентів і рівнів організації; у *параметричній складності* властивостей виділених компонентів, інтегративних властивостей та функцій, зв'язків і відношень та в *динамічній неоднорідності* станів, стадій, етапів зовнішнього внутрішнього функціонування й наявності різноманітних перехідних процесів і станів.

Психічний стан професійної безпеки особистості виконує такі функції як: 1) *регулятивна функція адаптації до ситуації й середовища*; 2) *функція інтеграції окремих психічних станів та утворення функціональних одиниць* (процес – стан – властивість), що складаються з ієрархічно організованих у єдину цілісну сукупність психічних процесів і психологічних властивостей [36]. Завдяки цьому забезпечуються окремі акти психічної активності в поточному часі, організація психологічної структури особистості, що необхідна для ефективного її функціонування в різних сферах життєдіяльності.

У кожній із виокремлених підструктур професійної безпеки особистості можна розглянути суб'єктивні та об'єктивні характеристики станів. Так об'єктивні характеристики можна отримати за допомогою об'єктивних вимірювань параметрів організму й психіки, аналізу зовнішнього вигляду особистості, особливостей її поведінки та діяльності, продуктів праці тощо; а суб'єктивні відображаються в самосвідомості

людини, адже в них виявляються самоствалення, результати самопізнання й саморегуляції, що локалізуються в почутті ставлення до об'єкта професійної реалізації. Найчастіше в цьому випадку йдеться про суб'єктивне відчуття соціальної задоволеності людини, яке визначає дуже багато вчинків суб'єкта, різні види його діяльності й поведінки.

Потрібно зазначити, що багаторічний хід розвитку людини як суб'єкта діяльності досить неоднорідний, адже він розпадається на якісно своєрідні вікові етапи (цикли, центри, фази), яким властиві своєрідні зміни особистості. І. Кон, конкретизуючи тезу про внутрішню єдність і стабільність особистості, розробив низку важливих висновків щодо розвитку професіонала. Зазначено, що існує певна міра постійності особистісних рис протягом життя, але вона не є абсолютною. Залежно від умов життя й діяльності (у тому числі й професійної) лінія розвитку особистості може змінюватися. Міра постійності та мінливості різних особистісних властивостей, а також різних типів особистості не є однаковою. При цьому різним типам особистості відповідають різні типи розвитку [16].

У професійній реалізації зміни особистості відбуваються особливо інтенсивно, оскільки вона концентрує в собі основну активність суб'єкта. Активність як функціонально-динамічна система особистості, інтегрує й регулює в динаміці всю її особистісну структуру (потреби, здібності, волю, свідомість), забезпечує можливість урахування вимог суспільства та прояв самостійності, самовизначення як суб'єкта життя. Тому справжнім суб'єктом професійної реалізації особистість стає тоді, коли вона перебуває в стані захищеності й безпеки, зберігаючи при цьому свої потреби, цінності та перспективи самовираження. Професійне становлення людини як момент розвитку її життєвого шляху (самовизначення, самовираження й самореалізація), окрім ознайомлення з вимогами, які перед нею ставлять суспільство та професія, уключає також момент оцінювання своїх власних можливостей і набуття відповідних якостей, які дадуть змогу ідентифікувати себе як професіонала.

Дуже цікавою й плідною для нашого дослідження є ідея цілісності особистості, яку потрібно вивчати не «поелементно», а за висловом А. Маслоу, її «гранями», кожна з яких відбиває всю особистість, подібно до того, як у грані кристалу відображається весь кристал. Ідея «граней» співзвучна ідеї «ліній розвитку особистості» [28, с. 185]. Також варто зупинитися на низці суттєвих положень генетичної психології, які засвідчують концептуальну структурно-функціональну організацію професійної безпеки особистості. Так С. Максименко зазначає, що «...структура є не лише цілісністю, а ще й неподільною цілісністю. Ми не можемо знайти в психіці людини нічого не особистісного. Тому, коли ми штучно, для аналізу, виокремлюємо різні ланки особистості і досліджуємо їх, не слід забувати, що неподільність виступає головним і суттєвим моментом» [27, с. 149]. Отже, виокремлюючи структурні компоненти професійної безпеки особистості, ми таким чином враховуємо їх складновлаштовану цілісність, яка відповідає за функціонування кожного окремо взятого компонента.

Запропоновані для дослідження суб'єктно-особистісні та соціально-особистісні характеристики є яскраво вираженими функціональними засобами, що визначають якісні особливості особистості в інтегративних ознаках її професійної безпеки. Також урахування цих інтегративних ознак переживання професійної безпеки, які з'являються й привласнюються в процесі розвитку та впливають на побудову професійного простору особистості, а також положення щодо неоднозначності їх формування на різних етапах професійної соціалізації, адже їх характер і зміст змінюються під впливом багатьох соціально-психологічних факторів, надає їм характеру постійного динамічного розвитку.

Це підтверджують результати реальних досліджень аспектів професійної безпеки особистості в таких галузях психології, як вікова, диференціальна, педагогічна, соціальна, інженерна, юридична, спеціальна, клінічна, військова психологія й психологія здоров'я, психотехніка,

психопрофілактика, психологія праці, ергономіка, де розкрито предметні особливості специфічного виміру досліджуваного феномену професійної безпеки.

Отже, запропонована структурно-функціональна модель професійної безпеки особистості свідчить, що у вивченні феномену професійної безпеки особистості важлива його структурно-функціональна цілісність, основні психологічні ефекти функціонування якої є основою для комплексної перевірки можливих каузальних гіпотез щодо ключових змінних досліджуваного явища.

3.2. Емпіричні референти безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації

Говорячи про психологічний феномен професійної безпеки особистості, варто відзначити необхідність його вивчення в онтологічному ракурсі розгортання професійного життя, де періоду вибору професії відведено чи не найголовніше місце. На нашу думку, питання успішної соціалізації старшокласника перебувають у тісному зв'язку з його майбутньою професійною реалізацією, тому аспекти проспективного моделювання професійної безпеки в старшому шкільному віці вкрай актуальні й своєчасні.

Із запропонованого тлумачення психологічного феномену професійної безпеки особистості зрозуміло, що центральною фігурою в психології професійної безпеки є людина, яка не лише «фокус» соціальної системи та біологічна істота, а передусім являє собою рухливу, самоуправляючу й цілісну систему, у якій органічно поєднані за своєю суттю всі закономірності: механічні, фізіологічні, хімічні, біологічні, соціальні, енергетичні, інформаційні тощо. Загалом будь-яка людина не народжується, а стає суб'єктом у процесі своєї діяльності, спілкування та інших видів

діяльності. І, що дуже важливо, цей процес такої активної професіоналізації особистості розпочинається в старшому шкільному віці, коли актуалізовані центральні психологічні новоутворення особистісного й професійного самовизначення.

Конструюючи *структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості*, ми виходили з того, що професійна безпека особистості реалізовується у двох аспектах: внутрішньому – через систему узгодження модальностей людини як цілісності та як її зовнішньої взаємодії зі світом. Цей факт дуже добре пояснює положення, що професійна безпека особистості перебуває під впливом суб'єктно-особистісних і соціально-психологічних факторів. Точна ідентифікація явища в більш великій системі полягає в розкритті механізмів цілісності складного об'єкта в єдиному теоретичному конструкті. У такому контексті ключову роль відіграють способи породження психічних утворень, закономірності їх трансформацій і часткових перебудов, співвідношення актуального й потенціального в психічному розвитку тощо.

Функціональний зміст професійного самовизначення старшокласника локалізується у формуванні його професійного наміру, що в результаті, визначає його життєві та професійні цілі. Можна сказати, що професійний намір є домінуючою соціальною потребою юнаків, яка визначає межі їх мотиваційної детермінації професійної реалізації. Із цього приводу ще Л. Виготський зазначав, що вибір професії – це не тільки вибір певної професійної діяльності, а й життєвого шляху, пошук конкретного місця в суспільно-виробничому процесі, уключення себе в життя соціуму на основі визначення свого покликання та вибору основної справи життя [9]. Саме в цієї особистості, що стала на шлях самовизначення, з'являється здатність повністю покладатися на себе: робити самостійний вибір, займати свою позицію, бути відкритою й готовою до нових поворотів на життєвому шляху. Результатом особистісного зростання та самовизначення є відчуття людиною контактної межі між собою й рештою світу; стан рівноваги та внутрішньої

стійкості; зняття внутрішньої напруги й зайвої тривожності; загострення почуття краси навколишнього світу, зростання уважності та любові до людей [18; 45].

У межах теоретичного огляду проблеми мусимо додати, що намір може інтерпретуватися не лише як неусвідомлюваний імпульс до дії в термінології З. Фрейда [48]. Зокрема, А. Адлер наголошує на наявності в кожній людині постульованої конкретної мети чи наміру для досягнення максимально можливого результату в актуальній життєвій ситуації [1], а К. Юнг вважає необхідним проникнення в смисл свого життя та добровільне принесення «себе в жертву своєму покликанню» [48]. На суттєвості інтенціональності для життя людини як властивості мати бажання й наміри, здійснювати їх чи, навпаки, відмовлятися від них наголошує Л. Шнейдер [50], адже інтенціональна, предметна спрямованість активності людини є основною рушійною силою особистісного розвитку. М. Гінзбург, який пояснює значення професійного самовизначення через «двоплановість» особистісного самовизначення, яке складається з ліній змістового й часового майбутнього, зазначає, що лінія змістового майбутнього визначає головний напрям розвитку особистості та втілена в ідеальній меті, а конкретний вибір професії пов'язується з лінією часового майбутнього й відіграє роль «реалізуючих механізмів» [10]. І. Кон поняття наміру трактує як рішення людини виконати дію та досягнути певного результату, що є результатом попередньої духовної діяльності: усвідомлення завдань, які постають перед людиною, зумовлених інтересами й потребами (власними, суспільними чи інших людей), визначення мети, вибір відповідних засобів для її досягнення [17]. А. Карпов використовує поняття квазіпотреби в прийнятті рішень під час аналізу професій у трудовій діяльності людини, адже, на його думку, під час прийняття рішень у професійній діяльності чи у звичних життєвих рішеннях рухом думки опосередковується побудова образу ситуації (як окремого випадку функціонального прояву образу світу) та готовність суб'єкта до її зміни на основі роздумів [14].

Отже, професійний вибір для юнака локалізований у його професійному намірі, що означає відсутність сумнівів, переконаність у правильності професійного вибору, здатність досягати поставлених цілей, пошук конкретних способів реалізації цього. Хоча професійні наміри є динамічними, кожній людині властива відносна стійкість наміру: наміри, які спонукають нас до діяльності, є відносно стійкими протягом певного проміжку часу. Стійкість професійних намірів пов'язана з усвідомленням вимог спеціальності, труднощів оволодіння нею та готовністю до їх переборення. Звісно, у процесі професійного навчання наміри можуть змінюватися, тому на сучасному етапі важлива допомога старшокласникам у вивченні своїх особистісних властивостей, інтересів і здібностей; надання детальної інформації про навчальні заклади, різні професії, правила вибору професій.

Теоретична концептуалізація зазначеної проблеми неможлива без розгляду аспектів переживання соціальної задоволеності юнаків, що, на нашу думку, не лише більш чітко окреслює образ майбутньої професійної реалізації, але і є центральною ознакою наміру підвищення якості професійного та особистого життя в майбутньому. Тому логічний розгляд соціальної фрустрованості особистості, яка виражається в незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, тобто є повною протилежністю соціальної задоволеності. У старшому шкільному віці, коли «почуття дорослості» змушує юнака проявляти самостійність у розв'язанні життєвих проблем. Саме соціальна фрустрованість виявляє тенденцію загостреного прояву внаслідок особливостей юнацького бажання «володіти світом» і проявляти активну реакцію на різні події навколишнього життя [10].

Також питання професійної безпеки особистості по-особливому актуалізується в контексті аналізу набуття професійного досвіду під час навчання, а точніше, у період первинної професіоналізації, коли відбувається безпосередній вибір професії та оволодіння нею засобом набуття конкретних

професійних знань, умінь і навичок. Саме цей період професійного самовизначення визначальний в активному пошуці можливостей розвитку та формуванні себе як повноцінного учасника суспільства. Людина як складова частина соціальної структури суспільства залежить від конкретних соціально-економічних умов і традицій суспільства, а це стосується такого важливого аспекта його функціонування, як соціальна стратифікація, як ієрархічний розподіл влади, привілеїв та престижу [38]. Соціальна стратифікація визначає соціальну позицію в суспільстві, яка ґрунтується на двох змінних – освіті й професійному статусі. Тому, на нашу думку, важливе врахування комбінації освіти та професійного статусу особистості для ефективного проходження періоду ранньої професіоналізації особистості, адже така стратифікаційна зваженість у професійному виборі особистості дасть можливість не лише ефективного самовизначення в конкретних професійних функціях й операціях, а й успішного життєвого самовизначення, самовизначення в культурі суспільства та виходу на соціальне безсмертя [16; 22; 42].

Повноцінне засвоєння професії досягається лише тоді, коли людина відходить від нормативних параметрів виконуваної діяльності й вносить свої нові творчі корективи через вироблення стилю діяльності та об'єднання особистісних і професійних якостей спеціаліста. Розпочинається цей процес під час навчання у ВНЗ. Загалом успішність професіоналізації особистості визначається відповідністю суб'єкта вимогам професійної діяльності, що виражається рівнем інтересу до професії, задоволеністю в ній, прагненням до професійної майстерності тощо. Тому важливим аспектом вивчення феномену професійної безпеки особистості в період професійного навчання є аспект повноцінної самореалізації, розкриття власного потенціалу, побудови перспективи розвитку студентів і, як наслідок, винайдення їх конструктивної стратегії життя.

Питання професійної безпеки студентів як активних суб'єктів професійної реалізації нерозривно пов'язане з виміром соціальної

задоволеності, який стосується визначення ступеня комфортності людини як у своєму внутрішньому світі, так і в межах суспільства загалом, а це, як ніколи, є вкрай актуальним для молодшої людини, яка переживає складні моменти соціально-професійних змін у сучасному суспільстві. Контекст вивчення соціальної задоволеності / соціальної фрустрованості дає підстави для ствердження, що, психологічне задоволення є перспективною категорією для психологічних досліджень, а особливо в межах юнацької вікової категорії, адже саме в цей період розгортаються найскладніші внутрішні суперечності щодо соціально-психологічної адаптації та успішної життєвої реалізації.

Як уже зазначалось у другому розділі дисертації, вивчення проблеми задоволеності життям займає одне з найперших місць у феноменологічних аспектах психології особистості, а саме таких, як її психологічне благополуччя, успішність і комфортність. При цьому переважно емоційній сфері відведено одну з центральних позицій щодо його емпіричної об'єктивації.

У цьому контексті розгляду проблеми імпонує наукова позиція Л. Куликова, який відзначає, що задоволеність або незадоволеність життям визначає дуже багато вчинків суб'єкта, різні види його діяльності й поведінки: побутового, економічного, політичного характеру. Науковець наголошує, що психологічне благополуччя складається з двох компонентів: когнітивного й емоційного. Якщо когнітивний компонент психологічного благополуччя виникає тоді, коли людина усвідомлює свій життєвий шлях, сприймає картину світу цілісною та відносно несуперечливою, то емоційний компонент сприймається як переживання, зумовлені успішністю / неуспішністю індивіда в тих або інших сферах активності [18].

Але найоптимальнішим варіантом вивчення життєвої задоволеності є структурно-функціональний опис феномену психологічного благополуччя, запропонований К. Ріфф, яка виокремила такі компоненти, які оформлені в діагностичні шкали однойменної методики: позитивні взаємини з іншими,

прийняття себе (позитивна оцінка себе й свого життя), автономія (здатність дотримуватися своїх власних переконань), компетентність (контроль над навколишнім середовищем, здатність ефективно керувати своїм життям), наявність цілей, що надають життю спрямованості й сенсу, особистісне зростання як відчуття неперервного розвитку та самореалізації [52]. Також, на думку К. Ріфф, запропоновані нею шкали є універсальними й характеризують сутність психологічного благополуччя незалежно від соціокультурних умов.

Зазначені центральні моменти аналізу соціальної задоволеності життям, добре вміщуються в контекст соціально-психологічної адаптації юнаків, які вже здійснили крок професійного самовизначення, обравши спеціалізацію у вищому навчальному закладі, але все ще продовжують активний пошук свого місця в суспільстві, «приміряючи» його до себе і, як показують психологічні дослідження, не завжди переживають емоційно комфортні стани, одним із яких є соціальна фрустрованість.

Саме цей аспект і призвів нас до необхідності проведення дослідження професійної безпеки студентів із метою вивчення їх суб'єктно-особистісного профілю залежно від переживання ними соціальної фрустрованості. Соціальна фрустрованість, яка, передусім, виражається в незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності, є повною протилежністю соціальної задоволеності, а отже, може розглядатися як потужний критерій визначення професійно безпечного стану майбутнього фахівця.

Професійна діяльність відіграє велику роль у житті особистості, адже її зміст визначає логіку розгортання життя [23]. Специфічна особливість професійної діяльності – умови її виконання. У нашому випадку йдеться про «звичайні» й «особливі» умови професійної діяльності медичних працівників (лікарі та медичні сестри).

Конкретизуючи психологічний зміст професійної безпеки фахівців цієї професійної групи, потрібно зазначити, що процес становлення особистості

професіонала є індивідуальним, різноплановим і полягає в подоланні суперечностей, що виникають на різних структурних рівнях за порушення рівноваги між вимогами діяльності, представленими у вигляді конкретних знань, програм, методів, ідеальних уявлень про особистість професіонала й реальними можливостями індивіда [6; 30; 34; 43; 47; 51]. Індивідуальність професіонала характеризується специфічним поєднанням особистісних якостей. Взаємодіючи між собою, вони змінюються та в межах усієї системи особистості й у межах її окремих підсистем, відбуваються зміни їх якісно-кількісного поєднання, домінування кожної з них. Отже, індивідуальність професіонала є не лише найвищим рівнем розвитку особистості, але й характеризується унікальною комбінацією різнорівневих якостей особистості, їх взаємозалежністю та особливістю динаміки [41, с. 134].

Відповідно до наукової позиції Ж. Вірної, процес професіоналізації особистості потрібно розглядати в межах цілісного професійного простору, який забезпечує автономність та збереження професійної ідентичності, а отже, це означає, що потрібно обов'язково враховувати специфічні й індивідуальні ознаки професіоналізації на різних етапах онтогенезу фахівця [7]. У такому контексті актуалізуються питання професійної безпеки особистості, урахування яких сприяє збереженню, рекреації та відтворенню людини як екологічної одиниці і як особистості з певними соціокультурними якостями, забезпечує її фізичне, психічне та соціальне здоров'я, з одного боку, і значний моральний, творчий та соціальний потенціал – із другого.

Урахування того факту, що професійне становлення особистості є довготривалим, різноплановим і досить динамічним процесом, потрібно завжди враховувати інтеграційну специфіку розвитку людини в онтогенезі й професіоналізації особистості протягом її життя. Тому зазвичай динаміку професійного становлення фахівця розглядають через такі три стадії – *професійної адаптації*, яка характеризується ознайомленням із професією, входженням у професійну діяльність, звиканням до неї, активним її засвоєнням і визначенням себе в професійній групі; *професійного*

становлення (інтеграції, інтернальності), яка характеризується здатністю особистості виходити за межі безперервного потоку повсякденної практики та внутрішньо приймати, усвідомлювати й оцінювати труднощі та суперечності різних сторін професійної діяльності й самостійно, конструктивно вирішувати їх відповідно до ціннісних орієнтацій; розглядати труднощі як стимули подальшого розвитку, відчувати свободу вибору та відповідальність за все, що відбувається; і *професійної стагнації*, коли фахівець пристосовує свої індивідуальні здібності й можливості до вимог професійного середовища та реалізується завдяки досягненням минулого, експлуатації стереотипів, канонізації й універсалізації власного досвіду, що часто призводить до виникнення передумов для зниження професійної активності, професійного росту фахівця, несприйнятливості до нового [19].

Виконуючи професійну діяльність, особистість перебуває в ситуації розв'язання суперечностей: між накопиченням і відбором необхідної інформації, між вимогами діяльності та індивідуальними особливостями, між способами професійного спілкування, що нав'язуються, й індивідуальними, звичними для особистості стилями спілкування тощо. Подібна ситуація може бути як джерелом професійного розвитку (розвитку особистості, пошуку оптимального індивідуального способу спілкування та діяльності, більш глибоке усвідомлення себе й оточуючих, здатність до рефлексії, емпатії; набуття комунікативних навичок та подолання кризових, психотравмувальних ситуацій, саморегуляції), так і джерелом професійної деформації (синдром професійного вигорання, трансформація особистісних якостей) [20; 29].

Кожна людина по-різному включається в систему професійних вимог, проте її унікальність якраз і проявляється в інтеграції професійного досвіду, а точніше – тих його аспектів, які вона присвоює й робить власне своїми на кожному з етапів професіоналізації. Якщо взяти до уваги поетапні відмінності в змісті професійного досвіду, то тут потрібний постійний контроль функціонування актуальності та значущості стратегій професійної

реалізації з метою їх оптимального життєздійснення без переживання людиною кризових і дезадаптаційних станів. У межах інтернального рівня професійного становлення відбувається активізація рефлексивно-орієнтованих смислів професійної діяльності, яка ґрунтується на мотиваційних механізмах професійної реалізації особистості й повністю відповідає «внутрішнім ідентифікаційним вимогам професії» – як набору тих суттєвих, знакових і функціональних ознак, за якими людина й соціум упізнають професію, а сам професіонал ідентифікує себе з нею [50]. На стагнаційному рівні професійного становлення, коли формуються емоційно-сензитивні переживання особистості фахівця, відбуваються внутрішні суб'єктно зрілі зміни в професійній свідомості, які на основі моральної цілісності, закладеної на попередніх етапах, продукують його професійну надійність [12].

У межах синергетичної парадигми суб'єктивний статус професії визначається, з одного боку, сукупністю особистісних якостей людини (системою цінностей, схильностей, особливостями інтелектуальної й емоційно-вольової сфер), з іншого – особливостями зовнішніх умов виконання професійної діяльності.

Згідно з концепцією Н. Чепелевої, професійні смисли вбирають у себе особистісне професійне знання, професійне ставлення інших до суб'єктів діяльності, професійні ідеали, норми й цінності, смислотвірні мотиви професійної діяльності. Професійні смисли поряд із професійними значеннями утворюють структуру професійної самосвідомості [49]. У теорії О. Охременко зазначено, що «сукупність професійних смислів, установок, мотивів утворює автономну смислову систему – професійну концептосферу, що відображається в актуальному смисловому стані та визначає динаміку професіоналізації особистості, її внутрішню єдність й ефективність професійної діяльності [33, с. 122].

Однак специфіка професійної діяльності не лише відображається у свідомості людини, а й може викликати її зміни, які визначають

спрямованість і характер розвитку ставлення до обраної професії засобом накопичення професійних знань, умінь і навичок, що, у результаті, накладає специфічний відбиток на життєві інтереси, вчинки та дії людини.

Аналіз професійної діяльності медичних працівників (лікарі та медичні сестри) дав підставу стверджувати, що аспекти професійної безпеки фахівців цієї професійної групи безпосередньо стосуються саме їх особистості. З огляду на етико-деонтологічний зміст професійної діяльності медичного працівника, вивчення саме його суб'єктивно-особистісних і соціально-особистісних властивостей і визначає наповнення професійної безпеки фахівця.

Таким чином, огляд основних емпіричних референтів професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації продемонстрував не випадковість розгляду людини як суб'єкта професійної діяльності, здатного до саморозвитку і самовдосконалення.

3.3. Емпіричне дослідження професійної безпеки особистості: процедурно-методичне забезпечення

3.3.1. Методологічні принципи емпіричного дослідження

Суттєве значення для наукової розробки й практичної реалізації емпіричної програми вивчення професійної безпеки особистості має дотримання низки методологічних положень, які визначають стратегію та тактику психологічного дослідження цього феномену. Адже складність, багатогранність і міждисциплінарний статус професійної безпеки приводять до необхідності її вивчення в системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Запропоновані у підрозділі 3.1. підходи до дослідження (системний, суб'єктний, синергетичний) визначалися специфікою обґрунтування поняття професійної безпеки особистості як сукупності поточного стану й факторів,

котрі характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що уможлиблює підтримання гідного для неї рівня життя.

Наукова розробка програми емпіричного вивчення професійної безпеки особистості вимагає дотримання низки принципіальних положень, які є провідними у визначенні методології емпіричного дослідження та організаційних форм його проведення.

Зазначимо, що для забезпечення високої прогностичної цінності й надійності дослідження потрібно керуватися такими *методологічними принципами*:

– *принцип системного підходу*, що зумовлює необхідність вивчення професійної безпеки особистості як її системної якості, яка утворюється у зв'язку та в результаті включення людини в діяльність, з'являється й оцінюється в процесі виконання професійних функцій контролю, планування, коректування, досягнення результату діяльності. Адже професійна безпека забезпечує формування та реалізацію в трудовому процесі таких системних якостей взаємодії людини з предметом діяльності, як стабільність і стійкість професійних та функціональних процесів і показників;

– *принцип діяльнісного підходу* дає змогу встановити характер причинно-наслідкових відносин на різних рівнях макроструктури професійного процесу й тим самим проникнути в суть явищ, які визначають особливості вияву професійної безпеки. Закономірності психічного відображення професійного світу, співвідношення образних конструктів у процесі діяльності, адекватність психічних і фізіологічних ресурсів вимогам діяльності, можливість мобілізації функціональних резервів в екстремальних (емоційно напружених, особливих) умовах визначають особливості професійної безпеки у зв'язку з конкретним характером професійної діяльності;

– *принцип особистісного підходу* реалізовує всебічне вивчення структури особистості за результатами психологічного обстеження й аналізу

даних про особливості професійної, соціальної та інших форм її активності. Цей принцип також уможливує уявлення про особливості прояву внутрішніх факторів діяльності та їх ролі в регуляції процесу становлення професійної безпеки. Загалом особистісний підхід передбачає оцінку впливу на людину таких структурно-динамічних характеристик, як особливості стану різних систем і функцій організму, які забезпечують енергетичний потенціал суб'єкта діяльності. Цей принцип визначає необхідність орієнтації на психічні й фізіологічні ресурси та функціональні резерви особистості;

– *принцип суб'єктного підходу* передбачає з'ясування формування й виявлення в ході діяльності різних способів і форм активності суб'єкта (діяльність, спілкування, пізнання). Займаючи позицію системоутворювального, принцип суб'єктивного підходу дає змогу вивчити людину на вищому рівні активності, інтегративності, автономності, особистості, яка виявляє індивідуальні особливості всієї психічної організації. Підкреслюючи цілісність суб'єкта, реалізація цього принципу демонструє нерозривний взаємозв'язок природного й соціального в людини, де суб'єктність проявляється в ситуаціях, що висувають високі вимоги до рівня саморегуляції та самоконтролю. Також суб'єктні прояви найбільш яскраво виявляють себе в незвичайних умовах, ситуаціях ризику, невизначеності, подоланні перешкод, які є визначальними зовнішніми факторами формування професійної безпеки особистості;

– *принцип наукової обґрунтованості*, дотримання якого сприятиме дослідженню й оцінці саме таких особливостей особистості, які є професійно важливими для того або іншого виду діяльності, виявлені в результаті її психологічного аналізу. Методичні рекомендації щодо визначення професійної безпеки, розроблені для конкретної професії (діяльності), не можуть бути використані для інших, навіть дуже наближених за зовнішніми ознаками професій без спеціальної наукової перевірки й адаптації. Це положення визначається більш-менш суттєвими психологічними відмінностями в характері різних видів діяльності (у їх змісті, умовах тощо) і,

відповідно, в особливостях професійних вимог до особистості, методах оцінки вияву її професійної безпеки;

– *принцип об'єктивності* передбачає необхідність створення й підтримання в період обстеження стандартності обставин і методик обстеження, інструкцій, організаційних форм експерименту, форм реєстрації, аналізу та інтерпретації результатів дослідження. Недостатня стандартизація умов проведення дослідження призводить до зниження якості (доцільності використання) методик, а отже, і їх цінності;

– *принцип динамічності (продовжаності, етапності)* передбачає раціональну послідовність проведення психодіагностичної процедури, що забезпечує не лише накопичення й уточнення інформації про індивідуально-психологічні особливості особистості та, відповідно, підвищення надійності прогнозу професійної безпеки, а й можливість її диференційного прогнозування на етапах професійного становлення. Реалізація цього принципу дає змогу зробити систему визначення професійної безпеки в найбільш економічно доцільній та оперативній формі, оскільки вона забезпечує не лише визначення рівня відповідності індивідуально-психологічних характеристик конкретної людини вимогам професії, а й можливість корекції її вибору на більш ранніх етапах прогнозування або на етапі власне професійної реалізації;

– *принцип активності* визначає положення щодо використання всієї сукупності заходів із психологічного забезпечення професійної безпеки, які впливають на розвиток професійно важливих якостей і функцій людини, підвищення її резервних можливостей, компенсацію тих чи інших обмежень, корекцію функціональних порушень тощо. Професійна ефективність і надійність людини, безпека праці значною мірою визначаються станом її індивідуально-психологічних якостей та функцій, мірою врахування характеристик людини на всіх стадіях проектування, створення й реалізації професійної діяльності.

Виокремлені принципи емпіричного дослідження (системного, діяльнісного, особистісного, суб'єктного підходів, наукової обґрунтованості, об'єктивності, динамічності та активності) визначалися завданнями дослідження. Передусім, центральне завдання дослідження – це психодіагностична фіксація суб'єктних, змістових і якісних характеристик фахівця за такими параметрами як сфера функціонування працівника, вікові особливості професійної періодизації та умови праці фахівця. Результати психодіагностичної констатації дають змогу встановити особливості інтегративних характеристик професійної безпеки особистості в просторі диференціації якостей фахівця за параметрами стабільності-мінливості й унікальності-типовості. Емпіричне виявлення суб'єктно-особистісних та соціально-особистісних особливостей осіб, які відрізняються за параметрами сфери функціонування працівника, їх віковим діапазоном професійного становлення та умовами праці, повинно виступити основою уточнення й узагальнення аспектів вивчення професійної безпеки особистості як інтегративної синергетичної системи засобом континуальності її субстрактної й параметричної складності та динамічної неоднорідності функціонування.

Отже, вищеназвані методологічні принципи емпіричного дослідження покладено в основу вивчення професійної безпеки особистості в період її ранньої професіоналізації (професійного вибору), професійного навчання та власне професійної реалізації.

3.3.2. Хронологія дослідження і склад вибірки

У підрозділі 3.1. запропоновано обґрунтування професійної безпеки особистості як психологічного стану, що забезпечує захист професійних інтересів та як сукупності умов існування суб'єкта професійної діяльності, які він опанував і спроможний контролювати. Розробка концептуальної структурно-ієрархічної моделі професійної безпеки особистості та окреслення

її основних методологічних позицій і конкретизація принципів її побудови дали змогу виокремити основні структурні та функціональні характеристики досліджуваного феномену як інтегративної синергетичної системи.

Визначено вихідні суб'єктні, змістові та якісні характеристики особистості фахівця, які відповідають інтерпретаційному змісту суб'єктного, системного й синергетичного підходів: суб'єктний принцип визначає суб'єктні особливості, які виражені в таких суб'єктно-особистісних характеристиках, як спрямованість особистості, проекції життєвого шляху, здібності, темперамент і характер; психічні процеси й стани та досвід суб'єкта); системний принцип конкретизує змістові особливості, які виражені в соціально-особистісних характеристиках через параметри сфери функціонування працівника, його вікових особливостей професійної періодизації та умови праці; а синергетичний принцип – якісні особливості, які є інтегративною ознакою професійної безпеки особистості.

Запропонований теоретичний конструкт структурно-функціональної організації професійної безпеки дає змогу припустити, що інтегративні характеристики професійної безпеки особистості – це результат об'єднання суб'єктивно-особистісних і соціально-особистісних властивостей, що диференційовані за параметрами стабільності-мінливості та унікальності-типовості й складають інтегративну синергетичну систему засобом контитування її субстрактної та параметричної складності й динамічної неоднорідності функціонування.

Найголовніша особливість професійної безпеки як інтегративної синергетичної системи – цілісне переживання поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дає їй змогу підтримувати гідний рівень життя. При цьому різноманітна система заходів, спрямованих на забезпечення захисту людини від внутрішніх і зовнішніх загроз у сфері професіоналізації, що стосуються питань виживання суб'єкта в кризових умовах, захисту важливих професійних інтересів особистості, створення внутрішнього імунітету й

зовнішнього захисту від дестабілізаційних впливів та можливість забезпечення гідних умов життя й сталого розвитку особистості, є потужним супроводжувальним фактором становлення професійної безпеки в різних варіантах прояву. Це й привело нас до думки про перевагу проведення індивідуально орієнтованого дослідження з метою вивчення показників суб'єктивно-особистісних та соціально-особистісних властивостей особистості й об'єктів соціальної задоволеності особистості, яка інтегрує всі ознаки ефективної професійної поведінки й переживання нею стану професійної безпеки.

Зважаючи на психологічні відмінності суб'єктивно-особистісних та соціально-особистісних особливостей осіб, які відрізняються за параметрами сфери функціонування працівника (вибору професії, професійного навчання, власне професійної реалізації), віковим діапазоном професійного становлення (стадії оптанта, адепта, адаптанта, інтернала, майстра, авторитета й наставника) та умовами праці (нормальні, особливі (емоційно напружені)), нами розроблено програму емпіричного дослідження професійної безпеки особистості, реалізація якої проводилася за загальноприйнятим у психології планом: етап збору первинних даних, їх переробка та інтерпретація, прийняття рішення (висновки й прогнози) [4, с. 141–143].

Організація дослідження полягала у створенні програмно-методичного забезпечення та передбачала його структурно-логічну поетапність. Постановка завдань і гіпотези дослідження передбачає розробку комплексної та системної програми проведення дослідження, де б отримані результати на кожному попередньому етапі ставали основою не лише для наступних етапів, а й для їх узагальнення та наукового обґрунтування.

Організація емпіричного дослідження професійної безпеки особистості включає чотири етапи, які реалізовувалися протягом 2013–2016 рр.

На *першому етапі* дослідження (2013–2014 рр.) на основі попереднього знайомства з проблемою та результатів попереднього її вивчення основну

увагу зосереджують на виборі напряму дослідження, опрацюванні мети й завдань, визначенні об'єкта, предмета та методів дослідження, виборі можливих джерел інформації. Під час опрацювання психологічної літератури із зазначеної проблеми проведено аналіз теоретичних джерел вітчизняних і зарубіжних науковців із проблем феномену безпеки, систематизовано уявлення про психологічну безпеку особистості та визначено місце феномену професійної безпеки в системі психологічних явищ, а саме розглянуто професійну безпеку як функціональну складову частину професійної діяльності, окреслено особливості прояву професійної безпеки в особливих умовах діяльності, визначено психологічні критерії й показники професійного здоров'я особистості та конкретизовано адаптаційні координати її професійної безпеки.

Отже, вивчено стан досліджуваності проблеми професійної безпеки особистості, проаналізовано основні погляди науковців на окреслений феномен, визначено специфіку категорійно-понятійного апарату досліджуваної проблеми, окреслено перспективи його подальшого вивчення. Отримані при цьому результати стали підставою для розробки концептуальної структурно-функціональної моделі професійної безпеки особистості, основні блоки якої визначили логіку подальшого планування дослідницької роботи (визначення завдань, розробки її програми й збору матеріалу, визначення етапів, вибір методів, адекватних меті та завданням наукової розвідки, кількісного і якісного аналізу отриманих даних тощо). Саме цього стосується *другий етап* дослідження (2014–2015 рр.).

Емпірична програма вміщує такі чотири блоки: 1 – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки в межах ранньої професіоналізації особистості; 2 блок – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки в умовах професійного навчання особистості; 3-й – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки в умовах професійної реалізації особистості; 4-й – експлікація емпіричних референтів

професійної безпеки в емоційно напружених умовах професійної реалізації особистості.

Отже, у виокремлених блоках чітко диференційовані сфери функціонування людини, її вікові особливості професійної періодизації й умови праці фахівця. Також у програмі емпіричного дослідження в 3- та 4-му блоках узято до уваги показник загального професійного стажу працівників. У кожному з указаних блоків виконували психодіагностичну констатацію суб'єктних, змістових і якісних характеристик особистості.

Вибірку дослідження склали учні випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів м. Луцька (НВК №№ 20, 22, 24) (n=180); студенти 4- та 5-го курсів факультету психології, педагогічного інституту, інституту соціальних наук, інституту економіки та менеджменту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (n=230); лікарі й медичні працівники середньої ланки Волинської обласної клінічної лікарні, Волинської обласної інфекційної лікарні, Комунального закладу «Луцький центр первинної медико-санітарної допомоги № 2» та Луцької міської дитячої поліклініки (n=441). Загальна вибірка складає 851 особу.

Вибірку медичних працівників диференційовано на чотири групи за двома критеріями – *стаж й умови професійної діяльності* (група медичних працівників зі стажем професійної діяльності до 5-ти років (n=205), серед яких 90 медичних працівників працюють у нормальних умовах (група 13вУ), а 115 – в особливих (емоційно напружених) (група 2ОсУ) і група медичних працівників із професійним стажем понад п'ять років (n=236), серед яких 124 медичні працівники працюють у нормальних умовах (група 33вУ) і, відповідно, 112 – в особливих (емоційно напружених) (група 4ОсУ)). Під час формування вибіркової сукупності дотримано вимог щодо її змістовності та еквівалентності, що виражалось у нормальному розподілі емпіричних даних з усієї вибірки.

Протягом *третього етапу* дослідження (2014–2016 рр.) проведено емпірико-діагностичне дослідження. Цей етап уключав реалізацію

діагностичного дослідження, а отримані діагностичні відомості використано для їх подальшого статистичного аналізу. Інтерпретація результатів та висновки за темою роботи завершили дослідницький цикл. Результати такого аналізу представлено у вигляді схем, таблиць, діаграм і рисунків.

Четвертий етап дослідження (2016 р.) полягав в узагальненні та систематизації отриманих результатів. Окрім того, протягом усього періоду дослідження проводили апробацію основних результатів роботи на науково-практичних конференціях, а також публікували основні матеріали дослідження в провідних наукових фахових виданнях, затверджених МОН України.

Отже, розроблена на системно-комплексній основі програма вивчення проблеми професійної безпеки особистості, чіткість планування й конкретизація етапів дослідження дають право стверджувати, що результати наукової роботи є вірогідними у вивченні професійної безпеки особистості.

3.3.3. Характеристика психодіагностичного інструментарію

Для досягнення мети й реалізації поставлених завдань дослідження використано комплекс психодіагностичних методик.

У першому блоці емпіричної програми з експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах ранньої професіоналізації особистості застосовано такі психодіагностичні методики:

1. Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана [35], за допомогою якої визначаємо рівень незадоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності. За кожним пунктом визначають показник рівня фрустрованості, який варіює від 0 до 4 балів. Кожна відповідь оцінюється в балах: 0 – повністю задоволений; 1 – скоріше задоволений; 2 – важко сказати; 3 – скоріше не задоволений; 4 – повністю не задоволений.

Для використання цієї методики для учнів старших класів нами проведено її модифікацію з дотриманням усіх вимог, які ставляться до

подібних процедур: для оцінки об'єктивності сформульованих запитань (усього 15 запитань) проведено експертну оцінку (два шкільні психологи та два викладачі психології університету виступили як експерти). Із цією метою запропоновано оцінити за 3-бальною шкалою кожне завдання з погляду: 1) відповідності концепту (1 бал – відповідає, 2 – частково відповідає, 3 – не відповідає); 2) однозначності формулювання питання (1 бал – однозначне, 2 – не зовсім однозначне, 3 – неоднозначне); 3) придатності варіантів відповіді (1 бал – підходить, 2 – частково підходить, 3 – не підходить). Підрахунок середнього бала експертної оцінки кожного завдання дає підставу стверджувати, що модифікована анкета відповідає концепту, який вивчається.

До сфер життєдіяльності, у яких учні можуть бути задоволені (незадоволені), належать: 1) задоволеність своїм навчанням; 2) задоволеність відносинами з однокласниками; 3) задоволеність умовами навчальної діяльності; 4) задоволеність своїм становищем у суспільстві; 5) задоволеність матеріальним станом; 6) задоволеність житлово-побутовими умовами; 7) задоволеність відносинами з батьками; 8) задоволеність ситуацією в суспільстві (державі); 9) задоволеність відносинами з друзями; 10) задоволеність сферою послуг і побутового обслуговування; 11) задоволеність сферою медичного обслуговування; 12) задоволеність проведенням дозвілля; 13) задоволеність можливістю цікаво проводити канікули; 14) задоволеність можливістю вибору в професії; 15) задоволеність своїм способом життя в цілому.

Підрахунок середнього індексу рівня соціальної фрустрованості для нашої вибірки учнів старших класів (показники соціальної фрустрованості сумували за кожним із пунктів, отриману суму ділили на число пунктів (15)). Середній індекс вираження соціальної фрустрованості склав 2,1 бала. Відповідно, у подальшому всі показники від 0 до 2 балів визначали низький рівень соціальної фрустрованості; від 2,1 до 3 балів – середній рівень соціальної фрустрованості; 3–4 бали – високий.

2. *Опитувальник вивчення взаємозв'язку типу особистості й сфери професійної діяльності Дж. Холанда* [11], який діагностує особистісні чинники професійної діяльності та є прикладом суб'єктивного типологічного підходу до вивчення особистості. Відповідно до обґрунтованої вченим типології особистості розрізняють шість психологічних типів: реалістичний, інтелектуальний, соціальний, конвенціональний (стандартний), заповзятливий та артистичний, – кожен із яких характеризується певними особливостями, які відповідають певному виду діяльності, у яких людина може досягти найбільшого успіху. Теоретична модель кожного типу описується за схемою: цілі, професійні ролі, здібності й спеціальні вміння, оригінальність досягнення, особистісний розвиток і життєвий шлях. Перевага цієї методики – обґрунтована психологічна концепція, яка об'єднує теорію особистості з теорією вибору професії. Науковець виходить із визнання спрямованості особистості та визначає успішність діяльності такими якостями, як ціннісні орієнтації, інтереси, установки й мотиви.

Методика включає 42 пари різних професій. Із кожної пари професій потрібно вибрати одну, провідну. Якщо досліджуваний не може надати перевагу одній із двох запропонованих у парі професій, то він може взагалі пропустити цю пару, але в такому випадку в наступній він же повинен обрати обидві запропоновані професії. У процесі обробки результатів підраховують кількість вибраних професій, яким опитуваний надав найбільшу перевагу, згідно з шістьма типами особистості. Отримані кількісні показники записують у матрицю. Далі, залежно від величини цифри, визначають пріоритет тієї чи іншої сфери діяльності для обстежуваної людини.

3. *Методика вивчення психічних станів школярів А. Прохорова* [11] слугує для визначення основних психічних станів школяра, які оформлені в 14 шкал: позитивні й негативні діяльнісні стани; позитивні та негативні стани спілкування; позитивні й негативні мотиваційні стани; позитивні та негативні

психофізіологічні стани; позитивні й негативні емоційні стани; позитивні та негативні вольові стани; позитивні й негативні інтелектуальні стани.

Досліджуваному пропонують оцінити психічні стани за 5-бальною шкалою: 0 – цей стан є відсутнім; 1 – низьке вираження стану; 2 бали – нижче за середнє вираження стану; 3 – середній рівень; 4 бали – вищий за середній рівень вираження стану; 5 – максимальне вираження стану.

4. *Методика «Індекс ставлення до здоров'я» (С. Дерябо, В. Ясвінін)* [11] слугує для виявлення рівня й особливостей ставлення до здоров'я школярів. За виконання методики досліджуваному пропонують із двох висловлювань обрати те, яке йому найбільш підходить.

Підрахунок результатів проводять відповідно до ключа: 3 бали – повний збіг із відповіддю; 2 – за напрям відповіді в бік цієї відповіді; 1 бал – за напрям відповіді в протилежну сторону; 0 балів – за протилежну відповідь згідно з ключем. У результаті підраховують суму балів за кожною шкалою й загальну суму, яка є показником «інтенсивності» (сили прояву) ставлення до здоров'я.

Методика вміщує такі шкали: *шкала емоційного ставлення до здоров'я* спрямована на визначення того, наскільки людина чутлива до різноманітних проявів свого організму, наскільки чутлива до естетичних аспектів здоров'я та спроможна отримувати насолоду від свого здоров'я й турботи про нього; *шкала пізнавального ставлення до здоров'я* діагностує, з одного боку, наскільки людина готова сприймати інформацію з проблем здоров'я, що надходить від інших людей і літератури, а з другого – наскільки вона до цього прагне; *шкала практичного ставлення до здоров'я* виявляє, наскільки людина готова включитися в різноманітні практичні дії, спрямовані на турботу про своє здоров'я, як у випадку, коли вони пропонуються чи організуються іншими людьми, так і в тих ситуаціях, коли вона виконує їх за власною ініціативою; шкала вчинків визначає те, якою мірою людина прагне змінити своє оточення (членів сім'ї, знайомих, інших людей і суспільство загалом) або вплинути на нього згідно зі ставленням до здоров'я.

Показник *інтенсивності ставлення до здоров'я* отримують сумуванням балів за чотирма попередніми шкалами. Це показує, наскільки сформовано в цілому ставлення до здоров'я в людини й наскільки сильно воно проявляється.

5. *Особистісний опитувальник для старшокласників Р. Кетела, Р. Коана (HSPQ)* [11] є модифікацією відомого 16-факторного особистісного опитувальника та призначений для осіб від 16 років і старше. Поняття особистості в інтерпретації Р. Кетелла охоплює найбільш істотні поведінкові й психічні прояви та вміщує такі категорії, як темперамент, характер, індивідуальність тощо. У структурі особистості, передусім, виділяють найбільш стійкі її компоненти, відносно незалежні від мотиваційних чинників зовнішньої ситуації.

Методика спрямована на визначення таких особистісних характеристик, як (А) – аналітичність-емоційність; (В) – конкретне мислення – абстрактне мислення; (С) – слабкість «Я» – сила «Я»; (D) – урівноваженість – схвильованість; (Е) – конформність – доміантність; (F) – стриманість – експресивність; (G) – слабкість «Зверх Я» – сила «Зверх Я»; (H) – боязкість – сміливість; (I) – жорстокість – м'якосердість; (J) – інтерес до участі в спільних справах – обережний індивідуалізм; (O) – упевненість у собі – тривожність; (Q2) соціабельність – самодостатність; (Q3) – імпульсивність – контроль бажань; (Q4) – розслабленість – напруженість.

Результати тестування виражають у шкалі стенів із мінімальним значенням в 1 бал, середнім – 5,5 бала і максимальним – 10 балів.

6. *Опитувальник дослідження тривожності в старших підлітків і юнаків (STPI) (в адаптації А. Андрєєвої)* [11] є модифікованим варіантом опитувальника Ч. Спілбергера й спрямований на виявлення рівня пізнавальної активності, тривожності та негативних емоційних переживань як реального стану і як властивості особистості.

Під пізнавальною активністю потрібно розуміти безпосередній інтерес до навколишнього світу, який активізує пізнавальну діяльність суб'єкта.

Тривога й гнів – це базальні емоції, які залежні від ієрархічно організованих структур мозку та посилюють дію емоціогенних стимулів. Саме таке посилення зовнішньо проявляється у вигляді утрудненого пристосування суб'єкта до життєво важливих і значущих ситуацій. Тривога характеризується різноманітною інтенсивністю, мінливістю в часі, наявністю усвідомлюваних неприємних переживань напруженості, заклопотаності, стурбованості, вираженої активації діяльності вегетативної нервової системи. Тривожність як індивідуально-психологічна особливість, полягає в підвищеній схильності щодо переживання стурбованості в різноманітних життєвих ситуаціях.

Опитувальник складається із 60 запитань, на які досліджувані повинні відповісти, використовуючи 4-бальну шкалу оцінок: 1 бал – майже ніколи, 2 – інколи, 3 бали – часто, 4 – майже завжди. Мінімальна оцінка за кожною шкалою – 10 балів, а максимальна – 40.

7. Опитувальник професійних установок старших підлітків (І. Кодаков) [11] призначений для діагностики індивідуальних особливостей професійних установок старших підлітків, які перебувають у ситуації вибору професії. Професійні установки – це готовність індивіда приймати професійно важливі рішення. Ці установки пов'язані, з одного боку, з об'єктивними вимогами ситуацій професійного вибору, тобто із завданнями професійного розвитку, а з іншого – із досвідом особистості у виконанні життєвих завдань. Накопичений у цьому досвід, генеруючись, приводить до утворення в структурі особистості «комплексу компетентності», який поряд із рівнем домагань, наполегливістю в реалізації, контролем за ситуацією тощо знаходить реалізацію при зіткненні з новими класами завдань професійного розвитку, зумовлюючи характер конкретного розв'язання.

Опитувальник складається із 40 запитань та вміщує п'ять шкал: 1 – рішучість – нерішучість (при високих показниках визначає характеристики нерішучості, невпевненості, труднощів із початком діяльності, відсутності чітких уявлень і критеріїв професійного розвитку; а при низьких показниках

ідеться про рішучість та впевненість професійного вибору); 2 – раціоналізм – імпульсивність (характеризується раціоналізмом, розсудливістю, готовністю діяти за планом, не імпульсивністю, а полярними ознаками є імпульсивність і необґрунтованість); 3 – реалізм – оптимізм (пов'язаний, з одного боку, з ідеалізацією, «юнацьким максималізмом», почуттям обраності й відчуттям того, що майже всі проблеми можуть бути успішно розв'язані, а з другого – із реалізмом професійного вибору); 4 – завищена самооцінка – занижена самооцінка (характеризується завищеною самооцінкою, вірою у свої сили та здібності, надмірною довірою до своїх суб'єктивних вражень, завзятістю й готовністю до подолання труднощів, а отже, полярними характеристиками є занижена самооцінка та наявність неуспішного досвіду виконання життєвих завдань); 5 – залежність – незалежність (об'єднує, з одного боку, характеристики, пов'язані із несамостійністю, податливістю, залежністю від інших і соціальної незрілості, а з другого – незалежність у професійному виборі).

Оцінювання відповідей проводять за шкалою 0–2 бали – низькі оцінки; 3 – занижена оцінка; 4–5 – середні оцінки; 6 – підвищені оцінки; 7–8 балів – високі оцінки.

8. *Шкала соціальної компетентності (А. Прихожан)* [11] спрямована на виявлення рівня соціальної компетентності підлітка 11–16 років. Методику проводять індивідуально у вигляді бесіди. Для оцінки відповіді підлітка використовують 3-бальну шкалу: 1 – школяр повністю володіє вказаною навичкою, умінням; 2 – частково володіє навичкою чи вмінням (час від часу, непостійно); 3 бали – зовсім не володіє.

Опитувальник складається з 36 запитань. Сумуванням балів за всіма пунктами підраховують загальний бал соціальної компетентності. Отриманий результат зіставляють із показниками соціального віку (СВ) відповідно до статі дитини. Це дає змогу вирахувати коефіцієнт соціальної компетентності (СК) за формулою:

$$СК = (СВ - ХВ) \times 0,1, \quad (3.1)$$

де $СК$ – коефіцієнт соціальної компетентності; $СВ$ – соціальний вік (визначається за таблицею); $ХВ$ – хронологічний вік.

Відповідно до ключа вираховують бал за кожною зі шкал. Наступний етап – підрахунок коефіцієнта соціальної компетентності ($СК$) за кожною із субшкал за формулою:

$$(СВ-ХВ) \times 0,1, \quad (3.2)$$

де $СК$ – коефіцієнт соціальної компетентності у відповідній сфері; $СВ$ – соціальний вік; $ХВ$ – хронологічний вік.

Коефіцієнт соціальної компетентності (за загальною шкалою й за окремими субшкалами) перебуває в інтервалі від -1 до +1 та інтерпретується таким чином: 0–0,5 бала – соціальна компетентність підлітка загалом відповідає його віку (соціально-психологічний норматив); 0,6–0,75 – підліток за рівнем соціальної компетентності дещо випереджає своїх однолітків; 0,76–1 бал – підліток суттєво випереджає своїх однолітків за рівнем соціальної компетентності, що може свідчити про надмірно швидке дорослішання як несприятливу тенденцію розвитку; 0–(-0,5) бала – соціальна компетентність підлітка загалом відповідає його віку (соціально-психологічний норматив); (-0,6)–(-0,75) – відставання в розвитку соціальної компетентності; (-0,76)–(-1) бал – суттєве відставання в розвитку соціальної компетентності.

Отримані дані за окремими субшкалами (саможиттєвість, упевненість у собі, ставлення до своїх обов'язків, розвиток спілкування, організованість, розвиток довільності, інтерес до соціального життя) дають змогу якісно проаналізувати сфери «випередження» та «відставання» в соціальній компетентності.

9. Шкала дослідження дитячої Я-концепції (Е. Пірс, Д. Харріс) в адаптації й нормуванні А. Прихожан [11] спрямована на вивчення «Я-концепції» як складного багатоструктурного психологічного утворення, яке включає систему самооцінок і відносин особистості, пов'язаних із поведінкою особистості в різних сферах діяльності й активності, а також із системою її соціальних відносин.

Шкала дає змогу оцінити рівень і характер розвитку «Я-концепції» за такими субшкалами: 1) поведінка (підліток може оцінювати свою поведінку як відповідну або не відповідну вимогам дорослих, реалістично ставитися до своєї поведінки); 2) інтелект; 3) ситуація в школі (підліток може оцінювати шкільну ситуацію як сприятливу, несприятливу чи нейтральну); 4) зовнішність і фізична привабливість (фізичний розвиток як властивість, пов'язаний із популярністю серед однолітків); 5) тривожність; 6) спілкування, популярність серед ровесників (популярність серед однолітків, уміння спілкуватися); 7) щастя й задоволеність (переживання незадоволеності життєвою ситуацією, реалістичне ставлення до життєвої ситуації, повне відчуття задоволеності життям); 8) становище в сім'ї (задоволеність своїм становищем у сім'ї); 9) упевненість у собі; 10) соціальна бажаність.

Опитувальник складається з 90 запитань. Під час його заповнення досліджуваним пропонують оцінити ступінь згоди з висловлюванням, обравши один із варіантів: «правильно», «радше правильно, ніж ні», «швидше неправильно, ніж правильно», «неправильно». Далі відповіді зіставляють із ключем і визначають загальну задоволеність собою. Виділяється п'ять рівнів самоствавлення: 1 – дуже високий рівень самоствавлення, ставлення що може свідчити про захисне ставлення до себе; 2 – вищий рівень, відповідний соціальному нормативу; 3 рівень – середній рівень самоствавлення; 4 – низький рівень, несприятливий варіант самоствавлення, ставлення до себе; 5 – гранично низький рівень самоствавлення й ставлення до себе, група ризику.

10. *Опитувальник Г. Айзенка* [35] дає можливість визначити дві базові особистісні характеристики – рівень нейротизму в континуумі від нормальної емоційної стабільності до її вираженої лабільності; рівень екстраінтроверсії оцінює спрямованість особистості на зовнішній або внутрішній світ людини. Опитувальник форми А містить 57 питань, із яких 24 пов'язані зі шкалою екстраверсії-інтроверсії, ще 24 – зі шкалою нейротизму, а інші дев'ять питань входять до контрольної шкали («неправди»). Аналізуючи результати

опитувальника, потрібно дотримуватися таких орієнтирів: 1) екстраверсія-інтроверсія: 12 – середнє значення, =15 – екстраверт, = 19 – яскраво виражений екстраверт; = 9 – інтроверт, =5 – глибокий інтроверт; 2) нейротизм: 9–13 – середнє значення, =15 – високий рівень, =19 – дуже високий рівень, =7 – низький рівень.

У другому блоці емпіричної програми з експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах професійного навчання особистості застосовано такі психодіагностичні методики:

1. *Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана* [35]. Для цієї групи досліджуваних методика використовувалася в оригінальному форматі. Тому інтерпретацію результатів рівня вираження соціальної фрустрованості проводили з урахуванням величини середнього бала за кожним із пунктів: 3,5–4 бали – дуже високий рівень фрустрованості; 3,0–3,4 – підвищений рівень фрустрованості; 2,5 – 2,9 – помірний рівень фрустрованості; 2,0–2,4 – не визначений; 1,5–1,9 – занижений, 0,5–1,4 – дуже низький, 0–0,5 бала – відсутність фрустрованості.

2. *Індекс життєвої задоволеності (адаптація Н. Паніної)* [46] визначає загальний психологічний стан життєвої задоволеності як загального уявлення людини про психологічний комфорт, що вмщує інтерес до життя; послідовність у досягненні цілей, рішучість, цілеспрямованість; узгодженість між поставленими й реально досягнутими цілями; позитивну оцінку власних якостей і вчинків; загальний фон настрою; інтегральний показник життєвої задоволеності. Індекс життєвої задоволеності – це інтегративний показник, який ґрунтується на емоційній основі. Тому для володарів високого значення індексу характерні низький рівень емоційної напруженості, висока емоційна стійкість, низький рівень тривожності, психологічний комфорт, високий рівень задоволеності ситуацією й своєю роллю в ній.

Досліджуваному пропонуються оцінити власні судження про свій настрій у різні періоди свого життя та висловити своє погодження з ними. Загальний показник життєвої задоволеності за ключем. Загальна сума

показника варіює від 0 до 40 балів: 25–40 – високий рівень життєвої задоволеності; 20–24 – середній; 0–19 – низький рівень життєвої задоволеності.

3. *Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (адаптація Н. Лепешинського)* [52] призначена для вимірювання вираження основних складників психологічного благополуччя. Опитувальник складається з 84 тверджень, які оцінюються за п'ятибальною шкалою (повністю не згодний (1), швидше не згодний (2), де з чим не згодний (3), де з чим згодний (4), швидше згодний (5), повністю згодний (6)). Загальний показник за кожною зі шкал обчислюється додаванням балів. Потім «сирі» бали за допомогою ключа переводяться в стени, після чого визначають рівень за кожним із компонентів благополуччя (низький, середній, високий). Шкала містить такі компоненти психологічного благополуччя, як самоприйняття, автономія, керування середовищем, особистісне зростання, позитивні відносини з оточенням, цілі в житті. Індекс загального психологічного благополуччя обчислюють підсумовуванням балів, отриманих за всіма шістьма шкалами опитувальника: шкала «автономія»; шкала «керування оточенням»; шкала «особистісне зростання»; шкала «позитивні взаємини з іншими»; шкала «мета в житті»; шкала «самоприйняття».

4. *Методика вивчення основних мотивів вибору професії Е. Павлютенкова* [11] призначена для оцінки ролі тих чи інших мотивів під час вибору професії конкретною людиною. Для визначення основних мотивів вибору професії потрібно підрахувати суму балів за кожною групою мотивів. Групи мотивів, які набрали максимальну кількість балів, є основними у виборі професії. Серед груп мотивів виокремлюють:

– соціальні мотиви як бажання своєю працею сприяти суспільному прогресу; соціальну спрямованість на вищі людські цілі й потреби; моральні мотиви (прагнення до вдосконалення свого морального обличчя, духовного світу, розвитку моральних якостей); естетичні мотиви (прагнення до естетики праці, її краси, гармонії, сприйняття прекрасного, отримання відчуття

радість від діяльності); пізнавальні мотиви (прагнення до оволодіння спеціальними знаннями, пізнання змісту конкретної праці); творчі мотиви (прагнення бути оригінальним у роботі, здійснення наукових відкриттів, отримання можливостей від творчості); мотиви, пов'язані зі змістом праці (чіткі знання про процес праці, спрямованість на розумову й фізичну працю); матеріальні мотиви (прагнення отримувати певні блага); престижні мотиви (прагнення до професій, які цінуються оточенням і дають змогу досягти високого статусу в суспільстві, забезпечують швидке просування по службі); утилітарні мотиви (прагнення керувати людьми, чистота та легкість, орієнтація на вищий навчальний заклад).

Для визначення основних мотивів вибору професії потрібно підрахувати суму балів за кожною групою мотивів. Максимальне значення є показником у виборі професії.

5. *Шкала оптимізму – активності (AOS)* [11] спрямована на визначення однойменних показників: оптимізм розглядають як схильність людини вірити у власні сили й успіх, наявність переважно позитивних очікувань від життя та інших людей; активність уміщує енергійність, життєрадісність, безпечність і схильність до ризику.

Методика складається з 15 запитань. Відповідно до ключа підраховують суми балів за кожною із субшкал, які співвідносяться з квадратом координатної моделі: квадрат Р (реалісти) – адекватно оцінюють ситуацію, стійкі до психологічного стресу; квадрат АО (активні оптимісти) – вірять у власні сили, позитивно налаштовані на майбутнє, у важких ситуаціях використовують проблемно-орієнтовані стратегії подолання стресу; квадрат ПП (пасивні песимісти) – характеризуються придушенням настрою, відсутністю віри у власні сили, у важких ситуаціях надають перевагу стратегії уникнення від розв'язання проблеми; квадрат АП (активні песимісти) – властива загальна активність, яка може бути й деструктивною, у важких ситуаціях застосовують агресивні копінг-стратегії; квадрат ПО (пасивні оптимісти) – на фоні низької активності проявляють добродушність і

позитивність, схильні до пасивного очікування або відкладання прийняття рішень.

б. *Методика «Діагностика мотиваційної структури особистості»* (В. Мільман) [46] дає змогу виявити стійкі тенденції особистості: загальну й творчу активність, прагнення до спілкування, забезпечення комфорту та соціального статусу й ін. На основі всіх відповідей можна скласти думку про робочу (ділову) та загальножиттєву спрямованість особистості.

Методика складається з 14 груп тверджень, що стосуються життєвих прагнень і деяких аспектів способу життя людини. Потрібно висловити своє ставлення до них за кожним із восьми варіантів відповідей (а, б, в, г, д, е, ж, з), проставляючи у відповідних клітинках бланка відповідей одну з наступних оцінок за такою системою: «+» – погоджуюся з цим; «=» – коли як, певною мірою; «-» – ні, не згоден; «?» – не знаю, важко сказати. Потрібно відповідати швидко, довго не замислюючись над відповідями: як правило, правильною відповіддю буває та, що найперше спадає на думку. Відповідати на запитання потрібно послідовно, від 1а до 14з, та слідкувати за тим, щоб не сплутати графі. Під час обробки результатів відповіді досліджуваного переводять у бали: + – 2 бали, = – 1 бал, - – 0 балів, ? – 0 балів.

Бали додають за такими шкалами: Ж – підтримка життєзабезпечення (відображає турботу суб'єкта про нагальні умови існування, прагнення забезпечити себе та своїх близьких матеріальними ресурсами життя); К – комфорт (мотиви комфорту та власної безпеки, турбота про засоби існування в досконалих, зручних, надійних проявах, що приносять більше задоволення); С – соціальний статус (являє собою мотиви підтримки життєдіяльності й комфорту, але в соціальній сфері та відображає прагнення суб'єкта отримувати увагу й визнання оточуючих, престиж, соціальний статус у суспільстві, вплив та владу); О – спілкування (мотивація спілкування, приєднання до групи, пристосування до соціальних норм); Д – загальна активність (відображає енергійність, прагнення суб'єкта докласти свою енергію та вміння в різних сферах діяльності); ДР – творча активність

(відображає прагнення суб'єкта використовувати власну енергію й здібності у сфері, де можливо отримати творчі результати); ОД – суспільна корисність (мотивація соціальної (громадської) корисності, спрямованість на загальну діяльність). Сума всіх балів за шкалами Ж, К, С, О характеризуватиме загальножиттєву спрямованість особистості, тоді як сума балів згідно зі шкалами Д, ДР, ОД характеризує робочу спрямованість особистості.

Наступний етап – побудова графіків (мотиваційних профілів), при цьому по горизонталі позначають шкали, по вертикалі – бали.

Інтерпретація результатів. Якщо досліджуваний набирає найбільш високі бали за шкалами Д, ДР, та ОД, то в нього виявлено робочий мотиваційний профіль особистості, якщо вищі бали (або такі ж, як і за іншими шкалами) – за шкалами Ж, К, С, О, то це демонструє його загальножиттєвий мотиваційний профіль.

7. Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності (В. Русалов) [11] використовують для діагностики властивостей рухової (психомоторної) та інтелектуальної (мислення) сфери та комунікативного (спілкування) аспектів темпераменту. Класично в структурі темпераменту виокремлюють три сфери: емоційну, моторну сферу й загальна активність. Емоційна сфера – це чутливість, імпульсивність та інші якості, які характеризують силу й динамізм прояву емоцій. Моторна (рухова) сфера – часткове вираження загальної активності, що виражається в темпі, швидкості, ритмі та загальній кількості рухів. Загальна активність визначається інтенсивністю й обсягом взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Методика вміщує такі шкали, як ергічність моторна, ергічність інтелектуальна, ергічність комунікативна, пластичність психомоторна, пластичність інтелектуальна, пластичність комунікативна, швидкість психомоторна, швидкість інтелектуальна, швидкість комунікативна, емоційність психомоторна, емоційність інтелектуальна, емоційність комунікативна.

Для виконання низки наукових і науково-практичних завдань потрібно враховувати не лише значення тієї чи іншої формально-динамічної властивості, але й індекси, що відображають різний ступінь інтеграції формально-динамічних властивостей індивідуальності. Серед використаних індексів є такі:

1. Індекс психомоторної активності (*ІПА*) дорівнює сумі балів активних шкал у психомоторній сфері:

$$ІПА = ЕРС + ПМ + СМ,$$

де *ІПА* варіює від 36 до 144. Середнє значення (норма) дорівнює 90 +/- 12, тобто від 78 до 102.

2. Індекс інтелектуальної активності (*ІІА*) дорівнює сумі балів активних шкал в інтелектуальній сфері:

$$ІІА = Ері + ІІ + СІ,$$

де *ІІА* варіює від 36 до 144. Середнє значення (норма) дорівнює 90 +/- 12, тобто від 78 до 102.

3. Індекс комунікативної активності (*ІКА*) дорівнює сумі балів активних шкал у комунікативній сфері:

$$ІКА = ЕРК + ІК + СК,$$

де *ІКА* варіює від 36 до 144. Середнє значення (норма) дорівнює 90 +/- 12, тобто від 78 до 102.

4. Індекс загальної активності (*ІЗА*) дорівнює сумі балів всіх активних шкал у всіх трьох сферах:

$$ІЗА = ІПА + ІІА + ІКА,$$

де *ІЗА* варіює від 108 до 432. Середнє значення (норма) дорівнює 180 +/- 36, тобто від 234 до 306.

5. Індекс загальної емоційності (*ІЗЕ*) дорівнює сумі всіх емоційних шкал у трьох сферах:

$$ІЗЕ = ЕМ + ЕІ + ЕК.$$

Середнє значення (норма) дорівнює 90 +/- 12, тобто від 78 до 102.

6. Індекс загальної адаптивності (*ІЗАД*) дорівнює різниці балів між індексом загальної активності та індексом загальної емоційності:

$$ІЗАД = ІЗА - ІЗЕ.$$

Індекс варіює в межах від -36 до 432. Середнє значення (норма) дорівнює 180 +/- 48.

8. *Особистісний опитувальник FPI (модифікована форма В)* [35] застосовують для прикладних досліджень. Він ураховує досвід побудови та використання таких відомих методик, як 16PF, ММРІ, ЕРІ та ін. Шкали опитувальника сформовані на основі результатів факторного аналізу й відображають сукупність взаємопов'язаних факторів. Опитувальник FPI містить 12 шкал і включає 114 тверджень, які описують стиль поведінки, особливості спілкування, ставлення до себе та до інших людей, погляди життя. Шкали особистісного опитувальника I–IX є основними (базовими), а X–XII – похідними, інтегруючими (складені на основі тверджень основних шкал).

Виокремлюють такі шкали опитувальника:

- шкала I (невротичність) – характеризує рівень невротичності особистості;
- шкала II (спонтанна агресивність) – дає змогу виявити та оцінити психопатизацію інтротенсивного типу;
- шкала III (депресивність) – уможливорює діагностику ознак, властивих для психопатологічного депресивного синдрому;
- шкала IV (дратівливість) – дає підставу робити висновки стосовно емоційної стабільності особистості;
- шкала V (комунікативність) – характеризує як потенційні, так і реальні прояви соціальної активності;
- шкала VI (врівноваженість) – відображає стресостійкість особистості;
- шкала VII (реактивна агресивність) – засвідчує наявність ознак психопатизації екстратенсивного типу;

– шкала VIII (сором'язливість) – відображає схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації, що здійснюється за пасивно-захисним типом;

– шкала IX (відкритість) – характеризує ставлення до соціального оточення та рівень самокритичності;

– шкала X (екстраверсія-інтроверсія);

– шкала XI (емоційна лабільність) – указує на стабільність емоційного стану особистості.

Обробка отриманих результатів за цією методикою відбувається за два етапи: перша процедура стосується отримання первинних («сирих») оцінок згідно з ключем опитувальника, а друга пов'язана з переводом первинних оцінок у стандартні оцінки 9-бальної шкали. До низьких показників відносять оцінки в діапазоні 1–3 бали, до середніх – 4–6, до високих – 7–9.

9. Опитувальник вивчення домінуючих станів (ДС-8) (Л. Куликов) [11] спрямований на визначення характеристик настроїв і деяких характеристик особистісного рівня психічних станів за допомогою суб'єктивних оцінок досліджуваного. Домінуючий стан – це те, що переживається в часі, поглинаючи найбільшу його частину. Такі стани характерні не стільки в цей конкретний момент, залежать від особливостей певної ситуації, скільки загалом для справжнього періоду життя людини. Вони меншою мірою зумовлені актуальною, поточною ситуацією, а більшою – соціально-психологічними особистісними факторами.

Опитувальник містить 42 запитання. Серед діагностичних шкал методики – шкала Ак (активне-пасивне ставлення до життєвих ситуацій); шкала То (тонус високий чи низький); шкала Сп (спокій-тривога); шкала Ст (стійкість – нестійкість емоційного тону); шкала За (задоволеність – незадоволеність життям загалом (її ходом, процесом самореалізації)); шкала По (позитивний – негативний образ самого себе).

10. Опитувальник діагностики самоактуалізації особистості (О. Лазукін в адаптації Н. Каліної) [46] використовується для визначення

особистісних рис самоактуалізації. Опитувальник складається зі 100 питань, які мають два варіанти відповідей. Оцінювання проводиться за результатами – 0–5 балів, що свідчить про низький рівень досягнень цією шкалою, показник 5–10 – середній рівень розвитку, 10–15 балів – високий рівень самоактуалізації. Шкали 1, 3, 4, 8, 10 і 11 мають по 10 пунктів, а інші – по 15. Для того, щоб можна було порівняти отримані результати, кількість балів за цими шкалами потрібно помножити на 1,5.

Опитувальник містить такі шкали:

– шкала *орієнтації в часі* показує, наскільки людина живе сьогоденням, не відкладаючи своє життя «на потім» і не намагаючись знайти порятунок у минулому; шкала *цінностей* визначає вибір цінностей людини; шкала *погляд на природу* людини може бути позитивним (висока оцінка) або негативним (низька); шкала *висока потреба в пізнанні* характерна для особи, завжди відкритій новим враженням; шкала *прагнення до творчості або креативності* – неодмінний атрибут самоактуалізації, яку можна назвати творчим ставленням до життя; шкала *автономність* – головний критерій психічного здоров'я особи, її цілісності та повноти; шкала *спонтанність* – це якість, що впливає з упевненості в собі й довіри до навколишнього світу; шкала *саморозуміння* свідчить про чутливість, сензитивність людини до своїх бажань і потреб; шкала *аутосимпатія* – природна основа психічного здоров'я та цілісності особи; шкала *контактності* вимірює товарицькість особи, її спроможність до встановлення тривалих і доброзичливих стосунків з навколишніми; шкала *гнучкості в спілкуванні* співвідноситься з наявністю або відсутністю соціальних стереотипів, спроможністю до адекватного самовираження в спілкуванні.

11. *Тест-опитувальник особистісної зрілості* [25] слугує для визначення особистісної зрілості в показниках мотивації досягнень, ставлення до свого «Я», сформованого почуття громадського обов'язку й життєвої установки та здатності до психологічної близькості з іншою людиною. Оцінкою особистісної зрілості слугує алгебраїчна сума балів,

набраних за всіма 33 питаннями тесту. Загальний показник особистісної зрілості складає (+99) – (+75) – досить високий рівень; (+74) – (+50) – високий рівень; (+49) – (+25) – задовільний; менше за (+25) – незадовільний.

Аналогічно визначають оцінки за окремими шкалами: 1) *мотивація досягнень*: (+33) – (+24) – досить високий рівень; (+23) – (+15) – високий рівень; (+14) – (+7) – задовільний; менше за (+7) – незадовільний; *ставлення до свого «Я»*: (+54) – (+42) – досить високий рівень; (+41) – (+30) – високий рівень; (+29) – (+20) – задовільний; менше за (+20) – незадовільний; *почуття громадського обов'язку*: (+18) – (+12) – досить високий рівень; (+11) – (+7) – високий рівень; (+6) – (+4) – задовільний; менше за (+4) – незадовільний; *життєва установка*: (+36) – (+27) – досить високий рівень; (+26) – (+19) – високий рівень; (+18) – (+11) – задовільний; менше за (+11) – незадовільний; *здатність до психологічної близькості з іншою людиною*: (+21) – (+15) – досить високий рівень; (+14) – (+10) – високий рівень; (+9) – (+7) – задовільний; менше за (+7) – незадовільний.

У третьому та четвертому блоках емпіричної програми з експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах професійної реалізації особистості в нормальних й особливих умовах використано ідентичні для двох груп вибірки психодіагностичні методики.

Окрім методик діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, визначення рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, «Індекс життєвої задоволеності» (адаптація Н. Паніної), шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (адаптація Н. Лепешинського), шкала активності – оптимізму (AOS), «Діагностика мотиваційної структури особистості» (В. Мільман), опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності (В. Русалов), особистісний опитувальник FPI (модифікована форма В), опитувальник вивчення домінуючих станів (ДС-8) (Л. Куліков), опитувальник діагностики самоактуалізації особистості (О. Лазукін в адаптації Н. Каліної), додатково залучені такі психодіагностичні методики:

1. *Методика вивчення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребовій сфері (О. Потьомкіна)* [35] призначена на виявлення ступеня вираження соціально-психологічних установок за шкалами: «орієнтація на процес» (людина орієнтована на процес, але процесуальна спрямованість перешкоджає їх результативності), «орієнтація на результат» (людина орієнтована на результат, надійна, цілеспрямована); «орієнтація на альтруїзм» (людина керується альтруїстичними цінностями, часто всупереч собі й власним інтересам); «орієнтація на егоїзм» (людина орієнтована на задоволення особистого інтересу як на вище благо, що характеризується переважанням у її життєдіяльності корисливих особистих інтересів і потреб).

Результати методики дають змогу виявити кілька груп випробуваних: група високомотивованих випробовуваних із гармонійними орієнтаціями (усі орієнтації однаково сильно виражені); група низькомотивованих (усі орієнтації виражені надзвичайно слабо); група з дисгармонійними орієнтаціями, у яких певні орієнтації виражені сильно, а інші можуть бути навіть відсутніми.

2. *Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) (О. Маклаков та С. Чермянін)* [46] використовують для діагностики адаптивності особистості за такими параметрами: нервово-психічна стійкість (НПС), комунікативні особливості (КО) та моральна нормативність (МН). Також надає можливість проаналізувати певні аспекти емоційно-вольової сфери особистості, визначити її психологічну зрілість і певні показники соціального інтелекту людини.

Досліджуваному пропонують відповісти на запитання «так» або «ні». Обробка результатів тесту складається з підрахунку кількості збігів відповідей досліджуваних із ключем за кожною шкалою. На наступному етапі вираховують оцінку за загальною шкалою «Особистісний адаптивний потенціал» (ОАП) сумуванням сирих балів за трьома шкалами: $ОАП = НПС + КО + МН$

Результати інтерпретуються таким чином: 1–3 стени – рівень розвиненості якостей нижчий за середній (схильність до нервово-психічних зривів, відсутність адекватності самооцінки та реального сприйняття реальності; низький рівень комунікативних навичок, труднощі у встановленні соціальних контактів, прояви агресивності, підвищена конфліктність; відсутність прагнення дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки); 7–10 стенив – рівень розвиненості якостей вищий за середній (високий рівень нервово-психічної стійкості й регуляції поведінки, висока адекватна самооцінка та реальне сприйняття діяльності; високий рівень розвитку комунікативних навичок, легкість у встановленні соціальних контактів, неконфліктність; реальне оцінювання своєї ролі в групі, орієнтація на дотримання загальноприйнятих норм поведінки) (для шкал нервово-психічної стійкості, комунікативних особливостей і моральної нормативності); 1–2 стени – група низької адаптованості (особистості цієї групи характеризуються ознаками явних акцентуацій характеру та деякими ознаками психопатій, а психічний стан можна охарактеризувати як пограничний; можливі нервово-психічні зриви; такі особистості мають низьку нервово-психічну стійкість, є конфліктними, здатні на соціальні вчинки); 3–4 стени – група задовільної адаптованості (більшість осіб цієї групи характеризуються ознаками різноманітних акцентуацій, які у звичних умовах частково компенсовані та можуть проявлятися за умов змін діяльності; ці особистості мають невисоку емоційну стійкість; можливі асоціальні зриви, прояви агресії й конфліктності); 5–10 стенив – групи високої та нормальної адаптованості (такі особистості досить легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко звикають до нового оточення, групи, колективу; легко й адекватно орієнтуються в ситуації, швидко виробляють стратегії своєї поведінки; вони зазвичай неконфліктні, для них характерний високий рівень емоційної стійкості).

3. *Методика вивчення стратегій копінг-поведінки (шкала SACS)* [8] пропонує 51 твердження щодо поведінки в напружених (стресових)

ситуаціях. Респонденти повинні оцінити, як вони зазвичай поведуться в таких випадках. Відповідь потрібно продиференціювати за 5-бальною шкалою: 1 – ні, це зовсім не так; 2 – скоріше ні, чим так; 3 – важко відповісти; 4 – радше так, ніж ні; 5 – так, однозначно.

Аналіз результатів проводять на підставі зіставлення середніх значень показників за кожною із субшкал: асертивні дії (6–17 балів – низький, 18–22 – середній; 23–30 – високий рівень вираження); вступ у соціальний контакт (6–21 бал – низький, 22–25 – середній; 26–30 – високий рівень вираження); пошук соціальної підтримки (6–20 балів – низький, 21–24 – середній; 25–30 – високий рівень вираження); обережні дії (6–17 балів – низький, 18–23 – середній; 24–30 – високий рівень вираження); імпульсивні дії (6–17 балів – низький, 18–19 – середній; 20–30 – високий рівень вираження); уникнення (6–13 балів – низький, 14–17 – середній; 18–30 балів – високий рівень вираження); непрямі дії (6–16 балів – низький, 18–25 – середній; 24–30 – високий рівень вираження); асоціальні дії (6–14 – низький, 15–19 балів – середній; 20–30 – високий рівень вираження); агресивні дії (6–13 балів – низький, 14–18 – середній; 19–30 – високий рівень вираження).

Ці моделі характеризують три пересічні координатні вісі (напрями й індивідуальну активність) копінг-поведінки. Стратегічний напрям копінг-поведінки в змістовому плані описує вісь просоціальної-асоціальної стратегії, вісь активності-пасивності та вісь пряма-непряма (маніпулятивна) поведінка. Залежно від ступеня конструктивності, стратегії й моделі поведінки можуть сприяти або перешкоджати успішності подолання професійних стресів.

4. Тест-опитувальник «Індекс життєвого стилю (*Life Style Index*)

Р. Плутчика, який найповномірніше дає змогу дослідити специфіку типології психологічного захисту [46]. Методика розроблена Р. Плутчиком спільно з Г. Келлерманом і Х. Контом, а її беззаперечною перевагою вважають потужну теоретичну обґрунтованість вибору якраз восьми механізмів психологічного захисту й можливість їх кількісної оцінки. Цю методику призначено для оцінки міри використання індивідом восьми механізмів

психологічного захисту, визнаних у структурній теорії Р. Плутчика базовими та основними для розуміння та діагностичного вивчення психологічного захисту людини на рівні конкретних механізмів.

Опитувальник складається з 97 тверджень, що припускають дві градації відповіді: «правильно» або «неправильно». В інтерпретації шкал уключені такі характеристики, як особливості захисної поведінки, діагностичні концепції, типи ролей у групі. Оцінку міри використання механізмів психологічного захисту проводять за такими шкалами, кожна з яких уключає від 10 до 14 питань: заперечення – механізм, за допомогою якого заперечується певний досвід, що заподіює страждання, певні імпульси або сторони себе і, як наслідок, інформація, що суперечить настановленням, людиною не приймається; витіснення – механізм, за допомогою якого неприємні емоції блокуються забуванням реального стимулу й усіх об'єктів та обставин, пов'язаних із ним; регресія – уникнення суб'єктом тривоги поверненням до онтогенетично простіших і незріліших форм поведінки й задоволення потреб; компенсація – спроба виправлення або заміни об'єкта, що викликає почуття неповноцінності, нестачі, втрати (реальної або уявної); проекція – механізм приписування оточенню різних негативних рис, якостей, думок, почуттів, що формує раціональну основу для неприйняття інших та прийняття на цьому фоні себе; заміщення (зміщена агресія) – механізм зняття напруги перенесенням агресії із сильнішого або значущого суб'єкта (який є джерелом гніву) на слабший і доступніший об'єкт або на самого себе; раціоналізація – механізм підміни чуттєвої основи логічними резонами, припускає довільну схематизацію й тлумачення подій, щоб сформувати почуття суб'єктивного контролю над ситуацією; реактивне утворення – механізм трансформації імпульсів та почуттів, які суб'єкт із тих чи інших причин розцінює як неприйнятні, у їх протилежності.

5. Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда [35] має на меті вивчити ті чинники, що безпосередньо впливають на рівень адаптованості й аналіз висловлювань

особи про її спосіб життя (переживання, думки, звички, стиль поведінки). Ознайомившись із запропонованими висловлюваннями, досліджуваний повинен його оцінити за ставленням до себе за шкалою: 0 – це зовсім мене не стосується; 2 – сумніваюся, що це стосується мене; 3 – не наважуюся віднести це до себе; 4 – це схоже на мене, але немає впевненості; 5 – це на мене схоже; 6 – це точно про мене.

До інтегральних показників методики належать 1 – адаптація як процес активного пристосування індивіда до умов середовища; 2 – самоприйняття як ставлення особистості до себе, до власних речей, здобутків, діяльності й т. ін.; 3 – прийняття інших як ставлення до навколишнього світу, до людей, які оточують (як до окремої особистості, так і до групи); 4 – емоційна комфортність; 5 – інтернальність; 6 – прагнення до домінування.

3.3.4. Методи статистичної обробки даних

За результатами емпіричного дослідження отримано надзвичайно великий масив числових даних, що детермінувало використання різносторонніх методів математичної статистики для їх аналізу та узагальнення.

Зокрема, у першому блоці емпіричної програми з визначення емпіричних референтів професійної безпеки старшокласників застосовано такі методи математичної статистики: *однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA)* (для встановлення статистично-значущих відмінностей середніх значень діагностичних критеріїв у групах, які відповідають різним рівням прояву соціальної фрустрованості); *кореляційний аналіз* (для встановлення зв'язків між показником рівня соціальної фрустрованості та діагностичними критеріями, що визначають індивідуальні особливості прогностичного моделювання професійної компетентності старшокласників); *факторний аналіз* (для мінімізації кількості змінних, що вивчались у ході констатувального експерименту та концентрації інформації у формі невеликого масиву даних); *множинний регресійний аналіз (МРА)* (для

встановлення взаємозв'язку між залежною змінною (результатною) та кількома іншими змінними (вихідними) із метою встановлення найбільш прогностичних детермінант різного рівня соціальної фрустрованості старшокласників з усіх трьох вибірок) [5; 31].

У блоках емпіричної програми з визначення емпіричних референтів професійної безпеки студентів і працюючих фахівців у нормальних й особливих умовах (емоційно напружених), використано такі методи математичної статистики: *критерій нормальності Колмогорова-Смирнова* (для визначення міри відповідності отриманого емпіричного розподілу даних нормальному (теоретичному) розподілу з метою адекватного вибору подальших методів (параметричних або непараметричних) обробки результатів дослідження); *непараметричний критерій Краскелла-Уоллеса* (для встановлення міжгрупових відмінностей у рівнях прояву запропонованих діагностичних критеріях і детермінантах професійної безпеки особистості між емпіричними результатами, що отримані з трьох вибірок (із високим, середнім та низьким рівнями соціальної фрустрованості відповідно); *факторний аналіз* (для мінімізації кількості змінних і концентрації інформації у формі невеликого масиву даних); *множинний регресійний аналіз* (МРА) (для встановлення взаємозв'язків між залежною змінною (результатною) та кількома іншими змінними (вихідними) із метою встановлення найбільш прогностичних детермінант інтегрального показника як передумови формування базових засад професійної безпеки серед респондентів із різним рівнем соціальної фрустрованості.

Статистичну обробку даних здійснювали за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows версія 13.0.

Висновки до розділу 3

1. У розділі презентовано концепцію і організаційну процедуру дослідження безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. Зокрема, подано узагальнене розуміння професійної безпеки як сукупності поточного

стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати гідний рівень життя. Запропоновано концептуальну структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості, в основі якої закладені методологічні принципи і положення змісту суб'єктного, системного і синергетичного підходів (суб'єктний принцип визначає суб'єктні особливості, які виражені у суб'єктно-особистісних характеристиках; системний принцип – змістові особливості, які виражені у соціально-особистісних характеристиках; синергетичний принцип – якісні особливості, які є інтегративною ознакою професійної безпеки особистості. В структурі суб'єктно-особистісних характеристик виділено шість підструктур: *спрямованість особистості, проєкції життєвого шляху людини або її самосвідомість, здібності, темперамент і характер, психічні процеси і стани, досвід суб'єкта*. В структурі соціально-особистісних характеристик виділено три підструктури: сфера функціонування фахівця, вікові особливості особистості та умови праці. Уточнено та узагальнено аспекти вивчення професійної безпеки особистості як інтегративної синергетичної системи засобом контитуювання її субстрактної і параметричної складності та динамічній неоднорідності функціонування. Запропоновані для дослідження суб'єктно-особистісні та соціально-особистісні характеристики є яскраво вираженими функціональними засобами, які визначають якісні особливості особистості в інтегративних ознаках її професійної безпеки. Зазначено, що психічний стан професійної безпеки особистості виконує *регулятивну* функцію адаптації до професійної ситуації і середовища та функцію *інтеграції окремих психічних станів і утворення функціональних одиниць*.

2. Розкрито методологічні принципи емпіричного дослідження: *принцип системного підходу, принцип діяльнісного підходу, принцип особистісного підходу, принцип суб'єктного підходу, принцип наукової обґрунтованості, принцип об'єктивності, принцип динамічності (продовгованості, етапності), принцип активності*, які визначалися

задачами дослідження. Описано хронологію і склад вибірки дослідження, що відображено у розробці комплексної та системної програми проведення експерименту. Організація емпіричного дослідження професійної безпеки особистості включає в себе чотири етапи, послідовність реалізації яких відображає логіку наукового пошуку. Емпірична програма вміщує чотири блоки: 1 блок – присвячений експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах ранньої професіоналізації особистості; 2 блок – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки в умовах професійного навчання особистості; 3 блок – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки в умовах професійної реалізації особистості; 4 блок – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки в емоційно-напружених умовах професійної реалізації особистості. Відповідно вибірку дослідження склали учні випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів, студенти 4-х і 5-х курсів та лікарі і медичні працівники середньої ланки, які працюють у звичайних та особливих умовах. Також вибірку медичних працівників було диференційовано на чотири групи за двома критеріями – стаж і умови професійної діяльності. Описано характеристику психодіагностичного інструментарію, який використано у зазначених блоках емпіричної програми дослідження. Обґрунтовано використання різносторонніх методів матстатистики для аналізу та узагальнення психодіагностичних даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер ; [пер. с англ. А. Боковой]. – Москва : Академический проект, 2007. – 240 с. – (Серия «Психологические технологии»).
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 282 с.
3. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 104 с.

4. Бурлачук Л. Психодиагностика / Л. Бурлачук. – Санкт-Петербург : Питер, 2002. – 352 с.
5. Бююль А. SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей : [перевод с немецкого] / А. Бююль, П. Цёфель. – Санкт-Петербург : ДиаСофтЮП, 2005. – 608 с.
6. Вірна Ж. П. Емоційні інваріанти професійної невротизації лікарів / Ж. П. Вірна, К. І. Брагіна // Психологічне консультування і психотерапія / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2016. – Т. 1, № 5. – С. 82–90.
7. Вірна Ж. П. Професійний простір особистості: від ознак дисциплінарності до реальності суб'єктивного моделювання / Ж. П. Вірна // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Вип. 23. – С. 100–111.
8. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н. Е. Водопьянова, Е. С. Старченкова. – [2-е изд.]. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 336 с.
9. Выготский Л. С. Собрание сочинений. В 6 т. Т. 3. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский. – Москва : Педагогика, 1983. – 368 с.
10. Гинзбург М. Р. Сформированность личностной идентичности как показатель успешности социализации в старшем подростковом и юношеском возрастах / М. Р. Гинзбург // Мир психологии. – 1998. – № 1. – С. 21–26.
11. Диагностика здоровья : психологический практикум / под ред. проф. Г. С. Никифорова. – Санкт-Петербург : Речь, 2007. – 950 с.
12. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Е. П. Ермолаева // Психолог. журн. – 2001. – Т. 22, № 4. – С. 51–59.

13. Забродин Ю. М. Теоретические истоки и назначение репетуарных личностных методик / Ю. М. Забродин, В. И. Похилько ; предисл. к кн. : Франселла Ф., Банистер Д. Новый метод исследования личности. – Москва : Прогресс, 1987. – С. 5-26.
14. Карпов А. В. Психология менеджмента / А. В. Карпов. – Москва : Гардарика, 1999. – 584 с.
15. Климов Е. А. Человек как субъект труда и проблемы психологи / Е. А. Климов // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 5–14.
16. Кон И. С. Постоянство и изменчивость личности / И. С. Кон // Психолог. журн. – 1987. – № 4. – С. 126–137.
17. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – Москва : Просвещение, 1989. – 255 с.
18. Куликов Л. В. Психогигиена личности: вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики : учеб. пособие / Л. В. Куликов. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 464 с.
19. Лазорко О.В. Готовність до вікових змін фахівців стресогенних професій: адаптація, стагнація, акмереалізація / О.В. Лазорко. – Вісн. Черніг. нац. пед. ун-ту. Серія «Психологічні науки» – Вип. 128. – Чернігів, 2015. – С. 151-155.
20. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: адаптаційний вимір / О.В. Лазорко. – Психологічні перспективи. – Випуск 25. – Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – С. 130–141.
21. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: категоріально-методологічний статус феномену / О.В. Лазорко. – Психологія особистості : науковий журнал. – 2015. – № 1(6). – С. 139-149.
22. Лазорко О.В. Професійна безпека: детермінаційні ознаки соціальної стратифікації в період ранньої професіоналізації особистості / О.В. Лазорко // Актуальні проблеми теорії та практики психологічної допомоги. – Матеріали VII Харківських міжнародних психологічних читань, 25-26 листопада 2015 року. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 65-68.

23. Левитов Н. Д. Психология труда / Н. Д. Левитов. – Москва : Учпедгиз, 1963. – 340 с.
24. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебное пособие / А. Н. Леонтьев. – Москва : Смысл : Академия, 2004. – 346 с.
25. Ложкин Г. В. Психология здоровья человека / Г. В. Ложкин, О. В. Носкова, И. В. Толкунова ; [под ред. В. И. Носкова]. – Севастополь : Вебер, 2003. – 257 с.
26. Ломов В. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / В. Ф. Ломов ; отв. ред.: Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – Москва : Наука, 1984. – 444 с.
27. Максименко С. Д. Генеза буття особистості : монографія / С. Д. Максименко. – Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
28. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – Санкт-Петербург : Евразия, 1997. – 430 с.
29. Медведев В. И. Адаптация человека / В. И. Медведев. – Санкт-Петербург : Ин-т мозга человека РАН, 2003. – 584 с.
30. Минаков В. Ф. Труд и здоровье медицинских работников / В. Ф. Минаков, Г. И. Куценко, Е. И. Сошников. – Москва : Медицина, 1985. – 216 с.
31. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – Санкт-Петербург : Речь, 2004. – 392 с.
32. Осьодло В. І. Психологічний зміст поняття «професійна самореалізація» суб'єкта / В. І. Осьодло // Вісн. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди : зб. наук. праць. – Харків, 2010. – Вип. 35. – С. 200–211.
33. Охременко О. Р. Теоретичні підходи до аналізу професійної концептосфери / О. Р. Охременко // Вісн. Нац. акад. оборони України. – 2010. – № 2. – С. 119–123.
34. Павлов Е. Х. Охрана труда в здравоохранении / Е. Х. Павлов. – Москва : Книжный мир, 1998. – 624 с.

35. Практическая психодиагностика : методики и тесты / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 672 с.
36. Прохоров А. О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / А. О. Прохоров. – Москва : ПЕРСЭ, 2005. – 352 с.
37. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – Москва : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 256 с.
38. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства : учебное пособие : [для студентов высших учебных заведений] / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – Москва : Академия, 2007. – 480 с.
39. Решетников П.Е. Психолого-педагогические основы субъектного развития специалиста : пособие для переподготовки и повышения квалификации преподавателей высших и средних заведений / П.Е. Решетников. – Белгород : Белгородский юрид. ин-т., 2001. – 137 с.
40. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 713 с.
41. Санникова О. П. Феноменология личности // Избранные психологические труды / О. П. Санникова. – Одесса : СМІЛ, 2003. – 256 с.
42. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / пер. з англ. за наук. ред. В. Є. Хмелька. – Київ : Міжнар. Ін-т соціології : Києво-Могилян. акад., 2007. – 559 с.
43. Ташлыков В. В. Психология лечебного процесса / В. В. Ташлыков. – Москва : Медицина, 1984. – 192 с.
44. Тополов Є. В. Генеза професійної агресивності особистості : дис ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Є. В. Тополов. – Київ, 2012. – 461 с.
45. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности / Д. И. Фельдштейн. – Москва : Междунар. пед. акад., 1994. – 192 с.

46. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с.
47. Харди И. Врач, сестра, больной: психология работы с больными людьми / И. Харди ; [пер. с венгер. М. Алекса ; под ред. проф. М. В. Коркиной]. – 5-е изд. – Будапешт : Изд-во АН Венгрии, 1988. – 338 с.
48. Хьелл Л. Теории личности : Основные положения, исследования и применения / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Санкт-Петербург : Питер-Пресс, 1997. – 608 с. – (Серия «Мастера психологии»).
49. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності психолога / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології : наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – Київ, 1999. – Вип. 19. – С. 241–248.
50. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – Москва, 2004. – 600 с.
51. Юрьева Л. Н. Профессиональное выгорание у медицинских работников: формирование, профилактика, коррекция / Л. Н. Юрьева. – Киев : Сфера, 2004. – 272 с.
52. Ryff C. D. Psychological well-being. / C. D. Ryff // Encyclopedia of gerontology: age, aging, and the aged. – San Diego (USA), 1996. – P. 365–369.

РОЗДІЛ 4

ПРОФЕСІЙНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ: ЕКСПЛІКАЦІЯ ЕМПІРИЧНИХ РЕФЕРЕНТІВ

4.1. Суб'єктно-особистісні індикатори соціальної задоволеності / фрустрованості оптантів

Констатацію психодіагностичних даних у першому блоці емпіричної програми проводили відповідно до результатів диференціації досліджуваних за рівнем прояву в них соціальної фрустрованості, що визначали за допомогою однойменної методики Л. Васермана, яка попередньо пройшла процедуру модифікації з дотриманням усіх вимог, що ставляться до подібних процедур. Також підраховано середній індекс рівня соціальної фрустрованості для нашої вибірки.

Так, усіх досліджуваних учнів випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів (n=180) поділено на три групи: група 1 – старшокласники з високим рівнем соціальної фрустрованості (41,1 %); група 2 – старшокласники із середнім рівнем соціальної фрустрованості (35,5 %), група 3 – старшокласники із низьким показником рівня соціальної фрустрованості (23,3 % загальної вибірки).

Для подальшої математико-статистичної обробки отриманих емпіричних результатів застосовано однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) – метод, який дає змогу перевірити гіпотезу про те, що базовий діагностичний критерій, що вивчається (у нашому випадку – рівень соціальної фрустрованості), дійсно впливає на залежні змінні (середні значення, що відповідають різним градаціям фактора, відрізняються).

В однофакторному дисперсійному аналізі перевірка статистичної значущості відмінності між середніми значеннями декількох груп відбувається на основі вибірових дисперсій. Ця перевірка відбувається за

допомогою розбиття загальної дисперсії (варіації) на частини, одна з яких зумовлена випадковою помилкою (тобто внутрішньогруповою мінливістю), а друга пов'язана з відмінністю середніх значень. Математична модель однофакторного дисперсійного аналізу передбачає вивчення впливу незалежної змінної на залежну. Міжгрупова (факторна) складова частина мінливості детермінується відмінностями середніх значень під впливом заданого фактора (незалежної змінної, що виступає як кількісно вимірювана номінативна ознака, що має дві або більше градації). Внутрішньогруповий (випадковий) складник мінливості спричинений впливом неврахованих причин. Співвідношення факторного та випадкового компонентів мінливості є тим основним показником, що визначає статистичну значимість впливу рівня соціальної фрустрованості на основні психологічні (суб'єктно-особистісні) особливості старшокласників з усіх трьох груп. Результати обрахунку відображено в додатку А.

Аналіз статистично значущих відмінностей між трьома групами засвідчив їх відсутність за такими діагностичними критеріями, як «професійна спрямованість за реалістичним типом», «професійна спрямованість за артистичним типом», «позитивні вольові стани», «позитивні емоційні стани», «фактор Q4», «популярність серед ровесників у структурі Я-концепції», «зовнішня й фізична привабливість у структурі та Я-концепції», «екстра/інтроверсія». Тобто рівень соціальної фрустрованості не чинить визначального впливу на формування та специфіку прояву вказаних вище суб'єктно-особистісних характеристик старшокласників. Водночас більшість діагностичних шкал статистично-значуще диференціюють групи досліджуваних залежно від рівня соціальної фрустрованості на рівні від $p \leq 0,05$ до $p \leq 0,001$.

Зокрема, з'ясовано, що в групі з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості домінують такі типи особистостей, як «реалістичний» ($X_{\text{сер}}=8,21$) та «підприємницький» ($X_{\text{сер}}=8,21$); у групі із середнім рівнем – типи «соціальний» ($X_{\text{сер}}=10,3$) та «інтелектуальний» ($X_{\text{сер}}=9,06$); а в групі із

низьким рівнем соціальної фрустрованості – «соціальний» ($X_{сер}=11,2$) і «артистичний» ($X_{сер}=8,16$). Такі результати дуже інформативні, адже кожному рівню соціальної фрустрованості відповідає домінуюча тенденція прояву професійної спрямованості: чим вищий рівень соціальної задоволеності старшокласника, тим краще проявляється стійкий професійний вибір у майбутній соціономічній сфері діяльності.

Результати опрацювання середньогрупових даних за методикою вивчення психічних станів школярів А. Прохорова засвідчили міжгрупові відмінності, й особливо помітною є тенденція домінування позитивних психічних станів у групах із середнім і низьким рівнями соціальної фрустрованості та негативних психічних станів – у групі з високим рівнем соціальної фрустрованості (за винятком показника «негативні емоційні стани», який виявився вищим у групах із середнім і низьким рівнями соціальної фрустрованості).

Отримані дані підтверджені схожими результатами проведення методики «Індекс ставлення до здоров'я» (С. Дерябо, В. Ясвінін), зокрема найвищими виявилися показники за шкалами «емоційне ставлення до здоров'я», «пізнавальне ставлення до здоров'я», «практичне ставлення до здоров'я» й «шкала вчинків» у групах із низьким рівнем соціальної фрустрованості (інтегральний показник інтенсивності ставлення до здоров'я складає $X_{сер}=48,07$) і середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості (відповідно $X_{сер}=43,68$), на відміну від групи учнів із високим рівнем соціальної фрустрованості, де показник інтенсивності ставлення до здоров'я $X_{сер}=31,26$.

Особистісний профіль у досліджуваних групах визначали за допомогою особистісного опитувальника для старшокласників Р. Кетела, Р. Коана (HSPQ). Простежено найвищий прояв емоційності ($X_{сер}=8,00$), абстрактного мислення ($X_{сер}=8,00$) і сили «Зверх Я» ($X_{сер}=8,00$) у групі учнів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, що дає змогу схарактеризувати їх як відкритих, довірливих і природних у поведінці; їхнє

розвинуте абстрактне мислення сприяє високій нормативності, наполегливості та відповідальності. Вираженими характеристиками в особистісному профілі учнів із високим рівнем соціальної фрустрованості виявилися тривожність ($X_{\text{сер}}=8,12$) і самодостатність ($X_{\text{сер}}=8,66$), які, з одного боку, є ознакою частого переживання тривоги, почуття провини, невпевненості в собі, а з другого – яскравим проявом групової незалежності й самостійності прийняття рішень. Особистісний профіль учнів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості демонструє відсутність домінуючих особистісних характеристик, за винятком прояву м'якосердості ($X_{\text{сер}}=8,00$), що за ознаками вираженої чутливості та емпатійності зближує цих досліджуваних за особистісними ознаками з учнями з низьким рівнем соціальної фрустрованості.

Після аналізу результатів опитувальника дослідження тривожності в старших підлітків та юнаків (STPI) (в адаптації А. Андрєєвої) помічено цікавий факт високого рівня прояву показників «тривожності» ($X_{\text{сер}}=31,9$), «пізнавальної активності» ($X_{\text{сер}}=29,4$) і «негативних емоційних переживань» ($X_{\text{сер}}=26,8$) у групі із середнім рівнем соціальної фрустрованості, що фактично пояснює особливості прояву вираженої соціальної сміливості цього контингенту школярів, адже вони активні, діють переважно практично й логічно, відповідальні за свої дії та помилки, що часто може знаходити вихід у переживанні напруженості, незадоволеності та емоційній ригідності.

Комплекси професійних установок учнів, що досліджувалися за допомогою однойменної методики І. Кондакова, у групі з високим рівнем соціальної фрустрованості вміщують професійні установки «раціоналізму» ($X_{\text{сер}}=6,43$) та «залежності» ($X_{\text{сер}}=6,06$); у групі із середнім рівнем – установки «залежності» ($X_{\text{сер}}=6,06$); а в групі з низьким рівнем соціальної фрустрованості – установки «оптимізму» ($X_{\text{сер}}=6,00$) й «завищеної самооцінки» ($X_{\text{сер}}=5,92$). Загалом такий погруповий розподіл професійних установок старшокласників підтверджує залежну (унікаючу) тенденцію поведінки від думки інших людей у групі з високим рівнем соціальної

фрустрованості на відміну від оптимістичної, упевненої та самостійної поведінки учнів із низьким рівнем соціальної фрустрованості.

Подальша діагностична робота стосувалась об'єктивного підтвердження відмінностей у показниках соціальної компетентності старшокласників, яке отримано під час опрацювання однойменної методики А. Прихожан. Зокрема, унаслідок обробки результатів з'ясовано, що в усіх діагностованих групах виявлено рівень соціальної компетентності в межах соціально-психологічного нормативу, хоча між середньогруповими показниками зафіксовано відмінності в змісті прояву, як-от: за шкалою компетентності в спілкуванні ($X_{сер}=0,53$), шкалою організованості й довільності ($X_{сер}=0,41$) та шкалою інтересу до соціального життя ($X_{сер}=0,41$) в групі з низьким рівнем соціальної фрустрованості, відзначено значно вищі результати сформованості соціальної компетентності в цілому в цих досліджуваних.

Фіксація середньогрупових показників за шкалами методики дослідження дитячої Я-концепції (Е. Пірс, Д. Харріс) продемонструвала суттєві відмінності в прояві таких характеристик у групі з низьким рівнем соціальної фрустрованості, як «упевненість у собі» ($X_{сер}=11,3$), «інтелект» ($X_{сер}=7,69$), «поведінка» ($X_{сер}=7,52$) та «щастя й задоволеність» ($X_{сер}=7,23$); і характеристики «тривожності» ($X_{сер}=7,75$) в школярів із високим рівнем соціальної фрустрованості. Загалом така полярність демонструє психологічний факт наявності в учнів із низьким рівнем соціальної фрустрованості всіх ознак упевненості й реалістичності ставлення до власної поведінки та переживання відчуття задоволеності від життя.

Наступним етапом аналізу отриманих емпіричних результатів стало визначення статистично-достовірних кореляцій між показником рівня соціальної фрустрованості й діагностичними критеріями, що визначають суб'єктно-особистісні особливості прояву професійної безпеки старшокласників. Кореляційний аналіз спрямований на перевірку гіпотези

про зв'язок між визначеними змінними з використанням коефіцієнта кореляції r-Пірсона. Результати обрахунків відображено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Результати кореляційного аналізу між показниками суб'єктно-особистісних характеристик і рівня соціальної фрустрованості старшокласників

Діагностичний критерій	Рівень соціальної фрустрованості		
	1 (високий)	2 (середній)	3 (низький)
1	2	3	4
Упевненість у собі		-.208*	
Емоційне ставлення до здоров'я			
Занижена-завищена самооцінка	-.219*		
Імпульсивність-раціоналізм	-.365**		
Негативні вольові стани			-.209*
Негативні інтелектуальні стани	.312**	-.254*	
Негативні стани спілкування	.258*		
Незалежність-залежність	.391***		
Пізнавальне ставлення до здоров'я		.210*	
Позитивні інтелектуальні стани			.395***
Позитивні мотиваційні стани		.252**	.273**
Позитивні психофізіологічні стани	.306**		.209*
Позитивні стани спілкування			.197*
Професійна спрямованість за конвенційним типом		-.336***	
Професійна спрямованість за підприємницьким типом	.266*		
Професійна спрямованість за соціальним типом	-.262*		.251**
Реалізм-оптимізм	-.021*		
Рішучість-нерішучість	-.296*		
Розвиток спілкування	-.259*		
Самостійність	-.360**	.325***	
Ставлення до своїх обов'язків		-.264**	
Тривожність		-.285**	-.301***

Закінчення Таблиці 4.1

Фактор А			.271**
Фактор С	.292*		
Фактор Е	.313**	-.279**	
Фактор F	-.272*	.285**	.190*
Фактор О	.296*		
Фактор Q2			-.198*
Інтелект (у я-концепції)			-.237**
Поведінка (у я-концепції)	-.269*		
Стан сім'ї (у я-концепції)		.228*	
Тривожність (у я-концепції)	.338**		-.252**

Примітка. * $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; нулі та коми опущені.

Результати кореляційного аналізу чітко окреслили комплекс суб'єктно-особистісних характеристик учнів із високим рівнем соціальної фрустрованості, серед яких на загальному фоні позитивного психофізіологічного стану знаходимо переживання негативних інтелектуальних станів і станів спілкування, залежності, тривожності, заниженої самооцінки, імпульсивності, слабкої комунікабельності, емоційної нестійкості («слабкість Я»), залежності (конформності) і невпевненості в собі (вразливості). За професійною спрямованістю ці учні надають перевагу підприємницькому типу, характеристики якого описують прояв енергійності, ентузіазму, імпульсивності, домінантності й прагнення реалізовувати любов до пригод. Їх внутрішньо виражений «юнацький максималізм», почуття обраності та відчуття того, що майже всі проблеми можуть бути успішно розв'язані, знаходить нерішучі (не впевнені) поведінкові тенденції в реальному житті.

Загалом виявлені взаємозв'язки характеризують старшокласників цієї групи як нерішучих і песимістично спрямованих у професійному виборі, які в цілому складають загальний психологічний портрет «інтелектуального відчуження».

У групі старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості віднаходимо полярні суб'єктно-особистісні характеристики, які виражаються

в домінуючих позитивних інтелектуальних, мотиваційних, психофізіологічних станах та станах спілкування. Їх комунікабельність, готовність до співпраці, уважність до людей, довірливість межують із розвиненим самоаналізом, розсудливістю, незалежністю й водночас оптимістичністю сприйняття дійсності. За професійною спрямованістю ці школярі надають перевагу соціальному типу, характеристики якого описують прояв гуманності та справедливості, які неможливі без розвиненого вміння спілкуватися, емпатійності, емоційної стійкості.

Виявлені взаємозв'язки характеризують старшокласників цієї групи як демонстративних й оптимістично спрямованих у професійному виборі, які в загальному вигляді складають загальний психологічний портрет *«емансипованої самостійності»*.

Старшокласники із середнім рівнем соціальної фрустрованості зайняли проміжну позицію у вияві суб'єктно-особистісних характеристик. Так, в учнів цієї групи на загальному фоні позитивних мотиваційних станів спостерігаємо самостійність, розсудливість, ініціативність, урівноваженість, емоційну стійкість, самовпевненість, їх розвинуте пізнавальне ставлення до власного здоров'я, що підкреслює їхню відповідальність і цілеспрямованість; задоволеність своїм становищем у сім'ї та відповідальне ставлення до своїх обов'язків, підкреслює сформованість соціальної компетентності, що складає зону розвитку оптимальних умов професійно безпечного стану особистості, який забезпечить захист її професійних інтересів у реальному та майбутньому часі старшокласників. Зазначені особливості дають змогу визначити психологічний портрет цих учнів як *«раціональну відповідальність»*.

Результати кореляційного аналізу дають нам змогу перейти до факторизації отриманих результатів із метою виокремлення узагальнених комплексів характеристик, що впливають на розвиток оптимальних умов професійно безпечного стану старшокласників, використавши під час його проведення лише ті показники, які статистично-значуще корелюють із рівнем

соціальної фрустрованості.

4.2. Факторна модель стану професійної безпеки особистості в період вибору професії

Саме завдяки факторному аналізу даних зменшується розмірність початкового простору корелюючих між собою ознак та забезпечується більш економна їх репрезентація при мінімальних втратах вихідної інформації. Результатом факторного аналізу є перехід від певної множини вихідних змінних до меншої кількості нових змінних, що формують так звані фактори, які інтерпретуються дослідником як детермінанти спільної мінливості масиву вихідних змінних.

Факторизація матриці психологічних шкал, установлених у результаті констатувального експерименту, відбувалася за допомогою методу головних компонент (Principal Components) із їх наступним варімакс-обертанням (Varimax). Для визначення кількості факторів ми використовували критерій відсіювання Р. Кетелла (scree-test), що передбачає побудову графіка власних значень кожного фактора. Правомірність застосування методу факторного аналізу до масиву накопичених нами емпіричних даних також перевіряли за допомогою критерію Кайзера-Мейєра-Олкіна: значення кореляції між фактором і змінними, що входять у його структуру, менше 0,5 під час аналізу результатів факторизації не бралися до уваги. Факторну структуру суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості подано в табл. 4.2.

За результатами факторного аналізу установлено сім основних компонентів, що визначають суб'єктно-особистісні характеристики професійної безпеки старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості.

Таблиця 4.2

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки учнів із низьким рівнем соціальної фрустрованості

Діагностична шкала	Компонента						
	1	2	3	4	5	6	7
Поведінка	.834						
Позитивні психофізіологічні стани	.614						
Тривожність	-.556						
Професійна спрямованість за підприємницьким типом		-.686					
Реалізм-оптимізм		.659					
Самостійність		.630					
Фактор Е (конформність – домінантність)		-.593					
Незалежність-залежність			.753				
Професійна спрямованість за соціальним типом			-.730				
Рішучість-нерішучість				-.790			
Фактор О (упевненість – тривожність)				.563			
Занижена-завищена самооцінка				.517			
Негативні інтелектуальні стани					.853		
Фактор С (слабкість «Я» – сила «Я»)						-.736	
Фактор F (стриманність – експресивність)						.647	
Розвиток спілкування							.812
Негативні стани спілкування							-.774

Конкретизовані фактори описують близько 70 % дисперсії масиву даних, що свідчить про високу достовірність результатів, отриманих застосуванням факторного підходу до визначених змінних. Виділення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень після процедури VARIMAX-обертання (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Власні значення визначених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	2,196	12,916	12,916
2	1,993	11,726	24,641
3	1,637	9,627	34,269
4	1,613	9,490	43,759
5	1,494	8,787	52,546
6	1,455	8,560	61,106
7	1,429	8,409	69,515

Перший фактор – *«Позитивна поведінка»* (13 % дисперсії) – уміщує ознаки правильності й адекватності поведінки старшокласників. Їх упевненість у собі засвідчує відповідальне ставлення до своїх можливостей; виражений прояв позитивних психофізіологічних станів блокує тривожність, а отже, засвідчує позитивне відчуття задоволеністю реальним життям.

Другий фактор – *«Реальний ентузіазм»*, – пояснює 11,7 % дисперсії ознак, визначається такими характеристиками, як відсутність прагнення до лідерства, визнання та особистого статусу в майбутній професійній реалізації; ці старшокласники виокремлюють сферу реальної реалізованості завдяки сформованій уважності, доброзичливості, умінню приймати самостійні рішення; ознаки підлеглості проявляються в поступливості, невпевненості, безініціативності та сором'язливості.

Третій фактор – *«Незалежність»*, – пояснює 9,6 % дисперсії ознак, відображає характеристики незалежності, що проявляється в самодостатності, самовпевненості та практичності досліджуваних цієї групи; їхня інтелектуальна прямолінійність блокує соціальні вміння у сфері професійної реалізації.

Четвертий фактор – *«Рішучість»* – пояснює 9,4 % дисперсії ознак й об'єднує риси самостійності, уміння оперативно приймати рішення,

упевненості в собі, віри у свої сили й здібності, вираженого почуття власної гідності та практичності думок і конкретних дій.

П'ятий фактор – «Інтелектуальний нігілізм» (8,7 % дисперсії) – визначається домінуючим фоном негативних інтелектуальних станів, які сприяють прояві категоричності та консерватизму мислення й критичної оцінки реальності.

Шостий фактор – «Експресивність» (8,5 % дисперсії) – об'єднав такі особистісно-поведінкові ознаки, як життєрадісність, енергійність та імпульсивність, які часто супроводжуються невмінням керувати емоціями, а жестикуляція й міміка неприховано супроводжує поганий настрій і негативні емоції.

Сьомий фактор – «Комунікабельність» (8,4 % дисперсії) – має найсильніший зв'язок із такими психологічними характеристиками, як уміння; значний запас комунікативних умінь визначає загальний позитивний фон самопочуття.

Подальше застосування факторного аналізу щодо даних, отриманих у ході констатувального експерименту, мало на меті встановити суб'єктно-особистісні характеристики професійної безпеки старшокласників із середнім рівнем соціальної фрустрованості (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки учнів із середнім рівнем соціальної фрустрованості

Діагностична шкала	Компонента				
	1	2	3	4	5
Ставлення до своїх обов'язків	.859				
Упевненість у собі	.826				
Фактор Е (підлеглисть – домінування)		.797			
Пізнавальне ставлення до здоров'я		-.552			
Самостійність			.790		
Емоційне ставлення до здоров'я			-.603		
Тривожність			-.515		
Стан сім'ї				-.810	

Закінчення Таблиці 4.4

Професійна спрямованість за конвенційним типом				.717	
Фактор F (стриманість експресивність)	–				.796
Негативні інтелектуальні стани					.634

За результатами факторизації масиву даних виокремлено п'ять факторів, що демонструють суб'єктно-особистісні характеристики професійної безпеки старшокласників із діагностованим середнім (невизначеним) рівнем соціальної фрустрованості. Визначені фактори описують понад 67 % дисперсії масиву даних, що свідчить про доволі високу достовірність результатів, отриманих застосуванням факторного підходу до визначених змінних.

Виокремлення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень після процедури VARIMAX-обертання (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	1,641	14,918	14,918
2	1,629	14,806	29,724
3	1,517	13,794	43,518
4	1,375	12,499	56,017
5	1,218	11,070	67,087

Визначені фактори описують понад 67 % дисперсії масиву даних. Зокрема, перший – «Відповідальність» (15% дисперсії) – уміщує характеристики старшокласника як добросовісної, тактовної, виконавчої та відповідальної й упевненої в собі людини; сформована цілеспрямованість проявляється в соціальній активності, прагненні до погодження проблемних питань, дотриманні моральних й етичних норм та особистісному самоствердженні.

До другого фактора – «Домінування» (14,8 % дисперсії) – увійшли такі ознаки, як розвинене почуття власності, непоступливість, самовпевненість і самодостатність, що відображається в їхньому зневажливому ставленні до власного здоров'я через відсутність пізнавальної активності в пошуку інформації з проблем здоров'я.

Третій фактор – «Самостійність» (13,7 % дисперсії) – узагальнює основні ознаки соціальної компетентності старшокласника, що характеризує особистісну вимогливість до себе та до інших людей, а також сформованих умінь умотивованої впевненості, яка реалізовується щодо довкілля й самого себе та сприяє здійсненню реалізованості суб'єкта.

Четвертий фактор – «Конвенційний тип» (12,4 % дисперсії) – супроводжує виражений конвенційний тип професійного спрямування цих старшокласників ознаками консерватизму, залежності від думки інших людей, покірливості й відсутності вербальної культури, що засвідчує несформований блок Я-концепції у сфері задоволеності становищем цих старшокласників у сім'ї.

П'ятий фактор – «Стриманість» (11 % дисперсії) – характеризується через сформовану обережність, відчуженість, критичність і навіть непоступливість, а також такі ознаки цілеспрямованої поведінки, де проявляються емоційна стресостійкість, наполегливість, відповідальність і виражена ділова цілеспрямованість та впевненість щодо власних дій і вчинків.

Факторну структуру вимірюваних показників суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки старшокласників із високим рівнем соціальної фрустрованості відображено в табл. 4.6.

Отже, за результатами факторного аналізу суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки старшокласників із високим рівнем соціальної фрустрованості утворено сім факторів, які описують понад 76 % дисперсії масиву даних, що свідчить про високу достовірність результатів, отриманих застосуванням факторного підходу до визначених змінних.

Таблиця 4.6

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки учнів із високим рівнем соціальної фрустрованості

Діагностична шкала	Компонента						
	1	2	3	4	5	6	7
Позитивні стани спілкування	.834						
Позитивні мотиваційні стани	.769						
Позитивні психофізіологічні стани	.764						
Фактор Q2 (конформізм – нонконформізм)		.818					
Позитивні інтелектуальні стани		.694					
Тривожність			-.732				
Фактор А (замкнутість–комунікабельність)			.709				
Тривожність				.878			
Негативні вольові стани					.841		
Професійна спрямованість за соціальним типом					.610		
Фактор F (стриманість – експресивність)						.924	
Інтелект							.940

Виокремлення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень після процедури VARIMAX-обертання (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	1,962	16,348	16,348
2	1,413	11,771	28,120
3	1,322	11,017	39,137
4	1,261	10,511	49,647
5	1,128	9,402	59,049
6	1,077	8,972	68,022
7	1,043	8,694	76,715

Ці фактори описують понад 76 % дисперсії масиву даних, що свідчить про високу достовірність результатів. Перший фактор – *«Емоційний комфорт»* (16,3 % дисперсії) – увібрав у себе ознаки відкритості вираження почуттів та емоцій старшокласників, адже їхньою головною ознакою є прагнення бути соціально корисним і безкорисливо допомагати всім людям; їхня мотиваційна збалансованість відображає стійке домінування позитивної мотивації та спілкування, що проявляється в поведінковій виваженості й уважності.

Другий фактор – *«Конформність»* – пояснює 11,7 % дисперсії ознак, окреслює ознаки поступливості й бажання старшокласників підкорятися іншим людям; при цьому рівень інтелекту допомагає бути зібраними та максимально проявляти емоційну організованість мислення, відвертість і природність думок.

Третій фактор – *«Обережність»* (11 % дисперсії) – за своїм психологічним змістом інтегрує ознаки недовірливості, скептичності й агресивної прямолінійності старшокласників цієї групи.

Четвертий фактор – *«Тривожність»* (10,5 % дисперсії) – оформлений однойменним показником і підтверджує блокування в цих старшокласників упевненості, урівноваженості та емоційної стійкості.

П'ятий фактор – *«Соціальний тип»* (близько 9 % дисперсії) – відзначається вираженою професійною спрямованістю із використанням соціальних умінь у спілкуванні та налагодженні контактів, що виражається в активності, гуманності, емпатійності цих старшокласників; на фоні підвищеного емоційного реагування заявляють про себе негативні вольові стани.

Шостий фактор – *«Експресивність»* (8,9 % дисперсії) – характеризується вираженою емоційною динамічністю цих досліджуваних; їхня відвертість у відносинах, оптимізм і бадьорість духу легко трансформуються у відносини з іншими людьми.

Щодо сьомого фактора – *«Інтелектуальний розвиток»* (8,6 %

дисперсії) – то він складається з однойменного показника, який засвідчує високий інтелектуальний статус досліджуваних.

Психологічний зміст виокремлених факторів у групі старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості показує, що загальний прояв професійної компетентності цих досліджуваних локалізований у вираженій характеристиці *«емансипованої самостійності»*, де на фоні позитивного сприйняття дійсності й реальної самооцінки власних можливостей можна відзначити своєрідну демонстративність та оптимістичну спрямованість у професійному виборі. До того ж за типом професійного спрямування домінуючу позицію займає «соціальний» та «артистичний» типи.

Старшокласники із середнім рівнем соціальної фрустрованості демонструють зосередженість психологічних факторів у сфері соціальної відповідальності й самостійності. Тому їх загальний психологічний портрет можна характеризувати через домінуючі ознаки *«раціональної відповідальності»*: їх відкрита домінуюча позиція в оцінках навколишнього світу сприяє переживанню неперевіреності та надмірного прагнення до успіху й схвалення, що можна розцінювати як закономірність у цьому віковому періоді та етапі професійного становлення. У професійному спрямуванні домінуючу позицію займають «соціальний» і «інтелектуальний» типи.

Психологічний зміст факторного навантаження в групі старшокласників із високим рівнем соціальної фрустрованості декларує ознаки експресивності, що виявляється в таких показниках, як скептичність, інтелектуальна обґрунтованість у прийнятті рішення й обережність, а високі показники емоційного комфорту є стимулом для ефективної професійної реалізації в майбутньому. Виявлені ознаки характеризують старшокласників цієї групи як тривожних і песимістично спрямованих у професійному виборі, що в загальному вигляді складає загальний психологічний портрет «інтелектуального відчуження». Серед типів професійного спрямування домінуючу позицію займають «реалістичний» і «підприємницький» типи.

Загалом, виходячи з опису психологічного змісту професійних компетентностей у межах рівня прояву соціальної фрустрованості старшокласника, можна зробити висновок, що позитивно орієнтований фон професійних резервів старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості складає зону розвитку оптимальних умов професійно безпечного стану особистості, який сприятиме захисту її професійних інтересів у реальному й майбутньому часі старшокласників. Також досить інформативними виявилися результати взаємозв'язку рівня соціальної фрустрованості та прояву професійної спрямованості: чим вищий рівень соціальної задоволеності старшокласника, тим краще проявляється стійкий професійний вибір у майбутній соціономічній сфері діяльності.

4.3. Прогностичні детермінанти професійної безпеки особистості в період вибору професії

Наступним кроком у вивченні суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки старшокласників із різним рівнем соціальної фрустрованості стало застосування *методу множинного регресійного аналізу*, мета якого – визначення найбільш суттєвих прогностичних детермінант високого й низького рівнів соціальної фрустрованості старшокласників.

Найчастіше цей метод аналізу використовують для вивчення можливості передбачення певного результату за кількома попередньо вимірюваними характеристиками (у нашому випадку – факторними комплексами). При цьому передбачено, що зв'язок між однією залежною змінною (Y) і кількома незалежними змінними (X) можливо виразити лінійним рівнянням:

$$Y = b + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_px_p + e, \quad (4.1)$$

де Y – залежна змінна; $x_1, \dots, x_p$ – незалежні змінні; $b, b_1, \dots, b_p$ – параметри моделі; e – помилка передбачення. Крім передбачення й

визначення його точності, множинний регресійний аналіз також дає змогу визначити і те, які діагностичні показники (незалежні змінні) найбільш істотні для передбачення досліджуваного явища, а якими змінними можна знехтувати, виключивши їх з аналізу.

Власне метою множинного регресійного аналізу в цьому дослідженні було визначення найбільш прогностичних детермінант прояву високого або низького рівнів соціальної фрустрованості під час професійного самовизначення. Для цього весь масив факторних оцінок, попередньо виокремлений у ході факторизації масиву емпіричних даних для кожної з груп, піддано регресійному аналізу за допомогою зворотного покрокового методу (Backward).

У результаті застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 62 % дисперсії залежної змінної («рівень соціальної фрустрованості») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,791), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.8; додаток Б, табл. Б1, Б2).

Таблиця 4.8

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка	Бета		
5	(Константа)	1,373	.059		23,108	.000***
	Фактор 3	.308	.028	.592	1.958	.000***
	Фактор 6	-.105	.040	-.133	-2,639	.009**
	Фактор 7	.108	.026	.227	4,205	.000***

Примітка. а – залежна змінна «рівень соціальної фрустрованості»;

рівень достовірності: ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

У групі старшокласників із низьким рівнем соціальної фрустрованості регресійним аналізом виключено низку факторів, регресійні коефіцієнти яких виявилися статистично незначущими: фактор 4 – «рішучість», фактор 5 – «інтелектуальний нігілізм», фактор 1 – «позитивна поведінка», фактор 2 – «реальний інтузіазм». Ці фактори (з уключеними в них компонентами), звісно, можуть певним чином характеризувати специфіку виникнення соціальної фрустрованості під час професійного самовизначення старшокласників, проте вони не є основоположними під час прогнозування передумов того чи іншого рівня фрустрованості.

Основними показниками, що детермінують низький рівень прояву соціальної фрустрованості старшокласників у період професійного самовизначення, є факторні комплекси, уміщені в табл. 4.8. Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити висновки щодо вкладу кожного з них в остаточну модель множинної регресії. Так, найбільший внесок у дисперсію залежної змінної («рівень соціальної фрустрованості»), здійснили:

- фактор 3 – «незалежність» (0,592);
- фактор 7 – «комунікабельність» (0,227).

Психологічний зміст виокремлених факторів ще раз переконливо підтверджує, що виражені суб'єктно-особистісні ознаки незалежності й розвинутої комунікабельності цих старшокласників складають зону розвитку оптимальних умов професійно безпечного стану особистості, який забезпечить захист її професійних інтересів у реальному та майбутньому часі старшокласників засобом сформованої здатності взаємодії з іншими людьми, розвинутого почуття міри у відносинах і взаємодії з людьми; уміння бути тактовним та чутливим до настрою оточуючих. Наголошуючи на сформованій незалежності від зовнішніх впливів, яке виражається в почутті власної гідності, відповідальності й практичності думок і конкретних дій, можна з усією впевненістю стверджувати, що саме виявлена суб'єктно-особистісна характеристика незалежності в цих учнів є визначальним

критерієм формування їхньої соціальної зрілості, яка в дорослому житті окреслить межу соціально-професійної активності та організованості особистості.

Множинний регресійний аналіз, проведений на основі факторних оцінок у групі старшокласників із високим рівнем соціальної фрустрованості, дав змогу отримати модель множинної регресії, яка пояснює 74 % дисперсії залежної змінної, а коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі дорівнює 0,575 (табл. 4.9; додаток В, табл. В 1, В 2).

У групі старшокласників із високим рівнем соціальної фрустрованості, регресійним аналізом виключено низку факторів, регресійні коефіцієнти яких виявилися статистично незначущими: фактор 5 – «соціальний тип», фактор 6 – «експерсивність».

Основними детермінантами формування високого рівня соціальної фрустрованості в старшокласників є факторні комплекси, що названі в табл. 9.

Таблиця 4.9

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки старшокласників із високим рівнем соціальної фрустрованості

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.	
	В	стд. помилка	Бета			
3	(Константа)	2,657	.052		51,190	.000**
	Фактор 1	-.066	.039	-.099	-1,712	.089
	Фактор 2	.162	.049	.175	3,333	.001**
	Фактор 3	.300	.034	.490	8,922	.000**
	Фактор 4	.120	.039	.182	3,088	.002**
	Фактор 7	-.131	.035	-.193	-3,694	.000**

Примітка. а – залежна змінна «рівень соціальної фрустрованості»;
рівень достовірності: ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають підставу зробити висновки щодо вкладу кожного з них в остаточну модель множинної регресії. Так, найбільший внесок у дисперсію залежної змінної («рівень соціальної фрустрованості») зробили:

- фактор 3 – «обережність» (0,490);
- фактор 7 – «інтелектуальний розвиток» (у я-концепції) (0,193);
- фактор 4 – «тривожність» (0,182).

Психологічний зміст виокремлених факторів зосереджено в таких ознаках, як недовірливість, скептичність, агресивна прямолінійність досліджуваних учнів; високий рівень розвитку інтелекту сприяє загальному розвитку допитливості, проникливості й зібраності, але фрустраційні ознаки тривожності роблять їх невпевненими та збентеженими і, як результат, переживання стану безвиході, самозвинувачення, беззахисності, відчаю й розгубленості. Зазначена полярність у суб'єктно-особистісних характеристиках цих учнів дає всі підстави для того, щоб ураховувати такі фрустраційні переживання в межах вибору професії.

Проміжну позицію між низьким і високим рівнями соціальної фрустрованості займає середній (невизначений) рівень, який є перехідною ланкою з однієї полярної позиції в іншу. І саме тому психологічний зміст суб'єктно-особистісних характеристик цих старшокласників є цінним для простеження загальних закономірностей можливих трансформацій. Множинний регресійний аналіз, який ґрунтувався на оцінках факторного аналізу суб'єктно-психологічних характеристик професійної безпеки старшокласників із середнім рівнем соціальної фрустрованості, дав змогу отримати модель множинної регресії, яка пояснює 87 % дисперсії залежної змінної, а коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі дорівнює 0,795 (табл. 4.10; додаток Д, табл. Д 1, Д 2).

У групі старшокласників із середнім рівнем соціальної фрустрованості, регресійним аналізом виключено фактор 4 «конвенційність», регресійний коефіцієнт якого виявився статистично незначущим. А найбільший внесок у

дисперсію залежної змінної («рівень соціальної фрустрованості»), здійснили:

- фактор 1 «відповідальність» (-0,521);
- фактор 2 «домінування» (0,490);
- фактор 3 «самостійність» (0,148);
- фактор 5 «стриманість» (0,137).

Таблиця 4.10

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки старшокласників із високим рівнем соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилк	Бета		
1	(Константа)	2,515	0,081		31,210	.000**
	Фактор 1	-0,608	0,076	-0,521	-8,035	.000**
	Фактор 2	0,106	0,075	0,490	3,419	.005**
	Фактор 3	0,177	0,078	0,148	2,263	.025*
	Фактор 4	-0,060	0,087	-0,042	-0,681	.497
	Фактор 5	0,088	0,082	0,137	2,068	.028*

Примітка. а – залежна змінна «рівень соціальної фрустрованості»;

рівень достовірності: ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Психологічний зміст прогностичних детермінант професійної безпеки старшокласників із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості визначається загальним фоном розвиненої соціальної компетентності як потужного фактора самоактуалізації, що стимулює самореалізацію особистості через здатність особистості ефективно взаємодіяти з іншими людьми, брати відповідальність за прийняття рішень та проявляти владність і вимогливість, керуючись здоровим егоїзмом та почуттям власної гідності. Продемонстрована відповідальність та прагнення до самовдосконалення, що проявляється в розвинутій самооцінці власних можливостей і самостійності.

У межах цього дослідження логічний розгляд взаємозв'язку соціальної компетентності з професійною, в основу якої покладено досвід та знання

особистості, її вміння ефективно виконувати завдання, які належать до сфери її професійної діяльності. Більше того, становлення соціальної компетентності особистості неможливо поза формуванням її як фахівця-професіонала, де основою розвитку соціальної компетентності є теорія й практика безперервної освіти, які визначають зміст формування соціальної компетентності залежно від формування професійної компетентності та роблять соціальну компетентність складовою частиною професійної.

Вікова група старшого шкільного віку має свої зобов'язання, що відповідають нормам соціальної компетентності. Для старшого шкільного віку це, передусім, успішне професійне самовизначення, яке визначає успішність життєвого шляху особистості в комплексі суб'єктно-особистісних характеристик задоволеності життям, що впливають на усвідомлення себе успішним / неуспішним, щасливим / нещасливим тощо.

Тому в проведеному дослідженні нами доведено, що рівень соціальної фрустрованості старшокласника є тим базовим фоном перспективи успішної професіоналізації в майбутньому. Також запропоноване теоретичне обґрунтування професійної безпеки старшокласника в проспективній реальності моделювання та представлення емпіричного матеріалу щодо експлікації психологічних резервів професійної безпеки особистості в період вибору нею професії дає підставу стверджувати, що професійна безпека особистості як сукупність умов існування суб'єкта майбутньої професійної діяльності та як психологічний стан, що забезпечує захист професійних інтересів людини, є продуктом її реального особистісно-професійного життя, який піддається дослідженню на будь-якому етапі онтологічного розвитку.

4.4. Суб'єктивно-особистісні індикатори соціальної задоволеності / фрустрованості студентів

Констатацію психодіагностичних даних у другому блоці емпіричної програми проводили відповідно до результатів диференціації досліджуваних

студентів за рівнем прояву в них соціальної фрустрованості, який визначали за допомогою однойменної методики Л. Васермана.

Так, усіх досліджуваних студентів ($n=230$) поділено на три групи: 1 – студенти з високим рівнем соціальної фрустрованості (27,8 %); група 2 – студенти із середнім рівнем соціальної фрустрованості (39,1 %), 3 – студенти із низьким показником рівня соціальної фрустрованості (33,1 % загальної вибірки).

Передусім, для коректного застосування методів математично-статистичного аналізу емпіричних даних потрібне попереднє визначення типу їх розподілу. Для цього застосовано Z -критерій нормальності Колмогорова-Смирнова, результати обрахунку якого подано в додатку Е.

Отримані результати засвідчили, що значення $Asymp. Sig Z$ -критерію (імовірність того, що розподіл відповідає нормальному) майже для всіх діагностичних критеріїв (понад 88 % шкал) менше або рівне $p \leq 0,05$, тобто розподіл істотно відрізняється від нормального. Варто зазначити, що основною причиною відхилення результатів констатувальної діагностики від нормального розподілу є особливості процедури вимірювання: шкала (шкали), що використовується, володіє нерівномірною чутливістю до характеристики, що вимірюється в різних частинах діапазону її мінливості. Окрім того, суворі відповідність даних емпіричного дослідження нормальному розподілу потрібна здебільшого під час розробки нової вимірювальної процедури або тестової шкали.

У цьому випадку такий тип розподілу даних указує на те, що за подальшої обробки емпіричних матеріалів (зокрема порівняння вибірок студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості за визначеними суб'єктно-особистісними характеристиками) потрібно застосовувати непараметричні методи математичної статистики. Тому для перевірки гіпотези про відмінність між трьома групами студентів, диференційованих за рівнем соціальної фрустрації, використано непараметричний критерій Н-Краскала-Уоллеса. Це непараметричний аналог однофакторного

дисперсійного аналізу для незалежних вибірок, призначений для перевірки гіпотези про відмінності у вираженні певної ознаки (або ознак) одночасно між трьома й більше вибірками ($k > 2$). Основна ідея критерію Н-Краскала-Уоллеса ґрунтується на представленні всіх значень вибірок, що порівнюються, у вигляді однієї загальної послідовності впорядкованих (прорангованих) значень із подальшим обрахунком середнього рангу для кожної вибірки. Чим менше збігів між ранговими показниками, тим більше відрізняються вибірки (без конкретизації на пряму відмінностей).

Емпіричне значення критерію Н обчислюють за формулою:

$$H_{\text{емп}} = \frac{12}{N(N+1)} \cdot \sum_j \frac{T_j^2}{n_j} - 3(N+1) \quad (4.2)$$

де N – загальна кількість досліджуваних ($N=264$), T_j – сума рангів у j -му рядку, n_j – кількість досліджуваних у j -й групі. Базовими статистичними показниками достовірності обрахунків для цього критерію є емпіричне значення показника χ^2 , число ступенів свободи та p -рівень значущості отриманих даних.

Результати застосування непараметричного критерію Н-Краскала-Уоллеса для всіх трьох груп студентів подано в додатку Ж.

Проаналізуємо відмінності між групами студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості. Отримані результати свідчать, що рангові показники діагностичних критеріїв, за результатами тестування, студентів з усіх трьох груп відрізняються між собою, що демонструє диференціацію уявлень про професійну безпеку особистості залежно від рівня соціальної фрустрованості. Зокрема, статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,001$ виявлено між 85 % діагностичних шкал, на рівні $p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$ – між 3,5 % шкал.

Так за методикою «Індекс життєвої задоволеності» (адаптація Н. Паніної) зафіксовано середній рівень інтегрального показника задоволеності життям у групі студентів із високим рівнем соціальної фрустрованості ($X_{\text{сер}}=24,4$), що підтверджує їх виражений інтерес до життя

та міру вираженого ентузіазму, захоплюючого ставлення навіть до звичайного повсякденного життя. Ці студенти переконані в тому, що вони досягли або здатні досягти життєво важливих цілей; у них сформована позитивна самооцінка себе та власних учинків; їх загальний емоційний фон сповнений оптимізму й задоволення від життя. Емоційна основа життєвої задоволеності студентів, які належать до груп із низьким і середнім рівнями прояву соціальної фрустрованості, характеризується підвищеною емоційною напруженістю та тривожністю, які визначають відсутність їхнього психологічного комфорту в різноманітних життєвих ситуаціях.

За шкалою психологічного благополуччя К. Ріфф (адаптація Н. Лепешинського) відзначено ідентичну закономірність, а саме в групі студентів із високим рівнем соціальної фрустрованості простежено високі показники суб'єктивного благополуччя, що вказує на сформоване самовизначення й незалежність (як бажання діяти згідно зі своїм досвідом, здатність протистояти соціальному тиску в думках і вчинках; саморегуляцію поведінки тощо); ці студенти компетентні в керуванні повсякденними справами та здатні контролювати всю зовнішню діяльність; їм притаманні ознаки особистісного зростання через відкритість новому досвіду й почуття реалізації свого потенціалу; вони можуть установлювати теплі взаємини з близькими та друзями, а також знаходити компроміси у відносинах; їх цілеспрямованість зумовлена позитивним ставленням до себе й інших людей.

За результатами методики вивчення основних мотивів вибору професії Е. Павлютенкова, помічено статистично значущу диференціацію студентів із різними рівнями прояву фрустрованості: у студентів із високим рівнем соціальної фрустрованості домінуючу позицію займають групи матеріальних ($X_{\text{сер}}=7,04$), утилітарних ($X_{\text{сер}}=6,79$) і престижних ($X_{\text{сер}}=6,46$) мотивів вибору професії; у групі студентів із середнім рівнем соціальної фрустрованості – соціальні мотиви ($X_{\text{сер}}=7,33$), престижні ($X_{\text{сер}}=7,04$) та утилітарні ($X_{\text{сер}}=6,81$); а в групі студентів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості – пізнавальні ($X_{\text{сер}}=8,26$), престижні ($X_{\text{сер}}=7,94$),

моральні ($X_{сер}=7,93$) мотиви. Така диференціація мотивів вибору професії демонструє певну закономірність: чим вищий рівень соціальної фрустрованості, тим виразніші мотиви, які сповнені матеріальних і корисних прагнень реалізації, при цьому перевага надається керівним позиціям у професіях та їх високому статусу в суспільстві: чим вищий рівень соціальної задоволеності, тим виразніші позиції вибору професії, які потребують оволодіння спеціальними знаннями, пізнання змісту конкретної праці, а також, окрім важливості їх високого суспільного статусу, ці професії повинні сприяти вияву оригінальності, наукових відкриттів й отримання відчуття радості від діяльності; проміжний (невизначений) рівень прояву соціальної фрустрованості орієнтований на престижний та утилітарний вибір професії у сфері соціальної реалізації, спрямованість якої сприяє суспільному прогресу й орієнтації на вищі людські цілі та потреби.

Загальні ознаки прояву оптимізму – активності в студентській вибірці – засвідчили полярні ознаки наявності в осіб із різним рівнем прояву соціальної фрустрованості: студенти з високим рівнем соціальної фрустрованості продемонстрували реальний рівень прояву активності ($X_{сер}=16,1$) і низький рівень прояву оптимізму ($X_{сер}=11,1$), що дає підставу визначити їх як «активних песимістів», яким властива висока активність, але вона за своєю природою є деструктивною, що проявляється в агресивних стратегіях переживання стресових ситуацій; студенти із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості виявили реальний рівень прояву оптимізму ($X_{сер}=17,7$) та високий – активності ($X_{сер}=25,4$), що уможливило їх визначення як «активних оптимістів», яким властива віра у власні сили й успіх, позитивний настрій на майбутнє, життєрадісність і впевненість. Цікавий психодіагностичний факт, що студенти із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості виявилися більш наближеними до ознак «активних песимістів» (рівень активності – $X_{сер}=24,9$ та рівень оптимізму – $X_{сер}=15,7$).

Зважаючи на отримані результати за методикою діагностики мотиваційної структури особистості (В. Мільман), ми зафіксували такі статистично значущі відмінності в студентів із різним рівнем прояву соціальної фрустрованості: у студентів із високим рівнем соціальної фрустрованості визначальні мотивація соціальної (громадської) корисності й спрямованість на загальну діяльність; в осіб із середнім рівнем – мотивація творчої активності, яка відображає прагнення суб'єкта використовувати власну енергію та здібності у сфері, де можливо отримати творчі результати й мотивацію робочої спрямованості; а в студентів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості домінують мотиви комфорту та власної безпеки, турбота про засоби існування в досконалих, зручних, надійних проявах, що приносять більше задоволення.

Такі результати виявилися дещо суперечливими щодо попередньо отриманих діагностичних даних, але ця суперечність може бути пояснена такими положеннями щодо складників мотиваційної сфери особистості, які як спонукальні функціональні тенденції включають основну спрямованість особистості – від первинності базальних потреб «дефіциту» до вторинності потреб «росту». При цьому базові потреби та їх задоволення можуть реалізовуватися, починаючи з певного рівня паралельно з потребами «росту». Це основна створювальна лінія розвитку особистості, яка визначає логіку розгортання життєвого шляху, але вона не можлива без підтримки дефіцитарних потреб життєзабезпечення й соціального існування. Саме тому, імовірно, цим і можна пояснити відсутність статистично значущих диференціацій між студентами з різними рівнями соціальної фрустрованості за такими показниками цієї методики, як «підтримка життєзабезпечення», «соціальний статус», «спілкування», «загальна життєва спрямованість», «загальна активність», які, на нашу думку, у цей віковий період не отримують самотійного статусу в ієрархії життєвої активності.

Щодо прояву формально-динамічних властивостей індивідуальності, які досліджувалися за однойменною методикою В. Русалова, то в результаті

відзначено таку закономірність щодо прояву цих властивостей у студентів із різним рівнем прояву соціальної фрустрованості. Студенти з низьким рівнем соціальної фрустрованості отримали найвищі показники загальних індексів комунікативної активності ($X_{сер}=106$), загальної активності ($X_{сер}=320,5$) й індексу загальної адаптивності ($X_{сер}=259$), що проявилось у вираженій моторній, інтелектуальній і комунікативній ергічності. Студенти із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості виявилися більш пластичними в психомоторній і комунікативній сферах, а їх інтелектуальна швидкість дала змогу отримати так само досить високі показники індексів загальної активності ($X_{сер}=310$) та загальної адаптивності ($X_{сер}=242,6$). Натомість у групі досліджуваних із високим рівнем соціальної фрустрованості значно вищим виявився показник індексу загальної емоційності ($X_{сер}=102,6$) за рахунок вираженої психомоторної, інтелектуальної й комунікативної емоційності.

Такі результати дають підставу стверджувати, що студенти з високим рівнем соціальної задоволеності демонструють високу потребу в психомоторній активності та постійне прагнення до фізичних навантажень; виражений рівень інтелектуальних можливостей реалізовується в здатності до навчання й постійному прагненні до діяльності, пов'язаної з інтелектуальною напруженістю; у них простежено потребу в спілкуванні, широке коло контактів – і вони легко налагоджують зв'язок з іншими людьми. Студенти із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості виявилися більш пластичними в психомоторній і комунікативній сферах, що виражається в типовій гнучкості за переключення уваги з одного виду діяльності на інший та схильності до різноманітних форм рухової активності. Також вони більш гнучкі у виконанні завдань інтелектуальної діяльності, чому, імовірно, сприяє швидкість протікання розумових процесів під час виконання інтелектуальної діяльності. Студенти з низьким рівнем соціальної задоволеності характеризуються середньовираженою чутливістю до можливих розходжень між задуманими й реальними моторними діями;

заявляє про себе також високе емоційне реагування на неуспіхи в інтелектуальній діяльності та в процесі соціальної взаємодії з іншими людьми, невпевненість і роздратування в ситуаціях спілкування.

Отримані результати знайшли специфічне підтвердження в даних особистісного опитувальника FPI (модифікована форма В). Так, у студентів із низьким рівнем соціального задоволення виявилися вираженими невротичність ($X_{сер}=8,28$) й емоційна лабільність ($X_{сер}=6,84$), які засвідчили виражений невротичний синдром астенічного типу, що може бути пов'язаний із наявними психосоматичними порушеннями, а також нестабільність емоційного стану особистості, що проявляється в частих змінах настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції. Студенти із середнім рівнем соціальної фрустрованості продемонстрували високі показники спонтанної ($X_{сер}=6,15$) і реактивної ($X_{сер}=7,52$) агресивності, які, імовірно, зумовлені чутливістю до ситуаційних змін, що проявляється в імпульсивних реакціях на стрес, а інколи – вираженим прагненням до домінування. Студенти з високим рівнем соціальної задоволеності продемонстрували вираження розвинутої комунікативності ($X_{сер}=7,1$), урівноваженості ($X_{сер}=6,76$) та відкритості ($X_{сер}=6,28$), що дає змогу схарактеризувати їх як соціально активних суб'єктів, упевнених у собі, оптимістичних і завжди готових до довірливо-відвертої взаємодії з навколишніми за високого рівня самокритичності.

Вивчення домінуючих психічних станів за методикою ДС-8 Л. Куликова засвідчило, що для студентів із низьким і середнім рівнями соціальної фрустрованості притаманні більш усталені форми психічних станів у їх позитивному прояві активного ставлення до життя ($X_{сер}=58,4$ і $X_{сер}=52,6$) як виражене активне оптимістичне ставлення до життєвих ситуацій, готовність до подолання перешкод і віра у власні можливості; бадьорості ($X_{сер}=60,5$ і $X_{сер}=58,4$), що проявляється в загальному позитивному емоційному настрої під час виконання будь-яких видів діяльності; високому тонуі ($X_{сер}=59$ і $X_{сер}=59,4$), що засвідчують висока

активність та суб'єктивне відчуття внутрішньої зібраності, запасу сил й енергії; спокою ($X_{сер}=62,4$ і $X_{сер}=57,5$) як вираженої впевненості у власних силах і можливостях; стійкості ($X_{сер}=61,6$ та $X_{сер}=56,9$), що підтверджує перевагу рівного позитивного емоційного тону, спокійного протікання емоційних процесів; задоволеності життям загалом ($X_{сер}=68,6$ і $X_{сер}=60,4$) через відчуття здатності брати на себе відповідальність і можливість робити власний вибір, сповнений почуття «Я»; позитивне усвідомлення образу себе ($X_{сер}=71,4$ і $X_{сер}=69,4$) як постійного пошуку розуміння себе із критичним ставленням до самооцінювання. Студенти із високим рівнем соціальної фрустрованості продемонстрували полярні ознаки в домінуючих психічних станах.

Психологічний профіль діагностики самоактуалізації в досліджуваних із різним рівнем соціальної фрустрованості продемонстрував наближені тенденції прояву суб'єктних характеристик студентів із середнім та низьким рівнями соціальної фрустрованості в показниках «погляду на природу людини» ($X_{сер}=10,8$ і $X_{сер}=7,64$) як сталої основи для щирих гармонійних міжособистісних стосунків; природної симпатії, довіри до людей, чесності, неупередженості, доброзичливості; «високої потреби в пізнанні» ($X_{сер}=10,2$ і $X_{сер}=8,35$) як специфічної відкритості новим враженням і прояву безкорисливого бажання пізнання нового; «прагнення до творчості» ($X_{сер}=10,9$ та $X_{сер}=6,83$) як неодмінного атрибуту самоактуалізації, яку можна назвати творчим ставленням до життя; «саморозуміння» ($X_{сер}=8,78$ і $X_{сер}=7,40$), що свідчить про їх чутливість до своїх бажань та потреб; «аутосимпатії» ($X_{сер}=9,8$ і $X_{сер}=6,71$), що підтверджується добре усвідомленою «Я-концепцією» як джерела адекватної самооцінки; «контактності» ($X_{сер}=10,6$ та $X_{сер}=9,46$) як сформованої загальної схильності до взаємовигідних і приємних контактів з іншими людьми; «гнучкості в спілкуванні», що підтверджують спроможність до саморозкриття в спілкуванні з іншими людьми й доброзичливість. Натомість студенти із високим рівнем соціальної фрустрованості продемонстрували

полярні ознаки в прояві характеристик самоактуалізації, за винятком показника креативності, що виявився досить вираженим у цих досліджуваних.

На завершення проведено аналіз результатів за опитувальником особистісної зрілості, який засвідчив суттєву наближеність у високому прояві таких складників особистісної зрілості в студентів із середнім та низьким рівнями соціальної фрустрованості, як «Я-концепція» ($X_{сер}=13,4$ і $X_{сер}=13,7$), «життєва установка» ($X_{сер}=11,5$ та $X_{сер}=12,2$), що дає підставу охарактеризувати їх як особистості з розвинутим усвідомленням себе й своєї позиції у вирішенні життєвих та соціальних питань; у них виражене довірливе ставлення до людей і до світу загалом та розвинуте почуття допомоги іншим. Водночас у студентів із середнім рівнем соціальної фрустрованості домінуючу позицію займає «мотивація досягнень», що проявляється в розвинутій самооцінці власних можливостей і постійному прагненні до самовдосконалення й «почуття обов'язку», що проявляється в сформованій громадянській позиції щодо життя в суспільстві; а в студентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості – «психологічна здатність до близькості з іншими людьми», що проявляється в розвинутому вмінні контактування з близькими людьми. Відповідно до попередніх результатів студенти із високим рівнем соціальної фрустрованості продемонстрували полярні ознаки в прояві характеристик особистісної зрілості.

Отримані результати дають нам підставу перейти до факторизації отриманих даних із метою виокремлення узагальнених комплексів характеристик, що впливають на розвиток оптимальних умов професійно безпечного стану студентів, використавши під час його проведення лише ті показники, які продемонстрували статистично значущі відмінності між групами студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості.

4.5. Факторна модель стану професійної безпеки особистості в період професійного навчання

Застосування критерію Н-Краскала-Уоллеса дало можливість конкретизувати ті основні діагностичні шкали, за якими статистично значущо диференціюються виділені групи респондентів. Наступним кроком у вивченні уявлень та передумов професійної безпеки особистості студента став процес мінімізації кількості змінних і концентрації інформації у вигляді невеликого масиву характеристик.

Для виконання цього завдання ми скористалися методом факторного аналізу: із допомогою процедури факторизації зменшується розмірність вихідного простору корелюючих між собою ознак і забезпечується більш економна їх репрезентація за мінімальних утрат вихідної інформації. Результат факторного аналізу – перехід від множини вихідних змінних до меншої кількості нових змінних, що формують так звані фактори, які водночас інтерпретуються як передумови спільної мінливості масиву вихідних змінних. Отже, отримано факторну структуру тих суб'єктно-особистісних характеристик, що зумовлюють специфіку прояву професійної безпеки студентів із різними рівнями соціальної фрустрованості.

Факторизація методом головних компонент (Principal Components) із наступним варімакс-обертанням (Varimax) матриці психологічних шкал (змінних), визначених за допомогою вищевказаних методик, дала змогу визначити та інтерпретувати факторну структуру вимірюваних показників. Елементи факторної матриці, а саме «факторні навантаження або ваги», демонструють коефіцієнти кореляції одного фактора з усіма іншими показниками, що використовуються в дослідженні.

Аналізуючи факторну матрицю, потрібно враховувати знаки факторних навантажень кожного складового компонента. Якщо в одному й тому самому факторі трапляються навантаження з протилежними знаками, то це ознака того, що між змінними, які мають протилежні знаки, існує

обернено пропорційна залежність. Виділені в результаті факторизації фактори становлять сукупність тих змінних із-поміж уключених в аналіз, котрі мають значущі навантаження. Отже, фактор можна розглядати як певну штучну «одиницю» групування змінних на основі зв'язків, що існують між ними. Факторна матриця показує також, які змінні утворюють кожен фактор. Це пов'язано, передусім, із рівнем значущості факторної ваги, який у нашому випадку встановлено на рівні не менше 0,5.

Для визначення кількості факторів ми користувалися критерієм Кайзера (власне значення фактора більше за 1 (Eigenvalue, $\lambda > 1$). Правомірність застосування методу факторного аналізу до вибірки також перевірялася за критерієм Кайзера-Мейєра-Олкіна: значення кореляції між фактором та змінними, що входять у його структуру, менше за 0,6 не брали до уваги в аналізі за критерієм сферичності Барлетта ($p \leq 0,001$). Високі показники критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО=0,877, критерій сферичності Барлетта $\chi^2=6341,72$, $df = 1653$; $p = 0,000$) засвідчили доцільність і можливість застосування заданого типу аналізу для обраних даних.

Факторизація методом головних компонент (Principal Components) із наступним варімакс-обертанням (Varimax) матриці психологічних шкал (змінних), виміряних за допомогою методик, що використовувались у дослідженні, дала змогу отримати однозначно інтерпретовану факторну модель суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості (див. додаток 3, табл. 3.1).

Для аналізу отриманих даних важливий накопичений відсоток дисперсії факторів, який визначає наскільки повно вдалось описати сукупність емпіричних даних за їх допомогою (чим вищий цей показник, тим більшу частину масиву факторизовано). Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, із чітко вираженими десятьма факторами, що описують близько 55% дисперсії масиву емпіричних даних. Виділення найбільш значущих факторів

підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	14,164	24,421	24,421
2	4,135	7,130	31,552
3	2,460	4,242	35,793
4	2,017	3,478	39,272
5	1,751	3,019	42,291
6	1,606	2,769	45,059
7	1,381	2,381	47,440
8	1,310	2,259	49,699
9	1,290	2,224	51,923
10	1,221	2,104	54,027

Перший фактор «Задоволеність життям» пояснює 24,4 % дисперсії й містить одинадцять складових елементів, які в сукупній цілісності визначають сформований позитивний образ самого себе (.831), що демонструє критичність самооцінювання й адекватний рівень самооцінки; слабовиражену комунікативну емоційність (-.806), яка визначається низькою чутливістю до невдач у спілкуванні, відчуттям радості та впевненості в ході взаємодії з іншими людьми; внутрішні аспекти переживань цих студентів визначаються почуттям задоволеності життям, готовністю брати на себе відповідальність і робити свій вибір, що локалізовані в показниках «задоволеності / незадоволеності життям загалом» (.764); високу оцінку психологічного благополуччя (.730); і стійкість емоційного тону (.711), який супроводжується спокійним протіканням емоційних процесів й адекватністю психічної саморегуляції, поведінки та діяльності; загальний високий тонус (.662) виражається у високій активності, внутрішній зібраності й енергійності, які в комплексі блокують прояви невротичності (-.655); їх комунікативна швидкість (.654) і пластичність (.586) відображаються у

вербальній мовній активності й легкості входження в соціальні контакти, де використовують широкий набір комунікативних програм; превалюючий стан бадьорості (.648) детермінує прояв психічного стану активності (.583), що є ознакою енергійності, життєрадісності, безпечності та схильності до ризику.

Другий фактор «*Симпатія у взаємодії з іншими людьми*» пояснює 7,13 % дисперсії та вміщує комплекс таких суб'єктно-орієнтованих ознак, які пояснюють високий прояв уміння студентів вірити людям, їхнє прагнення до щирих гармонійних міжособистісних стосунків, адже вони переконані в природній симпатії та довірі до людей, що локалізовані в показнику «погляд на природу людини» (.672); високі показники за шкалою цінності (.601) виражаються в таких переконаннях студентів, як надання переваги служінню істині, надання добра й допомоги; для цих студентів виконання цікавої та творчої за змістом роботи може бути без винагороди, адже більшість того, що вони роблять, приносить їм задоволення і, як наслідок, вони живуть із відчуттям щастя й життєвої цілісності та справедливості; їх виражена комунікативна ергічність (.573) відображає високу потребу в спілкуванні, широкому колі контактів і навіть прагненні до лідерства; виражені соціальні (.545) й творчі (.515) мотиви у виборі професії цих студентів окреслюють їхнє бажання сприяти своєю працею суспільному процвітанню, а також бажання бути оригінальним і креативним у роботі; активне ставлення до життєвих ситуацій (.514) сповнене оптимістичним настроєм і готовністю до подолання будь-яких перешкод у досягненні бажаних цілей; моторна ергічність (.508) виражається у високій психомоторній активності й фізичній працездатності; а психологічна здатність до близькості з іншими людьми (.503) проявляється в розвинутому вмінні контактування з близькими та родичами.

До третього фактора «*Врівноваженість*» (4,24 % дисперсії) із найбільшою факторною вагою увійшли показники врівноваженості (.786), які поряд із відсутністю роздратованості (-.717) відображають хорошу емоційну стабільність і захищеність цих студентів від впливу стрес-факторів звичних

життєвих ситуацій, що підтверджується в таких якостях, як упевненість у собі, оптимістичність, активність; на фоні вираженої екстравертованості (.684) добре вираженою стає їхня комунікативність (.632), що засвідчує наявність потреби в спілкуванні й постійну готовність до задоволення цієї потреби; а також відкритість (.630), яка вказує на прагнення особистості до довірливо-відвертої взаємодії з навколишніми за високого рівня самокритичності.

Четвертий фактор «Креативність» (3,48 % дисперсії) оформлений домінуючим показником креативності (.669), адже загальне творче ставлення цих студентів до життя дає їм змогу приймати ризикові рішення та знаходити в складних ситуаціях принципово нові варіанти їх рішення; вони вважають, що творчість повинна приносити людям задоволення, при цьому дуже важливо те, як часто людина переживає радощі пізнання й творчості; ці студенти переконані, що сенс життя полягає у творчості, а талант і здібність означають більше, ніж обов'язок, тобто в їхньому життєвому просторі завжди віднайдеться час для творчості; автономності (.661), яка є головним критерієм психічного здоров'я особи, її цілісності й повноти. Тому ці студенти часто приймають ризиковані рішення; не схильні задумуватися над тим, чого чекають від них навколишні; у них завжди є своя власна думка щодо важливих питань; свої проблеми вони розв'язують так, як вважають за потрібне; критика практично не впливає на їхню самооцінку; вони впевнені, що кожен може прожити своє життя так, як йому хочеться, навіть «білою вороною», якщо це потрібно; спонтанності (.506), що є похідною від упевненості в собі та довіри людини до навколишнього світу. Тому цим студентам притаманні щирість в емоціях і думках. Вони не соромляться проявляти свою ніжність та не відчувають докорів сумління, якщо на когось сердяться, тобто вони довірять своїм зненацька виниклим бажанням і вважають, що висловити власні почуття важливо за будь-яких обставин; та показником потреби в пізнанні (.502), адже ці студенти легко відчувають свої когнітивні ресурси, готові до вузьких спеціалізацій за рахунок добре

розвинутих умінь і навичок, які готові постійно порівнювати, оцінювати та відстоювати.

До п'ятого фактора *«Робоча спрямованість»* (3,02 % дисперсії) увійшли такі показники, як робоча спрямованість (.960), суспільна корисність (.894) і творча активність (.804), які в сукупності відображають енергійність, прагнення студентів докласти свою енергію й уміння у виробничій сфері, а при цьому отримати творчі результати і суспільну користь для науки і людей.

Шостий фактор однозначно інтерпретують як *«Гнучкість у спілкуванні»* (2,77 % дисперсії). Він складається з таких споріднених показників, як гнучкість у спілкуванні (.631) і контактність (.577), які у своїй єдності демонструють уміння цих студентів створювати теплі й довірливі відносини з іншими, уміння дивитися на світ очима інших, любити людей і, як наслідок, знаходити з ними контакт, а також їх виражена комунікабельність та відкритість, що дає змогу толерантніше ставитися до інших.

Сьомий фактор *«Сором'язливість»* (2,38 % дисперсії) узагальнює характеристики сором'язливості (.564) як психологічного факту наявності тривожності й невпевненості, які блокують прагнення отримувати матеріальні блага в професійній діяльності, що засвідчує показник матеріальних мотивів (-.614).

До восьмого фактора *«Досягнення соціального статусу»* (2,26 % дисперсії) увійшли показники мотиваційного прагнення до професій, що належать до високостатусних і забезпечують швидке просування по службі (показники престижності мотиву вибору професії (.623)), а також розвиненої мотивації до її досягнення (.598), що проявляється в розвинутій самооцінці власних можливостей і прагненні до самовдосконалення.

Дев'ятий фактор *«Емоційна чутливість»* (2,22 % дисперсії) окреслений наповненням вираженої емоційної лабільності (.884), що проявляється в нестабільності емоційних станів цих студентів та недостатній саморегуляції, що переважно має ситуативний характер і, можливо, може бути зумовлене прагненням до досягнення естетики професійної справи, її краси, гармонії,

відчуття радості від діяльності (естетичні мотиви вибору професії (.669)), чого в реальному житті важко досягти.

До десятого фактора «*Прагнення керувати*» (2,10 % дисперсії) увійшли також два показники, які демонструють домінування утилітарної мотивації вибору професії (.613), що характеризується прагненням керувати людьми й асоціюється з роботою в місті, чистотою та легкістю, навіть усупереч обов'язковій підтримці комфортних задовольень і захищеності (-.651).

Наступний етап емпіричного дослідження спрямовано на виявлення відмінностей у рівнях вираження виокремлених факторів у студентів, диференційованих за рівнем соціальної фрустрованості. Із цією метою нами використано дані, отримані під час факторного аналізу, що дало змогу обчислити кількісні показники з десяти виділених факторів у z-шкалі (проведено статистичну процедуру з використанням методу z-перетворень, яка дала змогу перевести отримані в дослідженні бали в стандартизовану шкалу у вигляді z-балів (факторних оцінок)) для кожного опитанта. На підставі z-балів, які перебувають у діапазоні від -3 Sig. до +3 Sig. ми можемо, фактично визначити рівні вираження факторів у трьох групах респондентів, ураховуючи той факт, що показники в діапазоні від -3 до -1 відповідають низькому рівню вираження фактора; від -1 до +1 – середньому, а від +1 до +3 – високому рівню вираження. Надалі визначено кількість респондентів із кожної групи (у кількісному та відсотковому значеннях), z-бали яких відповідали різним рівням прояву кожного фактора.

Відсоткові тенденції вираження всіх виокремлених факторів у трьох групах представлено в табл. 4.12–4.21.

Порівняння відсоткових тенденцій розподілу фактора «*Задоволеність життям*» за результатами діагностики студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості виявило суттєві відмінності між ними (табл. 4.12).

Відсотковий аналіз прояву рівнів вираження фактора задоволеності життям продемонстрував факт відмінностей у досліджуваних групах. За отриманими даними найбільший відсоток досліджуваних у групах із

середнім і низьким рівнями соціальної фрустрованості (81,1; 86,8 % відповідно) належить до середнього рівня прояву задоволеності життям, а 84,3 % досліджуваних студентів із високим рівнем соціальної фрустрованості отримали низький показник задоволеності життям.

Таблиця 4.12

**Порівняльний аналіз рівнів фактора «Задоволеність життям»
у студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості**

Приналежність до групи	Фактор «Задоволеність життям»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	54 (84,3 %)	10 (15,6 %)	0	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	0	73(81,1 %)	17 (18,9 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	0	66 (86,8 %)	10 (13,1 %)	76
Усього	54 (23,4 %)	149 (64,7 %)	27 (11,7 %)	230 (100 %)

Такі результати – це своєрідне відображення активного, оптимістичного ставлення до життєвих ситуацій та віри у власні можливості в студентів із середнім і низьким рівнями соціальної фрустрованості; їх підвищений бадьорий настрій виявляється в загальній позитивній і радісній поведінці; їхні бажані цілі сприймаються як реальні, тому вони більш упевнені у власних силах і можливостях та є носіями емоційної стійкості, адекватної й ефективної психічної саморегуляції поведінки та діяльності; і, як результат, вони виявляють загальну задоволеність від життя, готовність за будь-яких умов узяти на себе відповідальність у прийнятті життєвих рішень. Профіль задоволеності життям студентів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості характеризується пасивним ставленням до життєвих ситуацій, в оцінках навколишнього світу домінують песимізм, зневіра в успішній перемозі; у загальному фоні настрою превалюють смуток і розчарування. Тому досить часто для вирішення будь-якого питання потрібно активізувати психоенергетичний ресурс, який виявляється в

емоційній напруженості; їхня підвищена схильність переживати тривогу в будь-яких ситуаціях із часом руйнує їхню самооцінку, що призводить до зниженої емоційної стійкості, легкого емоційного збудження й підвищеної роздратованості; і, як результат, вони виявляють незадоволеність життям загалом та ходом його самореалізації в показниках життєвого вибору, успішності й відповідальності.

Відсотковий розподіл прояву фактора симпатії у взаємодії з іншими людьми в досліджуваних групах представлено в табл. 4.13.

Таблиця 4.13

Порівняльний аналіз рівнів фактора «Симпатія у взаємодії з іншими людьми» в студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості

Приналежність до групи	Фактор «Симпатія у взаємодії з іншими людьми»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	18 (28,1 %)	44 (68,7 %)	2 (3,1 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	18 (20 %)	65 (72,2 %)	7 (7,7 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	3 (3,9 %)	46 (60,5 %)	27 (35,5 %)	76
Усього	39 (17 %)	155 (67,3 %)	36 (15,6 %)	230 (100 %)

Порівняння відсоткових тенденцій рівнів вираження фактора «Симпатія у взаємодії з іншими людьми» у трьох групах студентів демонструє найвищі показники середнього рівня розподілу в досліджуваних групах. На фоні зафіксованого середнього рівня вираження фактора у студентів із високими показниками соціальної фрустрованості простежено дещо вищі показники відсоткових тенденцій на низькому рівні розподілу (28,1%), а в студентів із низькою фрустрованістю – на високому (35,5%).

Такі результати дають підставу для висновку: за загального фону адекватної взаємодії студентів із навколишнім соціумом, усе ж таки респонденти, які складають вибірку соціально вдоволених життям, демонструють їх загальне позитивне налаштування на взаємодію з іншими

людьми; лідерські здібності сприяють налаштуванню на групову взаємодію в досягненні життєвих цілей; комплекс моральних цінностей та установок зумовлює їх особистісну спрямованість на добродієність і порядність у взаємодії з іншими людьми, а отже, характеризує їх як толерантних, емпатійних і довірливих співрозмовників. Сформоване ставлення до свого Я надає цим студентам упевненості у власних силах та можливостях і, як результат, позитивно впливає на самоактуалізаційні тенденції поведінки.

Відсотковий розподіл прояву фактора врівноваженості в досліджуваних групах представлено в табл. 4.14.

Таблиця 4.14

**Порівняльний аналіз рівнів фактора «Врівноваженість»
у студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості**

Приналежність до групи	Фактор «Урівноваженість»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	17 (26,5 %)	33 (51,5 %)	14 (21,8 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	29 (32,2 %)	47 (52,2 %)	14 (15,5 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	0	60 (79 %)	16 (21 %)	76
Усього	46 (20 %)	140 (60,8 %)	44 (19,1 %)	230 (100 %)

Аналіз відсоткових показників вираження цього фактора продемонстрував превалювання середніх показників у кожній із діагностованих груп, що загалом склало 60,8 % досліджуваних студентів. Високий і низький рівні вираження фактора засвідчують рівномірний розподіл між групами студентів із високим (20 %) і низьким (19,1 %) рівнями соціальної фрустрованості. У студентів із високими показниками соціальної задоволеності помічаємо значно вищі відсоткові показники вираження фактора (21 %), адже в їх групі виявилися зовсім відсутні показники низьких оцінок; а в групі студентів із високим рівнем соціальної фрустрованості виразними є низькі показники вираження фактора (26,5 %).

З огляду на отримані результати, очевидний такий психологічний портрет урівноваженості студентів із високим рівнем соціального задоволення, у якому виражено вміння управляти емоційною сферою, де їх ознаки відтворюють усі характеристики емоційної чутливості (неригідності); розпізнавання емоцій сприяє впливу на емоційний стан інших людей; знання про різноманітні емоційні стани й переживання сповнене емпатійності як джерело істинного альтруїзму та усвідомлення емоційного стану іншої людини; виражений емоційний комфорт відображає їх загальний контрольований психологічний стан. Натомість студенти із високими показниками соціальної фрустрованості, демонструють протилежні якості песимістичного (відчуженого) емоційного реагування, що часто супроводжується відсутністю вміння проявляти стриманість і спокійність та, як результат, відображається в їх загальному неконтрольованому психологічному фоні поведінки.

Порівняння відсоткових тенденцій рівнів розподілу фактора креативності в трьох групах студентів демонструє превалювання середнього рівня вираження фактора (67%), але в групі студентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості вияв креативних ознак вищий (38,1%), порівняно з групами студентів із високим (12,5%) і середнім (26,6%) рівнями соціальної фрустрованості (табл. 4.15).

Таблиця 4.15

**Порівняльний аналіз рівнів фактора «Креативність»
у студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості**

Приналежність до групи	Фактор «Креативність»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	8 (12,5 %)	53 (82,8 %)	3 (4,6 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	24 (26,6 %)	58 (64,4 %)	8 (8,8 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	4 (5,2 %)	43 (56,5 %)	29 (38,1 %)	76
Усього	36 (15,6 %)	154 (67 %)	27 (11,7 %)	230 (100 %)

Креативність і творче ставлення до дійсності не може відбуватися без переживання задоволеності життям, тому логічне домінування креативних ознак у студентів із високим рівнем соціальної задоволеності, які демонструють високу особистісну цілісність, самостійність, упевненість у власних силах і щирість в емоціях та думках щодо інших людей; їхні пізнавальні інтенції спрямовано на реалізацію навчання, творчого ставлення до дійсності й відкриття нових та оригінальних аспектів дійсності. Студенти із середнім і низьким рівнями прояву соціальної фрустрованості виявилися менш креативними, що загалом дає підставу говорити про відсутність смислового наповнення їхнього життя оригінальними та неповторними аспектами сприйняття дійсності, ознаками особистісної автономності й спонтанності, які сприяють рефлексивному самопізнанню та саморегуляційній збалансованості організації діяльності в системі очікувань і мислення цих студентів.

Порівняння відсоткових тенденцій рівнів розподілу фактора робочої спрямованості в трьох групах студентів демонструє превалювання середніх показників вираження цього фактора (65,5 %), а також низькі показники його вираження в групі з низьким рівнем фрустрованості (30,2%), у той час як високі показники вираження фактора в цій групі складають лише 6,5 %, що є, на нашу думку, дещо суперечливим до отриманих результатів (табл. 4.16).

Таблиця 4.16

Порівняльний аналіз рівнів фактора «Робоча спрямованість» у студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості

Приналежність до групи	Фактор «Робоча спрямованість»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	10 (15,6 %)	44 (68,7 %)	10 (15,6 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	10 (11,1 %)	59 (65,5 %)	21 (23,3 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	23 (30,2 %)	48 (63,1 %)	5 (6,5 %)	76
Усього	43 (18,6 %)	151 (65,5 %)	36 (15,6 %)	230 (100 %)

Отже, у студентів із середнім рівнем (23,3 %) прояву соціальної фрустрованості виявилися значно вищими показники фактора робочої спрямованості, що як мотиваційна функціональна ознака визначає їхню відданість робочій (у нашому випадку – професійно-навчальній) діяльності, а отже, окреслює зону виразних потреб особистісного зростання, що проявляється в їхній власне активності, витривалості, наполегливості. Пояснення отриманих низьких показників вираження цього фактора в групі студентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості можна вкласти в такий психологічний аргумент, який описано А. Маслоу, котрий наголошував, що якби робоча мотивація домінувала у всіх або більшості людей, то суспільство впевнено спрямовувалося б шляхом до ідеального «евпсихічного» суспільства, але це не є ідеальним розв'язанням проблеми.

Ідентичний відсотковий розподіл вираження фактора гнучкості в спілкуванні простежуємо в досліджуваних студентів, диференційованих за показниками рівня прояву соціальної фрустрованості, який представлено в табл. 4.17. Превалювання середнього рівня вираження цього фактора в усіх трьох групах (69,5 %) і його домінування в групі із середнім рівнем (27,7 %) соціальної фрустрованості й, відповідно, слабке вираження в групі студентів із низьким рівнем фрустрованості (25 %), як у попередньому випадку, має своє пояснення.

Таблиця 4.17

Порівняльний аналіз рівнів фактора «Гнучкість у спілкуванні» в студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості

Приналежність до групи	Фактор «Гнучкість у спілкуванні»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	7 (10,9 %)	55 (85,9 %)	2 (3,1 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	8 (8,8 %)	57 (63,3 %)	25 (27,7 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	19 (25 %)	48 (63,1 %)	9 (11,8 %)	76
Усього	34 (14,7 %)	160 (69,5 %)	36 (15,6 %)	230 (100 %)

Гнучкість у спілкуванні та розвинена контактність студентів у своїй єдності є базовими мотиваційними ознаками сформованої самоактуалізації особистості, які набуваються протягом становлення особистості як суб'єкта міжособистісних взаємин. На нашу думку, імовірна перешкода високого рівня вираження цього фактора в студентів, які є соціально вдоволеними, – це обмежений соціальний простір комунікативної реалізації особистості, що поряд зі сформованою в них толерантністю й емпатійністю робить їх певною мірою комунікативно обережними у взаєминах з іншими людьми.

Відсотковий розподіл вираження фактора альтруїзму в досліджуваних групах представлено в табл. 4.18.

Таблиця 4.18

**Порівняльний аналіз рівнів фактора «Альтруїзм» у студентів
із різним рівнем соціальної фрустрованості**

Приналежність до групи	Фактор «Альтруїзм»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	10 (15,6 %)	51 (80 %)	3 (4,6 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	4 (4,4 %)	58 (64,4 %)	28 (31,1 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	21 (27,6 %)	48 (63,1 %)	7 (9,2 %)	76
Усього	35 (15,2 %)	157 (68,2 %)	38 (16,5 %)	230 (100 %)

Як і в попередньому випадку, спостерігаємо превалювання середнього рівня вираження цього фактора в усіх трьох групах (68,2 %) і його домінування в групі із середнім рівнем (31,1 %) соціальної фрустрованості й, відповідно, слабке вираження в групі студентів із низьким рівнем фрустрованості (27,6 %). Однак психологічне наповнення цього фактора ознаками сором'язливості, тривожності та нерішучості в комплексі з мотиваційним блокуванням отримання матеріальних благ у професійній діяльності пояснює такі позитивні мотиваційні тенденції активної відданості обраній справі й служінню вищим цінностям людської діяльності в студентів із високим рівнем соціальної задоволеності.

Відсотковий розподіл прояву фактора досягнення соціального статусу в досліджуваних групах представлено в табл. 4.19.

Таблиця 4.19

Порівняльний аналіз рівнів фактора «Досягнення соціального статусу» в студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості

Приналежність до групи	Фактор «Досягнення соціального статусу»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	14 (21,8 %)	46 (71,8 %)	4 (6,2 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	16 (17,7 %)	58 (64,4 %)	16 (17,7 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	10 (13,1 %)	50 (65,7 %)	16 (21 %)	76
Усього	40 (17,3 %)	154 (67 %)	36 (15,6 %)	230 (100 %)

Аналіз середнього відсоткового превалювання вираження цього фактора в усіх досліджуваних групах, диференційованих за рівнем прояву соціальної фрустрованості (67 %), і високий рівень вираження в групах студентів із низьким (21 %) та середнім (17,7 %) рівнями прояву соціальної фрустрованості й групі з високим рівнем соціальної фрустрованості (21,8 %) дає підстави для окреслення полярних характеристик досліджуваних студентів. Зокрема, респонденти з низькою соціальною фрустрованістю виявляють бажання соціально-професійних досягнень у престижних професіях, що проявляється в розвинутій самооцінці власних можливостей і постійному прагненні до самовдосконалення; на відміну від студентів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, у яких занижена мотивація досягнення блокує здатність до гнучкості й креативності під час обґрунтування власної мотиваційної позиції професійного вибору і, як результат, не ініціює переживання потреб автономності, прояву лідерства та прагнення до здобуття соціального статусу й отримання визнання.

Відсотковий розподіл прояву фактора емоційної чутливості в досліджуваних групах представлено в табл. 4.20.

Таблиця 4.20

**Порівняльний аналіз рівнів фактора «Емоційна чутливість»
у студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості**

Приналежність до групи	Фактор «Емоційна чутливість»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	10 (15,6 %)	42 (65,6 %)	12 (18,7 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	23 (25,5 %)	58 (64,4 %)	9 (10 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	3 (4 %)	54 (71 %)	19 (25 %)	76
Усього	36 (15,6 %)	154 (67 %)	40 (17,3 %)	230 (100 %)

На фоні превалювання середнього рівня вираження цього фактора в групах студентів, диференційованих за рівнем прояву в них соціальної фрустрованості (67 %), та домінування низького рівня його вираження в групі із середнім рівнем фрустрованості (25,5 %) і високого в групі з низьким рівнем фрустрованості (25 %) дає змогу констатувати такі характеристики досліджуваних груп: студенти із високим та середнім рівнями соціальної фрустрованості демонструють виражену емоційну лабільність, що проявляється в нестабільності емоційних станів цих студентів і недостатній саморегуляції; на відміну від респондентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, емоційна лабільність яких має ситуативний характер, переважно пов'язаний із появою час від часу почуття недовіри до власних почуттів, загальної стурбованості й заклопотаності, які зазвичай зумовлені прагненням до досягнення естетики професійної справи, її краси, гармонії, відчуття радості від діяльності.

Завершальний етап – аналіз відсоткового розподілу фактора прагнення керувати в досліджуваних групах (табл. 4.21).

Ідентична попередньому фактору закономірність вираження «прагнення керувати» в групах студентів, диференційованих за рівнем прояву соціальної фрустрованості, що загалом дає підстави для твердження, що для студентів із високим та середнім рівнями соціальної фрустрованості

притаманна утилітарна мотивація вибору професії, яка демонструє виражене прагнення керувати й змагатися з іншими, а їх позиція бути кращими серед оточуючих часто супроводжується переживанням потенційних конфліктів задоволення власних інтересів. У студентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості утилітарна мотивація вибору професії зумовлена мотиваційною готовністю брати на себе відповідальність у керівному виконанні складних професійних завдань, часто всупереч обов'язкової підтримці комфортних задоволень та захищеності.

Таблиця 4.21

**Порівняльний аналіз рівнів фактора «Прагнення керувати»
в студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості**

Приналежність до групи	Фактор «Прагнення керувати»			Усього
	низький	середній	високий	
Студенти з високим рівнем фрустрованості	14 (21,8 %)	39 (61 %)	11 (17,1 %)	64
Студенти із середнім рівнем фрустрованості	17 (18,8 %)	58 (64,4 %)	15 (16,6 %)	90
Студенти з низьким рівнем фрустрованості	10 (13,1 %)	59 (77,6 %)	7 (9,2 %)	76
Усього	41 (17,8 %)	156 (67,8 %)	33 (14,3 %)	230 (100 %)

Наступний етап математично-статистичного аналізу емпіричних даних спрямований на виявлення статистичної значущості виявлених відмінностей у рівні вираження виокремлених факторів у групах студентів, диференційованих за рівнем соціальної фрустрованості. Для виконання цього завдання використано непараметричний критерій відмінностей для незалежних вибірок U–Манна–Уїтні. Це популярний та найбільш чутливий аналог t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок. Основна його ідея ґрунтується на представленні всіх значень обох вибірок у вигляді однієї загальної послідовності впорядкованих значень. Емпіричне значення критерію U-Манна-Уїтні демонструє, наскільки збігаються (перетинаються) два ряди значень показників, що вимірювалися: чим менше збігів, тим більше відрізняються ці два ряди значень.

Результати визначення статистично значимих відмінностей у рівні вираження факторів у трьох групах студентів представлено в табл. 4.22.

Таблиця 4.22

Визначення достовірних відмінностей у рівні вираження виокремлених факторів у студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості

Фактор	U- Манна-Уїтні	p
Фактор 1 «Задоволеність життям»	137,667	.000***
Фактор 2 «Симпатія у взаємодії з іншими людьми»	49,960	.000***
Фактор 3 «Урівноваженість»	19,449	.000***
Фактор 4 «Креативність»	45,458	.000***
Фактор 5 «Робоча спрямованість»	18,816	.000***
Фактор 6 «Гнучкість у спілкуванні»	17,455	.000***
Фактор 7 «Сором'язливість»	32,670	.000***
Фактор 8 «Досягнення соціального статусу»	5,261	.072
Фактор 9 «Емоційна чутливість»	26,853	.000***
Фактор 10 «Прагнення керувати»	0,638	.727

Примітка. Рівень достовірності: *** $p \leq 0,001$.

Статистично значущий результат проведеного аналізу дає підставу стверджувати, що виявлено відмінності між різними рівнями вираження восьми факторів. Підтверджується наше припущення щодо існування достовірних відмінностей у рівнях вираження встановлених факторів серед представників усіх груп респондентів. Щодо фактора «Досягнення соціального статусу» та фактора «Прагнення керувати», то застосування непараметричного критерію відмінностей для незалежних вибірок U-Манна-Уїтні не підтвердило достовірність виявлених відмінностей.

4.6. Прогностичні детермінанти професійної безпеки особистості в період професійного навчання

Підсумковим етапом статистичного аналізу суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки студентів стало використання *методу*

множинного регресійного аналізу. Для цього застосовано масив даних, отриманих у результаті факторизації загального масиву даних із трьох груп студентів.

У результаті використання методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок респондентів із високим рівнем соціальної фрустрованості отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює понад 70 % дисперсії залежної змінної («інтегральний показник психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,839), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.23; додаток К, табл. К 1, К 2).

Таблиця 4.23

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для групи студентів із високим рівнем соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка	Бета (β)		
6	(Константа)	4,305	0,857		5,024	.000***
	Фактор 1	-1,771	0,547	-0,360	-3,240	.002*
	Фактор 5	-0,449	0,178	-0,250	-2,522	.014**
	Фактор 6	0,874	0,335	0,276	2,614	.011**
	Фактор 7	1,828	0,243	0,682	6,281	.000***
	Фактор 4	-0,374	0,194	-0,194	-1,929	.059

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

У групі студентів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості регресійним аналізом виключено п'ять факторів («Симпатія у взаємодії з іншими людьми», «Урівноваженість», «Досягнення соціального статусу», «Емоційна чутливість» і «Прагнення керувати»), які, звісно, можуть певним чином впливати на інтегральний показник психологічного благополуччя, проте не відіграють роль основоположних детермінант. Окрім того, результати регресійного аналізу фактора «Креативність» є слабо статистично

значущими та характеризуються малим вкладом їхніх β -показників у загальну модель регресії.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають змогу зробити логічний висновок щодо вкладу кожного фактора з відібраних у модель множинної регресії. Основними детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя (як залежної змінної) серед студентів із високим рівнем соціальної фрустрованості стали:

- фактор (7) «Сором'язливість» ($\beta=0,682$);
- фактор (1) «Задоволеність життям» ($\beta=-0,360$).

Отже, до прогностичних детермінант психологічного благополуччя студентів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості найбільшою мірою належать сором'язливість в ознаках тривожності й невпевненості, відсутність сформованого позитивного образу самого себе, виражена комунікативна емоційність, загальна незадоволеність життям, низька оцінка психологічного благополуччя, нестійкість емоційного тону, загальний низький тонус, невротичність, домінуючий стан нудьги та загальної пасивності.

У результаті застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок студентів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 77 % дисперсії залежної змінної («інтегральний показник психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,812), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.24; додаток Л, табл. Л 1, Л 2).

Отже, із результатної моделі множинного регресійного аналізу виключено фактори «Задоволеність життям», «Симпатія у взаємодії з іншими людьми», «Гнучкість у спілкуванні», «Досягнення соціального статусу» й «Емоційна чутливість». Результати регресійного аналізу всіх факторів, що формують остаточну модель регресії, є статистично значущими на рівні від $p \leq 0,05$ до $p \leq 0,001$, окрім фактора «Робоча спрямованість» ($p=0,067$).

Таблиця 4.24

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки студентів із середнім рівнем соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка	Бета (β)		
6	(Константа)	327,613	5,448		60,138	.000***
	Фактор 3	6,955	3,577	.211	1,944	.050*
	Фактор 4	8,395	4,118	.223	2,039	.045*
	Фактор 5	-7,481	4,036	-.191	-1,854	.067
	Фактор 7	12,950	4,137	.343	3,130	.002**
	Фактор 10	6,436	3,205	.201	2,008	.048*

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають підставу зробити логічний висновок щодо вкладу кожного з факторів, відібраних у модель множинної регресії. Основними прогностичними детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя (як залежної змінної) серед студентів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості стали:

- фактор (7) «Сором'язливість» ($\beta=0,343$);
- фактор (4) «Креативність» ($\beta=0,223$).

Отже, інтегральний показник психологічного благополуччя студентів із середнім рівнем соціальної фрустрованості найбільшою мірою визначають, як і в попередній групі, сором'язливість у комплексі із показниками креативності, автономності, спонтанності та вираженої потреби в пізнанні.

Останній етап обробки емпіричних даних передбачав застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок студентів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості. Нами отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює близько 60 % дисперсії залежної змінної («інтегральний показник психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі

складає 0,767), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.25; додаток М, табл. М 1, М 2).

Таблиця 4.25

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки студентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		В	стд. помилка	Бета (β)		
3	(Константа)	20,224	1,248		16,205	.000***
	Фактор 4	3,462	0,510	.421	2,868	.005**
	Фактор 1	1,844	1,140	.386	2,847	.006**
	Фактор 2	1,630	0,613	.385	2,661	.010**
	Фактор 9	1,119	0,416	.297	2,689	.009**

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Отже, із третьої моделі множинного регресійного аналізу виключено фактори «Врівноваженість», «Робоча спрямованість», «Гнучкість у спілкуванні», «Сором'язливість», «Досягнення соціального статусу» та «Прагнення керувати». Результати регресійного аналізу всіх факторів, що формують остаточну модель регресії, статистично значущі на рівні від $p \leq 0,01$ до $p \leq 0,001$.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають підставу зробити логічний висновок щодо вкладу кожного фактора з відібраних у модель множинної регресії. Основними прогностичними детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя (як залежної змінної) серед студентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості стали:

- фактор (4) «Креативність» ($\beta=0,421$);
- фактор (1) «Задоволеність життям» ($\beta=0,386$);
- фактор (2) «Симпатія у взаємодії з іншими людьми» ($\beta=0,385$).

Отже, інтегральний показник психологічного благополуччя студентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості найбільшою мірою визначає, як і в попередній групі, креативність в усіх ознаках вираженої готовності до самореалізації, задоволеність життям у комплексі сформованого позитивного образу самого себе, високої оцінки психологічного благополуччя, стійкості емоційного тону, високого загального тону, енергійності, бадьорості, а розвинута комунікативна ергічність, швидкість і пластичність сприяє розвиткові таких суб'єктно-орієнтованих ознак, як уміння налагоджувати контакти з іншими людьми; їхні життєві цінності сповнені відчуття щастя й життєвої цілісності та справедливості.

Виявлені показники суб'єктно-особистісного профілю студентів підтверджуються показниками їхнього психологічного благополуччя. Так, для досліджуваних студентів із середнім і низьким рівнями прояву соціальної фрустрованості властиві вищі показники особистісної автономності, що вказує на їх сформоване самовизначення й незалежність, бажання діяти згідно зі своїм досвідом, здатність протистояти соціальному тиску в думках і вчинках та саморегуляцію поведінки; вони компетентні в управлінні повсякденними справами й спроможні контролювати всю зовнішню діяльність від задоволення особистих потреб до ефективного використання можливостей, що випадають; вони відкриті новому досвіду, що вказує на їх безперервний розвиток і реалізацію особистісного потенціалу; у взаєминах з іншими людьми вміють налагодити теплі й дружні стосунки, виявити співпереживання іншим та, за необхідності, віднайти потрібний компроміс у взаєминах; усвідомлення цілей життя підкріплене почуттям усвідомленості свого минулого й сьогодення, що загалом суттєво впливає на їх адекватне самоприйняття, уключаючи як позитивні, так і негативні якості.

На відміну від двох попередніх груп, студенти з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості характеризуються низькою автономністю, що виражається в їх занепокоєності очікуваннями та оцінками інших людей і залежності від соціального тиску з боку оточення; труднощі в керуванні

повсякденними справами, відчуття нездатності поліпшити або змінити умови свого життя, а часто й почуття безсилля призводять до відсутності почуття контролю над зовнішнім світом; виражене почуття особистісної стагнації, відсутність відчуття поліпшення й особистісного зростання межує із частим переживанням відчуття нудьги та незацікавленості життям; їм важко встановлювати близькі, довірливі відносини з іншими, вони не вміють піклуватися про інших, тому часто є ізольованими й фрустрованими в міжособистісних стосунках; у них немає перспектив або переконань, що визначають сенс життя; і, як результат, у самоприйнятті в них домінує почуття незадоволеності, невдоволення собою, розчарування власним минулим та стурбованість певними особистісними рисами.

Отже, у проведеному блоці дослідження нами емпірично експліковано положення, що визначальним критерієм змісту соціальної фрустрованості особистості є переживання відчуття психологічного благополуччя, а конкретні показники суб'єктно-особистісного профілю є психологічною зоною раціонального відчуття цілісності й внутрішньої рівноваги сучасного студентства, які виступають гарантом їхньої професійної безпеки, а отже, базовим фоном перспективи успішної професіоналізації в майбутньому.

4.7. Суб'єктно-особистісні індикатори соціальної задоволеності / фрустрованості фахівців в звичайних та особливих умовах професійної реалізації на різних етапах становлення

Констатацію психодіагностичних даних у третьому блоці емпіричної програми проводили відповідно до результатів диференціації досліджуваних фахівців медичних спеціальностей за рівнем прояву в них соціальної фрустрованості, який визначали за допомогою однойменної методики Л. Васермана. Загалом вибірку медичних працівників диференційовано на чотири групи за двома критеріями – стаж та умови професійної діяльності

(група медичних працівників зі стажем професійної діяльності до 5-ти років ($n=205$), серед яких 90 медичних працівників працюють у звичайних умовах (група 1ЗВУ), а 115 – в особливих умовах (група 2ОсУ) і група медичних працівників із професійним стажем понад п'ять років ($n=236$), серед яких 124 працюють у звичайних умовах (група 3ЗВУ) і, відповідно, 112 – в особливих умовах (група 4ОсУ)). Під час формування вибіркової сукупності дотримано вимог щодо її змістовності та еквівалентності, що виражалось у нормальному розподілі емпіричних даних з усієї вибірки.

Отримані під час діагностики дані в групах медичних працівників (адаптантів), які працюють у звичайних й особливих умовах професійної діяльності, піддано математично-статистичному аналізу із застосуванням, насамперед, Z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова, завдяки якому з'ясовано, який розподіл даних не відповідає нормальному, що детермінує подальше застосування методів непараметричної статистики. Зокрема, для майже всіх діагностичних критеріїв (понад 90 % шкал) статистичне значення Z-критерію менше або дорівнює $p \leq 0,05$ (додаток Н, табл. Н 1).

Результати застосування непараметричного критерію Н–Краскала-Уоллеса для всіх шести груп адаптантів, котрі працюють у різних умовах професійної діяльності, подано в додатку П. Статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,001$ виявлено між 65 % діагностичних шкал, на рівні $p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$ між 15 % шкал.

Так, за результатами визначення індексу життєвої задоволеності (Н. Паніна) у досліджуваних групах простежено закономірність збільшення показників інтересу до життя як стану позитивного очікування життєвих подій, відсутності впливу віку на життя й зацікавленість життєвими та професійними справами; узгодженості між цілями та поступовості їх досягнення, що виражається в загальній задоволеності станом життя в минулому й теперішньому та перспективності планів майбутнього життя; і загального фону настрою, що переважно відображено у відчутті переживання

найкращих років життя, відсутності апатії й утомлюваності та переважному гарному настрої в групах фахівців із низьким рівнем соціальної фрустрованості. У групі фахівців із середнім та високим рівнями соціальної фрустрованості емоційний стан щодо задоволеності життям виявився дещо проблемним, а саме заниженим, порівняно з попередньою групою, за винятком показників «позитивної оцінки себе та вчинків», які виявилися досить вираженими й підтверджують їх сформовану високу самооцінку.

Ідентичну закономірність збільшення розподілу показників від високого до низького рівня прояву соціальної фрустрованості знаходимо за шкалою психологічного благополуччя К. Ріфф. А це вказує на високий прояв самовизначення й незалежності, усвідомлення свого «Я», компетентності в керуванні повсякденними справами та здатності контролювати власну діяльність, готовності до реалізації власного потенціалу, довірливої взаємодії з іншими людьми й почуття усвідомленості свого минулого та сьогодення й реальних переконань, що надають життю сенсу в групі фахівців із низьким рівнем соціальної фрустрованості. Адаптантні із середнім і високим рівнями соціальної фрустрованості більш залежні від оцінок і суджень інших людей; вони переживають труднощі в керуванні повсякденними справами, адже в них дуже слабе почуття контролю над зовнішнім світом; відсутність відчуття поліпшення й особистісного зростання з часом виражається в безперспективності їхніх власних переконань і поглядів; і, як результат, ці фахівці (особливо адаптантні груп 13вУ і 2ОсУ із високим рівнем соціальної фрустрованості) переживають труднощі в міжособистісних взаєминах та часто відчуття стурбованості власними особистісними рисами.

Щодо аналізу вивчення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребовій сфері досліджуваних фахівців за результатами однойменної методики О. Потьомкіної виявлено відсутність статистично значущих відмінностей за шкалою «орієнтація на процес», що є ознакою вираженої (а інколи й штучної) «функціональності» досліджуваних фахівців. З іншого боку, показники орієнтації на результат досліджуваних адаптантів

виявилися значно вищими в групі із середнім і низьким рівнями соціальної фрустрованості, що визначає їх більш надійними й цілеспрямованими, адже для досягнення поставлених цілей вони не шкодують фізичної та духовної сили, упевнені в позитивних результатах своєї діяльності всупереч будь-яким перешкодам. Також для цих адаптантів властиве превалювання орієнтації на альтруїзм, що як цінна суспільна мотивація визначає зрілість людини: вона більше думає про інших, ніж про себе (як необхідна деонтологічна якість медичного працівника). Досліджувані адаптанти групи 2ОсУ із високим рівнем соціальної фрустрованості виявилися більш егоїстично орієнтованими, на відміну від усіх інших груп, що дає змогу констатувати більш виражену зацикленість на власній особі цих досліджуваних та їх переконаність, що турбота про інших не сприяє власному особистісному розвитку.

Визначення психологічних ознак оптимізму-активності в досліджуваних адаптантів груп 1ЗвУ і 2ОсУ із середнім і низьким рівнями прояву соціальної фрустрованості продемонструвало факт належності досліджуваних медичних працівників до особистісного типу «пасивних оптимістів», який дає змогу схарактеризувати їх як добродушних, веселих, упевнених, але основною їхньою рисою є відсутність активності, що часто проявляється в схильності до пасивного очікування або відкладанні прийняття рішень чи то справ. Медичні працівники з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості належать до такого особистісного типу, як «пасивні песимісти», який дає змогу схарактеризувати їх як пасивних і нерішучих людей, які, потрапляючи в складні ситуації, надають перевагу її уникненню.

Цікаві діагностичні дані отримано за результатами вивчення мотиваційної структури особистості, які показали, що за тенденціями підтримки, спілкування, загальної активності, життєвої активності, суспільної корисності й робочої спрямованості в досліджуваних медичних працівників груп 1ЗвУ і 2ОсУ виявлено однаковий рівень прояву цих ознак,

що загалом дає підставу схарактеризувати їх як мотиваційно-орієнтованих у загальножиттєвій і робочій спрямованості, але в групі з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості в показниках підтримки життєзабезпечення переважають характеристики комфорту й соціального статусу, які визначають мотиваційне прагнення до власної безпеки, турботи про засоби існування в досконалих, зручних, надійних проявах, а також прагнення суб'єкта отримувати увагу та визнання оточуючих, престиж, соціальний статус у суспільстві, вплив і владу; а в показниках робочої спрямованості – показники творчої активності у фахівців із середнім (група 1ЗвУ) та високим (група 2ОсУ) рівнями прояву соціальної фрустрованості, що відображає прагнення суб'єкта використовувати власну енергію й здібності у сфері, де можливо отримати творчі результати, чим фактично й пояснюється їх життєве невдоволення та низький рівень оцінки суб'єктивного благополуччя.

Опрацювання результатів опитувальника формально-динамічних властивостей індивідуальності (В. Русалов) суттєво доповнило попередньо отримані дані в характеристиках рухової, інтелектуальної й комунікативної сфер прояву темпераменту. Так, інтегральні показники психомоторної, інтелектуальної, комунікативної, загальної активності та загальної адаптивності виявилися вищими в групах медичних працівників із середнім і низьким рівнями прояву соціальної фрустрованості (групи 1ЗвУ і 2ОсУ), а в групах із високим рівнем соціальної фрустрованості домінує високий індекс загальної емоційності (групи 1ЗвУ і 2ОсУ). Це дало підстави для виокремлення таких характеристик медичних працівників із середнім та низьким рівнями соціальної фрустрованості, як розвинута рухова активність і фізична витривалість, уміння швидко переключати увагу з одних форм рухової активності на інші, високий темп психомоторних операцій; в інтелектуальній сфері виражена інтелектуальна й комунікативна ергічність як постійне прагнення до навчання та вдосконалення й переживання потреби в спілкуванні та контактуванні з іншими людьми, при цьому вони легко

вступають у нові соціальні контакти й володіють широким набором комунікативних програм. Натомість фахівці з високим рівнем соціальної фрустрованості продемонстрували превалювання проявів емоційності в психомоторній, інтелектуальній та комунікативній сферах, що загалом засвідчує їх високу сенситивність у сприйнятті й виконанні фізичних та інтелектуальних завдань; і типову чутливість до особливостей міжособистісних стосунків, що дає змогу говорити про їхню середньовиражену впевненість у собі й радість від соціальної взаємодії.

Центральними особистісними характеристиками медичних працівників із високим рівнем соціальної фрустрованості виступили невротичність, спонтанна агресивність, роздратованість та емоційна лабільність (група 1ЗвУ) і невротичність (група 2ОсУ), які в комплексі визначають невротичні тенденції особистісно-поведінкових властивостей; полярними характеристиками комунікабельності, урівноваженості, сором'язливості, відкритості й екстраверсії відзначаються медичні працівники з низьким рівнем соціальної фрустрованості (групи 1ЗвУ і 2ОсУ); а невизначений (середній) рівень прояву соціальної фрустрованості на фоні загальної наближеності до характеристик працівників із високим рівнем соціальної задоволеності вміщує ознаки спонтанності, роздратованості в групі 2ОсУ і реактивної агресивності в групі 1ЗвУ.

Психологічний профіль домінуючих станів (за однойменною методикою Л. Кулікова) досліджуваних медичних працівників із високим рівнем соціальної задоволеності (групи 1ЗвУ і 2ОсУ) демонструє виражене активне ставлення до життєвих ситуацій, високий тонус у подоланні й переживанні ситуацій стресу, що дуже важливо для медичного працівника, розвинутість загального емоційного тону, урівноваженість і самокритичність в оцінці самих себе; а в адаптантів із високим рівнем соціальної фрустрованості (групи 1ЗвУ і 2ОсУ) простежено пасивне ставлення до життя, виражену нудьгу, що проявляється в зниженому настрої та домінуючому негативному емоційному фоні, для їх загального тону властиві інертність і

понижений ресурс фізичних сил. Однак, незважаючи на те, що ці характеристики визначають загальну невдоволеність життям, фахівці готові брати на себе відповідальність унаслідок вимог професійної діяльності.

Характеристики самоактуалізації досліджуваних медичних працівників продемонстрували закономірність збільшення всіх її показників за шкалами однойменного опитувальника в групах фахівців із низьким рівнем соціальної фрустрованості. І це – закономірне явище, адже соціально задоволена особистість є основою соціально здорової особистості, яку можна трактувати як «розвиток і рух у бік самоактуалізації» [180], зумовлений екзистенціальною спрямованістю людини усвідомити сенс свого життя й своє місце в ньому. Стрижень здорової особистості складають соціально-моральні якості особистості, такі як прийняття себе та інших, спонтанність, вміння концентруватися на проблемі, автономія, скромність і повага до оточуючих, самостійність дій, незалежність суджень, відповідальність за зроблений вибір, інтелектуальна розвиненість, здатність до творчості й саморозвитку. І, що найважливіше, незмінним критерієм здорової (зрілої, гармонійної, повноцінної) особистості є особистісна зрілість, яка вміщує такі характеристики: широкі межі «Я», активна участь у трудових сімейних і соціальних взаєминах; здатність до теплих та відвертих соціальних контактів (дружня інтимність і співчуття); емоційна стійкість та сприйняття; реалістичне сприйняття людей, об'єктів, ситуацій; вибудовування реальних цілей, досвід і рівень домагань; здатність до самопізнання й наявність почуття гумору; цілісна життєва філософія, яка об'єднує основу життя [180].

Використання методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда дало можливість окреслити комплекс чинників, які визначають рівень адаптованості досліджуваних медичних працівників. Незалежно від умов (звичайних чи особливих), у яких діють медичні працівники, простежено домінування досліджуваних показників у групах із середнім та низьким рівнями соціальної фрустрованості, а саме показників адаптованості, що проявляються у відповідальності людини, на яку завжди

можна покластися. Вона завжди приймає правила й вимоги, котрим слідує; уміє управляти собою та власними вчинками, самоконтроль для неї не проблема, а прийнявши рішення, людина слідує йому; вона любить розмірковувати й переважно розраховувати на власні можливості; у цих медичних працівників (особливо тих, які належать до невизначеного рівня прояву соціальної фрустрованості) більш розвинуте самоприйняття, що виражається в прийнятті своєї зовнішньої та внутрішньої привабливості, переживанні задоволеності собою й рефлексивному самопізнанні; їх прийняття інших, що виражається у створенні теплих і довірливих відносин з іншими, умінні дивитися на світ очима інших, любити людей і, як наслідок, знаходити з ними контакт, їх комунікабельність і відкритість, дає змогу толерантніше ставитися до інших; високі показники емоційного комфорту виявляються у відкритому вираженні своїх почуттів та емоцій, відкритості, оптимістичності й віри в майбутнє, робить цих фахівців внутрішньозадоволеними, урівноваженими й упевненими в собі; водночас високі показники прагнення до домінування доводять наявність у медичних працівників із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, переживання неперевершеності над іншими й надмірного прагнення до успіху та схвалення, а їхні високі показники інтернальності засвідчують вищий внутрішній контроль, а отже, і вищі вимоги до себе, що може супроводжуватися й звинуваченням себе за невдачі.

Досить оригінальними виявилися результати роботи за багаторівневим особистісним опитувальником «Адаптивність» О. Маклакова й С. Чермяніна, які відзначили середній рівень нервово-психічної стійкості, комунікативних особливостей та моральної нормативності в досліджуваних фахівців із середнім і низьким рівнями соціальної фрустрованості; та показники вищі за середній за цими шкалами в групі медичних працівників із високим показником соціальної фрустрованості, що дає підставу схарактеризувати їх як професійно адаптованих фахівців із високим рівнем нервово-психічної стійкості й регуляції діяльності, адекватною самооцінкою та реальним

сприйняттям дійсності; досить вираженим рівнем розвитку комунікативних навичок, не конфліктністю, орієнтацією на дотримання загальноприйнятих норм поведінки.

Виявлена суперечність повинна віднайти своє відображення в специфіці протікання стрес-долаючої поведінки й психологічних захистів цих фахівців. Для цього застосовано методику вивчення стратегій копінг-поведінки (шкала SACS) і тест-опитувальник «Індекс життєвого стилю (LifeStyleIndex) Р. Плутчика.

Зважаючи на зафіксовані статистично значущі відмінності в прояві стратегій копінг-поведінки медичних працівників, ми помітили, що саме адаптанти з низьким рівнем соціальної фрустрованості використовують широкий діапазон копінг-стратегій, що за їх психологічним наповненням дає змогу схарактеризувати їх як психологічно здорових фахівців, увиразнені копінг-стратегії яких свідчать про них як активних фахівців, які за рахунок уміння зберігати свою «автономність», демонструють рішучість, власну неперевершеність із метою укріплення авторитету й довіри власному досвіду та інтуїції; виражена надмірна обережність цих медичних працівників робить їх енергетично економними, вони завжди ретельно все обдумують, перш ніж щось зробити; прагнуть економити власні сили, а якщо діють, то за принципом «сім разів відміряй, а потім відріж»; у складних ситуаціях спочатку ретельно все продумують, а потім діють переважно за принципом «тихіше їдеш – далі будеш». У групі адаптантів (2ОсУ) із високим рівнем соціальної фрустрованості помічено превалювання показників «вступу в соціальний контакт» та «пошуку соціальної підтримки», які ґрунтуються на зовнішньому зверненні за допомогою й підтримкою до соціального середовища; а в адаптантів із середнім рівнем соціальної фрустрованості (групи 13вУ і 2ОсУ) чітко виокремлюються «агресивні дії», що можна кваліфікувати впливом стану невизначеності.

За результатами тесту-опитувальника «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика зафіксовано найменшу кількість статистично значущих

показників у прояві психологічних захистів, за винятком домінуючої позиції «витіснення» в групі адаптантів із низьким (1ЗВУ) та середнім (2ОсУ) рівнями соціальної фрустрованості, що пояснює використання блокування неприємних емоцій забуванням реального стимулу й усіх об'єктів та обставин, пов'язаних із ним; та «проекції» в медичних працівників із середнім рівнем соціальної фрустрованості (групи 1ЗВУ і 2ОсУ), за допомогою якої відбувається приписування оточенню різних негативних рис, якостей, думок, почуттів, що формує раціональну основу для неприйняття інших і прийняття на цьому фоні себе.

Презентовані суб'єктно-особистісні індикатори соціальної задоволеності / фрустрованості адаптантів у звичайних й особливих умовах професійної реалізації виступили основою подальшого аналізу, а ті, що не отримали статистично-значущих відмінностей, у подальшому не враховувалися.

Наступний етап дослідження – аналіз суб'єктно-особистісних характеристик медичних працівників із професійним стажем понад п'ять років ($n=236$), серед яких 124 працюють у звичайних умовах (група 3ЗВУ), а 112 – в особливих (група 4ОсУ)).

Провівши ідентичну процедуру застосування Z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова, ми з'ясували, що майже для всіх діагностичних критеріїв (понад 91 % шкал) статистичне значення Z-критерію менше або дорівнює $p \leq 0,05$ (додаток Н, табл. Н 2); і за непараметричним критерієм Н-Краскала-Уоллеса (додаток П, табл. П 2) виявлено статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,001$ між 70 % діагностичних шкал, а на рівні $p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$ – 11 % шкал.

Отримані результати виявилися доволі схожими з показниками попередніх груп медичних працівників. Особливу схожість простежуємо за результатами визначення індексу життєвої задоволеності (Н. Паніна) та шкалою психологічного благополуччя К. Ріфф. Зокрема, у медичних

працівників із високими показниками соціальної задоволеності простежуємо високі показники за всіма шкалами пропонованих методик.

У мотиваційно-потребовій сфері медичні працівники групи 33вУ із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості та фахівці групи 4ОсУ із високим рівнем соціальної фрустрованості виявили превалювання соціально-психологічних установок з орієнтацією на процес. Орієнтація на результат більше властива медичним працівникам (групи 33вУ і 4ОсУ) із середнім на низьким рівнями соціальної фрустрованості, а орієнтація на альтруїзм – медичним працівникам групи 33вУ із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості та досліджуваним групи 4ОсУ із середнім рівнем соціальної фрустрованості.

Координація показників активності-оптимізму досліджуваних фахівців із високим рівнем соціальної фрустрованості продемонструвала домінування в групах 33вУ і 4ОсУ особистісного типу «активних песимістів», які за своїми характеристиками є втіленням деструктивної поведінки, що зазвичай проявляється в агресивних стратегіях, які блокують прояв особистісного й соціального здоров'я та благополуччя. Натомість у досліджуваних фахівців із середнім і низьким рівнем соціальної фрустрованості (групи 33вУ і 4ОсУ) особистісного типу домінує особистісний тип «активних оптимістів», який характеризується вираженою активністю та здатністю контролювати власні енергетичні витрати; також ці медичні працівники вдало використовують конструктивні способи подолання невдач і поразок та вміло вибудовують мобілізаційний стан готовності до виконання професійної діяльності в будь-яких умовах за рахунок домінування позитивних емоцій.

Мотиваційна структура особистості визначається домінуванням тенденцій підтримання комфорту в медичних працівників із низьким рівнем соціальної фрустрованості та творчої й робочої спрямованості в медичних працівників із середнім рівнем соціальної фрустрованості.

Формально-динамічні властивості індивідуальності медичних працівників із низьким та середнім рівнями прояву соціальної

фрустрованості демонструють ідентичну попереднім групам тенденцію високого прояву характеристик рухової, інтелектуальної й комунікативної сфер діяльності, а в групі з високим рівнем соціальної фрустрованості домінує прояв емоційності в психомоторній, інтелектуальній та комунікативних сферах.

Центральними особистісними характеристиками медичних працівників із високим рівнем соціальної фрустрованості виступили невротичність, спонтанна агресивність, роздратованість й емоційна лабільність (група 13вУ) та невротичність (група 2ОсУ), які в комплексі визначають невротичні тенденції особистісно-поведінкових властивостей; полярними характеристиками комунікабельності, урівноваженості, сором'язливості, відкритості й екстраверсії відзначаються медичні працівники з низьким рівнем соціальної фрустрованості (групи 13вУ і 2ОсУ); а невизначений (середній) рівень прояву соціальної фрустрованості на фоні загальної наближеності до характеристик працівників із високим рівнем соціальної задоволеності вміщує ознаки спонтанності, роздратованості в групі 2ОсУ і реактивної агресивності – у групі 13вУ.

Як і в попередніх групах, комплекс особистісних характеристик медичних працівників із високим рівнем соціальної фрустрованості складають невротичність й емоційна лабільність, а в групі 4ОсУ заявляє про себе й виражена роздратованість; а в медичних працівників із низьким рівнем соціальної фрустрованості – комунікабельність, урівноваженість, відкритість сором'язливість та екстраверсія. Характеристики реактивної агресивності виявлено в медпрацівників із середнім рівнем соціальної фрустрованості.

У психологічному профілі домінуючих станів позитивний полюс активного ставлення до життя, бадьорості, високого тону, стійкості емоційного тону, задоволеності життям і позитивного образу самого себе зафіксовано у фахівців із середнім та низьким рівнями соціальної фрустрованості, який загалом характеризується позитивним налаштуванням

на майбутнє, вірою у власні сили й життєстверджувальними формами поведінки.

Також за самоактуалізаційними ознаками простежено їх вираження у фахівців із середнім і низьким рівнями соціальної фрустрованості, які в єдності відображені в таких характеристиках, як адекватне сприйняття соціальної дійсності, адаптація до фізичного й соціального середовищ; спрямованість на суспільну справу, альтруїзм, емпатія, відповідальність перед іншими, безкорисливість, демократизм у поведінці.

У показниках соціально-психологічної адаптованості та професійної адаптивності спостерігаємо ідентичні з попередніми групами показники, за винятком відсутності статистично значущих відмінностей за шкалою «моральна нормативність».

Потрібно відзначити, що в групі медичних працівників із високим рівнем соціальної фрустрованості (група 3ЗвУ) простежено найбільшу варіативність копінг-стратегій поведінки («асертивні дії», «вступ у соціальний контакт», «пошук соціальної підтримки», «імпульсивні дії», «уникнення», «асоціальні дії», «агресивні дії»), які дають змогу схарактеризувати цих медичних працівників як упевнених у власних силах, самостійних і категоричних фахівців («асертивні дії»), готових до кооперації з іншими для виконання спільних завдань і проблем («вступ у соціальний контакт»); спрямованих на реалізацію прагнення бути соціально корисним за будь-яких умов («пошук соціальної підтримки»); імпульсивних за рахунок нестабільності загального емоційного стану («імпульсивні дії»); готових до уникнення проблемних ситуацій заради загальної справи («уникнення»); рішучих у діях із метою досягнення розгубленості або залежності інших («асоціальні дії»); демонстративних щодо власної неперевершеності й значущості у формах агресивного завоювання власного авторитету («агресивні дії»). Також у групі медичних працівників із низьким рівнем соціальної фрустрованості (група 4ОсУ) простежено «асертивні дії», «пошук соціальної підтримки», «обережні дії», «уникнення», «непрямі дії», які за

палітрою психологічних ознак визначають як просоціальні («асертивні дії», «пошук соціальної підтримки»), так і асоціальні (маніпулятивні) стратегії (обережні дії, «уникнення» «непрямі дії»).

Модальність психологічного захисту цих медичних працівників зосереджена в показниках «проекції» в досліджуваних (групи 3ЗвУ і 4ОсУ) із високим та середнім рівнями соціальної фрустрованості. Завдяки «проекції», відбувається легке перекладання причин і відповідальності за те, що відбувається в середині «Я», на навколишній світ.

Як і в попередньому блоці аналізу, презентовані суб'єктно-особистісні індикатори соціальної задоволеності / фрустрованості майстрів у звичайних й особливих умовах професійної реалізації були задіяні в подальшій роботі, а ті, що не отримали статистично-значущих відмінностей, далі не враховували.

4.8. Факторні моделі стану професійної безпеки фахівців в звичайних та особливих умовах професійної реалізації на різних етапах становлення

Наступним кроком у вивченні уявлень та передумов професійної безпеки особистості фахівців, які працюють у звичайних й особливих умовах професійної реалізації та на різних етапах становлення, став процес мінімізації кількості змінних і концентрації інформації у вигляді невеликого масиву характеристик. Для реалізації цього завдання застосовано метод головних компонент (Principal Components) факторного аналізу з наступним варімакс-обертанням (Varimax), що дало нам змогу встановити факторні структури тих суб'єктно-особистісних характеристик, що зумовлюють специфіку прояву професійної безпеки фахівців за різними рівнями прояву в них соціальної фрустрованості.

Так, для групи адаптантів із високим рівнем соціальної фрустрованості (група 1ЗвУ), отримано дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО=0,797; критерій сферичності Барлетта $\chi^2=13012,44$, $df = 1596$;

$p = 0,000$) засвідчили доцільність і можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних (додаток Р).

Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, із чітко вираженими дев'ятьма факторами, що описують близько 60 % дисперсії масиву емпіричних даних (табл. 4.26).

Таблиця 4.26

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	Навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	5,864	7,715	7,715
2	5,467	7,194	14,909
3	5,435	7,151	22,060
4	5,186	6,823	28,883
5	5,036	6,626	35,510
6	4,888	6,432	41,942
7	4,701	6,186	48,128
8	4,408	5,800	53,928
9	4,344	5,715	59,643

Перший фактор «Активне включення в життя» пояснює 7,71 % дисперсії та вміщує комплекс таких суб'єктно-орієнтованих ознак, які на фоні негативних ознак соціально-психологічної адаптації (-.781) як можливість не завжди поводитися відповідально та впевнено детермінує високі показники інтегрального індексу життєзабезпечення (.764), базові емоційні складники якого визначають конструкт психологічного комфорту для цих медичних працівників, що відображається в наявності мети в житті (.650), яка увиразнює чіткість минулих, теперішніх і майбутніх подій життя засобом наявності сенсових поглядів і переконань; інтересу до життя (.633), що виражає ентузіазм та ініціативність людини до життєвих і професійних справ; та усвідомлення послідовності в досягненні цілей (.631) в ознаках стійкості, рішучості й цілеспрямованості людини, які в єдиній цілісності підкріплюються креативним ставленням до життя (.502).

До другого фактора «*Маніпулятивна спонтанність*», який пояснює 7,19 % дисперсії, увійшли такі діагностичні шкали, як управління оточенням (-.712), активне/пасивне ставлення до життя (-.650), непрямі дії (.649), аутосимпатія (.557), стійкість/нестійкість емоційного тону (-.526) та позитивні відносини з іншими (-.511). Психологічне наповнення виокремлених показників дає змогу визначити в цих досліджуваних фахівців труднощі в керуванні повсякденними справами, відчуття нездатності поліпшити або змінити умови свого життя; пасивна позиція щодо життєвих ситуацій локалізована в некритичному самосприйнятті та невпевненості в собі, які блокують стійкість емоційного тону в переживанні негативних емоцій і налагодження доброзичливих та відвертих стосунків з іншими людьми і, як результат, виявляються в прихованих непрямих діях маніпулювання людьми та демонстрації авторитету над іншими.

Третій фактор «*Сором'язливість*» (7,15 % дисперсії) інтерпретується через виражену сором'язливість (.883), у якій відображено втрату енергійності й появу відчуття пригніченості та бажання побути на самоті, що звичайно загострює стресові переживання; моторна ергічність, яка проявляється в підвищеній працездатності, унаслідок нестійкого емоційного фону супроводжується афективною роздратованістю (-.714), переживанням постійного відчуття неповноцінності щодо виконаної діяльності, а також сильною стурбованістю з приводу необхідності інтелектуального напруження; і, як результат, використання психологічного захисту витіснення з метою блокування неприємних емоцій.

Четвертий фактор «*Комунікативна активність*» (6,82 % дисперсії) визначений показниками вираженої бадьорості (.660), спрямованої, з одного боку, на задоволення мотивів комфорту й власної безпеки (.571), які узалежнені від загального фону настрою (-.571) та інтернальності(-.558) як внутрішнього контролю, що сприяє розвиткові самозвинувачення та, в разі переживання життєвих невдач, проявам реактивної агресивності (-.536); а з другого – на задоволення потреби в спілкуванні й налагодженні широкого

кола контактів (.512), а також на розвиток комунікативних здібностей (.505), які здебільшого визначають ефективність професійної реалізації особистості в системі відносин «людина – людина».

До п'ятого фактора «*Прийняття інших*» (6,62 % дисперсії) з найбільшою факторною вагою увійшли показники прийняття інших (.638), що виражається у створенні теплих і довірливих відносин з іншими; ознаки особистісного зростання (.637) суттєво сприяють розвиткові внутрішнього потенціалу особистісної самореалізації цих фахівців; межа самоприйняття (-.622) таких медичних працівників потребує вироблення навичок і легкості в сприйманні суперечностей усередині самих себе, підтвердження чого – ознаки психологічного захисту проєкції (-.562) та емоційної комфортності (-.510), які блокують емоційну відкритість й оптимістичність.

Шостий фактор «*Невротична автономія*» (6,43 % дисперсії) оформлений вираженою невротичністю (.813), яка блокує комунікативну пластичність (-.656) засобом надмірного продумування власних вчинків у процесі соціальної взаємодії, а показники вираженої автономії (.633) як незалежності й свободолюбства, що потенційно визначають цілісність людської сутності, – визначальний фактор задоволеності життям загалом.

Сьомий фактор, що складає 6,18 % дисперсії, проінтерпретований нами як «*Комунікабельність*», адже його утворюють однойменна шкала комунікабельності (.784), яка демонструє виражену потребу в спілкуванні з іншими людьми та досягнення із їх боку довіри; виражений фон поведінкової інтроверсії (-.776) пояснює надмірну обережність цих медичних працівників, використовуючи обережні дії (-.566) як стрес-долаючу стратегію поведінки; їх урівноваженість (.542) окреслює межу емоційної стійкості й витривалості, яка час від часу знаходить прояв у спонтанній агресивності (.529).

Восьмий фактор «*Пізнавальне відчуження*» (5,8 % дисперсії ознак) найбільшою мірою розкриває властиві медичним працівникам цієї досліджуваної групи ознаки самотійності у виконанні завдань і проблем (у показниках вступу в соціальний контакт (-.742) та відкритості (-.611); їх

система цінностей (-.598) сповнена амбівалентності в оцінці й прийнятті базових філософських категорій та ідей; вони демонструють репродуктивність у мовній активності (показники комунікативної швидкості (-.565)); потребу в пізнанні (.540), яка супроводжується довільною схематизацією тлумачення подій із метою формування почуття суб'єктивного контролю над ситуацією; така інтелектуальна зосередженість проявляється в агресивних діях (.543), що переважно спрямовані на укріплення власного авторитету.

Дев'ятий фактор однозначно інтерпретується як *«Підтримка соціального статусу»* (5,7 % дисперсії ознак), адже виражені тенденції в здобутті соціального статусу (.757) та прояву творчої активності в ході життєвої реалізації (.522) підтверджують самостверджувальні поведінкові тенденції, які справляють гарне враження цілеспрямованого й упевненого фахівця, але позбавленого адекватної орієнтації в соціально-психологічних аспектах професійних ситуацій, що виражається в його адаптивних здібностях (-.831).

Наступний етапом математично-статистичного аналізу даних стало проведення факторного аналізу для адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості. У результаті отримано дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО = 0,817; критерій сферичності Барлетта $\chi^2 = 15624,84$, $df = 1466$; $p = 0,000$) засвідчили доцільність і можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних (додаток Р; табл. Р 2).

Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень дала змогу описати понад 50 % дисперсії масиву емпіричних даних. Накопичений відсоток дисперсії факторів подано в табл. 4.27.

Детальний аналіз першого фактора *«Соціально-психологічна адаптація»* (8,1 % дисперсії ознак) демонструє високі ознаки адаптації (.876) досліджуваних цієї групи, що дає змогу схарактеризувати їх як відповідальних, поміркованих та з високим самоконтролем у прийнятті рішень; їх розвинуте самоприйняття (.715) – запорука використання

рефлексивного самопізнання й прояву адекватної самооцінки; а прийняття інших (.708) відображається в їх довірливості, відкритості та дружелюбності; адаптаційні ознаки інтернальності (.705) демонструють у цих медичних працівників високі вимоги до себе; а емоційна комфортність (.689) робить їх внутрішньозадоволеними, урівноваженими й упевненими в собі.

Таблиця 4.27

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	6,158	8,102	8,102
2	5,460	7,184	15,286
3	4,918	6,471	21,757
4	4,550	5,987	27,744
5	4,013	5,281	33,025
6	3,695	4,862	37,887
7	3,473	4,569	42,456
8	3,239	4,261	46,718
9	3,064	4,031	51,749

До другого фактора «Професійна продуктивність» (7,18 % дисперсії ознак) увійшли такі показники, як адаптивний потенціал (.778), нервово-психічна стійкість (.762.), комунікативні особливості (.741) та інтелектуальна емоційність (.588), які в комплексі зазначених характеристик визначають емоційно стійкого, витриманого, неконфліктного, доброзичливого медичного працівника з адекватною орієнтацією в різноманітних професійних ситуаціях, пов'язаних із розумовим напруженням.

Наповнення третього фактора однозначно визначає його як «Соціальний комфорт» (6,47 % дисперсії ознак), адже до його складу увійшли показники комфорту (.603), високого тону (.593), соціального статусу (.575) і проєкції (-.505), які визначають мотиваційну спрямованість цих досліджуваних у досягненні комфорту й безпеки у виконанні ними діяльності; наразі велику роль відіграє підвищений емоційний тонус, який

надає енергетичного підйому сил у досягненні соціального статусу визнання; відсутність проєктивних психозахистів робить їх більш бадьорими та впевненими.

До четвертого фактора «*Креативність*» (5,98 % дисперсії ознак) із найбільшою факторною вагою увійшли показники креативності (.689), що як самоактуалізаційна характеристика підкреслює їх неординарність і прагнення до пошуку нових варіантів розв'язання проблемних ситуацій; автономності (.637) як ознаки суб'єктивного благополуччя цих медичних працівників, яким притаманні самовизначення й незалежність, орієнтація на власний досвід, протистояння соціальному тиску в думках і вчинках; їх витривалість та спокійність не є статичними характеристиками (за показниками врівноваженості (-.534)).

П'ятий фактор «*Рішучість*» (5,28 % дисперсії ознак) об'єднав такі характеристики, як послідовність у досягненні цілей (.643), що відображають цілеспрямоване ставлення до життя, сповнене рішучих і впевнених дій у досягненні цілей; прагнення цих фахівців до щирих гармонійних міжособистісних стосунків, адже вони переконані, що, здійснюючи вчинки, люди керуються взаємними інтересами, що відображено в показниках «погляду на природу людини» (.524); їх природна готовність до взаємодії з іншими людьми (показники контактності (.512)) демонструє довіру до людей і доброзичливість у відносинах із ними.

Змістове наповнення шостого фактора дає змогу узагальнити його як «*Емоційна стійкість*» (4,86 % дисперсії ознак), адже на фоні вираженої інтроверсії (.616), виразні прояви стабільності емоційного стану (показники спонтанної агресивності (-.583)) та відсутність змін настрою, дратівливості й підвищеної збудливості (показники емоційної лабільності (-.540)); виражена інтелектуальна ергічність (.505) демонструє високий рівень здатності до навчання та діяльності, пов'язаної з розумовим напруженням.

Сьомий фактор «*Пошук соціальної підтримки*» (4,57 % дисперсії ознак) інтегрував психологічну палітру особистісних якостей медичних працівників,

де локалізоване їх прагнення бути соціально корисним, робити добро, навіть якщо воно дорого обходиться, безкорисливо допомагати всім людям та постійно приходити на допомогу (показники «пошуку соціальної підтримки» (.749); такі ознаки копінг-поведінки медичних працівників тісно межують з «асертивними діями» (.626), наповненими вмінням відверто передавати почуття, думки й переконання; рівень вираження стану активності (-.558) дає змогу віднести їх до особистісного типу «пасивних оптимістів», добродушність і позитивність яких не дає їм змоги маніпулювати людьми (показники «непрямих дій» (-.501)).

Восьмий фактор «Цілеспрямованість» (4,57 % дисперсії ознак) найбільшою мірою визначають показники мети в житті (.759) та інтегральний показник життєзабезпечення (.627), які в сукупній цілісності визначають цих медичних працівників як цілеспрямованих особистостей із почуттям чіткого усвідомлення подій минулого та сьогодення; їх життєстверджувальні переконання й наміри надають сенсу життю, а система ціннісних орієнтацій та установок позитивно відображається на їхньому стані задоволеності життям.

Змістове наповнення дев'ятого фактора «Працездатність» (4,03 % дисперсії ознак) відображає помірний рівень швидкості моторно-рухових операцій (-.664), який поряд із розвинутою гнучкістю щодо переключення з одних форм рухової активності на інші (показники психомоторної пластичності (.649)) та загального позитивного фону настрою (.570) визначають їхню професійну працездатність і витривалість.

Подальший факторний аналіз показників групи адаптантів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, дав підставу отримати дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО=0,972; критерій сферичності Барлетта $\chi^2 = 14842,50$, $df = 1596$; $p = 0,000$) засвідчили доцільність і можливість застосування заданого типу аналізу для обраних даних (додаток Р; табл. Р 3).

Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень уможливила опис близько 70 % дисперсії масиву емпіричних даних, отриманих за результатами констатувального експерименту (табл. 4.28).

Таблиця 4.28

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження %	загальний показник навантаження, %
1	8,397	11,049	11,049
2	7,374	9,702	20,751
3	6,822	8,977	29,728
4	6,232	8,200	37,928
5	5,252	6,911	44,838
6	5,066	6,666	51,504
7	4,754	6,255	57,759
8	4,504	5,926	63,685
9	4,294	5,650	69,335

Перший фактор (11 % дисперсії ознак) демонструє наявність вираженої копінг-стратегії агресивних дій (.754), психологічний ресурс якої виражається в миттєвій запальності таких людей, адже з будь-якого приводу перешкоди в досягненні бажаного результату вони легко «виходять із себе» й миттєво дають відсіч тим, хто не згоден із їхнього думкою; прояв спонтанної агресивності (.749) на фоні слабкого внутрішнього контролю (показники інтернальності (-.748)) та інтелектуальної ергічності (.727), визначають їх дуже занепокоєними очікуваннями й оцінками інших людей і невпевненими в прийнятті важливих рішень (автономність (-.683)); їхні мислення й поведінка піддаються соціальному тиску з боку оточення і, як наслідок, визначає їх як пасивних оптимістів (активність (-.534)). Отже, на підставі аналізу вказаних змінних пропонуємо узагальнити перший фактор як *«Реактивність»*.

До другого фактора *«Адаптаційний потенціал»* (9,7 % дисперсії ознак) увійшли такі характеристики: адаптивний потенціал (.809), який демонструє

нервово-психічну стійкість досліджуваних медичних працівників, що інтерпретується нами як загальний стан реального сприйняття дійсності та адекватної самооцінки, які блокують сильні нервово-психічні зриви; також вони досить легко адаптуються до нових умов діяльності та швидко звикають до нового оточення й уміють налагоджувати комунікативний контакт (показники нервово-психічної стійкості (.577), емоційної лабільності (-.599), комунікативних особливостей (.764) та адаптивних здібностей (.537)); їх цінності (.795) орієнтовані на гармонійну взаємодію й позбавлені бажання маніпулювати людьми у своїх інтересах і позбавлені ознак асертивних дій (-.763).

Третій фактор «*Аутосимпатія*» вміщує 8,97 % дисперсії ознак та інтерпретується через показники аутосимпатії (.740) як сформованої «Я-концепції» й адекватної самооцінки; моторної ергічності (.716), яка визначає їхню фізичну витривалість і працездатність; ці медичні працівники не позбавлені стратегій подолання стресових ситуацій через непрямі дії (.699), а отже, вони вміють утримувати все під своїм контролем, а за необхідності – «підігравати» або підлаштовуватися під інших людей; відсутність ознак невротичності (-.621) підсилює ознаки спонтанності (.618) у проявах природної впевненості; надійність і цілеспрямованість у мотиваційно-потребовій сфері проявляється в «орієнтації на результат» (.597), а виражена сором'язливість (.565) демонструє готовність узяти відповідальність та провину на себе.

До четвертого фактора «*Позитивність*» (8,2 % дисперсії ознак) із найбільшими факторними показниками увійшли загальний фон настрою (.696) з усіма позитивними характеристиками отримання задоволення від життя, що засвідчує інтегральний показник життєзабезпечення (.694); самоактуалізаційні ознаки саморозуміння (.593) підтверджують чутливість цих фахівців до власних бажань і потреб, що допомагає в побудові цільового орієнтира в житті (показник мети в житті (.547)); відсутність швидкої мовної активності (показники комунікативної швидкості (-.585)) робить їх

комунікативну взаємодію з іншими людьми (.559) виваженою й доброзичливою.

П'ятий фактор «*Неупередженість*» (6,9 % дисперсії ознак) має найсильніший зв'язок із самоактуалізаційними показниками «погляду на природу людини» (.741), які розкривають природну неупередженість і доброзичливість досліджуваних фахівців; їх усталена характеристика послідовності в досягненні цілей (.722) визначає стійкість та переконаність у правильності поставлених цілей; а сформований інтерес до життя (.600) – верхню межу задоволеності життям, завдяки якому ці медичні працівники демонструють самоприйняття (.555) в адекватному й безконфліктному ставленні до себе, власних речей, здобутків, діяльності тощо; визначення межі оптимізму (.534) як віри у власні сили, прихильності долі до їхнього життя, частого переживання почуття щастя сприяє проявам творчої (.524) й пізнавальної (.515) активності, розкриття якої неможливо без стійкого емоційного тону (.524).

Шостий фактор «*Автономія*» (6,7 % дисперсії ознак) узагальнено завдяки вираженим характеристикам задоволеності життя загалом (.764), завдяки якому ці фахівці вміють дослухатися до свого «Я» й досягати особистісної успішності; автономії (.657), завдяки якій ці досліджувані є зразком у визначенні власної життєвої траєкторії; комунікативної ергічності (.647) та психомоторної емоційності (-.643), які є природною інтенцією врівноваженого реагування на навколишню дійсність і людей; ці медичні працівники виявляють узгодженість між поставленими й досягнутими цілями (.571), адже окреслення цільової зони життя для них – важливіший момент, аніж управління оточенням (-.539).

Аналіз змісту сьомого фактора дає підставу інтерпретувати його як «*Соціальне утвердження*» (6,25 % дисперсії ознак) за рахунок виражених мотиваційних ознак прагнення до соціального статусу (.654) через визнання оточуючими, престиж, соціальний вплив і владу; низький рівень тону (-.680) і домінуючий стан спокою (.653) блокують комунікативну пластичність

(-.636) засобом використання обмеженого набору комунікативних програм або підтримки однорідних контактів, що робить цих медичних працівників надмірно обережними в діях (.616); така розміреність у діях є ознакою їх енергетичної економності та врівноваженості (.571); також у цих досліджуваних не виявлено орієнтації на егоїзм (-.547), що свідчать про відсутність у них корисливих особистих інтересів і потреб.

Восьмий фактор «*Прийняття інших*» (5,9 % дисперсії ознак) найбільшою мірою визначили показники прийняття інших (.865) в ознаках відкритості й толерантності; активного ставлення до життя (.672) як сформованої позиції життєрадісного сприйняття життєвих ситуацій; контактності (.620) яка вимірюється їх товариськістю і вмінням встановлювати тривалі та доброзичливі стосунки; а зафіксований виражений психологічний захист витіснення (.504) свідчить, що неприємні емоції, які переживаються, блокуються забуванням реального стимулу й усіх об'єктів та обставин, пов'язаних із ним; суб'єктивне переживання благополуччя проявляється в прагненні до особистісного росту (.631), що вказує на безперервність розвитку й реалізації їхнього особистісного потенціалу та відкритість новому досвіду; у ситуації стресу ці медичні працівники не звертаються за допомогою й підтримкою до інших людей (показники пошуку соціальної підтримки (-.565)), а надають перевагу самотійному вирішенню.

Дев'ятий фактор «*Самовпевненість*» (5,65 % дисперсії ознак) сформували позитивні показники відносин з іншими (.676), які вказують на теплі взаємини з близькими й друзями, бажання піклуватися про інших людей, уміння співпереживати та знаходити компроміси у відносинах; орієнтації на альтруїзм (.559), засвідчуючи їх безкорисливість і самовідданість; водночас високі показники прагнення до домінування (.584) доводять наявність у цих фахівців переживання неперевершеності над іншими й надмірного прагнення до успіху та схвалення, які блокують гнучкість у спілкуванні (-.683), креативність (-.681) і критичність самооцінювання й сприйняття образу самого себе (-.554). Цим і можна

пояснити домінування в них психологічного захисту проєкції, яка формує раціональну основу для неприйняття інших й прийняття на цьому фоні себе.

У результаті математично-статистичного аналізу даних факторного дослідження для адаптантів, які працюють в особливих умовах, нами отримано дані за кожною з досліджуваних груп за рівнем прояву соціальної фрустрованості. Так, для групи адаптантів із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, отримано дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО=0,886; критерій сферичності Барлетта $\chi^2 = 1353,045$, $df = 1584$; $p = 0,000$) засвідчили доцільність і можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних (додаток Р; табл. Р 4).

Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, із чітко вираженими дев'ятьма факторами, що описують 63 % дисперсії масиву емпіричних даних. Виокремлення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 4.29). Подальший змістовий аналіз передбачає конкретизацію психологічного змісту кожного з виокремлених факторів.

Таблиця 4.29

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	8,778	13,301	13,301
2	7,449	11,286	24,586
3	4,698	7,119	31,705
4	4,102	6,215	37,920
5	3,776	5,721	43,641
6	3,688	5,588	49,229
7	3,299	4,998	54,227
8	3,254	4,931	59,158
9	2,899	4,393	63,551

Перший фактор «*Роздратованість*» (13,3 % дисперсії) увібрав ознаки відсутності адаптивних здібностей (-.827), що інтерпретуються як загальний стан реального несприйняття та адекватної самооцінки, які спонукають до виникнення нервово-психічних зривів і роздратованості (.786); виражений фон інтроверсії (.705) цих медичних працівників заважає оперативно адаптуватися до нових умов діяльності; низькі показники спонтанності (-.618) демонструють їх прагнення до природної безпосередності й відкритості (.705); але загалом відсутність комунікативної пластичності (-.602) та розвиненої комунікабельності (-.548) не позбавляє їх характеристик професійної відповідальності та витриманості, яка перебуває в межах нормативної регламентованості.

До другого фактора «*Імпульсивність*» (11,3 % дисперсії) увійшли такі показники стрес-долаючої поведінки, як імпульсивні (.800) та обережні дії (-.726), які в комплексі демонструють тенденцію слідування першому імпульсу в прийнятті професійних рішень без додаткових розмірковувань; як результат, закономірним стає пояснення домінування в них таких видів психологічного захисту, як витіснення (.698) й уникнення (.582), які за змістом орієнтовані на економічний варіант докладання зусиль з вирішення будь-яких питань чи виконання будь-якої діяльності, тобто психологічний ресурс подолання стресових ситуацій локалізований у формі розважливого прийняття рішення та покладання на власні передчуття й інтуїцію; водночас вони не позбавлені довіри до людей та уважності, що засвідчує показник «погляд на природу людини» (.595); професійна орієнтація на результат (.560) загалом характеризує їх як виконавчих і дисциплінованих.

Третій фактор інтерпретується як «*Відчуження*», що пояснює 7,12 % дисперсії і вміщує комплекс характеристик, які виявляють особливості фонові дезадаптованості цих медичних працівників (адаптивний потенціал (-.767)); відсутність комунікативних властивостей для взаємодії (комунікативні особливості (-.771)); низької моральної нормативності (-.690); заблокованої врівноваженості (-.666) і нервово-психічної стійкості (-.576), які

в комплексі визначають негативний емоційний стан у формах самозвинувачення, беззахисності й навіть відчаю й розгубленості, що й окреслюють ознаки незадоволеності життям загалом (-.583).

До четвертого фактора «Самостійність» (6,21 % дисперсії) із найбільшим факторним навантаженням увійшли інтегральний показник життєзабезпечення (.854), який відображає турботу суб'єкта про нагальні умови існування, прагнення забезпечити себе та своїх близьких матеріальними ресурсами життя; загальний фон настрою (.739), який утілює ознаки впевненості й рішучості; при цьому ці медичні працівники з легкістю можуть захисти себе від несправедливих дій із боку інших людей і позбавитися психологічного тиску із їхнього боку (асертивні дії (.560)); їм не потрібне об'єднання з іншими людьми, їхня підтримка й допомога під час переживання стресових ситуацій (вступ у соціальний контакт (-.554)); у мотиваційно-потребовій сфері превалює соціально-психологічна установка орієнтації на процес (.531), яка блокує результативність діяльності.

Аналіз змісту п'ятого фактора дає змогу інтерпретувати його як «Агресивні дії» (5,72 % дисперсії) унаслідок виражених показників прояву агресивних дій (.700) у переживанні емоційно напружених ситуацій у житті й професійній діяльності; у сфері цінностей (-.568) проявляється бажання маніпулювати ними у своїх інтересах; при цьому їхня висока інтелектуальна ергічність (.551) як розвинена здатність до розумової діяльності не сприяє стійкості емоційного тону (-.544), що проявляється в недовірливості й агресивності, які межують із невротичними характеристиками хвилювання та розгубленості.

Шостий фактор «Сором'язливість» (5,58 % дисперсії) оформлений однойменною шкалою (.681); показниками позитивного образу самого себе (.673), що в ознаках адекватного оцінювання власних можливостей і ресурсів цих медичних працівників підтверджує їх високий внутрішній контроль, а отже, і вимоги до себе, що може час від часу супроводжуватися й звинуваченням себе за невдачі (інтернальність (.550)), відсутність

домінування (-.552) підтверджує відсутність переживання неперевершеності над іншими й надмірного прагнення до успіху й схвалення; низькі показники емоційної лабільності (-.522) визначають стабільність їхнього емоційного стану та вміння володіти собою; у мотиваційно-потребовій сфері ці досліджувані не надають перевагу альтруїстичній орієнтації (-.632).

Сьомий фактор «*Інтерес до життя*» (4,99 % дисперсії) увібрав виражені ознаки життєвого задоволення й захопленості життям (інтерес до життя (.631)), які межують із відсутністю інтелектуальної емоційності в разі реагування на невдачі, пов'язані з інтелектуальною діяльністю (-.611) та психомоторної швидкості (-.521), що загалом є специфічною ознакою помірною життєвого ентузіазму цих медичних працівників.

До восьмого фактора «*Песимізм*» (4,93 % дисперсії) увійшли такі діагностичні показники, які інтегрували негативні ознаки взаємин з іншими людьми (-.842), що є ознакою інтолерантності й фрустрованості цих медичних працівників; їх інтелектуальна ригідність блокує творчий підхід до розв'язання проблем (інтелектуальна пластичність (-.757)); комунікативна повільність визначає низьку потребу в спілкуванні та загальну соціальну активність (комунікативна ергічність (-.512)); високої самооцінки себе й учинків (позитивна оцінка себе та вчинків (-.518); зниженого фону оптимізму (-.557), що характеризується переважаючими ознаками придушеного настрою, песимізму й невпевненості.

У дев'ятому факторі «*Автономність*» (4,39 % дисперсії) з найбільшим факторним навантаженням увійшли показники слабкого почуття усвідомленості життя за рахунок відсутності смислових перспектив і переконань (показник мети в житті (-.610)); виражена автономність (.618) допомагає цим медичним працівникам протистояти соціальному тиску в думках і вчинках; натомість зафіксовані ознаки аутосимпатії (-.547) експлікують неврівноваженість у керуванні емоціями й низький рівень розвитку почуття самоповаги; тому в подоланні стресових ситуацій життя їм не властиво декларувати власні інтереси та владу (асоціальні дії (-.622)).

Для групи адаптантів із середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, за результатами факторизації масиву емпіричних даних також отримано дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО=0,604; критерій сферичності Барлетта $\chi^2=14012,69$, $df = 1596$; $p = 0,000$) (додаток Р; табл. Р 5). Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень дала змогу описати 55 % дисперсії масиву емпіричних даних (табл. 4.30).

Таблиця 4.30

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	Навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	4,232	11,757	11,757
2	2,908	8,078	19,835
3	2,063	5,731	25,565
4	2,001	5,557	31,123
5	1,867	5,186	36,309
6	1,697	4,715	41,023
7	1,693	4,704	45,727
8	1,681	4,668	50,396
9	1,625	4,513	54,909

Перший фактор «Адаптивний потенціал» (11,6 % дисперсії ознак) оформлений однойменною шкалою (.917), яка символізує високий рівень нервово-психічної стійкості та регуляції поведінки (.779), адекватної самооцінки та реального сприйняття діяльності; високий рівень розвитку комунікативних навичок, легкість установа соціальних контактів, неконфліктність (.788); реальне оцінювання своєї ролі в групі, орієнтація на дотримання загальноприйнятих норм поведінки (.697); під час переживання стресових ситуацій ці медичні працівники проявляють готовність до кооперації з іншими; вони вміють переживати труднощі, проявляючи при цьому рішучі, але не імпульсивні дії (-.575).

До другого фактора «Допитливість» (8,08 % дисперсії ознак) із

найбільшими факторними навантаженнями увійшли розвинена контактність цих медичних працівників (.675), яка детермінована вираженою інтелектуальною пластичністю (.564), що як підкріплюючий стимул пізнавальної активності й потреби самовдосконалення визначає межу задоволеності життям загалом (.554), характеризуючи їх як оптимістично настроєних і впевнених у собі фахівців, котрі позбавлені надмірної обережності в діях (-.676) у процесі подолання стресових ситуацій.

Інтерпретація змінних, що увійшли до третього фактора, дає змогу нам узагальнити його як «*Самоприйняття*» (5,73 % дисперсії ознак), адже до його складу увійшли характеристики вираженої адаптації (.753) за рахунок сформованого самоприйняття (.728), прийняття інших (.681) та інтернальності (.589), які в комплексі виражають усталене ставлення цих медичних працівників до світу, провідна функція якого полягає в оволодінні ними відносно стабільними умовами й обставинами свого буття, а також вчинкового діяння та розвиненої спільної діяльності. Це конкретно виявляється в наявності таких психологічних феноменів, як саморозуміння, самоконтроль і прийняття навколишнього середовища та самого себе.

Четвертий фактор «*Робоча спрямованість*» (5,56 % дисперсії ознак) містить ознаки орієнтації на професійну діяльність і мотиваційну зацікавленість нею; підкріплення творчою активністю (.777) виражає їхню схильність до неординарних й оригінальних рішень; які блокують проєкційні захисні стратегії психологічного захисту (-.550) та ознаки емоційної лабільності (-.518), що загалом підтверджує емоційну стійкість і врівноваженість.

П'ятий фактор «*Життєзабезпечення*» (5,19 % дисперсії ознак) характеризується такими ознаками, як інтегральний показник життєзабезпечення (.717), що відображає турботу суб'єкта про нагальні умови існування, прагнення забезпечити себе та своїх близьких матеріальними ресурсами життя; спонтанність (.640), що є позитивною характеристикою вільного виявлення себе й власного життя; позитивна

оцінка себе та вчинків (.541), яка визначається інтегративними ознаками забезпечення прийняття себе, власних вчинків і схвалення з боку інших людей; бадьорість (.517) – теж підкріплюючий ефект позитивного самоствердження цих медичних працівників.

Шостий фактор *«Потреба в пізнанні»* (4,72 % дисперсії ознак) об'єднав діагностичні показники потреби в пізнанні (.653), що як самоактуалізаційна ознака демонструє готовність до нових вражень і досвіду та спроможність до миттєвого пізнання; позитивного образу самого себе (.595), що визначає критичність й адекватність самооцінки досліджуваних медичних працівників та відсутності комунікативної швидкості (-.544), що переважно визначається вповільненою швидкістю мовної активності й вербалізації.

До сьомого фактора *«Активне домінування»* (4,70 % дисперсії ознак) із найбільшими факторними навантаженнями увійшли активність (.574) в усій палітрі прояву віри в досягнення власних цілей та впевненої позиції щодо ставлення до життєвих ситуацій; домінування (.565) у соціально-психологічному змісті адаптованості цих медичних працівників доводять наявність у них факту переживання неперевершеності над іншими й надмірного прагнення до успіху та схвалення; креативність (.530) й аутосимпатія (.524) в комплексі самоактуалізаційних характеристик демонструють виражену цілісність особистості, яка в постійній творчій спрямованості дає можливість говорити про міцну базу психічного здоров'я цих медичних працівників.

Восьмий фактор проінтерпретовано як *«Уникнення соціальних контактів»* (4,67 % дисперсії ознак) у зв'язку з його негативним наповненням такої копінг-стратегії, як «вступ у соціальний контакт» (-.566), де прихований поведінковий патерн бажання об'єднуватись з іншими людьми у розв'язанні загальних проблем, а також сором'язливості (-.554), відсутність якої підтверджує наявність труднощів у соціальних контактах; водночас зазначена особливість негативно не впливає на позитивний «погляд на природу людини» (.550) цих випробуваних, які сповнені віри в могутність

людських можливостей; їх урівноваженість (.539) і цінності (.529) підтверджують сформовану самодостатність, справедливість та життєвість.

Дев'ятий фактор (4,51 % дисперсії ознак) увібрав у свій склад переважно психофізіологічні характеристики психомоторної загальмованості (показники психомоторної швидкості (-.678)), низького тону (-.572) та психомоторної пластичності (-.560), які в сукупній цілісності впливають на відсутність у цих медичних працівників мотиваційних інтенцій у переживанні комфорту (-.628) та активного ставлення до життя (-.557), утворюючи їх інтервальну повільність і розмірковуваність. Змістове наповнення фактора дає змогу узагальнити його як *«Інтервальну пасивність»*.

Для групи адаптантів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, за результатами факторизації масиву емпіричних даних отримано також дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО = 0,625; критерій сферичності Барлетта $\chi^2 = 1281,05$, $df = 1630$; $p = 0,000$ (додаток Р.; табл. Р. 6). Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень дала змогу описати 60 % дисперсії масиву емпіричних даних (табл. 4.31).

Перший фактор *«Вступ у соціальний контакт»* (9,27 % дисперсії ознак) оформлений однойменним показником (.832), що, як виражена копінг-стратегія, відображає орієнтацію на взаємодію та спільні дії з іншими людьми в складних ситуаціях і готовність надати допомогу іншим під час розв'язання спільних проблем; їх позитивна настроєність у взаємодії з іншими (асоціальні дії (-.817)) та включення в стресову ситуацію разом з іншими людьми (уникнення (-.667)), не блокує прояв імпульсивних дій (.582), які виражаються в схильності діяти під впливом зовнішніх обставин, але такі ситуативні втрати свідомого контролю дій знаходять підтримку у вираженому саморозумінні (.566) як вираженій чутливості людини до своїх бажань і потреб, що є ознакою їх впевненості і самодостатності.

Таблиця 4.31

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	7,421	9,277	9,277
2	6,410	8,013	17,290
3	5,906	7,382	24,672
4	5,480	6,850	31,522
5	5,048	6,310	37,832
6	4,880	6,100	43,932
7	4,330	5,412	49,345
8	3,917	4,897	54,241
9	3,637	4,546	58,787

Другий фактор – «Професійна відданість» (8,01 % дисперсії ознак) – має найсильніший зв'язок із мотиваційним показником робочої спрямованості (.759) та самоактуалізаційним показником творчої активності (.740), які в комплексі є специфічною ознакою професійної відданості цих медичних працівників, котрі ставляться до своїх професійних обов'язків як до життєвих правил, сповнених людськими цінностями; вони вміють управляти оточенням (.602) і така поведінкова компетентність у керуванні повсякденними справами й зовнішньою діяльністю, імовірно, блокує врівноваженість (-.562).

До фактора «Альтруїзм» (7,38 % дисперсії ознак) із найбільшими факторними навантаженнями увійшли дані орієнтації на альтруїзм (.710), що фактично демонструє систему ціннісних орієнтації цих медичних працівників, які проявляються в актах турботи, милосердя, самовіддачі; психологічний захист витіснення (-.633) відсутній, а отже, можна стверджувати, що негативні спогади й переживання не впливають на реальну поведінку цих фахівців; ознаки реактивної агресивності (-.587) також відсутні; а виражена комунікативна емоційність (.569) виступає суттєвим фактором у розвинутості адаптивних здібностей (.558) і нервово-психічної

стійкості (.526), адже вміння відчувати власні емоції та емоції інших людей в ході спілкування – гарна ознака адекватної орієнтації у ході міжособистісної взаємодії, що знімає зайві елементи емоційного напруження.

Зміст четвертого фактора дає змогу інтерпретувати його як «*Задоволеність життям*» (6,85 % дисперсії ознак), адже в ньому увібрано комплекс мотиваційно-особистісних характеристик, які визначають виражений інтерес до життя (.772), сповнений турботою суб'єкта про умови забезпечення себе й близьких людей необхідними ресурсами життя (.697); вміння цих медичних працівників вступати в позитивні відносини з іншими (.591) демонструє їхнє бажання піклуватися про інших людей і розвинуті емпатійні здібності; а позитивна оцінка себе та вчинків (.588) підтверджує їхню самовпевненість і самооцінку професійної компетентності та успішності в роботі з людьми; мотиваційна життєва й професійна зацікавленість цих фахівців повністю блокує роздратованість (-.505).

П'ятий фактор «*Професійна дипломатичність*» (6,31 % дисперсії ознак) сформували такі професійно-адаптивні характеристики медичних працівників, як адаптивний потенціал (.912), комунікативні особливості (.877) і моральна нормативність (.516), які в комплексі визначають високий рівень їхньої емоційної стійкості та позитивне ставлення до професійної діяльності й пацієнтів; соціально-адаптаційна характеристика прийняття інших (.589) підтверджує загальну установку на конструктивну взаємодію з іншими людьми; водночас у них помічено слабку узгодженість між поставленими та реально досягнутими цілями (-.649).

Шостий фактор «*Життєва апатія*» (6,1 % дисперсії ознак) визначається відсутністю чіткої мети в житті (-.781), процесуальною орієнтацією у виконанні професійної діяльності (високі показники орієнтації на результат (-.683)); при подоланні стресових ситуацій ці медичні працівники не вдаються до детального аналізу всіх можливих варіантів розв'язання проблеми (обережні дії (-.634)); відсутність саморегуляційних навичок економії сил і ресурсів відображено у високих показниках емоційної

лабільності (.584) й інтелектуальної емоційності (.531), які не заважають цим медичним працівникам проявляти креативність (.522).

Сьомий фактор «*Послідовність у досягненні цілей*» (5,41 % дисперсії ознак) об'єднав такі діагностичні шкали, як послідовність у досягненні цілей (.636), самоприйняття (.633), особистісний ріст (.620), стійкість емоційного тону (.590) і спонтанність (.576). Результати високих показників за всіма наведеними шкалами дають змогу скласти узагальнений психологічний фрагмент профілю цих медичних працівників, який визначається позитивним ставленням до себе та до довкілля, наявністю життєво важливих цінностей і занять, які визначають зміст майбутнього цілеутворення й цілепокладання, відчуттям безперервного розвитку та прагненням до самореалізації й здатністю дотримуватися власних переконань; стійкість емоційного тону сприяє проявам спонтанності як ознаки вільної та не заангажованої особистості.

Восьмий фактор інтерпретують як «*Самоприйняття*» (4,89 % дисперсії ознак) через змістове наповнення в показниках самоприйняття (.688), що визначається гарним ставленням до цих медичних працівників інших людей, адже вони є привабливими й помітними, їхня діяльність сповнена ініціативності та енергійності, що підтверджується показниками психомоторної швидкості (.642) і психомоторної пластичності (.627); вони позбавлені звички приписування оточенню різних негативних рис, якостей, думок, почуттів, що формує раціональну основу для неприйняття інших і прийняття на цьому фоні себе (показники проекції (-.530)); водночас їх погляд на природу людини (-.528) позбавлений щирих неупереджених і гармонійних міжособистісних стосунків з іншими людьми.

До дев'ятого фактора, що увібрав 4,54 % дисперсії ознак, із найбільшою факторною вагою увійшли такі компоненти, як орієнтація на егоїзм (-.729), екстра-інтроверсія (.732), інтелектуальна ергічність (.710), невротичність (-.533), психомоторна емоційність (.507), потреба в пізнанні (.506), характеризує цих медичних працівників на фоні вираженої

альтруїстичної орієнтації й екстраверсії, постійно прагнучими до діяльності, пов'язаної з розумовим напруженням та вдосконаленням і вираженою потребою в пізнанні; і хоча вони відрізняються високою чутливістю щодо розходження очікуваного й реального результату практичної діяльності, загалом є зразком врівноваженості та витривалості. Тому змістове наповнення фактора дає змогу узагальнити його «*Пізнавальна активність*».

Наступний блок інтерпретаційного аналізу отриманих результатів стосується групи медичних працівників, які працюють у звичайних й особливих умовах професійної діяльності зі стажем роботи понад п'ять років. Так, для групи майстрів із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, отримано дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО=0,758; критерій сферичності Барлетта $\chi^2 = 1554,471$, $df = 1499$; $p = 0,000$) (додаток Р; табл. Р 7) засвідчили доцільність та можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних.

Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, із чітко вираженими дев'ятьма факторами, що описують близько 70 % дисперсії масиву емпіричних даних. Виділення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 4.32).

Перший фактор «*Неврівноваженість*» (10,2 % дисперсії ознак) містить дев'ять складових елементів, що об'єднали в собі ознаки емоційної незрілості (показники врівноваженості (-.867)), яка на фоні вираженої екстраверсії (.790) й відкритості (.755) характеризує їх як імпульсивних, рухливих та експресивних особистостей, котрі комунікативно пластичні (.672) й характеризуються високим темпом психомоторної поведінки (.622); динамічна емоційність та ентузіазм цих медичних працівників поглинають ознаки роздратованості (-.749), але саме такі ситуації конфліктного емоційного переживання виражаються в їх слабкій адаптації (-.589), що часто супроводжується станами нудьги й апатії (-.531), зводячи ознаки активності до мінімуму (-.527).

Таблиця 4.32

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	6,631	10,201	10,201
2	5,722	8,803	19,004
3	5,048	7,766	26,770
4	5,040	7,754	34,524
5	4,539	6,984	41,508
6	4,440	6,831	48,339
7	4,382	6,742	55,081
8	4,352	6,695	61,775
9	4,142	6,372	68,148

Подальший аналіз другого фактора, який увібрав 8,8 % дисперсії ознак, демонструє зміст відсутності адаптивного потенціалу (-.851), що фактично підтверджує емоційно-невротичну симптоматику реагування на проблемні професійні ситуації (показники нервово-психічної стійкості (-.773)); і хоча ці медичні працівники зберегли комунікативні вміння взаємодії з іншими людьми (.753), їхня емоційна підпорядкованість впливу почуттів сприяє творчій активності (.672), але заважає прояву адаптивних здібностей (-.669), що загалом дає змогу окреслити цей фактор як «Емоційна ригідність».

До третього фактора «Низьке супер-его» (7,76 % дисперсії ознак) із найбільшими факторними навантаженнями увійшли неприйняття інших (-.718); загальна непогодженість із загальноприйнятими моральними нормами блокує в цих медичних працівників орієнтацію на альтруїзм (-.689) і, як результат, знижена аутосимпатія (-.685) робить аморфною їх «Я-концепцію» через виражену тривожність і невпевненість у собі; їхні цінності (-.670) позбавлені прагнення до гармонійного буття й здорових стосунків із людьми, адже їм удається краще маніпулювати людьми у своїх інтересах; ознаки спонтанної агресивності (.626) складають основу для прояву імпульсивної поведінки; а виражений позитивний образ самого себе (.572) свідчить про те,

що вони не помічають власних недоліків і весь аспект емоційних переживань локалізують в емоційному ставленні до себе, позитивних почуттів.

Четвертий фактор «*Соціабельність*» (7,75 % дисперсії ознак) найтісніше пов'язаний із такими характеристиками, як пошук соціальної підтримки (.827), асертивні дії (.805) і вступ у соціальний контакт (.720), які визначають тенденцію активної й просоціальної стратегій долаючої поведінки медичних працівників, що фактично в сукупності є здоровими формами використання соціальних ресурсів, які підвищують стресостійкість фахівців; низькі ознаки вияву потреби в пізнанні (-.623) деформують систему оцінювання й суджень людини, що безпосередньо впливає на емоційну комфортність (-.554).

П'ятий фактор «*Динамічність*» (6,98 % дисперсії ознак) об'єднав індивідуально-динамічні характеристики комунікативної ергічності (.805), психомоторної пластичності (.791) та комунікативної швидкості (.640), які комплексно визначають високу рухову активність і вміння переключатися з одного виду діяльності на інший; виражену потребу в спілкуванні та набутті широкого кола контактів завдяки розвинутій мовній активності й прагненню до лідерства.

Шостий фактор «*Невротичність*» (6,83 % дисперсії ознак) складає особистісний симптомокомплекс невротичних порушень астенічного типу (.776), які проявляються в частих змінах настрою, підвищеній збудливості, дратівливості, недостатній саморегуляції, що фактично підтверджено показниками емоційної лабільності (.687) і сором'язливості (-.681), яка виражається в тривожності й невпевненості цих медичних працівників; їх висока сенситивність із приводу розходження між очікуваними та реальними результатами інтелектуальної праці відображена у високих показниках інтелектуальної емоційності (.770).

Психологічне наповнення сьомого фактора дає змогу інтерпретувати його як «*Маніпулятивне домінування*» (6,74 % дисперсії ознак), адже на фоні високої чутливості щодо змісту виконуваної роботи (показники

психомоторної емоційності (.863)) цим медичним працівникам притаманна така форма долаючої поведінки, як «непрямі дії» (.591), що характеризує їх як цілеспрямованих у досягненні своїх цілей, навіть якщо це відбувається ціною «підігрування іншим» та маніпулюванням людьми; а високі показники прагнення до домінування (.545) доводять наявність переживання неперевершеності над іншими й надмірного прагнення до успіху й схвалення.

Восьмий фактор «*Задоволеність життям*» (6,69 % дисперсії ознак) оформлений показниками задоволеності життям загалом (.704), що свідчить про таку властивість цих медичних працівників, як уміння брати на себе відповідальність і робити власний вибір. Це фактично підтверджує їхній рівень ефективної самореалізації у життєвій і професійній сфері; розвинена моральна нормативність (.620) визначається професійною толерантністю у вирішенні складних професійних ситуацій і навіть, певною мірою розвиненого аналітичного мислення й стриманості; ці медичні працівники вміють установлювати та підтримувати соціальні контакти (показники інтернальності (-.597)), адже їхній «погляд на природу людини» (.552) демонструє ширість гармонійних міжособистісних стосунків, природну симпатію й неупередженість.

Дев'ятий фактор «*Залежність*» пояснює 6,37 % дисперсії ознак та об'єднує риси залежності в налагодженні міжособистісних контактів (показники автономності (-.794)); їхня спроможність до співпраці ґрунтується на конформних тенденціях поведінки, де вони найчастіше демонструють доброзичливість, дружелюбність, люб'язність і прагнення піклуватися про близьких (показники контактності (.670)); здатність до спонтанної поведінки (.609) увиразнює їхню природність і невимушеність; але в досягненні професійних цілей вони більш орієнтовані на процес, ніж на результат (-.607).

Наступний етап математично-статистичного аналізу даних – проведення факторного аналізу для фахівців зі стажем професійної роботи понад п'ять

років, які працюють у звичайних умовах із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості. Так, для цієї групи досліджуваних медичних працівників за результатами факторизації масиву емпіричних даних отримано також дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО = 0,682; критерій сферичності Барлетта $\chi^2 = 3733,57$, $df = 2080$; $p = 0,000$) засвідчили доцільність і можливість застосування заданого типу аналізу для обраних даних (додаток Р.; табл. Р. 8). Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень уможливила опис 63 % дисперсії масиву емпіричних даних (табл. 4.33).

Таблиця 4.33

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	3,71	12,792	12,792
2	2,606	8,985	21,777
3	1,948	6,717	28,494
4	1,947	6,715	35,209
5	1,913	6,596	41,805
6	1,823	6,286	48,091
7	1,548	5,336	53,428
8	1,517	5,231	58,658
9	1,514	5,22	63,878

Аналіз змісту першого фактора «Саморозуміння» пояснює 12,8 % дисперсії ознак і демонструє на фоні відсутності приховано-маніпуляційних тенденцій у долаючій поведінці (непрямі дії (-.726)) високі показники саморозуміння (.678), що, як прояв чутливості людини до власних бажань і потреб, дає змогу адекватно сприймати й оцінювати себе, та спонтанності (.672), яка підкріплює ознаки впевненості й соціально-психологічної зрілості та культурної нормативності; виражена активна просоціальна форма копінг-стратегія вступу в соціальний контакт (.671) презентує готовність взаємодії з іншими людьми для досягнення ефективних результатів спільної діяльності; а копінг-стратегія асертивних дій (.558) є ознакою впевненості й готовності

захистити себе від несправедливих дій із боку інших людей; відсутність гнучкості в спілкуванні (-.516) доповнює вищезазначені характеристики неспроможністю адекватного вираження в спілкуванні та невпевненістю у власній привабливості й зацікавленості співрозмовником.

Другий фактор «*Професійна нормативність*» (8,98 % дисперсії ознак) найбільш тісно пов'язаний із такими показниками, як адаптивний потенціал (.886), комунікативні особливості (.790), нервово-психічна стійкість (.683), адаптивні здібності (.677) та моральна нормативність (.571), які в комплексі відображають ознаки професійної нормативності медичних працівників, що свідчить про високий рівень захищеності щодо впливу стрес-факторів професійної ситуації та наявність таких якостей, як упевненість у собі, оптимістичність, активність, адаптаційна мобільність, самоконтроль, що загалом визначають сформовану професійну регламентованість таких фахівців у професійній діяльності.

До третього фактора «*Емоційна комфортність*» (6,72 % дисперсії ознак) із найбільшим факторним навантаження увійшли характеристики емоційної комфортності (.752), що дає змогу схарактеризувати цих медичних працівників як таких, котрі не соромляться своїх почуттів і готові відкрито їх виразити, вони оптимістично налаштовані, задоволені та стримані; інтегральні характеристики адаптації (.748) є результатом високого рівня вияву прийняття інших (.699), самоприйняття (.687) й інтернальності (.658), що проявляється у відповідальності фахівців, вони завжди приймають правила та вимоги; уміють управляти собою й власними вчинками, розмірковувати та розраховувати переважно на власні можливості; водночас прагнення до домінування (.558) в цих медичних працівників виражає їхню усвідомлену позицію визнання соціального статусу й успіху.

Четвертий фактор «*Професійна тактовність*» (6,72 % дисперсії ознак) охоплює індивідуально-динамічні та особистісні властивості, які на психофізіологічному рівні характеризують цих медичних працівників із вираженою потребою в руховій активності (ергічність моторна (.635)) та

високою потребою в спілкуванні й налагодженні широкого кола контактів (ергічність комунікативна (.519)); розвинута рухова та комунікативна сфери цих фахівців відображені в їх урівноваженості (.634) і комунікабельності (.507), які визначають конструктивні намагання взаємодії з іншими людьми засобом сформованої стресостійкості, витривалості та вмінні приймати рішення; ці фахівці позбавлені роздратованості (-.601), хоча їхня поведінка орієнтована на зовнішній світ (екстраінтроверсія (.541)), вони ініціативні, відкриті до отримання нових знань і досвіду.

Змістове наповнення п'ятого фактора «*Волелюбність*» (6,59 % дисперсії ознак) демонструє спектр самоактуалізаційних характеристик медичних працівників у їхніх «поглядах на природу людини» (.687) та в розвиненій потребі в пізнанні (.538), які характеризують їх як довірливих, доброзичливих і чесних до людей-фахівців, які постійно прагнуть до пізнання нових об'єктів дійсності; вони позбавлені проявів агресивних дій (-.523) при вирішенні стресових ситуацій; та проявляють загальну задоволеність життям (.507), що дає змогу переживати відчуття повноти життя як однієї з психологічних основ стійкості особистості.

Шостий фактор «*Креативні схильності*» (6,28 % дисперсії ознак) за рахунок дотримання самоактуалізаційних цінностей істини, добра, краси, унікальності, справедливості тощо (.716), що, імовірно, дещо блокує їхню властивість контактності (-.593), характеризуючи їх більш відчуженими й зануреними у власний світ емоційних переживань; але саме таке об'єднання психологічних характеристик сприяє розвитку креативності (.574), яка є неодмінним атрибутом успішної самореалізації особистості.

Сьомий фактор «*Миролубність*» (5,33 % дисперсії ознак) найбільш тісно пов'язаний із показниками доброзичливості й відкритості (спонтанна агресивність (-.600)) та низькими показниками аутосимпатії (-.573), що проявляється в надмірному хвилюванні й невпевненості в собі.

До складу восьмого фактора «*Інструментальна комфортність*» (5,23 % дисперсії ознак) увійшли показники розвинених мотивів комфорту

(.725), які є ознакою мотивації підтримання життєзабезпечення, що переважно повинно приносити задоволення; та показників психомоторної емоційності (.689) як вираженої емоційної сенситивності щодо якості виконання фізичної праці.

Дев'ятий фактор «*Конфліктна тривожність*» (5,22 % дисперсії ознак) визначається через такі діагностичні показники, як позитивне ставлення до самого себе (.678) та пасивне ставлення до свого життя (-.528), що за фактом такого об'єднання є своєрідним особистісно-психологічним конфліктом, який виявляється в переживанні домінуючого стану тривоги (-.692), що супроводжується загальною стурбованістю в широкому колі життєвих і професійних ситуацій без достатнього підтвердження об'єктивних для цього причин.

Факторний аналіз даних групи майстрів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах дав змогу отримати дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО =0,715; критерій сферичності Барлетта $\chi^2=361133,56$, $df = 2120$; $p = 0,000$) засвідчили доцільність і можливість застосування заданого типу аналізу для обраних даних (додаток Р.; табл. Р. 9).

Після здійснення процедури варімакс-обертання матриця факторних навантажень дала змогу описати близько 60 % дисперсії масиву емпіричних даних, отриманих за результатами констатувального експерименту (табл. 4.34).

Аналіз та інтерпретація структури першого фактора «*Адаптивний потенціал*» (9,25 % дисперсії ознак) демонструє об'єднання психологічних показників адаптаційного змісту поведінки медичних фахівців, а саме: адаптивний потенціал (.779), адаптивні здібності (.762), моральна нормативність (.711) і комунікативні особливості (.570), які характеризують цих працівників як таких, котрі легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко звикають до нового оточення, групи, колективу, легко й адекватно орієнтуються в ситуації та швидко виробляють стратегії своєї поведінки;

вони не конфліктні й емоційно стійкі, тому серед стратегій копінг-поведінки в них увиразнюються «асертивні дії» (.642); також ці фахівці чітко орієнтовані на результат (.584) і відповідно характеризуються цілеспрямованістю та надійністю; водночас низькі показники саморозуміння (-.616) свідчать про певну долю невпевненості й орієнтацію на думку оточуючих людей, що, імовірно, зумовлено низькими показниками оптимізму (-.515). Це негативізує віру у власні сили та майбутнє.

Таблиця 4.34

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	6,015	9,254	9,254
2	4,246	6,532	15,786
3	4,179	6,429	22,215
4	4,075	6,269	28,484
5	4,037	6,210	34,694
6	3,963	6,097	40,792
7	3,936	6,056	46,847
8	3,736	5,748	52,595
9	3,686	5,670	58,265

Другий фактор «Позитивний образ самого себе» (6,53 % дисперсії ознак) визначається однойменним показником (.735), який за психологічним змістом визначає повне прийняття себе й, відповідно, позитивний емоційний настрій і стан людини; тому ці медичні працівники позбавлені ознак невротичності (-.568); визначальною самоактуалізаційною тенденцією є прагнення до пізнання нового (потреба в пізнанні (.535)).

До третього фактора «Доброзичливість» (6,42 % дисперсії ознак) увійшли такі показники, як спонтанна агресивність (-.746), що у формі зворотного прояву підтверджує дружелюбність і відкритість медичних працівників; серед стратегій подолання стресових ситуацій їм притаманна стратегія пошуку соціальної підтримки (.543), просоціальний зміст якої

підкреслює їх здатність до співпраці та володіння прийомами професійного спілкування. Завдяки розвиненому самоприйняттю (.541), ці фахівці чітко усвідомлюють свої переваги й недоліки і, як наслідок, із легкістю приймають наявність суперечностей самих собі; прояви спонтанності (.523) у поведінці підкреслюють щирість в емоціях та думках щодо інших людей і легкість та природність у ставленні до них.

До четвертого фактора, який увібрав 6,27 % дисперсії ознак, увійшли такі показники: сором'язливість (-.668), який за рахунок негативного навантаження визначається вираженою стресостійкістю в переживанні емоційно напружених ситуацій і впевненістю щодо власних дій та вчинків; слабовиражена сфера психомоторної діяльності й небажання фізичної напруги (моторна ергічність (-.647)) відображається й у показниках загальної активності (-.545) і виборі неактивних форм подолання стресових ситуацій («вступ у соціальний контакт» (-.589)); прийняття інших (.636) виражається у створенні теплих і довірливих відносин з іншими, інтернальність (.565), яка підкреслює сформований внутрішній контроль цих фахівців. Отже, змістове наповнення фактора дає підставу узагальнити його як *«Професійну регламентованість»*.

П'ятий фактор, який описує 6,21 % дисперсії ознак, визначається показниками: «обережні дії» (.798) як пасивна копінг-стратегія прояву обдумування прийняття рішень та економії психофізичних ресурсів; відкритість (.753), яка вказує на прагнення цих фахівців до довірливо-відвертої взаємодії з навколишніми за високого рівня самокритичності; комунікативна емоційність (.694), яка вказує на високу сенситивність щодо успішного протікання комунікативного процесу; водночас вияв емоційного дискомфорту (показники емоційної комфортності (-.580)) та низькі показники аутосимпатії (-.543), які притаманні тривожним і невпевненим фахівцям, указують на неприродність попередньо вказаної відкритості медичних працівників. Отже психологічне наповнення фактора дало підставу узагальнити його як *«Маніпулятивну відкритість»*.

Психологічний зміст шостого фактора «*Емоційна стійкість*» (6,1 % дисперсії ознак) визначається стійкістю емоційного тону (.714) медичних фахівців, що як домінуючий стан визначає адекватність й ефективність їх саморегуляції та поведінки; їхній високий психологічний тонус (.615) підтверджує внутрішню зібраність, запасу сил та енергії й готовність до виснажливої роботи; низька психомоторна емоційність (-.718) надає ознак упевненості й спокою під час виконання фізичної праці; характеристика вираженої соціально-психологічної адаптації (.670) підтверджує витриманість, працездатність і реалістичність цих медичних працівників; а їх активне ставлення до життя (.564) демонструє життєстверджувальне ставлення до життєвих і професійних ситуацій та готовність до подолання перешкод і досягнення поставлених цілей.

Сьомий фактор «*Контактність*» (6,06 % дисперсії ознак) отримав свою назву внаслідок виражених ознак комунікативної ергічності (.719), що визначає потребу в спілкуванні й налагодженні широкого кола контактів та контактності (.523) як ознаки ефективної взаємодії з навколишніми людьми в системі міжособистісних стосунків.

Восьмий фактор «*Автономність*» (5,74 % дисперсії ознак) об'єднав такі характеристики самоактуалізації особистості, як автономність (.813) і погляд на природу людини (.701), що дає змогу схарактеризувати медичних фахівців цієї групи як соціально цілісних суб'єктів, сповнених психічного здоров'я, довіри до людей, доброзичливості й неупередженості; вони не використовують проєкційних форм психологічного захисту (-.551); демонструють задоволеність життям, переживання якого не допускає у сферу свідомості депресивних і невротичних переживань із приводу різноманітних життєвих та професійних ситуацій; розвинена інтелектуальна ергічність (.505) підтверджує їхній високий рівень інтелектуальних можливостей і переживання задоволення від інтелектуального збудження.

До дев'ятого фактора «*Інтелектуальна впевненість*» (5,67 % дисперсії ознак) із найбільшими факторними навантаженнями увійшли такі

компоненти, як інтелектуальна емоційність (-.682), рівень прояву якої засвідчує низьку чутливість й емоційне реагування на невдачі, пов'язані з інтелектуальною діяльністю, спокій і впевненість у собі; ці медичні працівники за інтегральним показником життєзабезпечення (-.574) продемонстрували мотиваційну незацікавленість нагальними умовами існування, прагнення забезпечити себе та своїх близьких матеріальними ресурсами життя; у них розвинена психомоторна швидкість (.539), що підтверджує їх високий темп поведінки в різноманітних видах рухової активності; а також вони гнучкі в спілкуванні (.525), тобто орієнтовані на особистісне спілкування, а отже, не схильні до фальші або маніпуляцій, не використовують штучні стратегії управління іншими людьми.

Подальший аналіз стосується виявлення факторних структур суб'єктно-особистісних властивостей фахівців зі стажем професійної діяльності понад п'ять років із різними рівнями прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах професійної діяльності. Це медичні працівники (лікарі та медичні сестри) відділень інфекційної лікарні.

Зокрема, для групи майстрів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, отримано дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО=0,688; критерій сферичності Барлетта $\chi^2 = 1432,57$, $df = 688$ $p = 0,000$) засвідчили доцільність і можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних (додаток Р.; табл. Р. 10). Варімакс-обертання матриці факторних навантажень виявило дев'ять факторів, що описують 61 % дисперсії масиву емпіричних даних (табл. 4.35).

Перший фактор *«Негативний образ самого себе»* пояснює 11,2 % дисперсії ознак і відображає ознаки високої критичності в оцінці самого себе (-.833), сповнені невпевненості й тривоги (-.826) та незадоволеності життям загалом (-.785), що фактично блокує розгортання позитивних перспектив і цілей життя; комплекс потужних ознак самоактуалізації медичних

працівників цієї групи (цінності (.699), погляд на природу людини (.698) та саморозуміння (.567)) не позбавляє моральності, доброзичливості й проявів чутливості до себе та інших людей; але за рахунок розвиненості такої індивідуально-динамічної характеристики, як психомоторна швидкість (.563) та характеристики домінуючого психічного стану в ознаках низького тону (-.518) й пасивного ставлення до життя (-.577), спостерігаємо низькі адаптивні здібності (-.539) та використання асоціальних стратегій психологічного захисту (.512).

Таблиця 4.35

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	7,058	11,203	11,203
2	5,808	9,220	20,422
3	4,374	6,942	27,365
4	3,819	6,061	33,426
5	3,787	6,011	39,437
6	3,573	5,672	45,109
7	3,552	5,638	50,747
8	3,271	5,192	55,939
9	3,193	5,068	61,007

До другого фактора «Некритичне самоприйняття» (9,22 % дисперсії ознак) із найбільшим факторним навантаженням увійшли такі змінні: аутосимпатія (-.799) як ознака некритичного самосприйняття й неадекватної самооцінки; контактність (-.706), яка у зворотному вияві відображає відсутність сформованих комунікативних умінь; роздратованість (.690), що виражається в емоційній нестабільності, підвищеній збудливості, дратівливості, реактивна агресивність (.560), що характеризується агресивним ставленням до соціального оточення та вираженим прагненням до домінування; комунікабельність (-.545) як здатність особистості до встановлення контакту й товариськість є слабовираженою; у важких

ситуаціях ці медичні працівники схильні до використання проблемно-орієнтованих стратегій подолання стресу (асертивні дії (-.676)).

Третій фактор «*Адаптивна комунікація*» (6,94 % дисперсії ознак) складений із двох показників, які визначають адаптативні здібності медичних фахівців: комунікативні особливості (.835) й адаптивний потенціал (.801), що в комплексі складають адаптаційну мобільність фахівців. Це проявляється в адаптаційній витривалості, оптимістичності, оперативності й самостійності.

Четвертий фактор узагальнений як «*Оперативна офіційність*» (6,06 % дисперсії ознак) унаслідок об'єднання показників орієнтації на альтруїзм у зворотному значенні (-.714); така процесуальна спрямованість зумовлена слабкою орієнтацією в часі (-.556), яка властива фахівцям із завищеним прагненням до досягнень, підозрілим і невпевненим у собі; тому зрозуміло, що у вирішенні стресових ситуацій вони використовують маніпулятивні стратегії (непрямі дії (.517)); серед індивідуально-динамічних характеристик домінуючу позицію займають психомоторна пластичність (.656) і психомоторна емоційність (.521), які, з одного боку підтверджують уміння переключатися з одного виду діяльності та інший, а з другого – високу чутливість щодо якості виконання фізичної праці.

П'ятий фактор «*Комунікативний такт*» (6,01 % дисперсії ознак) об'єднав такі діагностичні шкали, як комунікативна швидкість (.771), що проявляється в плавній вербалізації й оперативній мовній активності, яка в поєднанні з адаптаційною характеристикою нервово-психічної стійкості (.651) робить виразною мовну адаптацію до різних людей за рахунок чуйності, уважності, співчуття до людей і природності спілкування; у мотиваційній структурі мотиви комфорту та власної безпеки є слабовираженими (комфорт (-.681)).

Шостий фактор «*Орієнтація на процес*» (5,67 % дисперсії ознак) складений однойменним показником орієнтації на процес (.631), що характеризується чітким дотриманням оперативних вимог виконання професійної діяльності.

До сьомого фактора «*Потреба в пізнанні*», який пояснює 5,63 % дисперсії ознак, увійшли характеристики перманентного прагнення до пізнання нового й незвіданого (потреба в пізнанні (.593)); прийняття інших (.538), що виражається в теплих взаєминах із людьми та бажанні піклуватися про них; допомозі прояву таких довірливих відносин сприяє відсутність такої психологічної форми захисту як компенсація (-.644), яка викликає почуття неповноцінності, нестачі, втрати (реальної або уявної); і копінг-стратегії уникнення (-.575)), що ґрунтується на економії інтелектуальних та емоційних ресурсів і супроводжується слабкою емоційною енергією.

Восьмий фактор «*Підтримка життєзабезпечення*» (5,19 % дисперсії ознак) відображає турботу медичних працівників про нагальні умови існування, прагнення забезпечити себе та своїх близьких матеріальними ресурсами життя (інтегральний показник життєзабезпечення (.769)); загальний фон придушення настрою, відсутність віри у власні сили (оптимізм (-.599)) зумовлений високими показниками емоційної лабільності (.561), яка визначається змінами настрою, відчуттям пригніченості, апатії й дискомфорту; серед форм психологічного захисту домінує проєкція (.532), яка зводиться до тенденції перекласти причини та відповідальність за те, що відбувається всередині «Я», на навколишній світ.

Дев'ятий фактор «*Агресивність*» (5,06 % дисперсії ознак) оформлений показниками вираженої асоціальної копінг-стратегії агресивних дій (.728), що проявляється в запальності, надмірній рішучості та вербальній грубості; самоактуалізаційні тенденції автономності (-.702) й спонтанності (-.662) є блокованими соціально-професійними нормами та вимогами.

Результати констатувального експерименту в групі майстрів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, також було піддано факторному аналізу, за результатами якого отримано дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО=0,878; критерій сферичності Барлетта $\chi^2=1572,17$, $df=645$; $p=0,000$) засвідчили доцільність і можливість використання заданого типу аналізу для обраних

даних (додаток Р; табл. Р 11). Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень дала змогу описати близько 60 % дисперсії масиву емпіричних даних. Накопичений відсоток дисперсії факторів подано в табл. 4.36.

Таблиця 4.36

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	3,923	13,526	13,526
2	2,951	10,175	23,701
3	2,893	9,975	33,676
4	1,692	5,835	39,511
5	1,62	5,586	45,097
6	1,54	5,311	50,408
7	1,49	5,139	55,546
8	1,476	5,089	57,635
9	1,322	4,559	59,194

Аналіз першого фактора «*Контактність*» (13,5 % дисперсії ознак) демонструє об'єднання самоактуалізаційних характеристик контактності (.760) і гнучкості в спілкуванні (.717), які підтверджують товариськість, доброзичливість та відвертість медичних працівників; виражена моторна ергічність (.510) підкреслює як потенційні, так і реальні прояви соціально-поведінкової активності; пасивні приховані й відкриті копінг-стратегії (непрямі дії (-.665) та імпульсивні дії (-.659)) не знаходять виходу в поведінкову сферу.

Другий фактор «*Комунікативна компетентність*» (10,2 % дисперсії ознак) найбільш тісно пов'язаний із такими показниками професійної адаптованості медичних фахівців, як комунікативні особливості (.876), адаптивний потенціал (.874), моральна нормативність (.782) й адаптивні здібності (.598), що загалом демонструє неконфліктність, легкість установлення міжособистісних контактів, дотримання загальноприйнятих форм поведінки; у фахівців із розвинутими комунікативними якостями

виявлено домінування робочої мотиваційної спрямованості, адже мотиваційний профіль прояву комфорту (-.617) виявився слабовираженим.

Третій фактор (9,97 % дисперсії ознак) описують такі психологічні показники, як аутосимпатія (.721), саморозуміння (.691), спонтанність (.678) і самоприйняття (.604), які в єдності визначають цих медичних працівників як фахівців, сформованих Я-концепцією, у якій простежується природна основа їхнього психічного здоров'я й цілісності особистості, що й дало змогу узагальнити цей фактор як «Я-концепцію».

До складу четвертого фактора «Креативність» (5,84 % дисперсії ознак) увійшли такі самоактуалізаційні показники, як креативність (.673), автономність (.662), потреба в пізнанні (.659), завдяки яким особистість цих медичних працівників характеризується відкритим прагненням до творчих відкриттів, аналітичним мисленням і саморефлексивними здібностями; їхня комунікабельність (.571) в ознаках гнучкості, чесності й доброзичливості виявляється в показниках комунікативної пластичності (.579).

П'ятий фактор інтерпретовано як «Скептицизм» (5,59 % дисперсії ознак), адже в ньому об'єднано психологічні ознаки, які за своєю полярністю формують специфічне скептичне ставлення до навколишніх людей і світу. Так, на рівні відсутності компенсаторних психологічних захистів у поведінці медичних працівників (компенсація (-.670)) помітно виокремлюється самоактуалізаційна ознака їхнього «погляду на природу людину» (.653); за позитивною характеристикою відвертого й щирого ставлення до людини, приховано нервово-психічну стійкість (-.624) і роздратованість (.537), які охоплюють прояви нестабільності емоційного стану особистості, що проявляється, передусім, у слідуванні першому імпульсу в прийнятті професійних рішень і змінах настрою й підвищеній збудливості; така внутрішня суперечливість поведінки знаходить додатковий вияв у пасивній долаючій поведінці уникнення (.522), яка переважно супроводжується слабкою вродженою енергією й ригідними емоціями.

Шостий фактор «*Зацікавленість життям*» (5,31 % дисперсії ознак) інтегрував такі показники самоактуалізації особистості, як цінності (.694) та орієнтація в часі (.633) і соціально-адаптаційний показник «прийняття інших» (.511), які підтверджують високий рівень особистісної компетентності й соціальної зрілості цих медичних працівників: передусім, вони поділяють цінності, сповнені добра, істини, краси й цілісної життєвості людини; їх уміння часової орієнтації актуалізує екзистенціальну цінність життя «тут і тепер»; а прийняття інших розкриває вміння підтримувати довірливо-теплі стосунки з іншими, емпатійності й толерантності.

Сьомий фактор, який описує 5,14 % дисперсії ознак, узагальнено як «*Незадоволеність життям*», адже на фоні вираженої комунікативної швидкості (.566), завдяки якій медичні працівники вирізняються швидкою вербалізацією та мовною активністю, помічено їх невдоволення життям загалом, тобто власним процесом самореалізації за рахунок відсутності відчуття внутрішньої опори впевненості в майбутньому.

До восьмого фактора «*Життєва активність*» (5,09 % дисперсії ознак) із найбільшими факторними навантаженнями увійшли такі компоненти, як активність (.720) і психомоторна швидкість (.562), які утворюють поєднання психофізіологічних резервів швидкості в різноманітних видах рухової активності та психологічних характеристик позитивного настрою на майбутнє, віри у власні сили й успіх та відповідальності в прийнятті бажаних результатів.

Дев'ятий фактор «*Інтелектуальна ергічність*» (4,56 % дисперсії ознак) оформлений характеристиками інтелектуальної ергічності як психофізіологічної основи реалізації інтелектуальних можливостей цих медичних працівників, а також вираженими показниками такої активної форми копінг-стратегії, як «асертивні дії» (.611), яка сприяє досить легкій адаптації до нових умов діяльності та швидкому звиканню до нового оточення, групи й колективу.

Завершальний етап аналізу емпіричного масиву даних – проведення факторного аналізу на основі результатів діагностики майстрів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості. Для групи майстрів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах за результатами факторизації масиву емпіричних даних, отримано дев'ятифакторну модель, у якій критерій КМО = 0,713; критерій сферичності Барлетта $\chi^2 = 1541,97$, $df = 1664$; $p = 0,000$, засвідчили доцільність і можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних (додаток Р; табл. Р 12). Після варімакс-обертання матриці факторних навантажень отримано опис 67 % дисперсії масиву даних (табл. 4.37).

Таблиця 4.37

Власні значення виокремлених факторів

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього (факторна вага)	навантаження, %	загальний показник навантаження, %
1	6,453	10,242	10,242
2	5,655	8,976	19,218
3	4,678	7,426	26,644
4	4,640	7,365	34,009
5	4,572	7,257	41,265
6	4,377	6,947	48,213
7	4,210	6,682	54,895
8	4,165	6,611	61,506
9	3,879	6,157	67,663

Детальний змістовий аналіз першого фактора «Аутосимпатія» (10,2 % дисперсії ознак) дає підставу узагальнити зміст таких його показників, як аутосимпатія (.908) і контактність (.850), у яких локалізовано характеристики самоактуалізації у сформованому почутті самоповаги, упевненості, урівноваженості, витриманості й внутрішньої витривалості, що загалом є результатом їхньої здатності любити інших людей, проявляти толерантність і гнучкість у ході взаємодії з оточення; виокремлені стратегії копінг-поведінки розташовані на вісі активної моделі (асертивні дії (.697)) без пасивних

варіантів прояву імпульсивних дій (-.757), що підтверджує слідування медичних працівників обдумуванню та усвідомленому обґрунтуванню виконуваних дій; у мотиваційній структурі особистості цих фахівців домінує тенденція підтримки життєзабезпечення (.678), яка відображає турботу про базові умови існування; ці медичні працівники конструктивно-активні (.538), що виявляється не лише в їхній життєрадісності й позитивності, а й у професійній орієнтації на результат (.506), що підтверджує їхню професійну компетентність.

Другий фактор «*Адаптивні здібності*» (8,97 % дисперсії ознак), окрім однойменного показника адаптивних здібностей (.796), характеризується змістом комплексу рис вираженої самоактуалізації в показниках спонтанності (.747), автономності (.704) і креативності (.615), що загалом дає можливість охарактеризувати медичних працівників як відвертих і щирих в емоціях та думках, які ті проявляють до інших людей, у них завжди є своя власна думка щодо важливих питань, а критика не впливає на їхню самооцінку й упевненість, творче ставлення до життя дає змогу приймати ризикові рішення та знаходити в складних ситуаціях принципово нові варіанти їх розв'язання; відсутність асоціальних форм копінг-поведінки (агресивні дії (-.659)) зумовлена вираженою особистісною якістю відкритості (.584), яка вказує на прагнення особистості до довірливо-відвертої взаємодії з наколишніми при високому рівні самокритичності; індивідуально-динамічна властивість комунікативної швидкості (.551) підкреслює мовну мобільність і динамічність медичних працівників; а загальний високий тонус (.625) як домінуючий психічний стан робить реальними високу активність, внутрішню зібраність і готовність до виснажливої роботи.

До третього фактора «*Комунікабельність*» (7,43 % дисперсії ознак) з найбільшими факторними навантаженнями увійшли комунікабельність (.716), що як риса особистості виявляється в здатності до встановлення контактів, спілкування й товариськості; відсутність проєктивних форм психологічного захисту (проєкція (-.675)) відображена в такій рисі

самоактуалізації медичних працівників, як орієнтація в часі (.602), що підтверджує їхню адекватну орієнтацію в сучасному житті та реальність розгортання життєвого шляху в майбутньому; виражена психомоторна швидкість (.641) підтверджена показниками загальножиттєвого оптимізму (.519), що визначає позитивні очікування цих фахівців від життя й інших людей.

Четвертий фактор визначено як «*Директивність*» (7,37 % дисперсії ознак) унаслідок прояву таких характеристик, як відсутність комунікативної ергічності (-.652), психомоторної ергічності (-.612) та психомоторної емоційності (-.572), що увиразнює загальну вповільненість цих медичних працівників; ознаки нетерпимості до критики на свою адресу й до інших людей через нехтування реальними людськими цінностями (-.628), недовіра до людського потенціалу, відображена в поглядах на природу людини (-.588) та обмеження в міжособистісних стосунках у холодній офіційності (показники прийняття інших (-.554)); водночас ці медичні працівники задоволені життям (.618), адже вони не переживають труднощі у власному процесі самореалізації, а директивні риси поведінки не викликають емоційного дискомфорту.

До п'ятого фактора «*Професійна компетентність*» (7,26 % дисперсії ознак) із найбільшими факторними навантаженнями увійшли такі показники: комунікативні особливості (.876), адаптивний потенціал (.707), активне ставлення до життя (.696), гнучкість у спілкуванні (.582), інтелектуальна швидкість (.522) і самоприйняття (.521). Виокремлені характеристики визначають сформовану здатність фахівця до саморегуляції й самоконтролю, працювати в екстремальних ситуаціях, оптимістичність, рішучість, самостійність, уміння швидко приймати рішення; у них сформоване ставлення до себе, що відображено в їхній добросовісності, наполегливості та цілеспрямованості; система знань, мовних і немовних умінь, навичок спілкування визначає сформований комунікативний потенціал у проявах

доброзичливості, дружелюбності, здатності до співпраці та володіння прийомами професійного спілкування.

У шостому факторі, який описує 6,95 % дисперсії ознак, вагому частку складають показники прояву стратегій долаючої поведінки (асоціальні дії (-.690) й обережні дії (.649)), які локалізовані в зоні соціальної пасивної поведінки, а отже, про цих медичних працівників можна сказати, що вони прагнуть до економії власних сил й у складних ситуаціях усе ретельно обдумують, а лише потім починають діяти; відсутність комунікативних навичок ефективного спілкування (пластичність комунікативна (-.661)) зумовлена компенсаційними тенденціями прояву психологічного захисту (компенсація (.544)); водночас ці фахівці не виходять за межі адаптивної поведінки (адаптація (.506)). На підставі аналізу названих характеристик, пропонуємо узагальнити цей фактор як «*Обережність*».

Сьомий фактор «*Творча активність*» (6,68 % дисперсії ознак), об'єднав показники творчої активності (.825) і саморозуміння (.513), що в такому поєднанні є гарним зразком сформованого світогляду й вироблених морально-етичних якостей, що робить можливим зреалізування творчих ідеалів на конкретному особистому прикладі та, відповідно, передачу цих моделей поведінки іншим людям.

У восьмому факторі «*Реактивна агресивність*» (6,61 % дисперсії ознак) увібрано комплекс діагностичних показників, які вказують на агресивне ставлення до соціального оточення й прагнення до домінування (реактивна агресивність (.668)); така імпульсивна поведінка є наслідком емоційної нестійкості, неврівноваженості, схильності до афектів та звинувачення навколишніх, яке часто супроводжується різкою зміною настрою (емоційна лабільність (.569)); низькі показники емоційної комфортності (.643) демонструють приховане вираження почуттів й емоцій, що робить цих медичних працівників незадоволеними та невпевненими в собі і, як результат, найбільш комфортною формою подолання стресових ситуацій є «непрямі дії» (.595); простежуємо також інтелектуальну ергічність

(.505), що підтверджує прагнення до реалізації інтелектуальних можливостей.

Дев'ятий фактор «*Позитивний образ самого себе*» (6,16 % дисперсії ознак) визначається сформованим ставленням до себе й прийняття себе з усіма недоліками та перевагами, що суттєво визначає й рівень адекватної самооцінки та самокритичності медичних працівників цієї групи (.767); виражена соціально-адаптаційна риса інтернальності (.702) засвідчує вищий внутрішній контроль, а отже, вищі вимоги до себе; а домінування (.641) є ознакою надмірного прагнення до успіху й схвалення; також ці фахівців відрізняються психомоторною пластичністю (.514); вони відкриті новому досвіду й знанням (потреба в пізнанні (.610)).

4.9. Прогностичні детермінанти професійної безпеки фахівців в звичайних та особливих умовах професійної реалізації на різних етапах становлення

Підсумковим етапом статистичного аналізу суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників, які працюють у різних умовах професійної діяльності та з різним професійним стажем, стало використання методу множинного регресійного аналізу. Для цього застосовано масив даних, отриманий у результаті факторизації загального масиву даних з усіх груп фахівців.

У результаті використання методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі адаптантів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 80 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає

0,899), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.38; додаток С; табл. С 1; С 2).

Таблиця 4.38

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки адаптантів, які працюють у звичайних умовах із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		В	стд. помилка	Бета (β)		
2	(Константа)	224,614	3,741		60,046	.000***
	Фактор 1	20,242	3,494	.247	5,793	.000***
	Фактор 2	-26,538	3,425	-.308	-7,748	.000***
	Фактор 3	13,144	3,650	.163	3,601	.000***
	Фактор 4	11,841	3,555	.126	3,331	.001***
	Фактор 5	6,207	3,687	.054	1,683	.094
	Фактор 6	16,652	3,308	.195	5,034	.000***
	Фактор 7	-13,692	3,402	-.143	-4,025	.000***
	Фактор 9	-7,406	3,267	-.086	-2,267	.024*

Примітка. *a* – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Як бачимо, регресійним аналізом виключено фактор (8) «Пізнавальне відчуження», оскільки його регресійні коефіцієнти виявилися статистично незначущими. Змінні, що формують фактор 9 «Підтримка соціального статусу», не є основоположними під час прогнозування передумов, що детермінують той чи інший рівень інтегральної оцінки психологічного благополуччя. Окрім того, результати за фактором (5) «Прийняття інших» є слабо статистично значущими й характеризуються малим внеском їхніх β-показників у загальну модель регресії.

Величини стандартизованих коефіцієнтів регресії (β) дають підставу зробити висновки щодо внеску кожного з них в остаточну модель множинної регресії. Так, найбільший внесок у дисперсію залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») зробили:

- фактор (2) «Маніпулятивна спонтанність» ($\beta=-0.308$);
- фактор (1) «Активне включення в життя» ($\beta=0.247$);
- фактор (6) «Невротична автономія» ($\beta=0.195$).

Отже, до прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, найбільшою мірою належать характеристики прагнення управління оточенням; некритичного самосприйняття та невпевненості в собі, які виявляються в прихованих непрямих діях маніпулювання людьми та демонстрації авторитету над іншими; водночас ці медичні працівники є активно включеними в життя, у них високий показник інтегрального індексу життєзабезпечення, чітко виражений інтерес до життя, вони послідовні в досягненні цілей і при цьому можуть проявляти креативність; їх виражена незалежність (автономія) сповнена невротичних ознак надмірного продумування власних вчинків у процесі соціальної взаємодії.

У результаті застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 83 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,914), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.39; додаток С; табл. С 3; С 4).

Як видно з отриманих результатів, у зв'язку з низькою статистичною значущістю виключено фактори (3) «Соціальний комфорт» та (6) «Емоційна стійкість». Аналіз решти факторів, що формують остаточну модель регресії, є статистично значущими на рівні від $p \leq 0,05$ до $p \leq 0,001$. Отже, основними прогностичними детермінантами професійної безпеки адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, стали:

- фактор (8) «Цілеспрямованість» ($\beta=0.574$);

- фактор (4) «Креативність» ($\beta=0.255$);
- фактор (2) «Професійна продуктивність» ($\beta=-0.132$).

Таблиця 4.39

**Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки
адаптантів, які працюють у звичайних умовах із середнім рівнем прояву
соціальної фрустрованості**

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка	Бета (β)		
3	(Константа)	303,817	2,517		120,715	.000***
	Фактор 1	6,286	3,064	.070	2,113	.036*
	Фактор 2	-11,531	2,948	-.132	-3,912	.000***
	Фактор 4	19,236	2,757	.255	6,978	.000***
	Фактор 5	7,386	2,735	.099	2,701	.008**
	Фактор 7	5,069	2,398	.062	2,052	.042*
	Фактор 8	36,114	2,512	.574	14,376	.000***
	Фактор 9	8,504	3,086	.081	2,756	.006**

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

До прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, найбільшою мірою належать характеристики цілеспрямованості з почуттям чіткого усвідомлення подій минулого й сьогодення; їхні життєстверджувальні переконання й наміри надають сенсу життю, а система ціннісних орієнтацій та установок позитивно відображається на стані задоволеності життям; суттєвим доповненням виступають виражена креативність й автономність; але в ознаках професійної продуктивності ці медичні працівники не вирізняються стійким, емоційно витриманим ставленням до різноманітних професійних ситуацій.

У результаті застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі адаптантів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 64 % дисперсії залежної змінної (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,804), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.40; додаток С; табл. С 5; С 6).

Таблиця 4.40

**Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки
адаптантів, які працюють у звичайних умовах
із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості**

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
	B	стд. помилка	Бета (β)		
6 (Константа)	353,229	4,619		76,478	.000***
Фактор 1	-24,936	5,936	-.178	-4,201	.000***
Фактор 5	70,857	4,132	.731	17,149	.000***
Фактор 7	20,220	5,624	.153	3,595	.000***
Фактор 9	16,234	5,258	.131	3,087	.002**

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

У результаті застосування множинного регресійного аналізу до факторного масиву даних адаптантів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості з кінцевої моделі регресії виключено низку факторів: фактор (2) «Адаптаційний потенціал», (3) «Аутосимпатія», (4), «Позитивність», (6) «Автономія», (8) «Прийняття інших».

Найбільший внесок у визначення інтегрального показника психологічного благополуччя (як залежної змінної) серед адаптантів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, зробили:

- фактор (5) «Неупередженість» ($\beta=0.731$);

- фактор (1) «Реактивність» ($\beta=-0.178$);
- фактор (7) «Соціальне утвердження» ($\beta=-0.153$).

Отже, до прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, найбільшою мірою належать характеристики природної неупередженості й доброзичливості, цілеспрямованість, сформованого інтересу до життя, безконфліктне ставлення до себе та діяльності, оптимізм і пізнавальна активність, альтруїзм; вони позбавлені реактивних утворень у поведінці, тому енергетично економні й урівноважені; також ці медичні працівники демонструють виражене прагнення до соціального статусу через визнання оточенням, престиж, соціальний вплив та владу.

Наступний блок інтерпретаційного аналізу стосується результатів застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі адаптантів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах. У результаті отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 66 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,817), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.41; додаток С; табл. С 7; С 8).

У результаті застосування множинного регресійного аналізу до факторного масиву даних адаптантів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, із кінцевої моделі регресії було виключено фактор (6) «Сором'язливість».

Щодо внеску решти факторів в остаточну модель множинної регресії, то найбільший внесок у дисперсію залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») зробили:

- фактор (8) «Песимізм» ($\beta=0.576$);
- фактор (5) «Агресивні дії» ($\beta=-0.251$);
- фактор (1) «Роздратованість» ($\beta=0.229$).

Таблиця 4.41

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки адаптантів, які працюють в особливих умовах із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка	Бета (β)		
6	(Константа)	239,028	4,819		49,604	.000***
	Фактор 1	23,164	4,560	.229	5,080	.000***
	Фактор 5	-20,984	3,764	-.251	-5,575	.000***
	Фактор 6	-8,891	4,590	-.082	-1,937	.054
	Фактор 8	51,956	4,082	.576	12,729	.000***
	Фактор 9	10,918	4,266	.106	2,560	.011*

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Отже, до прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, найбільшою мірою належать песимістичні характеристики, зумовлені ознаками інтолерантності й фрустрованості цих медичних працівників; їхні інтелектуальна ригідність і комунікативна повільність визначають низьку потребу в спілкуванні; водночас слабкість емоційного тону не проявляється в недовірливості й агресивності; хоча вони схильні до виникнення нервово-психічних зривів і роздратованості, що нівелює їхні адаптивні здібності.

Наступний крок аналізу даних передбачав застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах. У результаті отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 76 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції

остаточної регресійної моделі складає 0,872), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.42; додаток С; табл. С 9; С 10).

Таблиця 4.42

**Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки
адаптантів, які працюють в особливих умовах
із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості**

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		В	стд. помилка	Бета (β)		
2	(Константа)	299,911	2,903		103,302	.000***
	Фактор 1	-9,851	3,726	-.096	-2,644	.009**
	Фактор 2	11,648	3,253	.130	3,581	.000***
	Фактор 3	-29,070	2,959	-.382	-9,823	.000***
	Фактор 4	32,303	2,946	.455	10,966	.000***
	Фактор 5	9,692	3,453	.099	2,806	.006**
	Фактор 6	7,174	3,577	.072	2,006	.046*
	Фактор 7	8,844	3,254	.101	2,718	.007**
	Фактор 8	11,176	3,301	.137	3,385	.001**

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

У результаті застосування множинного регресійного аналізу до факторного масиву даних адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, із кінцевої моделі регресії виключено фактор (9) «Інтернальна пасивність». Найбільший внесок у дисперсію залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») у цій групі адаптантів здійснили:

- фактор (4) «Робоча спрямованість» ($\beta=0.455$);
- фактор (3) «Самоприйняття» ($\beta=-0.382$);
- фактор (8) «Уникнення соціальних контактів» ($\beta=0.137$);
- фактор (2) «Допитливість» ($\beta=0.130$).

Отже, до прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в

особливих умовах, можна віднести виражену робочу спрямованість, що підкріплена творчою активністю, схильністю до неординарних й оригінальних рішень, емоційну стійкість і врівноваженість; їх блоковане самоприйняття підтверджує наявність труднощів у соціальних контактах, але не позбавляє цих медичних працівників допитливості як підкріплюючого стимулу пізнавальної активності та потреби самовдосконалення.

Застосування множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі адаптантів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 81 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,902), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.43; додаток С; табл. С 11; С 12).

Таблиця 4.43

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки адаптантів, які працюють в особливих умовах, із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка	Бета (β)		
2	(Константа)	385,737	3,989		96,690	.000***
	Фактор 1	28,374	2,900	.377	4,238	.000***
	Фактор 2	16,485	3,890	.142	-5,494	.000***
	Фактор 3	-19,904	3,623	-.183	3,374	.001***
	Фактор 5	-17,039	3,179	-.197	-5,882	.000***
	Фактор 6	-20,251	3,443	-.231	4,753	.000***
	Фактор 7	18,225	3,835	.156	5,102	.000***
	Фактор 8	17,490	3,428	.164	9,786	.000***

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

У зв'язку з низькою статистичною значущістю виключено фактори (4) «Задоволеність життям» та (9) «Пізнавальна активність», а аналіз решти

факторів, що формують остаточну модель регресії, є статистично значущими на рівні $p \leq 0,001$. Основними детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя (як залежної змінної) серед адаптантів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, стали:

- фактор (1) «Вступ в соціальний контакт» ($\beta=0,377$);
- фактор (6) «Життєва апатія» ($\beta=-0,231$);
- фактор (5) «Професійна дипломатичність» ($\beta=-0,197$);
- фактор (3) «Альтруїзм» ($\beta=-0,183$).

Такі отримані результати до прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, дають змогу узагальнити психологічний портрет медичних працівників цієї групи: досліджувані цієї групи орієнтовані на взаємодію й спільні дії з іншими людьми в складних ситуаціях і готовність надати допомогу іншим під час розв'язання спільних проблем; вони життєво активні та креативні, але не орієнтовані на позитивне ставлення до професійної діяльності й пацієнтів та прояви альтруїзму.

Подальше вивчення особливостей конструкту професійної безпеки стосувалося медичних працівників зі стажем професійної діяльності понад п'ять років. Першу групу склали медичні працівники із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах. Для цього весь масив факторних оцінок, попередньо виділених у ході факторизації вихідних психологічних змінних для групи майстрів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, піддано множинному регресійному аналізу за допомогою зворотного покрокового методу.

У результаті в цій групі отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 65 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (коефіцієнт множинної кореляції остаточної

регресійної моделі складає 0,809), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.44; додаток С; табл. С 13; С 14).

Таблиця 4.44

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки майстрів, які працюють у звичайних умовах із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
	B	стд. помилка	Бета (β)		
4 (Константа)	192,715	6,440		29,923	.000***
Фактор 1	22,826	5,142	.189	4,439	.000***
Фактор 2	-17,599	4,541	-.178	-3,875	.000***
Фактор 3	23,143	4,697	.252	4,927	.000***
Фактор 5	-16,576	5,261	-.123	-3,150	.002**
Фактор 6	23,639	4,200	.262	5,628	.000***
Фактор 7	20,910	4,268	.238	4,899	.000***

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Так, статистично незначущими виявилися коефіцієнти факторів (4) «Соціабельність», (8) «Задоволеність життям» і (9) «Залежність», тому вони виключені з результатної моделі регресійного аналізу. Найбільший внесок у дисперсію залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») серед медичних працівників із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, здійснили:

- фактор (6) «Невротичність» ($\beta=0,262$);
- фактор (3) «Низьке суперего» ($\beta=0,252$);
- фактор (7) «Маніпулятивне домінування» ($\beta=0,238$).

Отже, до прогностичних детермінант професійної безпеки майстрів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, можна віднести виражену невротичність, підкріплену емоційною лабільністю й сором'язливістю, їх слаборозвинене суперего виключає прийняття інших та систему сформованих цінностей гармонійної взаємодії з

іншими людьми, чим і можна пояснити надмірне прагнення домінування над іншими, успіху й схвалення.

Застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі майстрів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює близько 60 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (при цьому коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,773), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.45; додаток С; табл. С 15; С 16).

У зв'язку з низькою статистичною значущістю виключено фактори (3) «Емоційна комфортність», (5) «Волелюбність», (7) «Миролюбність» та (9) «Конфліктна тривожність»; а також (2) «Професійна нормативність», який уключений у результатну модель регресії, виявився статистично незначущим ($p=0,091$). Аналіз решти факторів, які формують остаточну модель регресії, є статистично значущими на рівні $p \leq 0,001$.

Таблиця 4.45

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки майстрів, які працюють у звичайних умовах із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка	Бета (β)		
5	(Константа)	292,150	3,475		84,075	.000***
	Фактор 1	-31,916	3,609	-.409	-8,843	.000***
	Фактор 2	-6,023	3,545	-.073	-1,699	.091
	Фактор 4	23,549	3,307	.334	7,122	.000***
	Фактор 6	16,266	3,626	.199	4,486	.000***
	Фактор 8	18,412	4,051	.197	4,545	.000***

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Отож, основними детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя (як залежної змінної) серед майстрів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, стали:

- фактор (1) «Саморозуміння» ($\beta=-0.409$);
- фактор (4) «Професійна тактовність» ($\beta=0.344$).

Психологічне наповнення домінуючих факторів демонструє заперечення проявів чутливості людини до власних бажань і потреб, що дає змогу адекватно сприймати й оцінювати себе; але загальний фон їхніх індивідуально-динамічних та особистісних властивостей визначається вираженою потребою в руховій активності й комунікативній ергічності, урівноваженості, комунікабельності, стресостійкості, витривалості та вміння приймати рішення.

Множинний регресійний аналіз факторних оцінок групі майстрів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, дав змогу отримати остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 78 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,800), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.46; додаток С; табл. С 17; С 18).

Так, із регресійної моделі факторного масиву даних для майстрів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, виключено фактори (1) «Адаптивний потенціал» та (7) «Контактність». Найбільший внесок у регресійній моделі таких факторів:

- (3) «Доброзичливість» ($\beta=0.285$);
- (9) «Інтелектуальна впевненість» ($\beta=-0.278$);
- (6) «Емоційна стійкість» ($\beta=0.207$);
- (8) «Автономність» ($\beta=0.204$).

Узагальнення домінуючих факторних характеристик медичних працівників цієї групи увиразнює ознаки їхньої доброзичливості,

дружелюбності й відкритості, вони володіють прийомами професійного спілкування й у взаємодії з людьми щирі в емоціях і думках; інтелектуальна впевненість не є вираженою, але вони емоційно стійкі, володіють високим рівнем саморегуляції й поведінки, що підтверджує їх витриманість і працездатність; ознаки соціальної зрілості відображені в таких характеристиках самоактуалізації, як автономність, довіра до людей і неупередженість.

Таблиця 4.46

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки майстрів, які працюють у звичайних умовах із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.	
	B	стд. помилка	Бета (β)			
3	(Константа)	346,491	5,269		65,757	.000***
	Фактор 2	-13,064	4,976	-.132	-2,625	.009**
	Фактор 3	25,946	4,883	.285	5,314	.000***
	Фактор 4	21,175	5,545	.192	3,819	.000***
	Фактор 5	-14,631	5,504	-.133	-2,658	.008**
	Фактор 6	20,948	5,394	.207	3,884	.000***
	Фактор 8	19,907	4,818	.204	4,132	.000***
	Фактор 9	-27,763	5,053	-.278	-5,494	.000***

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Подальше застосування методу множинного регресійного аналізу стосувалося визначення факторних оцінок у групі майстрів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах. У результаті отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 66 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,815), що дає змогу перейти до її змістової інтерпретації (табл. 4.47; додаток С; табл. С 19; С 20).

Таблиця 4.47

**Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки майстрів,
які працюють в особливих умовах із високим рівнем
прояву соціальної фрустрованості**

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка	Бета (β)		
4	(Константа)	219,876	5,274		41,693	.000***
	Фактор 1	20,569	5,396	.155	3,812	.000***
	Фактор 4	40,875	2,948	.589	13,864	.000***
	Фактор 5	-9,384	4,681	-.078	-2,005	.046*
	Фактор 6	25,022	3,905	.261	6,407	.000***
	Фактор 8	10,010	4,064	.099	2,463	.015*

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»;
рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

У результаті застосування множинного регресійного аналізу з результатної моделі регресії виключено фактори (2) «Некритичне самоприйняття», (3) «Адаптивна комунікація», (7) «Потреба в пізнанні», (9) «Агресивність». Аналіз внеску решти факторів в остаточну модель множинної регресії засвідчив, що найбільший він у дисперсію залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») у групі майстрів із високим РСФ (ОУ):

- фактор (4) «Оперативна офіційність» ($\beta=0,589$);
- фактор (6) «Орієнтація на процес» ($\beta=0,261$);
- фактор (1) «Негативний образ самого себе» ($\beta=0,155$).

З огляду на зміст виокремлених факторів, можна зробити висновок, що фахівці цієї групи відзначаються оперативною офіційністю за рахунок вираженої орієнтації на процес діяльності, що характеризується чітким дотриманням оперативних вимог виконання професійної діяльності; сформований негативний образ самого себе відображає ознаки високої критичності в оцінці самого себе, невпевненості й тривоги та

незадоволеності життям загалом, що фактично блокує розгортання позитивних цілей життя.

Застосування методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі майстрів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, уможливило остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 64 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,805) (табл. 4.48; додаток С; табл. С 21; С 22).

У результаті застосування множинного регресійного аналізу до факторного масиву даних майстрів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, із кінцевої моделі регресії виключено фактори (2) «Комунікативна компетентність», (4) «Креативність», (5) «Скептицизм», (9) «Інтелектуальна ергічність». Статистична значущість результатів аналізу решти факторів коливається від $p \leq 0,01$ до $p \leq 0,001$.

Таблиця 4.48

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки майстрів, які працюють в особливих умовах із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		В	стд. помилка	Бета (β)		
5	(Константа)	322,074	3,656		88,103	.000***
	Фактор 1	29,945	3,970	.312	7,543	.000***
	Фактор 3	-12,258	3,951	-.133	-3,102	.002**
	Фактор 6	33,784	3,387	.451	9,975	.000***
	Фактор 7	-15,664	3,641	-.177	-4,302	.000***
	Фактор 8	13,026	3,448	.158	3,778	.000***

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Найбільший внесок за β -показниками в дисперсію залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») у групі майстрів із рівнем прояву соціальної фрустрованості, здійснили:

- фактор (6) «Зацікавленість життям» ($\beta=0.451$);
- фактор (1) «Контактність» ($\beta=0.312$).

Зважаючи на виражену зацікавленість життям цих медпрацівників, констатуємо виражений рівень їх самоактуалізаційних ознак шанування цінностей, орієнтації в часі та прийняття інших, які підтверджують високий рівень особистісної та соціальної зрілості; розвинута контактність – підтвердження їхньої товаришкості, доброзичливості й відвертості.

Завершальний етап аналізу даних відбувався з використанням методу множинного регресійного аналізу щодо факторних оцінок у групі майстрів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах. Так отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює десь 65 % дисперсії залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») (коефіцієнт множинної кореляції остаточної регресійної моделі складає 0,804) (табл. 4.49; додаток С; табл. С 23; С 24).

Таблиця 4.49

Коефіцієнти множинного регресійного аналізу (а) для вибірки майстрів, які працюють в особливих умовах із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Знч.
		B	стд. помилка			
6	(Константа)	367,507	4,483		81,986	.000***
	Фактор 1	-50,125	4,834	-.451	-10,369	.000***
	Фактор 4	-12,340	4,982	-.100	-2,477	.014*
	Фактор 7	14,529	4,458	.143	3,259	.001***
	Фактор 9	35,449	3,138	.531	11,295	.000***

Примітка. а – залежна змінна «інтегральний показник психологічного благополуччя»; рівень достовірності: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Із межами регресійної матриці виявилися фактори 2 «Адаптивні здібності», (3) «Комунікабельність», (5) «Професійна компетентність», (6) «Обережність» та фактор (8) «Реактивна агресивність», а серед тих, що залишилися, найбільші β -показники належать:

- фактору (9) «Позитивний образ самого себе» ($\beta=0.531$);
- фактору (1) «Аутосимпатія» ($\beta=0.451$).

Узагальнення психологічного змісту домінуючих факторів дає змогу схарактеризувати медичних працівників цієї групи як фахівців зі сформованим ставленням до себе й прийняття себе, що визначає рівень їхньої адекватної самооцінки та самокритичності; виражена аутосимпатія підтверджує сформоване почуття самоповаги, упевненості, урівноваженості, витриманості й внутрішньої витривалості, що загалом є результатом їхньої здатності любити інших людей, проявляти толерантність і гнучкість у ході взаємодії з оточенням.

Проведений аналіз дає підставу для висновку, що виявлені показники суб'єктивно-особистісного профілю медичних працівників із різним стажем професійної діяльності (до п'яти років і більше), і які працюють у різних умовах діяльності, містять суттєві відмінності в критеріальному поділі досліджуваних за вираженням у них рівнем соціальної фрустрованості.

Так, щодо досліджуваних медичних працівників зі стажем до п'яти років професійної діяльності (адаптанти), які працюють у звичайних та особливих умовах, потрібно зазначити, що медичні працівники із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості (незалежно від умов професійної реалізації) виявили кардинально протилежні суб'єктивно-особистісні характеристики, ніж медичні працівники із середнім та низьким рівнями прояву соціальної фрустрованості. Ідентичний розподіл показників зафіксований і для групи медичних працівників зі стажем професійно діяльності понад п'ять років.

У медичних працівників із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, простежується прояв

невротично-маніпулятивних характеристик (для медичних працівників зі стажем професійної діяльності до п'яти років: «маніпулятивна спонтанність» (-), «активне включення в життя», «невротична автономія»; для медичних працівників зі стажем професійної діяльності понад п'ять років: «невротичність», «низьке суперего», «маніпулятивне домінування»), які увиразнюють їх нестабільність, виражений ослаблений контроль над почуттями та вчинками, схильністю до маніпулювання іншими та відзначається залежністю від ситуації й вірою в матеріальні цінності. Також варто відзначити, що медичні працівники, які працюють в особливих умовах, більш схильні до проявів самовпевненості, прагнення до «гострих відчуттів» й амбіційності (для медичних працівників зі стажем професійної діяльності до п'яти років: «песимізм», «агресивні дії», «роздратованість»; для медичних працівників зі стажем професійної діяльності понад п'ять років: «оперативна офіційність», «орієнтація на процес», «негативний образ самого себе»). Виявлені показники суб'єктно-особистісного профілю медичних працівників підтверджуються показниками їхнього психологічного благополуччя.

У медичних працівників із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, простежуються полярні емоційно-деонтологічні характеристики (для медичних працівників зі стажем професійної діяльності до п'яти років: «неупередженість», «реактивність» (-), «соціальне утвердження» (-); для медичних працівників зі стажем професійної діяльності понад п'ять років: «доброзичливість», «інтелектуальна впевненість» (-), «емоційна стійкість» й «автономність»), сповнені емоційної стійкості, деонтологічної акуратності, обережності, доброзичливості та позитивності. Медичні працівники, які працюють в особливих умовах, увібрали комплекс характеристик стабільності, відповідальності, добросовісності, послідовності з вираженим самоконтролем над почуттями та вчинками, спрямований на співробітництво з іншими людьми, адаптований до умов життя із вираженою моральною позицією та вірою в ідеальні цінності (для медичних працівників зі стажем

професійної діяльності до п'яти років: «вступ в соціальний контакт», «життєва апатія» (-), «альтруїзм» (-), «професійна дипломатичність»; для медичних працівників зі стажем професійної діяльності понад п'ять років: «позитивний образ самого себе» й «аутосимпатія»). Виявлені показники суб'єктно-особистісного профілю цих медичних працівників підтверджуються показниками їхнього психологічного благополуччя (табл. 4.50).

Таблиця 4.50

Таблиця спряженості у прояві рівня психологічного благополуччя, умов професійної діяльності та рівня прояву соціальної фрустрованості медичних працівників

Рівень прояву соціальної фрустрованості	Умови роботи		
	рівень психологічного благополуччя	звичайні умови	особливі умови
Адаптанти з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості (звичайні умови)	низький	24	32
		100 %	100 %
Адаптанти із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості (звичайні умови)	низький	48	27
		72,7 %	48,2 %
	середній	18	29
		27,3 %	51,8 %
Адаптанти з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості (звичайні умови)	низький	0	3
		0 %	12,5 %
	середній	27	14
		79,4 %	58,3 %
	високий	7	7
		20,6 %	29,2 %
Майстри з високим рівнем прояву соціальної фрустрованості (особливі умови)	низький	24	32
		100 %	100 %
Майстри з середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості (особливі умови)	низький	49	26
		74,2 %	46,4 %
	середній	17	30
		25,7 %	53,5 %
Майстри з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості (особливі умови)	середній	26	17
		76,4 %	70,8 %
	Високий	8	7
		23,5 %	29,2 %

Група медичних працівників із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, займає проміжну позицію між попередньо зазначеними полярними характеристиками медичних працівників із високим і низьким рівнями прояву соціальної фрустрованості. Так, у них простежено суб'єктно-особистісні характеристики (для медичних працівників зі стажем професійної діяльності до п'яти років: «цілеспрямованість», «креативність» і «професійна продуктивність» (-); для медичних працівників зі стажем професійної діяльності більше п'яти років: «саморозуміння» (-) і «професійна тактовність»), які, з одного боку, демонструють їх цілеспрямованість, упевненість у виконуваній діяльності засобом набутих професійних навичок і вмінь, оригінальність мислення, а з другого – на фоні регламентованої професійної тактовності вони схильні до проявів неконструктивних форм психологічних захистів і пасивної орієнтації на думку інших людей. Медичних працівників, які працюють в особливих умовах, можна схарактеризувати як професійно орієнтованих фахівців із вираженою робочою спрямованістю, але зі слабкою системою самоприйняття, яка блокує їхні переживання прийняття та задоволеності собою, рефлексивне самопізнання й взаємодію з іншими (медичні працівники із стажем професійної діяльності до п'яти років: «робоча спрямованість», «самоприйняття» (-) і «уникнення соціальних контактів»). Натомість медичні працівники, які працюють в особливих умовах понад п'ять років, продемонстрували високий рівень особистісної компетентності й соціальної зрілості за рахунок зростання особистісної й професійної надійності, зацікавленості життям, доброзичливості та відвертості, які функціонують як єдина цілісність, виконуючи функції адаптаційного змісту діяльності медичного працівника (медичні працівники зі стажем професійної діяльності понад п'ять років: «зацікавленість життям» і «контактність»). Виявлені показники суб'єктно-особистісного профілю цих медичних працівників підтверджуються показниками їхнього психологічного благополуччя (табл. 4.50).

На завершення зазначимо, що в ході проведеного аналізу визначено конкретні показники суб'єктно-особистісного профілю медичних працівників, які визначають межу стану їхньої професійної безпеки.

Висновки до розділу 4

1. Розділ містить опис емпіричних результатів в межах ранньої професіоналізації особистості, професійної підготовки та власне професійної діяльності фахівців у звичайних та особливих умовах професійної діяльності. Констатація психодіагностичних даних у першому блоці емпіричної програми проводилася відповідно до результатів диференціації досліджуваних за рівнем прояву у них соціальної фрустрованості, що визначався за допомогою однойменної методики Л. Васермана, яка попередньо пройшла процедуру модифікації із дотриманням всіх вимог, які ставляться до подібних процедур.

Так усі досліджувані учні випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів (n=180) були поділені на 3 групи: група 1 – старшокласники з високим рівнем соціальної фрустрованості (41,1 %); група 2 – старшокласники із середнім рівнем соціальної фрустрованості (35,5 %), група 3 – старшокласники із низьким показником рівня соціальної фрустрованості (23,3 % загальної вибірки). Після проведення однофакторного дисперсійного аналізу та визначення статистично-достовірних кореляцій між показником рівня соціальної фрустрованості та діагностичними критеріями, що визначають суб'єктно-особистісні особливості прояву професійної безпеки старшокласників, отримані результати були піддані факторизації отриманих результатів з метою виокремлення узагальнених комплексів характеристик, що впливають на розвиток оптимальних умов професійно-безпечного стану старшокласників, використавши під час його проведення лише ті показники, які статистично-значущо корелюють з рівнем соціальної фрустрованості. В результаті проведення факторного аналізу встановлено структуру суб'єктно-

особистісних характеристик професійної безпеки старшокласників з різним рівнем соціальної фрустрованості, а за допомогою *методу множинного регресійного аналізу*, визначено основні показники, що детермінують низький рівень прояву соціальної фрустрованості старшокласників, а саме «незалежність», «комунікабельність»; низький рівень прояву соціальної фрустрованості старшокласників – «обережність», «інтелектуальний розвиток», «тривожність»; середній рівень прояву соціальної фрустрованості старшокласників – «відповідальність», «домінування», «самостійність» і «стриманість».

2. Констатація психодіагностичних даних у другому блоці емпіричної програми проводилася відповідно до результатів диференціації досліджуваних студентів за рівнем прояву у них соціальної фрустрованості, що визначався за допомогою однойменної методики Л. Васермана: група 1 – студенти з високим рівнем соціальної фрустрованості (27,8 %); група 2 – студенти із середнім рівнем соціальної фрустрованості (39,1 %), група 3 – студенти із низьким показником рівня соціальної фрустрованості (33,1 %). Після використання Z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова, непараметричного критерію Н–Краскала-Уоллеса, факторного аналізу і множинного регресійного аналізу, встановлено, що детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя (як залежної змінної) серед студентів з високим рівнем соціальної фрустрованості стали: «сором'язливість» і «задоволеність життям»; серед студентів з середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості – «сором'язливість» і «креативність»; для студентів з низьким рівнем соціальної фрустрованості – «креативність», «задоволеність життям» і «симпатія у взаємодії з людьми».

3. Констатація психодіагностичних даних у третьому блоці емпіричної програми проводилася відповідно до результатів диференціації досліджуваних фахівців медичних спеціальностей за рівнем прояву у них соціальної фрустрованості, що визначався за допомогою однойменної методики Л. Васермана. Загалом вибірку медичних працівників було

диференційовано на чотири групи за двома критеріями – стаж і умови професійної діяльності (група медичних працівників із стажем професійної діяльності до 5-ти років ($n=205$), серед яких 90 медичних працівників працюють у звичайних умовах (група 1ЗВУ), а 115 – в особливих умовах (група 2ОсУ) та група медичних працівників із професійним стажем більше 5-ти років ($n=236$), серед яких 124 медичних працівників працюють в звичайних умовах (група 3ЗВУ), і відповідно 112 – в особливих умовах (група 4ОсУ)).

Отримані під час діагностики дані у групах медичних працівників (адаптантів), які працюють у звичайних і особливих умовах професійної діяльності, були піддані математично-статистичному аналізу із застосуванням Z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова, непараметричного критерію Н-Краскала-Уоллеса, факторного аналізу і множинного регресійного аналізу для усіх груп досліджуваних. Встановлено, що детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя (як залежної змінної) серед адаптантів з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах стали: «маніпулятивна спонтанність», «активне включення в життя», «невротична автономія», «сором'язливість» і «комунікабельність»; серед адаптантів з середнім рівнем соціальної фрустрованості – «цілеспрямованість», «креативність», «професійна продуктивність»; серед адаптантів з низьким рівнем соціальної фрустрованості – «неупередженість», «реактивність», «соціальне утвердження». Найбільший вклад у дисперсію залежної змінної («інтегральна оцінка психологічного благополуччя») у групі адаптантів з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах здійснили «песимізм», «агресивні дії» і «роздратованість»; у групі адаптантів з середнім рівнем соціальної фрустрованості – «робоча спрямованість», «самоприйняття», «уникнення соціальних контактів» і «допитливість»; а у адаптантів з низьким рівнем соціальної фрустрованості – «вступ в соціальний контакт», «мета в житті», «професійний потенціал

адаптації» і «орієнтація на егоїзм».

Ідентична процедура опрацювання діагностичних даних була застосована і для медичних працівників із стажем професійної діяльності більше 5-ти років, які працюють в звичайних і особливих умовах. Так для медичних працівників із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, детермінаційний вплив здійснили такі показники як «невротичність», «низьке супер-его» і «маніпулятивне домінування»; для майстрів з середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості – «саморозуміння» і «професійна тактовність»; для майстрів з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах – «доброзичливість», «інтелектуальна впевненість», «емоційна стійкість» і «автономність». Для медичних працівників з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах найбільший вплив здійснили «оперативна офіційність», «орієнтація на процес» і «негативний образ самого себе»; у групі майстрів медичних працівників з середнім рівнем соціальної фрустрованості – «зацікавленість життям» і «контактність»; а для медичних працівників з низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах – «позитивний образ самого себе» і «аутосимпатія».

Проведений аналіз дає змогу виснувати, що виявлені показники суб'єктивно-особистісного профілю медичних працівників із різним стажем професійної діяльності (до 5-ти років і більше 5-ти років), і які працюють в різних умовах діяльності, містять суттєві відмінності у кретириальному поділі досліджуваних за вираженням у них рівнем соціальної фрустрованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лазорко О.В. Соціальна компетентність старшокласника в перспективній реальності моделювання його професійної безпеки / О.В. Лазорко. – Молодий вчений, № 9 (24), 2015. – Ч. 2. – С. 126-130.

2. Лазорко О.В. Мотиваційна атрибуція ознак соціальної стратифікації та професійна безпека оптантів / О.В. Лазорко. – Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна ; серія «Психологія». – Харків, 2016. – Вип. 59. – С. 109-113.

3. Лазорко О.В. Прогностические резервы профессиональной безопасности в период выбора профессии / О.В. Лазорко. – Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск : «Редакция журнала научных публикаций аспирантов и докторантов», 2015. – №8(110). – С. 73-78.

4. Лазорко О.В. Соціально-фрустраційний вимір професійної безпеки в період вибору професії / О.В. Лазорко. – Наука і освіта: наук.-практ. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського. – 2015. – № 10. – С. 80–85.

5. Лазорко О.В. Ставлення до здоров'я у прогностичному вимірі професійної безпеки особистості / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України та Держ. вищ. навч. закладу «Запорізький національний університет» / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – № 2 (8) – С. 138-143.

6. Лазорко О.В. Задоволеність працею як особистісний ресурс професійної безпеки фахівців стресогенних професій / О.В. Лазорко. – Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психол. науки. – Херсон, 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 41-47.

7. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в період активної професійної реалізації / О.В. Лазорко. – Вісник Одес. нац. ун-ту ім. І.І. Мечнікова ; серія «Психологія». – Одеса : Астропринт, 2016. – Том 21. – Вип. 1 (39). – С. 131-139.

8. Лазорко О.В. Професійне самовизначення, резерви і безпека особистості / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України та Держ. вищ. навч. закладу

«Запорізький національний університет» / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – № 1 (9) – С. 48-53.

9. Лазорко О.В. Координати психологічного благополуччя професійної реалізації фахівців в різних умовах праці / О.В. Лазорко. – Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Додаток 3 до Вип. 36. – Том III (19) : тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2016. – С.131-139.

10. Лазорко О.В. Стратегії самоствердження у переживанні соціальної фрустрованості сучасного студента: ознаки життєвої збалансованості і професійної безпеки / О.В. Лазорко // Психологічні перспективи. – Випуск 28. - Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. - С. 164-175.

11. Лазорко О.В. Психозахисна детермінація професійного самозбереження фахівців стресогенних професій / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – Випуск 34. – Кам'янець-Подільський : «Аксиома», 2016. – С. 304-316.

12. Лазорко О.В. Соціальна зрілість як інтегративний модуль професійної безпеки сучасних студентів / О.В. Лазорко. – Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 59-64.

13. Лазорко О. Копінг-ресурси забезпечення професійної безпеки медичного працівника / О. Лазорко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія. - 2016. - Вип. 3. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2016_3_9.

14. Лазорко О.В. Емоційний профіль психологічного благополуччя студентської молоді / О.В. Лазорко. – Науковий вісник Херсонського

державного університету. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 91-96.

15. Лазорко О.В. Професійне здоров'я у вимірі забезпечення особистісної безпеки фахівця / О.В. Лазорко [Olha V. Lazorko. Occupational health in the dimension of providing personal security of specialist] // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 2 (14) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 171-184.

16. Лазорко О.В. Прогностичні детермінанти професійної безпеки особистості в період професійного навчання / О.В. Лазорко [Olha V. Lazorko. Prognostic determinants of individual occupational safety during vocational training] // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 4 (16) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 81-99.

РОЗДІЛ 5

ПРОФЕСІЙНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ: СИСТЕМНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА СИНЕРГЕТИЧНІ ЕФЕКТИ САМООРГАНІЗАЦІЇ

5.1. Системогенез структурно-функціональної організації безпеки особистості на різних етапах професіоналізації

Отримані в ході емпіричного дослідження результати продемонстрували виявлення реальної психологічної картини переживання стану професійної безпеки особистості на кожному з етапів професіоналізації. Емпірично експлікований зміст структурних компонентів професійної безпеки особистості в єдиній цілісній системі забезпечує чіткість та організованість її функціонування, надаючи тим самим доцільності професійній реалізації особистості.

Емпірична програма складена з чотирьох блоків, кожен із яких стосувався вивчення емпіричних референтів професійної безпеки в період професійної оптації, професійного навчання у ВНЗ, у межах професійної реалізації особистості в нормальних й особливих умовах на прикладі медичних працівників.

Отже, отримані емпіричні результати дали підставу констатувати, що професійна безпека внаслідок своєї понятійної інтегративності розгортається на фоні психічного стану як імовірної реальності. Системотвірним чинником цього стану можна вважати актуальну потребу, яка ініціює його прояв. Якщо умови професійного середовища сприяють швидкому й легкому задоволенню потреби, то це сприяє виникненню позитивного стану: радості, натхнення, захоплення тощо, а якщо вірогідність задоволення є низькою або її взагалі може не бути, то стан за емоційним забарвленням буде негативним. Для того, щоб посилити якісну визначеність професійної безпеки особистості, адже

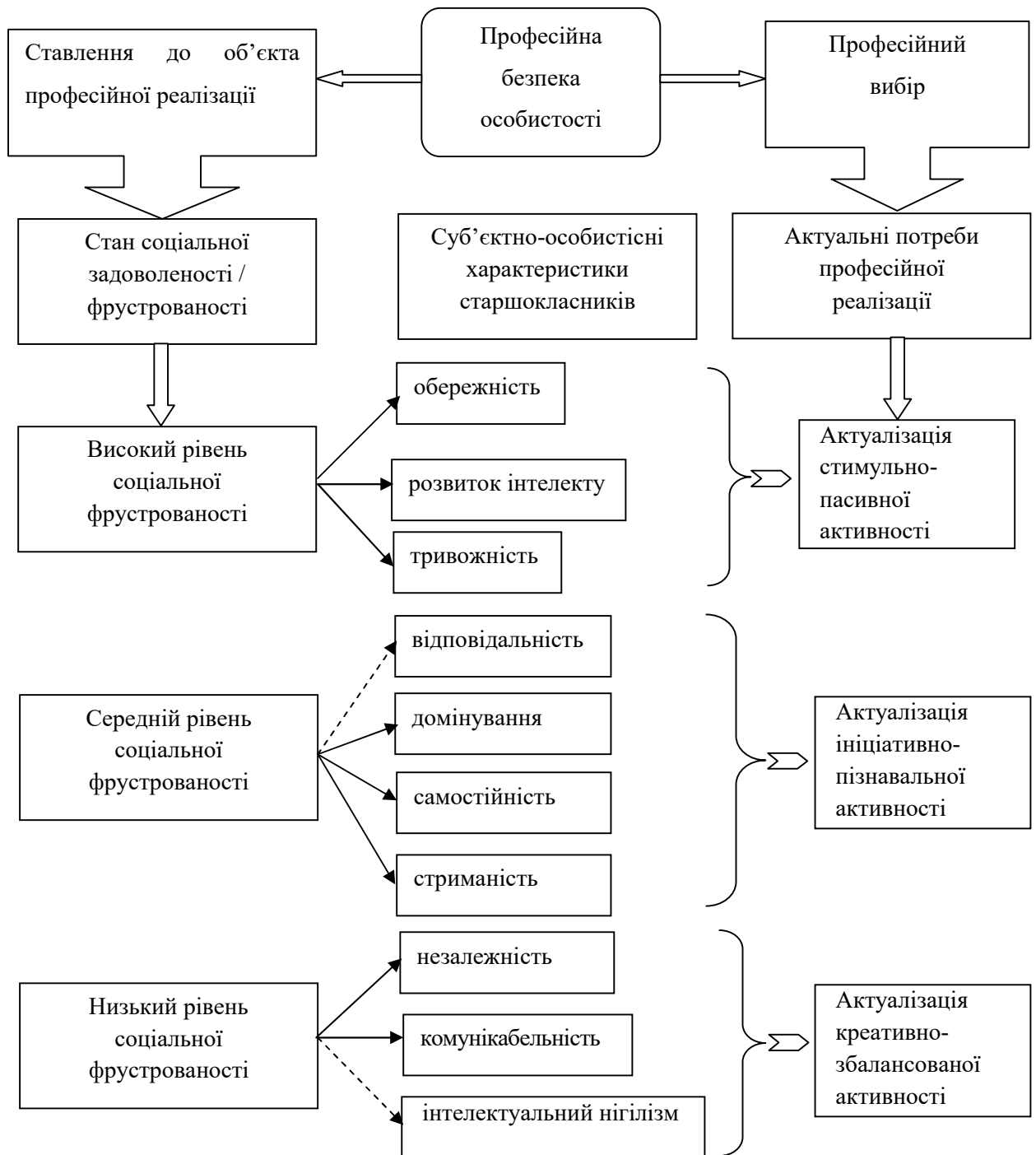
через феноменологічну складність вона може бути засобом експлікації будь-якого іншого стану чи то будь-якого іншого змісту суб'єктивного світу, стан професійної безпеки безпосередньо пов'язується з переживанням соціальної задоволеності, у якому розкривається здатність до усвідомлення внутрішнього світу й суб'єктивної його оцінки. Зі сказаного вище можна зробити висновок, що професійна безпека особистості є похідною від стану соціальної задоволеності / фрустрованості. Тому її можна розглядати як психічний стан, що є функцією переживання соціальної задоволеності, примножений на стан задоволення актуальної потреби професійної реалізації, що виявляється в суб'єктно-особистісних характеристиках. Це можна відобразити за такою схематичною формулою:

Професійна безпека = f[соціальна задоволеність] × ([актуальні потреби професійної реалізації] + [суб'єктно-особистісні характеристики]).

Так, у філософських роботах констатовано перехід на всіх рівнях наукового дослідження від розуміння розвитку як спрямованого перетворення індивідуального системного об'єкта, що взаємодіє із середовищем, до його тлумачення як процесу, у якому «відношення об'єкта до середовища опосередковано до його включення в певну стійку систему зв'язків, у результаті чого він стає носієм процесу лише тому, що тією чи іншою мірою «несе в собі» та «представляє» цю найближчу до нього найбільшу систему (послідовний ряд таких систем)» [9]. Цього й стосується проведене дослідження, яке вміщує різні сфери професійної реалізації, вікові категорії та умови праці у вивченні професійної безпеки особистості.

Аналіз емпіричних референтів професійної безпеки в період професійної оптації дає підставу презентувати структурно-функціональну організацію професійної безпеки особистості в період професійної оптації, у якій упорядковано відношення між основними структурними компонентами й зазначено інваріативні ознаки ймовірних змін, адже сутність людини не збігається з її реальним буттям, вона завжди є розвитком, подоланням

теперішнього та побудовою майбутнього згідно з метою, планами, проектами, активною діяльністю її свідомості [2] (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості в період професійної оптації

Структурно-функціональну організацію професійної безпеки особистості старшокласника побудовано на прогностичному моделюванні професійної реалізації в майбутньому житті, адже поняття можливості

дальньої перспективи відображає той факт, що особистість загалом «не дорівнює» лише тим її можливостям, які є та реалізуються нею на цьому життєвому етапі. Можливості дальньої перспективи особистості виконують своєрідну регулювальну функцію в організації її діяльності й поведінці. У класичному вченні П. Анохіна щодо «випереджувального відображення дійсності» так само наголошують, що активність організму в його взаємодії з навколишнім світом, його здатність ніби «забігати вперед», випереджаючи хід подій на основі використання теперішнього та минулого досвіду [1]. Тому коли йдеться про стан професійної безпеки особистості старшокласника, то, передусім, акцентовано на прогностичних аспектах його професійної реалізації в майбутньому, адже безпека людини в професії – це, насамперед вільний вибір професії й місця роботи відповідно до своїх здібностей; можливість успішної самореалізації в професії та здатність виконувати професійні завдання без шкоди для себе, інших людей і навколишнього середовища. Тому вкрай важливе визначення прогностичних ознак успішної професійної реалізації старшокласника засобами встановлення чіткого уявлення про власні здібності, вимоги, які ставляться професією, і можливості реалізації поставлених цілей. Вибір обов'язково повинен урахувати суб'єктивне ставлення до об'єкта професійної реалізації в ознаках переживання соціальної задоволеності, які визначають зону психологічного комфорту майбутнього фахівця.

Зважаючи на перелік суб'єктно-особистісних характеристик старшокласників, які мають свої відмінності прояву залежно від рівня прояву соціальної фрустрованості, можемо виокремити такі актуальні потреби професійної реалізації, які є всезагальною й універсальною характеристикою психічної активності.

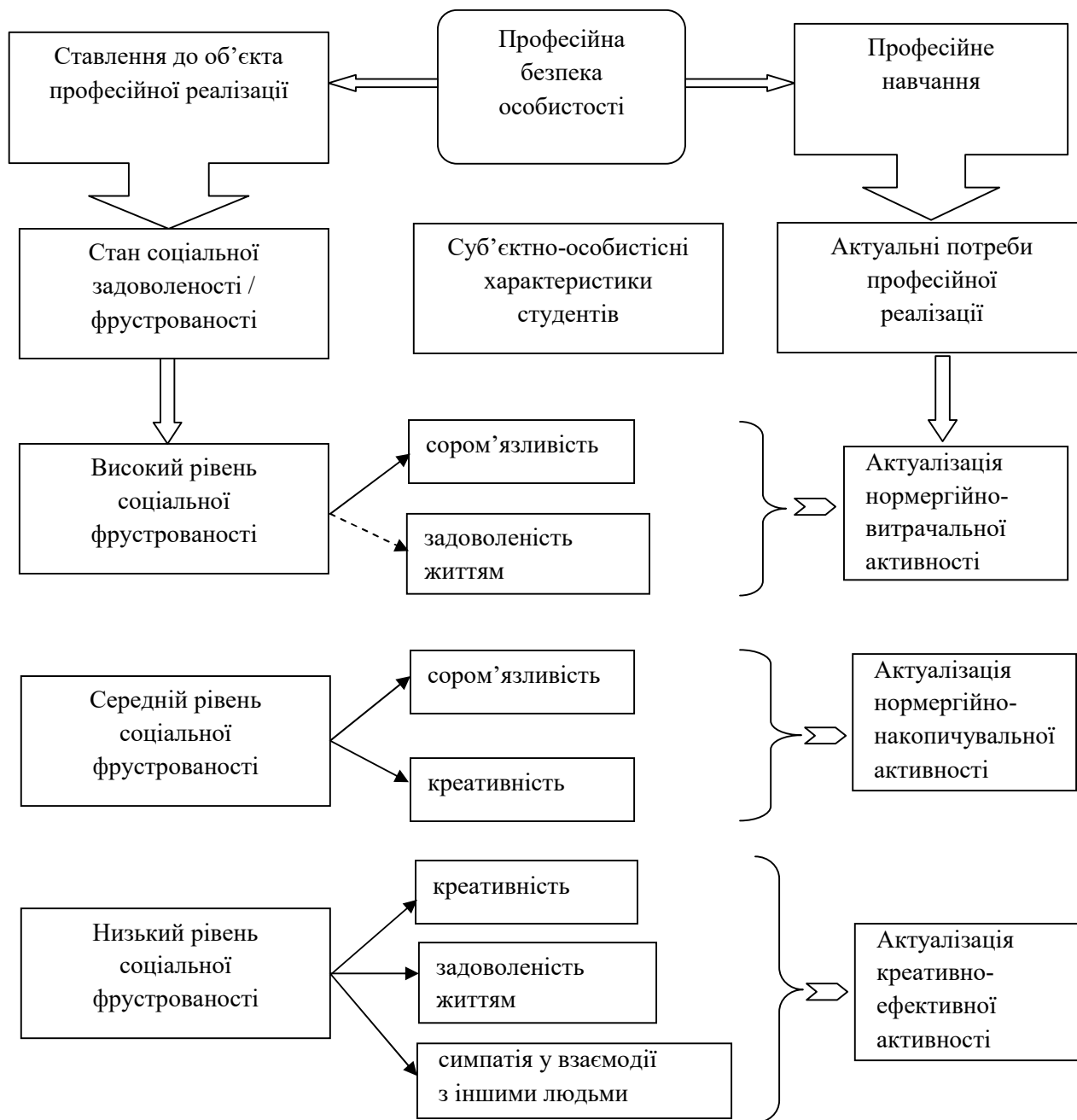
Так, для старшокласників із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості на рівні актуальних потреб професійної реалізації відначено *актуалізацію стимульно-пасивної активності*, що характеризується тим, що тут немає виходу за межі заданого алгоритму діяльності та переважно

діяльність визначається зовнішніми мотивами-стимулами. Якщо враховувати, що в цій групі досліджуваних за показниками професійної спрямованості домінують такі типи особистості, як «реалістичний» і «підприємницький», то дуже важливе коректування загальної «інтелектуальної відчуженості» цих старшокласників задля їх успішного входження у сфери відповідних професій, які, з одного боку, вимагають моторних навичок та вправності («реалістичний тип»), а з другого – прояв лідерських і керівних якостей («підприємницький тип»).

Так, для старшокласників із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості на рівні актуальних потреб професійної реалізації властива *актуалізація ініціативно-пізнавальної активності*, що характеризується пізнавальною ініціативою та наявністю пізнавальних потреб у якості провідних мотивів діяльності. За показниками професійної спрямованості домінують такі типи особистості, як «соціальний» та «інтелектуальний» типи, що фактично суттєво підкріплює суб'єктно-особистісний фон «раціональної відповідальності» цих старшокласників й може бути успішно зреалізований у таких професійних сферах, які вимагають сформованості соціальних умінь взаємодії з іншими людьми («соціальний тип»), та аналітичного розуму, незалежності й оригінальності мислення («інтелектуальний тип»).

Так, для старшокласників із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію креативно-збалансованої активності*, яка відрізняється пізнавальним цілепокладанням як особливим феноменом постановки нової проблеми й креативним її розв'язанням. За показниками професійної спрямованості домінують такі типи особистості, як «соціальний» та «артистичний», які потребують, окрім розвинутих соціальних умінь старшокласників («соціальний тип»), ще й розвинену уяву, інтуїцію, оригінальність мислення («артистичний тип»).

Аналіз емпіричних референтів професійної безпеки особистості в період професійного навчання так само дав змогу презентувати структурно-функціональну організацію професійної безпеки особистості студентів вищого навчального закладу (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості в період професійного навчання

Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості студентів урахує загальнометодологічне положення впливу

професії на особистість і зміну особистості в ході професійного навчання. Процес професійного становлення наближує людину до ідеалу фахівця, сприяє виявленню професійних нахилів особистості, поглиблює інтерес до обраної спеціальності, формує вміння й навички професійної діяльності та сприяє вдосконаленню особистості майбутнього професіонала засобом активної роботи над собою, професійно спрямованої самоосвіти та самовиховання. Простір психологічного комфорту студентів, які отримують обраний фах, визначає переживання ними соціальної задоволеності, яка трансформує успішну професійну реалізацію, а отже, і переживання професійної безпеки в суб'єктивних оцінках сприятливості умов професійного середовища для життєдіяльності, збереження здоров'я, розвитку, ефективності особистості відповідно до її суб'єктно-особистісних якостей.

Так, для студентів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію нормергійно-витрачальної активності*, яка розкриває зміст розвитку регулятивно-особистісного рівня функціональної активації в ознаках сором'язливості, що встановлює зв'язок між актуальним рівнем активності та наявним психоемоційним напруженням у вигляді актуального психічного стану, котрий передбачає незворотне витрачання енергетичних ресурсів. З огляду на виявлений психологічний профіль цих студентів, помітні перманентна занепокоєність очікуваннями й оцінками інших людей і труднощі в керуванні повсякденними справами, а в самоприйнятті в них домінує почуття незадоволеності власним минулим і стурбованості певними особистісними рисами.

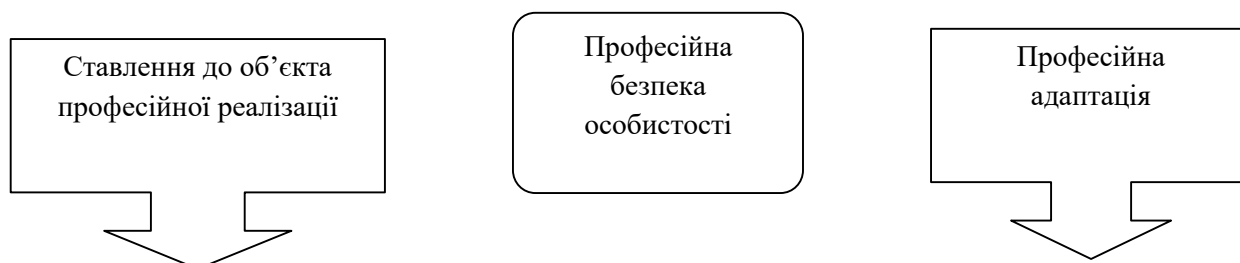
Так, для студентів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію нормергійно-накопичувальної активності*, що характеризується оптимальним рівнем психічної активації, який демонструє регуляційну врівноваженість, що забезпечує пізнання й засвоєння знання, а також психоемоційну ціну

досягнення результатів діяльності, що передбачає постійне накопичування енергетичних ресурсів. Суб'єктно-особистісний профіль цих студентів визначається проявами сором'язливості в комплексі з показниками креативності, автономності, спонтанності та вираженої потреби в пізнанні, що вказує на їх сформоване самовизначення й незалежність, бажання діяти згідно зі своїм досвідом, здатність протистояти соціальному тиску в думках і вчинках та саморегуляцію поведінки.

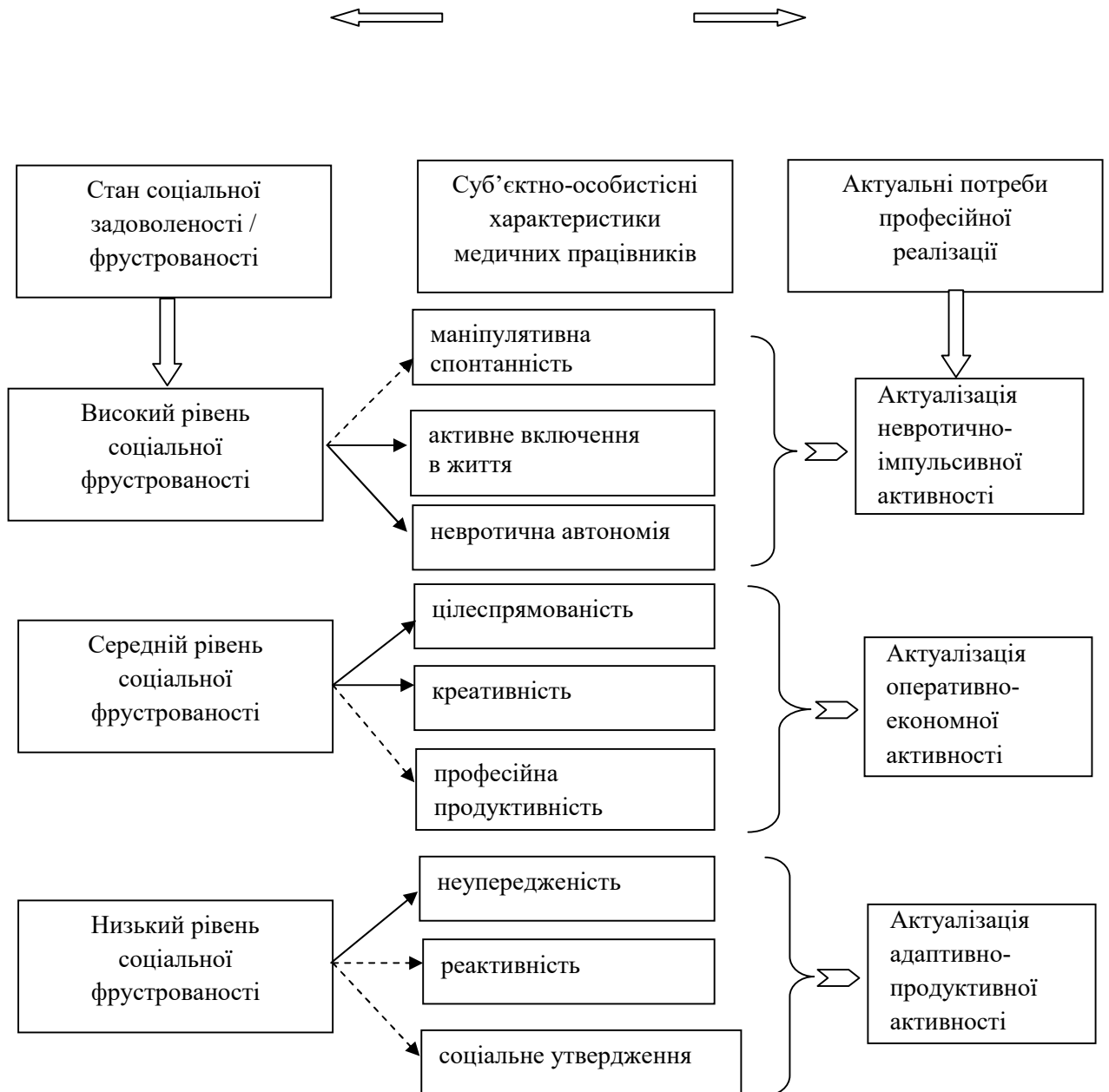
Так, для студентів із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію креативно-ефективної активності*, що являє собою варіант прояву регуляторно-поведінкових властивостей, які характеризують психоресурсну оперативність цілісного процесу регуляції до максимальної відповідності з цілями та умовами навчально-професійної діяльності за рахунок стійкого індивідуального реагування засобом посилення або послаблення особистісно-регуляційних якостей цих студентів. Суб'єктно-особистісний профіль студентів визначається вираженою креативністю в усіх ознаках готовності до самореалізації, задоволеності життям у комплексі сформованого позитивного образу самого себе, високої оцінки психологічного благополуччя, стійкості емоційного тону, високого загального тону, енергійності та бадьорості, а їхні життєві цінності сповнені відчуття щастя й життєвої цілісності та справедливості.

Наступний етап узагальнення отриманих емпіричних референтів професійної безпеки особистості – психодіагностичний матеріал, який проводили на медичних працівниках із різним стажем професійної діяльності та залежності від умов (звичайні та особливі) їхньої професійної діяльності.

Насамперед, презентуємо структурно-функціональну організацію професійної безпеки медичних працівників зі стажем професійної діяльності до п'яти років (адаптанти), які працюють у звичайних умовах (рис. 5.3).

Рис. 5.3. Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості медичних працівників зі стажем до п'яти років, які працюють у звичайних умовах

Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості медичних працівників у межах їх професійної адаптації вміщує ознаки адекватності поведінки фахівця в професійній діяльності, збереження й зміцнення його професійного здоров'я, які у своїй сукупності визначають адаптаційну готовність до професійної діяльності на всіх рівнях забезпечення

безпеки людини, що включає всю систему характеристик зовнішніх і внутрішніх складових частин «людського фактора».

Так, для медичних працівників зі стажем до п'яти років, які працюють у звичайних умовах із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації властива *актуалізація невротично-імпульсивної активності*, що визначає виражену невротизацію як варіативну особистісну змінну щодо відображення динаміки змін психічних станів людини й, передусім, її можливостей адаптації та запасу життєвих сил, переважно пов'язаних із загальновідомими факторами виснаження, а також особливостями поведження під впливом незадоволеності, тяжких переживань, перенапруг, недосяжності життєвих цілей, незворотності втрат тощо. Суб'єктно-особистісний профіль цих медичних працівників сповнений невротичних ознак надмірного продумування власних вчинків у процесі соціальної взаємодії, що проявляється в бажанні управління оточуючими, некритичному самосприйнятті та невпевненості в собі.

Для медичних працівників зі стажем до п'яти років, які працюють у звичайних умовах із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію оперативно-економної активності*, яка пояснює адаптивну збалансованість медичних працівників на психоресурсному рівні реагування та функціональної активації засобом уключення регуляційних механізмів превентивної адаптації, котра дає змогу оперативно взаємодіяти з професійним середовищем і за умов професійної необхідності досягати високих показників ефективності виконуваної діяльності. На підтвердження можна виокремити такі суб'єктно-особистісні характеристики цих медичних працівників, як цілеспрямованість, креативність й автономність.

Для медичних працівників зі стажем до п'яти років, які працюють у звичайних умовах із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію*

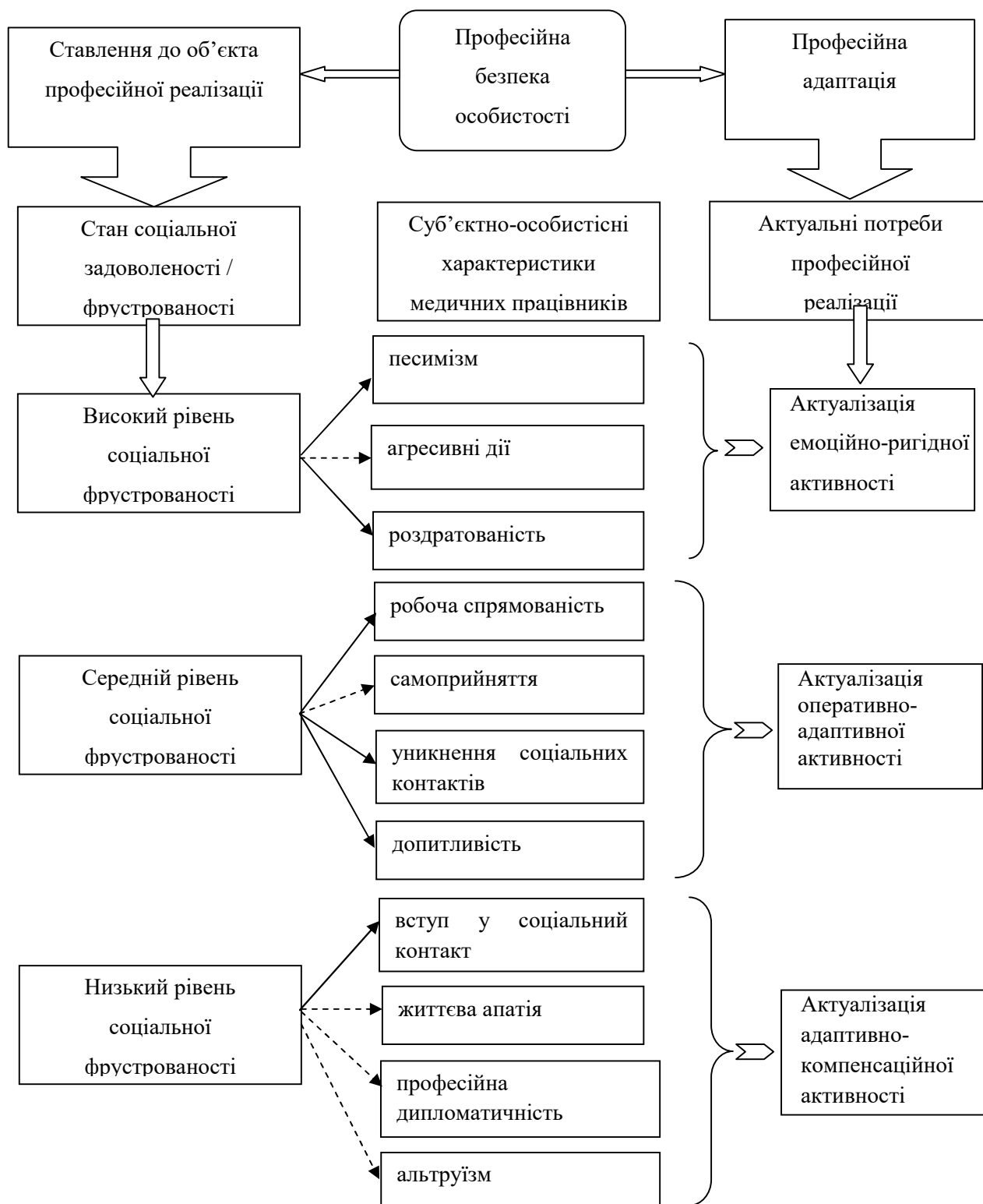
адаптивно-продуктивної активності, що характеризується психоресурсними ознаками професійної продуктивності на рівні прояву високого рівня саморегуляції за рахунок розвиненої моральної нормативності, регламентованості та витриманості, а також креативного посилення особистісно-регуляційних якостей фахівців. Суб'єктно-особистісний профіль цих медичних працівників визначається характеристиками неупередженості, доброзичливості, цілеспрямованості, урівноваженості, оптимізму й пізнавальної активності.

Структурно-функціональну організацію професійної безпеки медичних працівників зі стажем професійної діяльності до п'яти років (адаптанти), які працюють в особливих умовах, представлено на рис. 5.4.

Так, для медичних працівників зі стажем до п'яти років, які працюють в особливих умовах, із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію емоційно-ригідної активності*, що визначає слабку особистісно-регуляторну гнучкість у вигляді психічного стану, зафіксованого в теперішньому, на своїх власних емоційних переживаннях, пов'язаних із рівнем виконання, на причинах можливих або реальних невдач. У суб'єктно-особистісному портреті цих медичних працівників найбільшою мірою виокремлено характеристики інтолерантності й фрустрованості, інтелектуальної ригідності, комунікативної повільності, недовірливості та агресивності.

Для медичних працівників зі стажем до п'яти років, які працюють в особливих умовах із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації властива *актуалізація оперативно-адаптивної активності*, що пояснює адаптивну збалансованість медичних працівників на психоресурсному рівні реагування й функціональної активації засобом залучення різноманітних регуляційних систем функціонування, що дає змогу фахівцю використовувати ресурси, які є адекватними ситуації, а отже, проявляти гнучкість і мінливість емоційного реагування на фоні високої працездатності та низької комунікабельності. Ці

медичні працівники відрізняються вираженою робочою спрямованістю, схильністю до неординарних й оригінальних рішень, емоційною стійкістю, урівноваженістю та допитливістю.

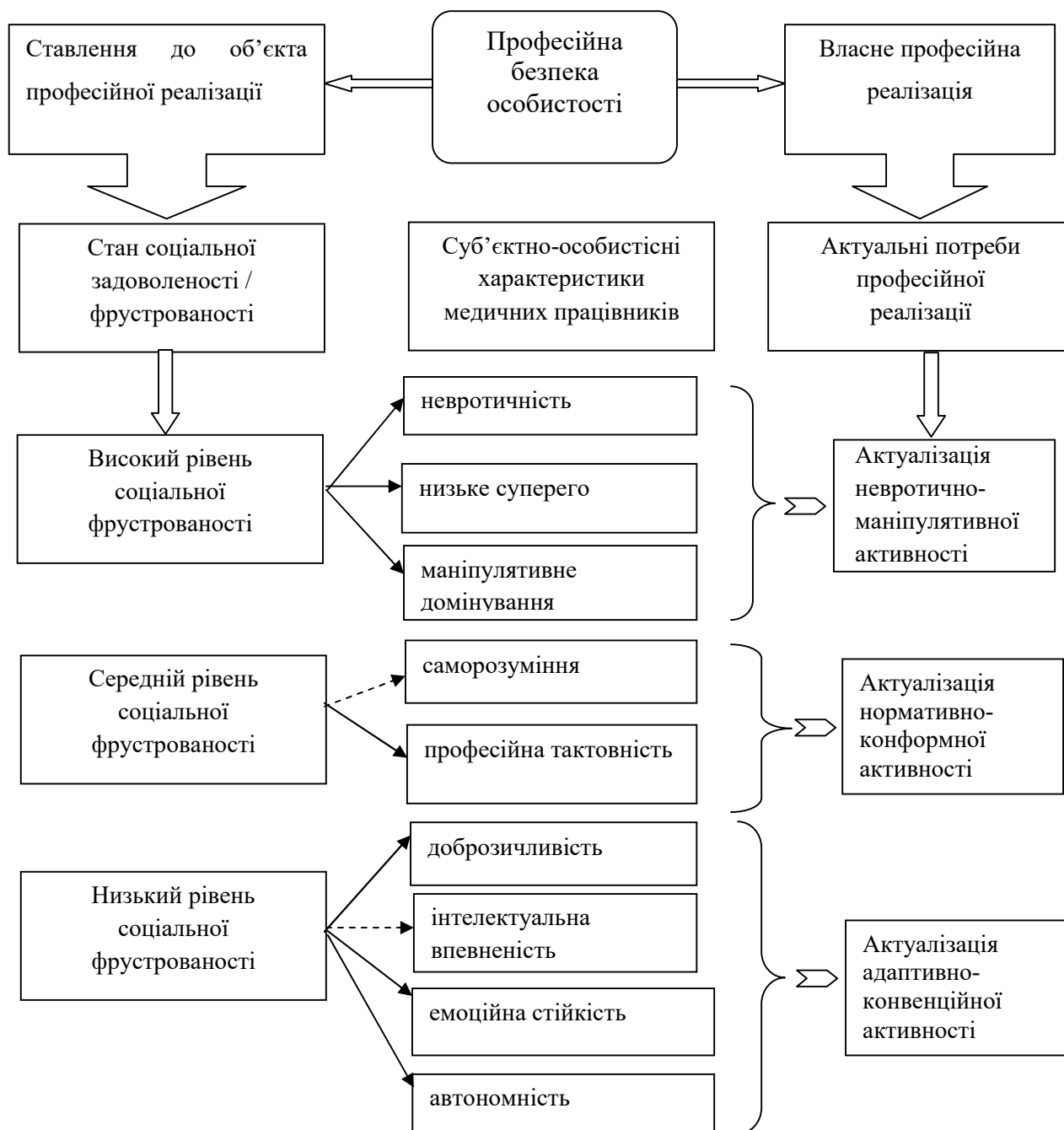
Рис. 5.4. Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості медичних працівників зі стажем до п'яти років, які працюють в особливих умовах

Для медичних працівників зі стажем до п'яти років, які працюють в особливих умовах із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації спостерігаємо *актуалізацію адаптивно-компенсаційної активності*, яка пояснює адаптаційну здатність медичних працівників компенсації професійних якостей через пошук механізмів психологічного захисту, що виражаються в надмірній спостережливості, нерішучості, зверхконцентрації уваги на наслідках, пасивності тощо. Цей варіант захисних регуляційних механізмів відображається в таких суб'єктно-особистісних характеристиках, які забезпечують збереження внутрішніх регуляційних процесів від зовнішніх функціональних вимог професійної діяльності. Відтак ці медичні працівники орієнтовані на спільну діяльність, але позбавлені позитивного ставлення до професійної діяльності.

Наступним етапом узагальнення отриманих емпіричних референтів професійної безпеки особистості став психодіагностичний матеріал, який проводився на медичних працівниках зі стажем професійної діяльності понад п'ять років у різних умовах (звичайні та особливі) їхньої професійної діяльності.

Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості медичних працівників зі стажем професійної діяльності понад п'ять років (майстри), ґрунтується на загальнозживаних положеннях щодо періоду власне професійної реалізації фахівця, яка має складний циклічний характер. При цьому фахівець не лише вдосконалює свої знання, уміння та навички, розвиває професійні здібності, а й відчуває тією чи іншою мірою негативний вплив цього процесу. Саме в цей час професійного розвитку з'являється виражена симптоматика емоційного вигорання й професійних деформацій і тому дуже важливим є знання про наслідки впливу професії на людину, що дасть змогу об'єктивніше ставитися до власних недоліків у професійному середовищі та, як результат, – забезпечити безпеку особистості в професії й збереження здоров'я.

Структурно-функціональну організацію професійної безпеки медичних працівників зі стажем професійної діяльності понад п'ять років (майстри), які працюють у звичайних умовах, представлено на рис. 5.5.

Рис. 5.5. Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості медичних працівників зі стажем понад п'ять років, які працюють у звичайних умовах

Так, для медичних працівників зі стажем, що перевищує п'ять років, які працюють у звичайних умовах із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості на рівні актуальних потреб професійної реалізації, відзначено

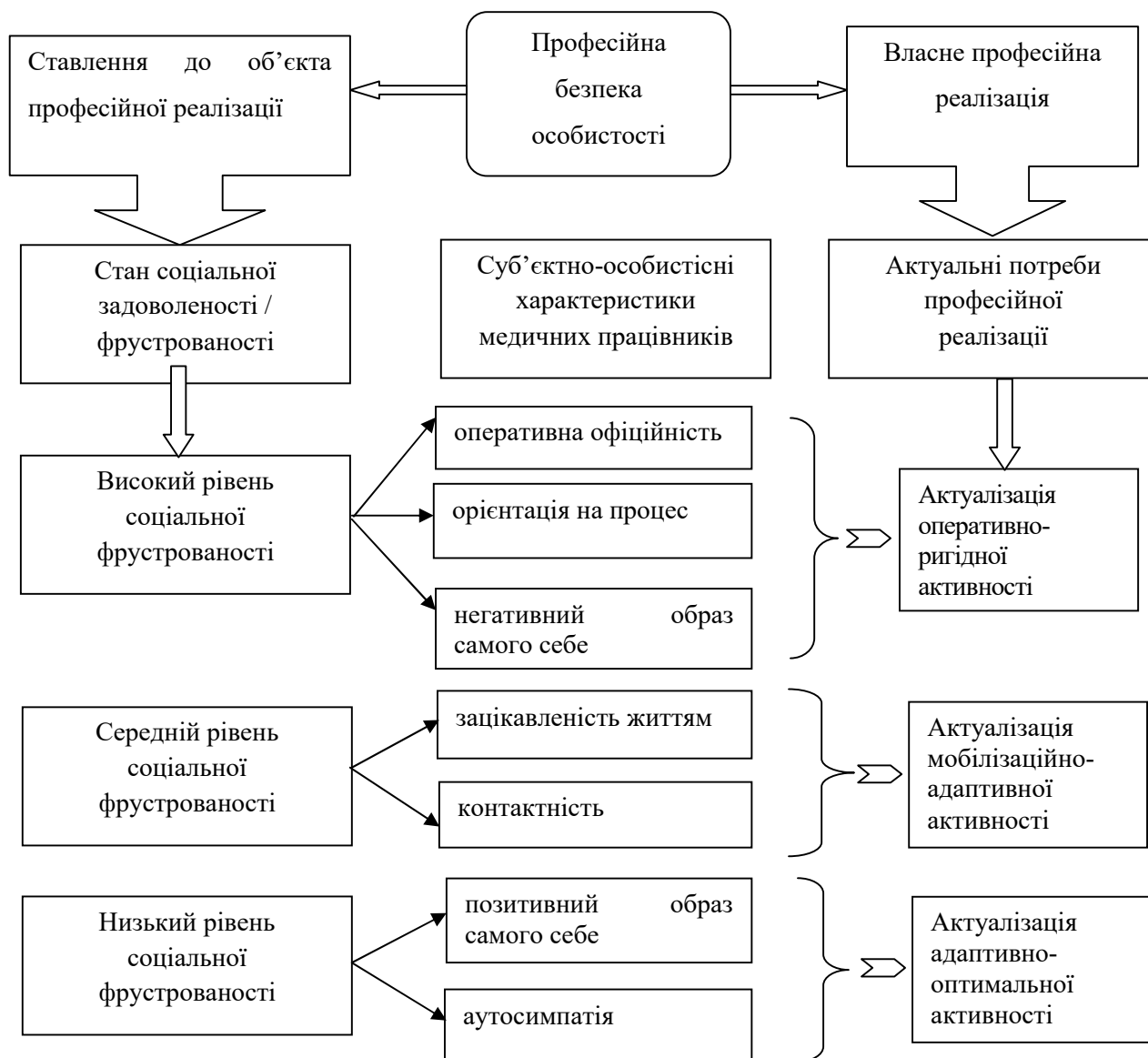
актуалізацію невротично-маніпулятивної активності, що визначає виражений невротичний зверхконтроль, маскулітність і песимізм, які сприяють формуванню поведінково-маніпулятивних тенденцій.

Суб'єктно-особистісний профіль цих медичних працівників характеризується вираженою невротичністю, емоційною лабільністю, сором'язливістю, а їх неприйняття сформованих цінностей гармонійної взаємодії з іншими людьми пояснює надмірне прагнення домінування над іншими, успіху й схвалення.

Так, для медичних працівників зі стажем понад п'ять років, які працюють у звичайних умовах із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію нормативно-конформної активності*, яка визначає специфіку адаптивної поведінки людини та суб'єктивної оцінки рівня її активації як індивідуального адаптивного ефекту з вираженими ознаками конформної поведінки. Ці медичні працівники в суб'єктно-особистісних характеристиках демонструють комплекс професійно-деонтологічних якостей, які визначають їх як урівноважених, стресостійких і витривалих фахівців, але із заниженою самооцінкою.

Так, для медичних працівників зі стажем роботи понад п'ять років, які працюють у звичайних умовах із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію адаптивно-конвенційної активності*, що відображає адекватний вплив функціонального стану на систему регуляції з погляду його відповідності характеру робочого навантаження, а отже, ідеться про ефективне енергетичне забезпечення діяльності, а відповідно, вона успішніше виконуватиметься. Суб'єктно-особистісний портрет цих медичних працівників характеризується доброзичливістю, дружелюбністю, розвиненою комунікабельністю, вони володіють високим рівнем саморегуляції поведінки, а також є зразком соціально зрілих особистостей.

Структурно-функціональну організацію професійної безпеки медичних працівників зі стажем професійної діяльності понад п'ять років (майстри), які працюють в особливих умовах, представлено на рис. 5.6.

Рис. 5.6. Структурно-функціональна організація професійної безпеки особистості медичних працівників зі стажем понад п'ять років, які працюють в особливих умовах

Так для медичних працівників зі стажем, що перевищує п'ять років, які працюють в особливих умовах із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію оперативно-ригідної активності*, що являє собою варіант прояву регуляторно-поведінкових властивостей, які характеризують

саморегуляцію особистості через зміну її актуального функціонального стану в бік послаблення особистісно-регуляційних якостей фахівців. Тому ці фахівці успішно виконують професійну діяльність за рахунок завченого алгоритму роботи, але сформований негативний образ самого себе виступає потужним гальмівним фактором у прояві впевненості, задоволеності від виконаної праці та вмінні позитивно мислити й планувати свою діяльність.

У медичних працівників зі стажем понад п'ять років, які працюють в особливих умовах із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію мобілізаційно-адаптивної активності*, яка пояснює адаптаційну специфіку усвідомлення власних можливостей і здібностей та почуття норми, що відображає об'єктивні параметри соціальної дійсності, професійні вимоги та регламентовану поведінку фахівця. Отже, ці медичні працівники засобами розвиненої селективної уваги, підтримувального наміру, контролю емоцій і контролю оточення у своїх суб'єктно-особистісних характеристиках відрізняються вираженою орієнтацією в часі та прийняттям інших, а розвинута контактність підтверджує їхню доброзичливість і відвертість.

У медичних працівників зі стажем понад п'ять років, які працюють в особливих умовах із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості, на рівні актуальних потреб професійної реалізації відзначено *актуалізацію адаптивно-оптимальної активності*, яка являє собою своєрідну проекцію в простір особистісних властивостей гетерохронності розвитку підсистем адаптивних механізмів, що забезпечують внутрішню стабільність, цілісність, рівновагу системи психіки суб'єкта. Суб'єктно-особистісний профіль цих медичних працівників уміщує сформоване ставлення до себе й до інших людей, а також характеристики самоповаги, упевненості, урівноваженості, витриманості та толерантності.

Визначені структурно-функціональні складники професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації виступили своєрідним

підтвердженням методологічно обґрунтованих концептуальних засад системного підходу.

Сутність цілісної організації професійної безпеки як системи означає, що основний зміст її структурних компонентів не лише входить у склад системи, але і є її функціональним рівнем, який у параметрах задоволення актуальної потреби професійної реалізації визначає закономірності узгодженості та координації виокремлених структурних компонентів.

Щодо визначення структурно-функціональних закономірностей організації професійної безпеки особистості можна простежити на кожному з етапів професійного становлення особистості такі особливості, як поступове ускладнення актуальної потреби професійної реалізації як енергетично-інформаційної сутнісної якості, яка забезпечує експансію життя в онто- й філогенезі (за С.Д. Максименком [16]) та підкріплюється суб'єктно-особистісними якостями.

Можливість інструментальної діагностики суб'єктно-особистісних характеристик засобами психологічних методів і методик передбачає різноманітні варіанти інтерпретації та створення великої кількості градацій інтенсивності їх вираження відповідно до рівнів прояву соціальної задоволеності / фрустрованості особистості. Завдяки наявності певного діапазону варіативності, тобто певного континууму міри вираження, стає можливим використання параметра «рівень соціальної задоволеності» як своєрідної незалежної змінної щодо визначення стану професійної безпеки особистості, який є одним із максимально складних станів, що можна буквально віднести до системних якостей у психіці людини, а це водночас дає змогу констатувати факт, що система з різною мірою вираження може змінюватися в ході генези систем.

У нашому дослідженні увагу зосереджено на факторних оцінках рівня прояву соціальної задоволеності / фрустрованості в комплексі суб'єктно-особистісних якостей, які мають значущий безпосередній зв'язок із ним та найбільшу структурну вагу й значущість зв'язків між ними, виявлену за

допомогою регресивного аналізу. Щодо розуміння професійної безпеки як психічного стану, який забезпечує захист професійних інтересів у вигляді «задоволення / незадоволення» актуальної потреби професійної реалізації, то важливою є квантифікація особистісної активності, яка спрямована на задоволення цієї потреби.

Для досліджуваних старшокласників (етап професійної оптації) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості (низький рівень → середній рівень → високий рівень) відзначено такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: стимульно-пасивна активність → ініціативно-пізнавальна активність → креативно-збалансована активність, – психологічний зміст яких демонструє психологічний факт ефективного напруження цілісної системи, що виводить її з рівноваги.

У групах досліджуваних студентів і медичних працівників так само спостерігаємо факт виникнення зазначеного напруження цілісної системи від інгібіції емоційно-регуляційної гнучкості в професійній реалізації до вироблення оптимального фону професійної реалізації, який забезпечує збереження емоційно-психологічного комфорту, а відтак і стан професійної безпеки особистості. Отже, рівень прояву соціальної задоволеності / фрустрованості засвідчує інверсійні тенденції взаємопереходу одна в одну, що залежить від змісту усвідомлення суб'єктом того чи іншого впливу чи то знання про його існування, що може розглядатися як поштовх до модифікації. У цьому якраз і полягає параметрична складність функціональних зв'язків у структурній організації системи професійної безпеки особистості, у якій обов'язково повинні бути враховані динамічні характеристики неоднорідності станів, стадій, етапів зовнішнього внутрішнього функціонування та різноманітні перехідні процеси й стани.

У досліджуваних студентів (етап професійного навчання) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості, відзначено

параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації, як ергійно-витрачальна активність → нормергійно-накопичувальна активність → креативно-ефективна активність.

У досліджуваних медичних працівників (етап професійної адаптації), які працюють у звичайних (та особливих умовах) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості, відзначено такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації, як невротично-імпульсивна (емоційно-ригідна) активність → оперативно-економна (оперативно-адаптивна) активність → адаптивно-продуктивна (адаптивно-компенсаційна) активність.

У досліджуваних медичних працівників (етап власне професійної реалізації), які працюють у звичайних (та особливих умовах) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості, відзначені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: невротично-маніпулятивна (оперативно-ригідна) активність → нормативно-конформна (мобілізаційно-адаптивна) активність → адаптивно-конвенційна (адаптивно-оптимальна) активність.

Отримані емпіричні дані – свідчення не статичності, а динамічної рівноваги між позитивними й негативними характеристиками, спрямованими або на підтримку, або на дестабілізацію функціонуючої системної організації професійної безпеки особистості. Тому саме в такій динамічній неоднорідності внутрішнього функціонування структурної організації професійної безпеки особистості актуалізуються питання узагальнення холістичного змісту та синергетичного потенціалу досліджуваного феномену.

5.2. Синергетичні ефекти самоуправління професійною безпекою особистості

Визначені структурно-функціональні складники професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації та окреслені центральні аспекти системогенезу структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості склали основу для обґрунтування аспектів самоорганізації (синергетики) цієї системи. Уважаємо, що застосування принципів синергетики дасть змогу трансформувати виявлені структурно-функціональні особливості прояву професійної безпеки особистості та створити пояснювальну модель її самоуправління, адже «значний потенціал особистості як суб'єкта продуктивної професійної діяльності міститься в наявному в ній ступені внутрішньої цілісності, гармонійності, властивій їй системі психічних якостей. Адже, за даними теоретичної, прикладної та практичної психології, складається картина наявності справжньої системи гармоній і дисгармоній, конгруентності й неконгруентності, внутрішньої цілісності та суперечності особистості працівника, що суттєво впливає на продуктивність його професійної діяльності» [17, с. 68]. У цьому контексті виділяють дослідження М.-Л.А. Чепи, який, розглядаючи аспекти гармонізації особистісного та професійного розвитку особистості, дотримується основних положень синергетичних закономірностей розвитку на всіх етапах життєдіяльності людини [22]. Із метою гармонізації процесів вікового розвитку й процесів професіоналізації також важливо усвідомлювати синергетичний принцип резонансного управління, тобто враховувати те, що кожен нелінійний процес має певну межу розвитку, у якій нелінійна система особливо чутлива до управлінських впливів, узгоджених із її внутрішніми властивостями, які й називаються резонансними впливами.

Урахування зазначених методологічних позицій та отримані результати емпіричного дослідження дають усі підстави для твердження, що професійна безпека повинна розглядатися як інтегративна синергетична система з усіма

ознаками самоорганізації й самоуправління. Основні положення синергетики як науки про самоорганізацію нелінійних систем [21] констатують, що процеси, які відбуваються в системах закритого типу, так чи інакше призводять до фізичного хаосу (теплової рівноваги), а процеси, що тривають у системах відкритих (нелінійних), ведуть або до самоорганізації, самовдосконалення системи, або до її регресу та розпаду [19, с. 409]. Зрозуміло, що будь-яка психологічна система – нелінійна, основними характеристиками якої є незворотність та багатоваріантність способів розвитку, а стан максимальної нестійкості системи локалізується в «точці біфуркації» (роздвоєння, при якому в короткий момент непередбачуваним способом може змінитися режим роботи в той або інший бік). Тому зрозуміло, що саме синергетика характеризує кризу як ключовий фактор, який привносить нові зміни в систему як точку вибору (біфуркації) між потенційними альтернативами. Така нестабільність – ознака будь-якої еволюційної (природної чи соціальної) системи. І, система професійної безпеки особистості не є винятком.

Якщо в точці біфуркації можлива радикальна зміна одного зі способів розвитку системи на інший, який для цієї системи також можливий, то зрозуміло, що переживання людиною соціальної задоволеності (фрустрованості) і є тією точкою напруження, що потребує вирішення й об'єктивації в подальшому напрямі розвитку («варіант майбутнього»), який іменують атрактором. Атрактор – це один із можливих цієї системи способів її розвитку в цьому середовищі; це своєрідний «центр тяжіння», який неначе притягує певну траєкторію розвитку системи [13].

Отже, що стосується професійної безпеки особистості, то таким центром напруження можна вважати рівень соціальної задоволеності особистості, а атрактором подолання внутрішньо несприятливого стану (фрустрації) – актуалізацію потреби професійної реалізації особистості. Стан системи професійної безпеки в певний момент часу зумовлений не лише особливостями передісторії її розвитку, а й тим, як майбутнє представлене в

теперішньому стані системи. «Майбутнє» у внутрішньому світі особистості представлене мотиваційно-потребовою сферою особистості, адже «все, що об'єднується під поняттям рушійних сил, джерел активності, джерел розвитку, у науці називається мотивами, потребами, схильностями, інстинктами» [16, с. 218].

Отже, розуміючи під системою професійної безпеки особистості суб'єкта професійної діяльності, маємо всі підстави стверджувати, що саме суб'єкт завжди орієнтується на особливості свого внутрішнього світу й завжди обирає шлях, який є найсприятливішим для нього, а отже, є одним з імовірних способів виходу на структури-атрактори. Атрактор формується під впливом взаємодії особливостей внутрішнього середовища системи та зовнішніх умов її існування. Наявність атрактора уможливорює передбачуваність шляхів розвитку системи [13, с. 57]. Існує думка, що процеси «виходу на структури-атрактори» є наперед заданими в цих умовах, тобто структура-атрактор є, образно кажучи, симетричною такому зовнішньому середовищу [10, с. 111]. У цьому контексті варто згадати психосинергетичну концепцію І. Єршової-Бабенко, у якій психіку людини розглянуто як гіперсистему синергетичного порядку: функція середовища в сучасному суспільстві все більшою мірою переходить до людини в смислі її індивідуальної внутрішнопсихічної діяльності [7]. За такої інтерпретації соціальні цикли є способом найбільш оптимального засвоєння середовища, яке сприймається як життєвий ресурс. Отже, джерелом нових ситуацій, їх невизначеності й випадковості може бути не лише змінюване оточення, але й сама людина, її вчинки й дії.

Виходячи з положення, що у відкритих нелінійних системах певного типу потенційно існують спектри структур (форми організації), що можуть актуалізуватися в них на певних етапах їх розвитку, а в нашому випадку на певних етапах професійного розвитку, вважаємо, що спектр цих структур-атракторів визначається суто внутрішніми середовищними властивостями системи. Якщо процес формування й розвитку професійної безпеки

особистості передбачає відображення всіх зовнішніх умов у вигляді певної суб'єктивної моделі, що переживається як стан соціальної задоволеності, то саме цей стан є основою попереднього психологічного програмування дій, який повинен піддаватися регулюванню та самоуправлінню.

У найбільш загальному розумінні під самоуправлінням слід розуміти свідомий вплив людини на властиві їй психічні явища (процеси, стани, властивості), діяльність, власну поведінку для підтримання, збереження або зміни характеру їх функціонування. Комплекс суб'єктно-особистісних характеристик стану професійної безпеки особистості є відображенням індивідуального осмислення професійної дійсності в усій сукупності її соціальних процесів і подій. Зміни цієї дійсності призводять до змін показників свідомості й, відповідно, до функціонування потребно-мотиваційної сфери, що на рівні саморегуляції сприяє виникненню нових цілей, які спонукають і визначають зміст професійної безпеки особистості, що знаходить вияв у їх суб'єктно-особистісних характеристиках. Отже, професійну безпеку особистості можна з усією впевненістю визначити як цілісну систему, що характеризується такими ознаками, як *складність*, адже ця система вміщує значну кількість елементів і підсистем; *відкритість* як здатність взаємодії з навколишнім середовищем; *неврівноваженість*, яка зумовлена процесами обміну між структурними компонентами; *нелінійність* як здатність до самодії.

В основу узагальнення синергетичних ефектів самоуправління професійною безпекою покладено життєво-стильовий концепт мотиваційно-сміслової регуляції особистості, де Ж. Вірна визначає життєвий стиль як актуально-потенційну активність особистості, у якому розгортаються її основні життєві тенденції, з одного боку, як підпорядкування смисловим регуляційним впливам, що проявляється в блокуванні виходу людини за межі складених поведінкових схем і, відповідно, за межі життєвих обставин, а з другого, – як їх подолання з метою виходу на рівень самореалізації [5, с. 185].

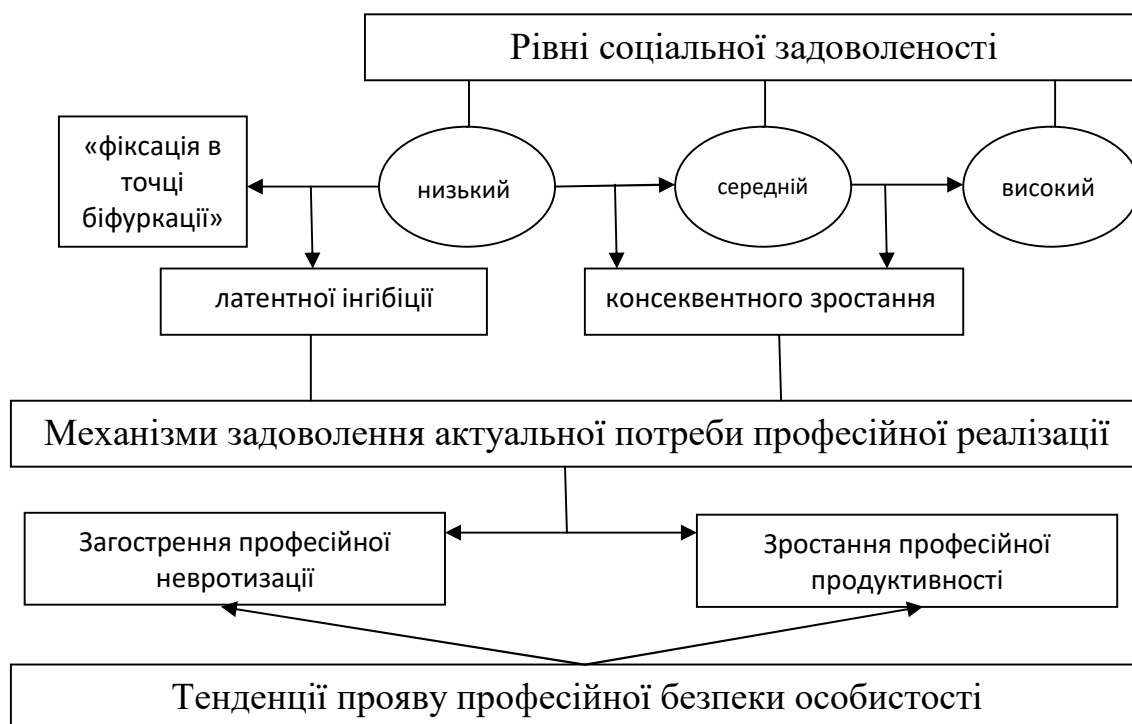

Виходячи з контексту «особистісного виміру» професійної безпеки, у якому виокремлено точку біфуркації як рівень переживання соціальної задоволеності з «випадінням» на атрактор задоволення актуальної потреби професійної реалізації по висхідній або нисхідній, можемо констатувати, що ймовірні варіанти розв'язання проблемності («напруженості») переживання соціальної задоволеності є тією відправною позицією вибору особистістю певного комплексу параметрів «внутрішнього стану системи» й зовнішніх обставин, які є для неї оптимальним за цих умов. Отже, як засвідчили результати проведеного дослідження, у досліджуваних різних вікових категорій зафіксовано низкий рівень соціальної задоволеності, але, незважаючи на цей психологічний факт, вони здійснюють професійний вибір, набувають знання, уміння й навички під час професійного навчання, проходять етапи адаптації та стагнації професійної реалізації в різних умовах діяльності. Тобто навіть за умов наявності низького рівня соціальної задоволеності, професійний розвиток особистості відбувається. Лише залишається відкритим питання його змісту. Отримані емпіричні дані дослідження суттєво доповнюють це питання.

Обґрунтовуючи психологічний зміст «точки біфуркації» в ознаках соціальної задоволеності, простежуємо ймовірність перспективного переростання нерозв'язаних проблем соціальної задоволеності в проблемні професійні утворення, які у випадку векторного «спаду» рівня переживання соціальної задоволеності визначаються *загостренням невротизації* в професійному розвитку, а у випадку спрямування в бік «підвищення» соціальної задоволеності – *зростанням професійної продуктивності* (рис. 5.7).

Виокремлені механізми задоволення актуальної потреби професійної реалізації (*латентної інгібіції* та *консеквентного зростання*) дають змогу краще зрозуміти діалектику організації професійної безпеки особистості, адже психологічні механізми – це специфічні засоби психічної регуляції в системі «форма – зміст», які включені в розвиток будь-якого психологічного

утворення, де активну роль відіграє зміст, який виходить за межі старої форми, руйнує її та визначає характер нової форми, що відповідає новому рівню розвитку змістовної сторони. У проведеному дослідженні це положення набуває особливого значення внаслідок вираженої дихотомії прояву «соціальної задоволеності / соціальної фрустрованості».

Рис. 5.7. Схема «випадіння» на атрактор задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості

Презентований психологічний аналіз прояву соціальної задоволеності особистості на його низькому, середньому та високому рівні дає підставу зробити висновок, що інтенсивність (сила) впливу чинника соціальної задоволеності на трансформацію суб'єктно-особистісних властивостей може розглядатися як психологічна інтенція, що визначає *тенденції* прояву професійної безпеки особистості. У ході дослідження відзначено, що переживання соціальної задоволеності має свою індивідуальну міру вираження (високий, середній та низький рівні прояву), що інтегрований у симптомокомплекс суб'єктно-особистісних характеристик, які за своєю

природою є структурно-адитивними на кожному з рівнів прояву соціальної задоволеності в кожній із діагностованих груп (рис. 5.1–5.6).

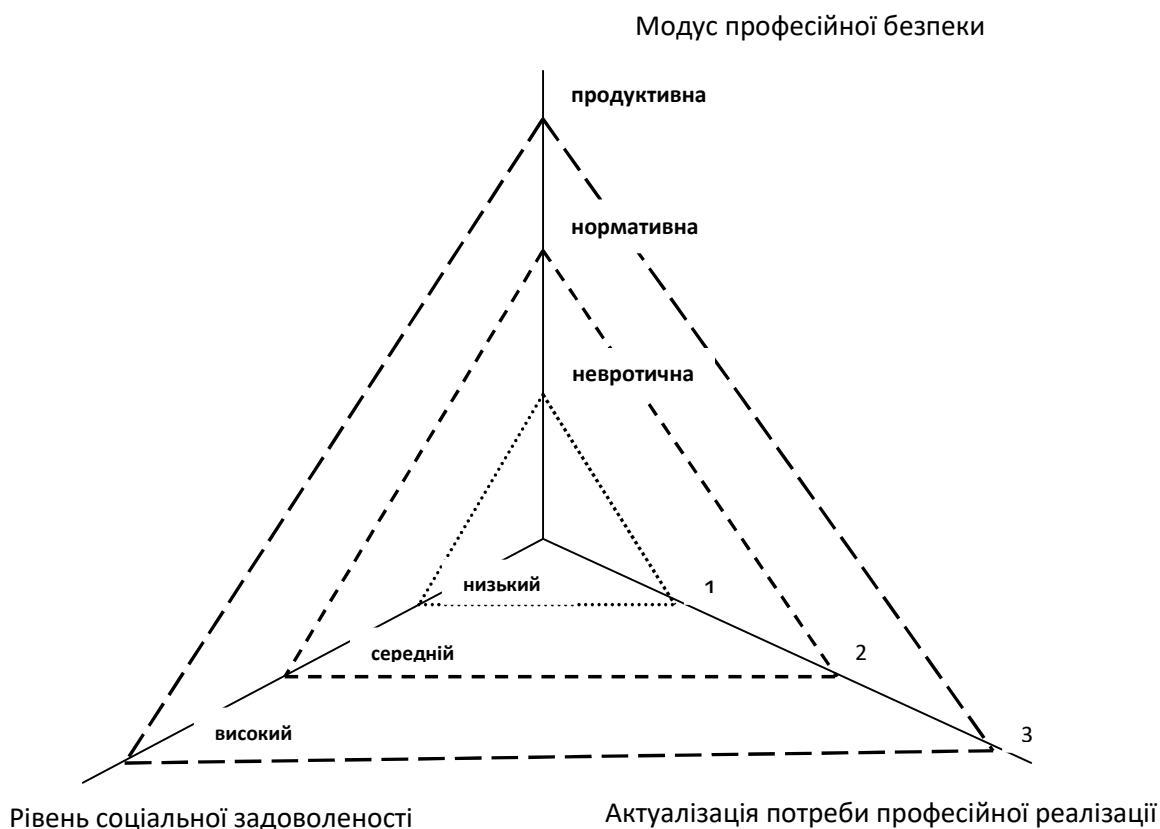
Виявлену варіативність трансформаційних змін суб'єктно-особистісних характеристик, які продукують прояв соціальної задоволеності особистості, а отже й детермінують вияв професійної безпеки, можна пояснити особливостями конструювання психологічної реальності людиною засобом зіставлення професійних цілей та інтенсивності індивідуальних прагнень особистості з доступними їй ресурсами професійної реалізації.

У багатовимірному й рухливому соціальному просторі професійної реалізації кожна людина може бути представлена безперервно змінюваним набором векторів стану як характеристик форм та умов (зовнішніх і внутрішніх) її професійної діяльності. Рухливість та динамічність цього «простору» зумовлена активністю людини, а саме тим, що вона не лише адаптується до навколишніх умов життя, але й оцінює в міру того, як вона їх переживає. Отже, виробляючи до них власне ставлення, людина активно впливає на ці умови, перетворюючи їх, і тим самим із часом отримує результати цих перетворень у переживанні стану професійної безпеки, яка згідно з отриманими результатами отримує три номінативні модуси (*невротична, нормативна й продуктивна*) як властивостей, притаманних певним станам, відповідно до співвідношення рівня прояву соціальної задоволеності особистості та актуалізації потреби професійної реалізації особистості (рис. 5.8).

Конкретизуємо зміст номінативних модусів стану професійної безпеки особистості:

1 – *модус невротичної професійної безпеки* – характеризується вираженою дією механізму *латентної інгібіції* задоволення актуальної потреби професійної реалізації, що виражається в блокуванні виходу людини за межі складних життєвих і професійних обставин, які й складають зону її соціальної задоволеності та суб'єктивного благополуччя, що виражається у високих показниках соціальної фрустрованості. На кожному віковому етапі є

свої якісні відмінності в переживанні фрустрованості, але загальним знаменником для всіх є виражена пасивність, яка створює перешкоди до діяльності й проявляється в бездіяльності та апатії, а інколи й у надмірній заклопотаності, сумнівах і прокрастанаційними тенденціями в поведінці.

Примітка: 1 – показники актуалізації потреби професійної реалізації (*стимульно-пасивна* (для старшокласників); *нормергійно-витрачальна* (для студентів); *невротично-імпульсивна* (для медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); *емоційно-ригідна* (для медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють в особливих умовах); *невротично-маніпулятивна* (для медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); *оперативно-ригідна* (для медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють в особливих умовах);

2 – показники актуалізації потреби професійної реалізації (*ініціативно-пізнавальна* (для старшокласників); *нормергійно-накопичувальна* (для студентів); *оперативно-економна* (для медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); *оперативно-адаптивна* (для медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють в особливих умовах); *нормативно-комфортна* (для медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); *мобілізаційно-адаптивна* (для медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють в особливих умовах);

3 – показники актуалізації потреби професійної реалізації (*креативно-збалансована* (для старшокласників); *креативно-ефективна* (для студентів); *адаптивно-продуктивна* (для медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); *адаптивно-компенсаційна* (для медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють в особливих умовах); *адаптивно-конвенційна* (для медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); *адаптивно-оптимальна* (для медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють в особливих умовах);

Рис. 5.8. Схема визначення модусу стану професійної безпеки особистості

2 – *модус нормативної професійної безпеки* – характеризується вираженою дією механізму *консеквентного зростання* задоволення актуальної потреби професійної реалізації, що виражається в адаптативних характеристиках особистості та сформованого вміння орієнтуватися в будь-яких ситуаціях (від професійних до життєвих), що дає змогу окреслити межі власних ресурсів життєвої і професійної реалізації в реальному просторі руху життя людини. Середній рівень прояву соціальної задоволеності зумовлений вираженими ознаками психологічної стійкості, завдяки якій особистість проявляє здатність передбачення й збереження функціональної спроможності в різних умовах діяльності та врівноваженості, яка забезпечує професійно-нормативний потенціал у виконуваний діяльності, незалежно від того, чи це стосується професійного вибору, професійного навчання, професійної адаптації, чи власне професійної реалізації особистості.

3 – *модус продуктивної професійної безпеки* – характеризується вираженою дією механізму *консеквентного зростання* задоволення актуальної потреби професійної реалізації, що виражається в ментально-професійних настановах особистості в послідовній підтримці адаптаційних ресурсів збереження гармонійного настрою в комплексі суб'єктно-особистісних якостей, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі діяльності та життя. Високий рівень прояву соціальної задоволеності зумовлений вираженими самореалізаційними ознаками, які сприяють досягненню стабільно високої ефективності професійної діяльності за рахунок сталості головних життєвих принципів і цілей, домінуючих мотивів та способів поведінки особистості.

Змістовий аналіз номінативних модусів стану професійної безпеки особистості дає підстави для виокремлення таких двох *синергетичних ефектів*, які в інтегративній синергетичній системі професійної безпеки особистості демонструють: 1 – *послаблення* (деінтеграцію) функціонування системи в напрямі виникнення професійної невротизації особистості; 2 –

посилення (інтеграцію) функціонування системи в напрямі адаптивно-безпечного розвитку особистості.

З огляду на презентований зміст номінативних модусів стану професійної безпеки особистості, можна стверджувати, що така «багатовимірність» професійного буття людини ставить особливі умови загалом до системи життєзабезпечення, яка повинна сприяти збереженню, рекреації й відворенню людини як екологічної одиниці і як особистості з певними соціо професійними якостями, забезпечувати її фізичне, психічне та соціальне здоров'я, з одного боку, і її моральний, творчий та соціальний потенціал – із другого. Вочевидь, зрозуміло, що соціальне задоволення не може бути зведене до визначення соціального самопочуття людини, адже переживання суб'єктивного благополуччя людини значною мірою визначається мірою доступності засобів для розв'язання життєво важливих і професійних проблем. Тому саме в такому контексті важлива розробка програми самоуправління професійною безпекою як інтегративною синергетичною системою, що повинна проектуватися як єдиний рекреаційний комплекс, де були б охоплені всі напрями взаємодії особистості в соціально-професійному середовищі з усіма внутрішніми трансформаціями особистості як суб'єкта професійної реалізації.

Загалом проблемною зоною в системі професійної безпеки особистості є біфуркаційна точка переживання соціальної фрустрованості, яка у випадку нисхідного «випадіння» на атрактор задоволення актуальної потреби професійної реалізації, може трансформуватись у біфуркаційний період, що суб'єктивно переживатиметься як життєва криза й супроводжуватиметься не лише послабленим контролем над власним життям, а й посиленням впливом фактора випадковості. Але саме в такі моменти нестійкості психічного стану потрібно обов'язково враховувати «момент сходження систем» і його різновиди в діапазоні від гармонійного до руйнівного, що дає змогу співвіднести певний тип таких моментів сходження на психічному рівні з явищем «непружно зіштовхнутих часточок» [8, с. 139], для якого «важливою є така

особливість: поблизу нестійкості розподіл непружно зіштовхнутих часток перестає бути випадковим» [18, с. 142]. Отже, перехід на новий рівень розвитку у системі самоорганізації, можливий за умови попереднього стану нестабільності. А отже, така особливість ще раз підкреслює необхідність створення відповідних програм контролю випадкових і незапрограмованих дій, які можуть змінити траєкторію руху особистості. А в нашому випадку для уникнення біфурційної нерівноваги (переживання соціальної фрустрованості, що супроводжується пошуками смислу життя, неузгодженістю цілей і задумів людини відповідно до її можливостей тощо) у системі професійної безпеки особистості потрібен специфічний сценарій її психологічного супроводу, який віднаходить своє оптимальне втілення в у врахуванні основних «мішеней» профконсультаційного впливу [3; 4; 12].

Проведене дослідження продемонструвало, що точка біфуркації за своїм змістом напруженості переживання соціальної фрустрованості в різні періоди професійного становлення є різною внаслідок складових структур-атракторів, які походять із системи зовнішніх і внутрішніх потреб людини, задоволення яких і вибудовує життєвий шлях особистості.

Виокремлений модус невротичної професійної безпеки вміщує широкий спектр дезадаптаційних аспектів, які порушують цілісне функціонування особистості. І, саме в цьому модусі професійної безпеки особистості повинен актуалізуватися психологічний вплив на особистість. На нашу думку, найоптимальнішим варіантом такого впливу є профконсультаційний супровід особистості, завдяки якому можна забезпечити конструктивний варіант професійного самозбереження особистості.

Так, основним завданням психології прийнято вважати пізнання закономірностей виникнення й функціонування психічної реальності, тобто складних механізмів активного відображення суб'єктом об'єктивного світу та регуляції власної діяльності. У нашому випадку на фоні досліджених варіантів актуальної потреби професійної реалізації на кожному з етапів

професійного становлення в межах модусу невротичної професійної безпеки особистості потрібне дослідницьке завдання формування професійно безпечних алгоритмів діяльності особистості, де б засобами виховання, навчання чи то формувального тренінгу, відбулося б залучення особистості до засвоєння готових форм захисту професійних інтересів. Але, незважаючи на те, що саме психологія є провідним створювальним фактором розвитку людської психіки, потрібно обов'язково враховувати специфічність природного виникнення якісно нових новоутворень, які відповідають реальним соціально-психологічним умовам життя людини, її способу життя в сучасному суспільстві, що не піддаються контролю, а складають сферу самоуправління психічним життям.

Саме від розв'язання глобальних політичних, економічних, екологічних та демографічних проблем залежить створення справжніх умов життя, які людина не лише створює, але якими користується й, відповідно, під впливом яких перебуває в стані перманентних змін. Сучасна людина узалежнена від нових засобів виробництва, досягнень науки та мистецтва, індустрії побуту й розваг, потребує відповідної орієнтації на нові засоби психологічної практики, які б відрізнялися від тренінгових схем набуття відповідних навичок і властивостей.

Професійне життя, що є невід'ємною частиною психічного життя людини, так само перебуває в тісній залежності від соціально-психологічних умов, а отже, виступає цілісною частиною такої інтеграції за ознаками від філо-, онто- та соціогенезу. Сучасна людина, досягаючи свого стану професійної безпеки, переживає велику кількість конкретних подій від необхідності навчання й перекваліфікації, переоцінки цінностей і підвищення кваліфікації до неперервної освіти та перебудови складних стилів мислення та життя. Усе це накладає відбиток на її стан професійної безпеки особистості, а тому потребує постійного врахування в процесі його набуття.

Отже, у період професійної оптації, коли основну увагу старшокласника зосереджено на виборі майбутньої професії, «мішенню»

консультаційного впливу є *творче індивідуалізоване ставлення до професійного майбутнього*, що передбачає готовність не до відтворення складних зразків соціально-професійної культури, а на створення нових, інноваційних і перспективних зразків, які будуть не лише засобами подальшого професійного розвитку, але й складовими частинами професійної безпеки особистості.

Під час професійного навчання у ВНЗ розвиток професійної безпеки відбувається в процесі засвоєння конкретних теоретичних знань та отримання практичних навичок майбутньої професійної діяльності, тому на цьому етапі доречно вести мову про «мішень» *позитивного установочного сприйняття майбутнього професійного життя*, що фактично є прототипом у складних стереотипах мислення, які блокують рефлексивну міграцію професійного досвіду особистості.

Період професійної адаптації відрізняється різноманітними формами пристосування до умов професійної діяльності, де суттєву роль відіграє виявлення факторів регуляції професійного становлення та побудова на цій основі системи рівнів усвідомлення себе суб'єктом власної професійної діяльності й розуміння соціальної значущості своєї професії. Тому на цьому етапі доречно вести мову про «мішень» *саморегуляції й самоконтролю професійної діяльності*, що передбачає ефективне формування особистості та досягнення такого рівня розвитку професійно значущих якостей, структур і механізмів регуляції поведінки, які потрібні для досягнення потрібного рівня придатності до професійної діяльності.

У ході власне професійної реалізації розвиток професійної безпеки особистості передбачає вироблення конструктивного способу розвитку в професії засобом розвитку самосвідомості, саморозуміння й самоповаги, що загалом повинно вийти на систему акмеознак людини через її вміння співвідносити власні професійні можливості й потреби з професійними вимогами, які до неї ставляться, засобом становлення професійної самооцінки, рівня домагань і здатності до саморегуляції. Тому на цьому етапі

доречним буде домінуючий вплив *конструктивної ініціації професійної компетенції*, що виявляється в ефективній професіоналізації фахівця в прямій залежності з набутим професійним досвідом, усталеними ціннісними орієнтаціями, сформованою особистісною структурою, певними соціальними та економічними установками існування й реалізації життєвих планів.

Запропоноване обґрунтування можливостей профконсультаційного впливу у психологічній практиці з формування професійної безпеки особистості, суттєво доповнить технології корекційної роботи з організації такої професійної активності, яка б забезпечила особистісну стратегію поведінки, перегляд життєво важливих орієнтирів та пошук принципово нових форм професійного вдосконалення особистості в процесі соціального розвитку суспільства й професійного середовища. У цьому контексті варто наголосити на особистості психолога (психотерапевта), основна мета діяльності якого полягає, передусім, у забезпеченні психологічної безпеки людини, із якою він працює.

На завершення можна сказати, що представлений нами підхід до вивчення проблеми професійної безпеки особистості урештєнює психологічний прецедент необхідності конструювання нової особистості професіонала засобами конструктивних практик ефективного професійного становлення особистості.

Висновки до розділу 5

1. На основі отриманих емпіричних результатів узагальнено системогенез структурно-функціональної організації професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації. Зазначено, що професійна безпека в силу своєї понятійної інтегративності розгортається на фоні психічного стану як ймовірної реальності, де системотвірним чинником цього стану є актуальна потреба, яка ініціює його прояв. Тому є усі підстави розглядати професійну безпеку як психічний стан, що є функцією переживання соціальної задоволеності примножений на стан задоволення

актуальної потреби професійної реалізації, який знаходить вияв у суб'єктно-особистісних характеристиках. Складено структурно-функціональну організацію професійної безпеки особистості в період професійної оптації, професійного навчання і у період власне професійної реалізації в різних умовах діяльності, у якій впорядковані відношення між основними структурними компонентами і зазначені інваріативні ознаки ймовірних змін. Визначені структурно-функціональні складові професійної безпеки особистості на різних етапах професіоналізації виступили своєрідним підтвердженням методологічно обґрунтованих концептуальних засад системного підходу.

Для досліджуваних старшокласників (етап професійної оптації) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості (низький рівень → середній рівень → високий рівень) відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: стимульно-пасивна активність → ініціативно-пізнавальна активність → креативно-збалансована активність, – психологічний зміст яких демонструє психологічний факт ефективного напруження цілісного системи, яке виводить її з рівноваги. У досліджуваних студентів (етап професійного навчання) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: нормергійно-витрачальна активність → нормергійно-накопичувальна активність → креативно-ефективна активність. У досліджуваних медичних працівників (етап професійної адаптації), які працюють в звичайних (та особливих умовах) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: невротично-імпульсивна (емоційно-ригідна) активність → оперативно-економна (оперативно-адаптивна) активність → адаптивно-продуктивна (адаптивно-компенсаційна) активність. У досліджуваних медичних працівників (етап

власне професійної реалізації), які працюють в звичайних (та особливих умовах) за рівнем переживання ними соціальної задоволеності / фрустрованості відмічені такі параметричні відмінності переживання актуальної потреби професійної реалізації: невротично-маніпулятивна (оперативно-ригідна) активність → нормативно-конформна (мобілізаційно-адаптивна) активність → адаптивно-конвенційна (адаптивно-оптимальна) активність.

2. Систематизація емпіричних результатів продемонструвала динамічну неоднорідність внутрішнього функціонування структурної організації професійної безпеки, що й заaktuалізувало необхідність вивчення феномену професійної безпеки як інтегративної синергетичної системи із усіма ознаками самоорганізації і самоуправління. Контекст «особистісного виміру» професійної безпеки, в якому виокремлена точка біфуркації як рівень переживання соціальної задоволеності із «випадінням» на атрактор задоволення актуальної потреби професійної реалізації, дала змогу констатувати, що у випадку «спаду» рівня переживання соціальної задоволеності відбувається *загострення невротизації* у професійному розвитку, а у випадку «підвищення» соціальної задоволеності – *зростання професійної продуктивності*, які продукуються функціонуванням відповідних механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації – *латентної інгібіції* та *консеквентного зростання*. Конкретизовано три номінативні модуси стану професійної безпеки особистості – *невротична, нормативна і продуктивна*, кожен з яких є комплексом властивостей, притаманних певним станам, відповідно до співвідношення рівня прояву соціальної задоволеності особистості та актуалізації потреби професійної реалізації особистості. На основу змісту номінативних модусів стану професійної безпеки особистості виокремлено такі *синергетичні ефекти*, які у інтегративній синергетичній системі професійної безпеки демонструють: 1 – *послаблення* (деінтеграцію) функціонування системи у напрямку виникнення професійної невротизації особистості; 2 – *посилення* (інтеграцію)

функціонування системи у напрямку адаптивно-безпечного розвитку особистості.

Розглянуто аспекти розробки програми самоуправління професійною безпекою як інтегративною синергетичною системою, що проектується як єдиний рекреаційний комплекс із усіма напрямками взаємодії особистості у соціально-професійному середовищі та із внутрішніми трансформаціями особистості як суб'єкта професійної реалізації. Модус невротичної професійної безпеки, який вміщує широкий спектр дезадаптаційних аспектів, складає проблемне поле у прояві індивідуально-унікального типу реагування та фрустраційні переживання, в основі якого покладені порушення взаємодії людини із соціумом та із самою собою, що порушують суть безпеки особистості, і професійної зокрема. І, як результат, таке порушення функціонування особистості потребує психологічного втручання, де найоптимальнішим варіантом підходить інтегрально-синергетична психотерапія. З огляду на технологічні можливості такого психотерапевтичного впливу, запропоновано варіанти можливих психотерапевтичних резонансних впливів при блокуванні латентної інгібіції задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості на кожному з етапів професійного становлення: у період професійної оптації, коли основна увага старшокласника зосереджена на виборі майбутньої професії, потрібно застосовувати домінуючий вплив *творчого індивідуалізованого ставлення до професійного майбутнього*; під час професійного навчання у виші розвиток професійної безпеки відбувається в процесі засвоєння конкретних теоретичних знань та отримання практичних навичок майбутньої професійної діяльності, тому на цьому етапі доречним буде домінуючий вплив *«мішені» позитивного установочного сприйняття майбутнього професійного життя*; в період професійної адаптації, коли відбувається пристосування до умов професійної діяльності, доречним буде домінуючий вплив *«мішені» саморегуляції і самоконтролю професійної діяльності*; а у ході власне професійної реалізації, коли розвиток професійної

безпеки особистості передбачає вироблення конструктивного шляху розвитку в професії засобом розвитку самосвідомості, саморозуміння і самоповаги, доречним буде домінуючий вплив «мішені» *конструктивної ініціації професійної компетенції*. У завершенні наголошено, що обґрунтування можливостей профконсультаційного впливу у психологічній практиці з формування професійної безпеки особистості, суттєво доповнить технології корекційної роботи з організації такої професійної активності, яка б забезпечила особистісну стратегію поведінки, перегляд життєво важливих орієнтирів та пошук принципово нових форм професійного удосконалення особистості в процесі соціального розвитку суспільства і професійного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем / П.К. Анохин. – Москва : Медицина, 1975. – 448 с.
2. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании : монография / И. А. Баева. – Санкт-Петербург : Союз, 2002. – 271 с.
3. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход) : моногр. / А. Ф. Бондаренко. – Киев : КГПИИЯ, 1991. – 189 с.
4. Бурлачук Л. Психотерапия: психологические модели / Л. Бурлачук, А. Кочарян, М. Жидко. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 472 с.
5. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога : монографія / Ж. П. Вірна. – Луцьк : Ред-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – 320 с.
6. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.

7. Ершова-Бабенко И. В. Методология исследования психики как синергетического объекта / И. В. Ершова-Бабенко. – Одесса : ОДЭКОМ, 1993. – 119 с.
8. Ершова-Бабенко И. В. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности : монография / И. В. Ершова-Бабенко. – В : Nova Knyha, 2005. – 360 с.
9. Ильичев Л. Ф. Материалистическая диалектика и проблема развития / Л. Ф. Ильичев, Г. А. Давыдова // Вопр. философии. – 1985. – № 3. – С. 12-29.
10. Князева Е. Н. Интуиция как самодообраивание / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1994. – № 2. – С. 110–122.
11. Козлов В. В. Интегративная психология: пути духовного поиска или освящение повседневности / В. В. Козлов. – Москва : Психотерапия, 2007. – 528 с.
12. Котлер Дж. Психотерапевтическое консультирование / Дж. Котлер, Р. Браун. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 464 с.
13. Крылов В. Ю. Психосинергетика как возможная новая парадигма психологической науки / В. Ю. Крылов // Психолог. журн. – 1998. – Т. 19. – № 3. – С. 56–62.
14. Лазорко О.В. Синергетичний ефект професійного самовизначення особистості / О.В. Лазорко. – Технології роботи психолога в організації : тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – С. 39-41.
15. Лазорко О.В. Профессиональная безопасность: аспекты психологического консультирования / О.В. Лазорко. – Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире : сб. науч. трудов участников II Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 23-24 апреля 2015 г.) / под общ. ред Н.Б. Карабущенко, Н.Л. Сунгуровой. – Москва : РУДН, 2015. – С. 223-227.
16. Максименко С. Д. Психологія особистості / Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. – К. : Вид-во ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.

17. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : підручник. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
18. Пригожин И. От существующего к возникающему / И. Пригожин // Введение в термодинамику необратимых процессов. – Москва : Наука, 1985. – 129 с.
19. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, С. Стенгерс. – Москва : Прогресс, 1986. – 432 с.
20. Проблемы психологической герменевтики / под. ред. Н. В. Чепелевой. – Киев : Изд-во Нац. пед. ун-та им. Н. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
21. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен; Ю. Климонтович, С. Осовец ; [пер. с англ.]. – М. : Мир, 1980. – С. 5-11.
22. Чепе М.-Л. Віковий та професійний розвиток людини: проблеми гармонізації /М.-Л. Чепе // Конструктивна психологія і професіоналізація особистості 1. : Мат. міжрегіонал. наук. семінару. – Луцьк : Вежа, 2002. – С. 85–92.
23. Lazorko O.V. Psychosynergetic dimension of professional growth of personality / O.V. Lazorko. – European humanities studies: State and Society. – 2014-2015. – Issue 3. – P. 61-71.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і принципово нове розв'язання наукової проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, що виявляється в обґрунтуванні структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, розкритті механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації та конкретизації номінативних модусів професійної безпеки особистості на різних етапах професійного становлення. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Активне включення особистості у професійну сферу, віднаходить відображення у прояві професійної безпеки як специфічного індикатора безпечного функціонування особистості у ході професіоналізації. Розуміння безпеки особистості на рівні суб'єкта набуття професійного досвіду вміщує переживання стану соціальної задоволеності, що забезпечує захист професійних інтересів особистості, квантифікований у параметрах задоволення актуальної потреби професійної реалізації в комплексі суб'єктно-особистісних якостей.

На основі узагальнення системно-структурних особливостей організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, розвинуто дефінітивну артикульованість концепту «професійна безпека особистості» як сукупності поточного стану та факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати якісний рівень життя.

2. Розроблено структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості, в основі якої закладені методологічні принципи і положення системного, суб'єктного і синергетичного підходів, зміст яких визначає суб'єктні, змістові та якісні характеристики, що віднаходять вияв відповідно у суб'єктно-особистісних, соціально-особистісних та інтегративних якостях особистості.

Зазначено, що потенційно регулюючим фактором прояву професійної безпеки особистості є переживання соціальної задоволеності / фрустрованості, що найбільш чітко окреслює успішність професійної реалізації особистості на різних етапах становлення. Окреслено основні емпіричні референти вивчення безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації на усіх етапах його становлення від періоду професійного вибору (орієнтації), періоду первинного професійного становлення (навчання у вищій школі) та періоду власне професійної реалізації із урахування умов праці.

3. Наукова позиція емпіричного дослідження професійної безпеки особистості зреалізована у виокремленні переживання соціальної задоволеності, системотвірним чинником якої є актуальна потреба, що ініціює прояв успішної професійної реалізації. Емпіричне виявлення суб'єктно-особистісних та соціально-особистісних особливостей осіб, які відрізняються за параметрами сфери професійного функціонування, їх віковим діапазоном професійного становлення та умовами праці, проводилося у режимі фіксації рівня прояву соціальної задоволеності / фрустрованості особистості у кожному з чотирьох блоків емпіричної програми, присвяченій вивченню емпіричних референтів професійної безпеки в період професійної оптації, професійного навчання у виші, в межах професійної реалізації особистості в нормальних і особливих умовах на прикладі медичних працівників.

4. Результати дослідження продемонстрували відмінний зміст емпіричних референтів професійної безпеки особистості в період професійної оптації, професійного навчання і власне професійної реалізації в звичайних та особливих умовах діяльності.

З огляду на перелік суб'єктно-особистісних характеристик досліджуваних старшокласників в період професійної оптації, які мають відмінності прояву в залежності від рівня соціальної фрустрованості (високий, середній, низький), виокремлено такі актуальні потреби

професійної реалізації як *актуалізація стимульно-пасивної активності, актуалізація ініціативно-пізнавальної активності, актуалізація креативно-збалансованої активності*. У досліджуваних студентів на рівні актуальної потреби професійної реалізації зафіксовано *актуалізацію нормергійно-витрачальної активності; актуалізацію нормергійно-накопичувальної активності; актуалізацію креативно-ефективної активності*. У медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють у звичайних умовах, на рівні актуальних потреб професійної реалізації зазначена *актуалізація невротично-імпульсивної активності; актуалізація оперативно-економної активності; актуалізація адаптивно-продуктивної активності*; а у медичних працівників із стажем до 5-ти років, які працюють в особливих умовах – *актуалізація емоційно-ригідної активності; актуалізація оперативно-адаптивної активності; актуалізація адаптивно-компенсаційної активності*. У медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах на рівні актуальних потреб професійної реалізації зазначається *актуалізація невротично-маніпулятивної активності; актуалізація нормативно-конформної активності; актуалізація адаптивно-конвенційної активності*; а у медичних працівників із стажем більше 5-ти років, які працюють в особливих умовах – *актуалізація оперативно-ригідної активності; актуалізація мобілізаційно-адаптивної активності; актуалізація адаптивно-оптимальної активності*.

5. Узагальнено основні положення щодо вивчення феномену професійної безпеки особистості як інтегративної синергетичної системи із усіма ознаками самоорганізації і самоуправління. Зазначено, полярні тенденції прояву професійної безпеки особистості: *зростання професійної продуктивності* – у випадку прояву високої соціальної задоволеності особистості та *загострення невротизації у професійному розвитку* – в результаті низького рівня соціальної задоволеності. Визначено основні механізми задоволення актуальної потреби професійної реалізації – *латентної інгібіції та консеквентного зростання*; конкретизовано

номінативні модуси професійної безпеки особистості – *невротична, нормативна і продуктивна*; зазначено синергетичні ефекти (*послаблення і посилення*), які у інтегративній синергетичній системі професійної безпеки особистості демонструють функціонування системи у напрямку виникнення професійної невротизації або адаптивно-безпечного розвитку особистості.

6. Обґрунтовано «мішені» профконсультаційного впливу при блокуванні латентної інгібіції задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості на кожному з етапів професійного становлення: у період професійної оптації «мішенню» консультаційного впливу є *творче індивідуалізоване ставлення до професійного майбутнього*; під час професійного навчання у виші – *позитивне установочне сприйняття майбутнього професійного життя*; в період професійної адаптації – *саморегуляція і самоконтроль професійної діяльності*; а у ході власне професійної реалізації – *конструктивна ініціація професійної компетенції*.

Перспективними напрямками наукової роботи є поглиблення знань про структурно-функціональні особливості безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації; детальне розкриття «особистісного виміру» професійної безпеки особистості на різних етапах онто- і професіогенезу; складання емпірико-діагностичних програм прогнозування і формування змісту професійної безпеки особистості.

Додаток А

Таблиця А.1.

**Результати однофакторного дисперсійного аналізу
у досліджуваних групах старшокласників (ANOVA)**

		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
Показники соціальної фрустрованості	Між групами	259,705	2	129,852	806,743	.000***
	Всередині груп	28,490	177	0,161		
	Всього	288,194	179			
Професійна спрямованість за реалістичним типом	Між групами	163,037	2	81,519	6,613	.348
	Всередині груп	2 181,874	177	12,327		
	Всього	2 344,911	179			
Професійна спрямованість за інтелектуальним типом	Між групами	276,484	2	138,242	16,800	.000***
	Всередині груп	1 456,510	177	8,229		
	Всього	1 732,994	179			
Професійна спрямованість за соціальним типом	Між групами	468,101	2	234,051	44,249	.000***
	Всередині груп	936,226	177	5,289		
	Всього	1 404,328	179			
Професійна спрямованість за конвенційним типом	Між групами	15,545	2	7,773	1,062	.002**
	Всередині груп	1 295,033	177	7,317		
	Всього	1 310,578	179			
Професійна спрямованість за підприємницьким типом	Між групами	20,232	2	10,116	1,550	.000***
	Всередині груп	1 154,968	177	6,525		
	Всього	1 175,200	179			
Професійна спрямованість за артистичним типом	Між групами	167,200	2	83,600	18,094	.215
	Всередині груп	817,794	177	4,620		
	Всього	984,994	179			
Позитивні діяльнісні стани	Між групами	12 270,826	2	6 135,413	33,061	.000***
	Всередині груп	32 847,235	177	185,578		
	Всього	45 118,061	179			
Негативні діяльнісні стани	Між групами	6 032,029	2	3 016,014	13,802	.000***

	Всередині груп	38 676,921	177	218,514		
	Всього	44 708,950	179			
Позитивні стани спілкування	Між групами	208,389	2	104,195	2,723	.000***
	Всередині груп	6 771,939	177	38,260		
	Всього	6 980,328	179			
Негативні стани спілкування	Між групами	242,495	2	121,247	4,308	.015*
	Всередині груп	4 982,055	177	28,147		
	Всього	5 224,550	179			
Позитивні мотиваційні стани	Між групами	136,539	2	68,270	7,439	.001***
	Всередині груп	1 624,322	177	9,177		
	Всього	1 760,861	179			
Негативні мотиваційні стани	Між групами	148,087	2	74,043	12,762	.000***
	Всередині груп	1 026,908	177	5,802		
	Всього	1 174,994	179			
Позитивні психофізіологічні стани	Між групами	395,018	2	197,509	18,991	.000***
	Всередині груп	1 840,782	177	10,400		
	Всього	2 235,800	179			
Негативні психофізіологічні стани	Між групами	371,568	2	185,784	21,087	.000***
	Всередині груп	1 559,427	177	8,810		
	Всього	1 930,994	179			
Позитивні емоційні стани	Між групами	135,370	2	67,685	2,194	.115
	Всередині груп	5 460,830	177	30,852		
	Всього	5 596,200	179			
Негативні емоційні стани	Між групами	149,747	2	74,873	3,622	.029*
	Всередині груп	3 658,803	177	20,671		
	Всього	3 808,550	179			
Позитивні вольові стани	Між групами	100,239	2	50,120	12,552	.068
	Всередині груп	706,739	177	3,993		
	Всього	806,978	179			
Негативні вольові стани	Між групами	89,528	2	44,764	13,683	.000***

	Всередині груп	579,049	177	3,271		
	Всього	668,578	179			
Позитивні інтелектуальні стани	Між групами	73,615	2	36,808	3,440	.034*
	Всередині груп	1 894,029	177	10,701		
	Всього	1 967,644	179			
Негативні інтелектуальні стани	Між групами	127,423	2	63,712	6,274	.002**
	Всередині груп	1 797,377	177	10,155		
	Всього	1 924,800	179			
Емоційне ставлення до здоров'я	Між групами	645,243	2	322,621	26,738	.000***
	Всередині груп	2 135,707	177	12,066		
	Всього	2 780,950	179			
Пізнавальне ставлення до здоров'я	Між групами	531,034	2	265,517	32,598	.000***
	Всередині груп	1 441,694	177	8,145		
	Всього	1 972,728	179			
Практичне ставлення до здоров'я	Між групами	360,961	2	180,481	18,319	.000***
	Всередині груп	1 743,839	177	9,852		
	Всього	2 104,800	179			
Шкала вчинків	Між групами	886,840	2	443,420	44,299	.000***
	Всередині груп	1 771,737	177	10,010		
	Всього	2 658,578	179			
Інтенсивність ставлення до здоров'я	Між групами	9 234,543	2	4 617,271	14.406	.000***
	Всередині груп	5 820,657	177	32,885		
	Всього	15055,200	179			
Фактор А	Між групами	187,845	2	93,922	21,785	.000***
	Всередині груп	763,105	177	4,311		
	Всього	950,950	179			
Фактор В	Між групами	167,919	2	83,960	29,658	.000***
	Всередині груп	501,075	177	2,831		
	Всього	668,994	179			
Фактор С	Між групами	286,073	2	143,037	54,013	.000***
	Всередині	468,727	177	2,648		

	груп					
	Всього	754,800	179			
Фактор D	Між групами	125,714	2	62,857	25,289	.000***
	Всередині груп	439,947	177	2,486		
	Всього	565,661	179			
Фактор E	Між групами	122,207	2	61,104	17,119	.000***
	Всередині груп	631,793	177	3,569		
	Всього	754,000	179			
Фактор F	Між групами	12,195	2	6,098	1,934	.000***
	Всередині груп	557,999	177	3,153		
	Всього	570,194	179			
Фактор G	Між групами	314,181	2	157,090	47,026	.000***
	Всередині груп	591,264	177	3,340		
	Всього	905,444	179			
Фактор H	Між групами	77,525	2	38,763	11,987	.000***
	Всередині груп	572,386	177	3,234		
	Всього	649,911	179			
Фактор I	Між групами	435,701	2	217,850	7.816	.000***
	Всередині груп	544,499	177	3,076		
	Всього	980,200	179			
Фактор J	Між групами	304,144	2	152,072	46,197	.000***
	Всередині груп	582,656	177	3,292		
	Всього	886,800	179			
Фактор O	Між групами	691,292	2	345,646	15.016	.000***
	Всередині груп	407,819	177	2,304		
	Всього	1 099,111	179			
Фактор Q2	Між групами	449,710	2	224,855	7,106	.001***
	Всередині груп	5 600,840	177	31,643		
	Всього	6 050,550	179			
Фактор Q3	Між групами	420,231	2	210,116	74,453	.000***
	Всередині груп	499,519	177	2,822		

	Всього	919,750	179			
Фактор Q4	Між групами	688,259	2	344,130	135,744	.148
	Всередині груп	448,718	177	2,535		
	Всього	1 136,978	179			
Тривожність	Між групами	1 735,663	2	867,832	18,529	.000***
	Всередині груп	8 289,914	177	46,836		
	Всього	10025,578	179			
Пізнавальна активність	Між групами	725,365	2	362,683	8,296	.000***
	Всередині груп	7 737,585	177	43,715		
	Всього	8 462,950	179			
Негативні емоційні переживання	Між групами	2 454,873	2	1 227,436	31,716	.000***
	Всередині груп	6 850,105	177	38,701		
	Всього	9 304,978	179			
Рішучість-нерішучість	Між групами	80,202	2	40,101	2,964	.000***
	Всередині груп	338,575	177	1,913		
	Всього	418,778	179			
Імпульсивність-раціоналізм	Між групами	384,780	2	192,390	97,667	.000***
	Всередині груп	348,664	177	1,970		
	Всього	733,444	179			
Реалізм-оптимізм	Між групами	199,173	2	99,587	42,761	.000***
	Всередині груп	412,221	177	2,329		
	Всього	611,394	179			
Занижена-завищена самооцінка	Між групами	253,176	2	126,588	68,609	.000***
	Всередині груп	326,574	177	1,845		
	Всього	579,750	179			
Незалежність-залежність	Між групами	167,316	2	83,658	34,639	.000***
	Всередині груп	427,484	177	2,415		
	Всього	594,800	179			
Самостійність	Між групами	3,510	2	1,755	11,993	.000***
	Всередині груп	25,900	177	0,146		
	Всього	29,410	179			

Впевненість в собі	Між групами	5,410	2	2,705	17,255	.000***
	Всередині груп	27,750	177	0,157		
	Всього	33,160	179			
Ставлення до своїх обов'язків	Між групами	13,750	2	6,875	34,964	.000***
	Всередині груп	34,803	177	0,197		
	Всього	48,552	179			
Розвиток спілкування	Між групами	19,340	2	9,670	53,120	.000***
	Всередині груп	32,220	177	0,182		
	Всього	51,560	179			
Організованість	Між групами	29,742	2	14,871	105,071	.000***
	Всередині груп	25,051	177	0,142		
	Всього	54,793	179			
Інтерес до соціального життя	Між групами	25,981	2	12,991	10,994	.000***
	Всередині груп	22,767	177	0,129		
	Всього	48,748	179			
Поведінка (у я-концепції)	Між групами	105,185	2	52,593	11,908	.000***
	Всередині груп	781,765	177	4,417		
	Всього	886,950	179			
Інтелект (у я-концепції)	Між групами	82,639	2	41,320	7,471	.001***
	Всередині груп	978,888	177	5,530		
	Всього	1 061,528	179			
Ситуація в школі (у я-концепції)	Між групами	43,080	2	21,540	11,372	.000***
	Всередині груп	335,248	177	1,894		
	Всього	378,328	179			
Зовнішня фізична привабливість (у я-концепції)	Між групами	23,657	2	11,829	3,602	.404
	Всередині груп	581,293	177	3,284		
	Всього	604,950	179			
Тривожність (у я-концепції)	Між групами	48,480	2	24,240	7,959	.000***
	Всередині груп	539,098	177	3,046		
	Всього	587,578	179			

Спілкування, популярність серед ровесників (у я- концепції)	Між групами	40,931	2	20,466	1,491	.228
	Всередині груп	2 430,019	177	13,729		
	Всього	2 470,950	179			
Щастя, задоволеність (у я- концепції)	Між групами	58,882	2	29,441	13,767	.000***
	Всередині груп	378,512	177	2,138		
	Всього	437,394	179			
Стан сім'ї (у я- концепції)	Між групами	5,316	2	2,658	.911	.000***
	Всередині груп	516,212	177	2,916		
	Всього	521,528	179			
Впевненість у собі (у я-концепції)	Між групами	90,378	2	45,189	9,797	.000***
	Всередині груп	816,422	177	4,613		
	Всього	906,800	179			
Екстра-інтроверсія	Між групами	41,944	2	20,972	2,233	.110
	Всередині груп	1 662,606	177	9,393		
	Всього	1 704,550	179			
Нейротизм	Між групами	154,031	2	77,015	5,621	.004**
	Всередині груп	2 424,964	177	13,700		
	Всього	2 578,994	179			

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Додаток Б

Таблиця Б.1.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці старшокласників з низьким
рівнем соціальної фрустрованості (f)**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. похибка помилки
1	.799 (a)	.638	.623	.482
2	.798 (b)	.637	.625	.481
3	.797 (c)	.636	.625	.481
4	.794 (d)	.631	.623	.482
5	.791 (e)	.626	.619	.484

a Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 5, фактор 4, фактор 6, фактор 2, фактор 1, фактор 3

b Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 5, фактор 2, фактор 1, фактор 3

c Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 2, фактор 1, фактор 3

d Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 2, фактор 3

e Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 3

f Залежна змінна: рівень соціальної фрустрованості

Таблиця Б.2

ANOVA (f)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	70,354	7	10,051	43,264	.000 (a)
	Залишок	39,957	172	0,232		
	Всього	110,311	179			
2	Регресія	70,285	6	11,714	50,631	.000 (b)
	Залишок	40,026	173	0,231		
	Всього	110,311	179			
3	Регресія	70,103	5	14,021	60,673	.000 (c)
	Залишок	40,208	174	0,231		
	Всього	110,311	179			
4	Регресія	69,604	4	17,401	74,806	.000 (d)
	Залишок	40,707	175	0,233		
	Всього	110,311	179			
5	Регресія	69,040	3	23,013	98,141	.000 (e)
	Залишок	41,271	176	0,234		
	Всього	110,311	179			

a Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 5, фактор 4, фактор 6, фактор 2, фактор 1, фактор 3

b Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 5, фактор 2, фактор 1, фактор 3

c Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 2, фактор 1, фактор 3

d Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 2, фактор 3

e Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 3

f Залежна змінна: рівень соціальної фрустрованості

Додаток В

Таблиця В.1.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці старшокласників з високим
рівнем соціальної фрустрованості (d)**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. похибка помилки
1	.745 (a)	.595	.537	.534
2	.744 (b)	.584	.539	.533
3	.744 (c)	.574	.541	.532

a Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 2, фактор 5, фактор 4, фактор 3, фактор 1

b Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 2, фактор 4, фактор 3, фактор 1

c Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 2, фактор 4, фактор 3, фактор 1

d Залежна змінна: рівень соціальної фрустрованості

Таблиця В.2

ANOVA (d)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	61,185	7	8,741	30,603	.000 (a)
	Залишок	49,126	172	0,286		
	Всього	110,311	179			
2	Регресія	61,141	6	10,190	35,853	.000 (b)
	Залишок	49,170	173	0,284		
	Всього	110,311	179			
3	Регресія	61,048	5	12,210	43,126	.000 (c)
	Залишок	49,263	174	0,283		
	Всього	110,311	179			

a Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 2, фактор 5, фактор 4, фактор 3, фактор 1

b Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 6, фактор 2, фактор 4, фактор 3, фактор 1

c Предиктори: (константа) фактор 7, фактор 2, фактор 4, фактор 3, фактор 1

d Залежна змінна: рівень соціальної фрустрованості

Додаток Д

Таблиця Д.1.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників у вибірці старшокласників з середнім
рівнем соціальної фрустрованості (b)**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. похибка помилки
1	.874 (a)	.795	.737	.634

a Предиктори: (константа) фактор 5, фактор 1, фактор 4, фактор 2, фактор 3

b Залежна змінна: рівень соціальної фрустрованості

Таблиця Д.2

ANOVA (b)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	85,479	5	17,096	17,233	.000 (a)
	Залишок	172,615	174	0,992		
	Всього	258,094	179			

a Предиктори: (константа) фактор 5, фактор 1, фактор 4, фактор 2, фактор 3

b Залежна змінна: рівень соціальної фрустрованості

Додаток Е

Таблиця Е.1

**Результати обрахунку критерію Колмогорова-Смирнова (а, b) для
досліджуваних студентів**

Діагностичний показник	N	Нормальні параметри(a,b)		Відмінності екстремумів			Статистика Z Колмогорова-Смирнова	Асимпт. знч. (двох-стороння)
		Середнє	Стд. відхилення	Модуль	Позитивні	Негативні		
Соціальна фрустрованість	230	2,178	1,052	.137	.079	-.137	2,085	.000
Інтерес до життя	230	3,813	1,884	.137	.137	-.102	2,070	.000
Послідовність у досягненні цілей	230	3,909	2,019	.143	.143	-.124	2,173	.000
Узгодженість між цілями	230	3,896	1,871	.131	.123	-.131	1,990	.001
Позитивна оцінка себе та вчинків	230	3,530	1,966	.169	.169	-.142	2,560	.000
Загальний фон настрою	230	3,704	1,908	.160	.127	-.160	2,428	.000
Інтегральний показник життєзабезпечення	230	18,852	5,706	.066	.066	-.059	1,007	.263
Позитивні відносини з іншими	230	55,726	17,516	.093	.058	-.093	1,411	.037
Автономія	230	53,817	16,101	.100	.077	-.100	1,514	.020
Управління оточенням	230	52,643	17,657	.120	.120	-.102	1,814	.003
Особистий ріст	230	50,670	18,323	.093	.063	-.093	1,406	.038
Мета в житті	230	50,365	18,078	.114	.061	-.114	1,736	.005
Самоприйняття	230	46,943	19,919	.093	.093	-.080	1,407	.038
Інтегральна оцінка психологічного благополуччя	230	310,165	72,909	.070	.068	-.070	1,065	.207
Соціальні мотиви	230	6,735	2,031	.185	.125	-.185	2,813	.000
Моральні мотиви	230	6,087	2,224	.157	.157	-.136	2,382	.000
Естетичні мотиви	230	5,787	2,156	.173	.173	-.113	2,622	.000
Пізнавальні мотиви	230	5,783	2,706	.131	.131	-.128	1,989	.001
Творчі мотиви	230	6,152	2,413	.149	.149	-.126	2,255	.000
Мотиви змісту праці	230	5,761	2,268	.149	.149	-.121	2,256	.000
Матеріальні мотиви	230	6,165	2,171	.156	.156	-.136	2,372	.000
Престижні мотиви	230	7,183	1,952	.180	.125	-.180	2,725	.000
Утилітарні мотиви	230	7,135	2,040	.169	.135	-.169	2,557	.000
Активність	230	22,609	7,604	.115	.071	-.115	1,740	.005
Оптимізм	230	15,091	5,402	.138	.138	-.101	2,095	.000
Підтримка життєзабезпечення	230	13,257	3,289	.111	.084	-.111	1,678	.070
Комфорт	230	16,770	2,962	.105	.073	-.105	1,591	.013
Соціальний статус	230	18,457	4,828	.114	.056	-.114	1,727	.065
Спілкування	230	21,474	3,491	.160	.071	-.160	2,425	.077
Загальна життєва спрямованість	230	69,957	10,970	.060	.030	-.060	.917	.369

Загальна активність	230	13,800	3,543	.085	.080	-.085	1,287	.073
Творча активність	230	21,252	5,455	.125	.108	-.125	1,901	.001
Суспільна корисність	230	17,665	5,841	.075	.053	-.075	1,138	.015
Робоча спрямованість	230	52,717	12,398	.065	.056	-.065	.983	.028
Ергічність моторна	230	29,152	10,320	.112	.112	-.089	1,704	.006
Ергічність інтелектуальна	230	33,017	8,585	.119	.119	-.109	1,808	.003
Ергічність комунікативна	230	30,991	9,345	.139	.115	-.139	2,105	.000
Пластичність психомоторна	230	31,865	8,915	.132	.100	-.132	2,006	.001
Пластичність інтелектуальна	230	34,883	8,721	.134	.102	-.134	2,038	.000
Пластичність комунікативна	230	30,474	10,158	.136	.097	-.136	2,060	.000
Швидкість психомоторна	230	33,170	8,755	.139	.079	-.139	2,106	.000
Швидкість інтелектуальна	230	35,522	9,716	.148	.140	-.148	2,238	.000
Швидкість комунікативна	230	32,917	9,566	.123	.086	-.123	1,860	.002
Емоційність психомоторна	230	25,457	8,723	.241	.241	-.091	3,655	.000
Емоційність інтелектуальна	230	25,822	8,529	.200	.200	-.084	3,039	.000
Емоційність комунікативна	230	24,135	10,139	.201	.201	-.141	3,045	.000
Індекс психомоторної активності	230	94,187	19,010	.059	.057	-.059	.891	.406
Індекс інтелектуал активності	230	103,422	16,153	.068	.047	-.068	1,036	.234
Індекс комунікативної активності	230	94,383	21,768	.119	.087	-.119	1,808	.003
Індекс загальної активності	230	291,991	43,839	.117	.077	-.117	1,769	.004
Індекс загальної емоційності	230	75,413	20,892	.121	.121	-.068	1,841	.002
Індекс загальної адаптивності	230	216,535	60,153	.154	.101	-.154	2,332	.000
Невротичність	230	5,891	2,368	.130	.130	-.092	1,964	.001
Спонтанна агресивність	230	5,983	1,949	.173	.089	-.173	2,625	.000
Депресивність	230	4,378	1,484	.156	.146	-.156	2,364	.213
Роздратованість	230	5,409	1,745	.145	.145	-.099	2,195	.069
Комунікабельність	230	5,878	1,968	.246	.246	-.147	3,734	.000
Врівноваженість	230	5,796	2,242	.207	.129	-.207	3,136	.000
Реактивна агресивність	230	5,809	2,283	.108	.108	-.092	1,638	.009
Сором'язливість	230	4,739	1,776	.159	.159	-.154	2,411	.077
Відкритість	230	5,222	2,177	.129	.104	-.129	1,963	.001
Екстра-інтравертваність	230	5,530	2,309	.155	.107	-.155	2,352	.085
Емоційна лабільність	230	5,174	2,269	.130	.113	-.130	1,976	.001
Активне/пасивне ставлення до життя	230	52,026	9,593	.117	.117	-.090	1,780	.004
Бадьорість/нудьга	230	54,809	11,291	.190	.098	-.190	2,885	.000
Низький/високий тонус	230	55,439	9,708	.185	.108	-.185	2,807	.000
Розкутість/напруженість	230	52,822	9,279	.107	.107	-.082	1,629	.010
Спокій/тривога	230	53,857	11,886	.177	.126	-.177	2,687	.000
Стійність/нестійкість емоційного тону	230	53,283	12,588	.186	.122	-.186	2,818	.000
Задоволеність/незадоволені	230	55,852	16,046	.167	.118	-.167	2,531	.000

сть життям загалом								
Позитивний/негативний образ самого себе	230	59,991	18,584	.250	.180	-.250	3,787	.000
Орієнтація у часі	230	8,848	3,055	.115	.115	-.073	1,743	.005
Цінності	230	7,952	3,438	.085	.074	-.085	1,292	.071
Погляд на природу людини	230	8,239	3,522	.109	.109	-.077	1,646	.009
Потреба у пізнанні	230	8,639	3,531	.116	.103	-.116	1,765	.004
Креативність	230	8,304	3,719	.115	.115	-.105	1,747	.004
Автономність	230	7,678	3,455	.081	.081	-.064	1,226	.099
Спонтанність	230	8,500	3,280	.076	.076	-.074	1,151	.141
Саморозуміння	230	7,296	3,075	.140	.140	-.067	2,121	.000
Аутосимпатія	230	7,313	3,634	.091	.091	-.061	1,378	.045
Контактність	230	8,970	3,867	.114	.114	-.095	1,721	.005
Гнучкість у спілкуванні	230	8,565	3,531	.116	.116	-.104	1,756	.004
Мотивація досягнення	230	12,457	11,614	.126	.126	-.125	1,916	.001
Я-концепція	230	10,965	12,253	.138	.138	-.098	2,099	.000
Почуття обов'язку	230	8,604	4,655	.127	.047	-.127	1,920	.001
Життєва установка	230	9,609	9,287	.155	.155	-.075	2,350	.000
Близкість з іншими	230	9,204	7,168	.079	.051	-.079	1,202	.111

Примітка: **a** – порівняння з нормальним розподілом;

b – оцінюється за даними;

– нулі та коми опущені.

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

**Результати обрахунку критерію Н – Краскала-Уоллеса
для студентів з різним рівнем соціальної фрустрованості**

Діагностичний показник	Студенти з високим РСФ	Студенти з середнім РСФ	Студенти з низьким РСФ	Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значущості
Соціальна фрустрованість	86,8	106,3	150,6	35,757	2	.000***
Інтерес до життя	81,2	101,2	161,2	58,502	2	.000***
Послідовність у досягненні цілей	77,4	107,0	157,7	54,329	2	.000***
Узгодженість між цілями	113,1	103,1	132,3	8,275	2	.016**
Позитивна оцінка себе та вчинків	76,6	99,0	167,8	76,807	2	.000***
Загальний фон настрою	66,7	94,6	181,4	118,173	2	.000***
Інтегральний показник життєзабезпечення	61,9	125,8	148,5	62,416	2	.000***
Позитивні відносини з іншими	90,5	117,8	133,8	14,965	2	.001***
Автономія	71,2	104,8	165,6	73,867	2	.000***
Управління оточенням	49,5	120,2	165,5	106,580	2	.000***
Особистий ріст	44,1	118,5	172,1	128,905	2	.000***
Мета в житті	42,4	110,7	182,8	155,410	2	.000***
Самоприйняття	34,4	112,2	187,8	184,974	2	.000***
Інтегральна оцінка психологічного благополуччя	53,5	134,0	145,7	80,421	2	.000***
Соціальні мотиви	66,6	104,2	170,1	90,432	2	.000***
Моральні мотиви	113,1	91,6	145,8	28,303	2	.000***
Естетичні мотиви	64,9	101,0	175,3	104,273	2	.000***
Пізнавальні мотиви	52,1	121,8	161,4	96,785	2	.000***
Творчі мотиви	75,8	103,5	163,1	65,942	2	.000***
Мотиви змісту праці	141,9	85,6	128,7	32,119	2	.000***
Матеріальні мотиви	95,0	109,7	139,6	17,129	2	.000***
Престижні мотиви	104,6	106,0	135,9	11,011	2	.004**
Утилітарні мотиви	62,7	134,7	137,2	56,075	2	.000***
Активність	61,4	125,7	149,0	64,259	2	.000***
Оптимізм	127,0	113,5	108,2	2,918	2	.233
Підтримка життєзабезпечення	93,1	113,9	136,2	14,845	2	.001***
Комфорт	113,4	113,8	119,2	0,361	2	.835
Соціальний статус	112,3	116,1	117,4	0,218	2	.897
Спілкування	112,5	113,4	120,5	0,655	2	.721
Загальна життєва спрямованість	125,4	116,3	106,1	2,970	2	.226
Загальна активність	103,6	156,4	77,0	61,894	2	.000***
Творча активність	130,0	125,3	91,8	14,690	2	.001***
Суспільна корисність	118,9	141,0	82,5	32,131	2	.000***

Робоча спрямованість	58,5	135,0	140,3	65,523	2	.000***
Ергічність моторна	71,0	109,6	159,9	63,536	2	.000***
Ергічність інтелектуальна	58,0	130,8	145,7	68,563	2	.000***
Ергічність комунікативна	67,7	140,2	126,4	47,769	2	.000***
Пластичність психомоторна	109,3	111,0	126,1	2,936	2	.230
Пластичність інтелектуальна	52,2	144,9	133,9	82,167	2	.000***
Пластичність комунікативна	71,7	121,0	145,9	44,482	2	.000***
Швидкість психомоторна	84,8	140,2	112,1	26,444	2	.000***
Швидкість інтелектуальна	47,7	139,7	143,9	92,551	2	.000***
Швидкість комунікативна	159,9	106,4	88,9	42,591	2	.000***
Емоційність психомоторна	167,1	114,4	73,3	70,100	2	.000***
Емоційність інтелектуальна	192,8	75,2	98,1	125,664	2	.000***
Емоційність комунікативна	43,6	139,3	147,9	104,304	2	.000***
Індекс психомоторної активності	72,4	120,6	145,7	43,082	2	.000***
Індекс інтелектуал активності	35,6	142,9	150,4	128,481	2	.000***
Індекс комунікативної активності	33,5	137,6	158,4	138,840	2	.000***
Індекс загальної активності	194,2	95,9	72,5	129,072	2	.000***
Індекс загальної емоційності	32,6	134,5	162,8	145,101	2	.000***
Індекс загальної адаптивності	181,1	92,2	87,8	88,280	2	.000***
Невротичність	119,6	120,8	105,8	2,517	2	.284
Спонтанна агресивність	117,0	119,6	109,5	1,039	2	.595
Депресивність	132,8	128,2	85,9	23,311	2	.000***
Роздратованість	98,4	94,7	154,5	40,999	2	.000***
Комунікабельність	98,8	104,6	142,5	19,914	2	.000***
Врівноваженість	104,3	164,8	66,6	94,006	2	.000***
Реактивна агресивність	101,3	114,1	129,1	6,399	2	.041*
Сором'язливість	104,4	96,1	147,8	27,915	2	.000***
Відкритість	91,9	107,2	145,2	25,065	2	.000***
Екстра-інтравертованість	161,5	114,6	77,8	56,289	2	.000***
Емоційна лабільність	58,0	119,4	159,3	81,503	2	.000***
Активне/пасивне ставлення до життя	47,8	138,7	145,0	92,518	2	.000***
Бадьорість/нудьга	49,6	136,5	146,2	88,583	2	.000***
Низький/високий тонус	125,0	117,7	104,9	3,352	2	.187
Розкутість/напруженість	37,6	126,9	167,6	138,477	2	.000***
Спокій/тривога	42,2	130,8	159,1	116,053	2	.000***
Стійність/нестійкість емоційного тону	33,2	128,7	169,1	151,293	2	.000***
Задоволеність/незадоволеність життям загалом	32,7	133,7	163,7	146,872	2	.000***
Позитивний/негативний образ самого себе	114,8	115,8	115,7	0,010	2	.995
Орієнтація у часі	78,0	111,3	152,0	43,999	2	.000***

Цінності	69,5	107,5	163,7	72,574	2	.000***
Погляд на природу людини	86,6	111,8	144,2	26,750	2	.000***
Потреба у пізнанні	99,9	88,8	160,2	52,686	2	.000***
Креативність	77,4	103,5	161,8	61,285	2	.000***
Автономність	83,0	106,2	153,8	42,623	2	.000***
Спонтанність	71,8	120,3	146,6	45,390	2	.000***
Саморозуміння	76,2	106,3	159,5	57,822	2	.000***
Аутосимпатія	68,6	124,6	144,2	48,000	2	.000***
Контактність	62,8	142,2	128,3	57,974	2	.000***
Гнучкість у спілкуванні	79,7	148,5	106,6	42,244	2	.000***
Мотивація досягнення	74,3	128,5	134,8	34,529	2	.000***
Я-концепція	85,3	154,2	95,1	51,149	2	.000***
Почуття обов'язку	68,7	136,9	129,6	44,541	2	.000***
Життєва установка	57,2	116,0	164,0	89,785	2	.000***
Близкість з іншими	86,8	106,3	150,6	35,757	2	.000***

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Додаток 3

Таблиця 3.1

**Факторна структура складових та детермінант професійної безпеки
студентів з різним рівнем соціальної фрустрованості**

Діагностичний показник	Компонента									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Позитивний/негативний образ самого себе	.831									
Емоційність комунікативна	-.806									
Задоволеність/незадоволеність життям загалом	.764									
Інтегральна оцінка психологічного благополуччя	.730									
Стійкість/нестійкість емоційного тону	.711									
Низький/високий тонус	.662									
Невротичність	-.655									
Швидкість комунікативна	.654									
Бадьорість/нудьга	.648									
Пластичність комунікативна	.586									
Активність	.583									
Погляд на природу людини		.672								
Цінності		.601								
Ергічність комунікативна		.573								
Соціальні мотиви		.545								
Творчі мотиви		.515								
Активне/пасивне ставлення до життя		.514								
Ергічність моторна		.508								
Близькість з іншими		.503								
Врівноваженість			.786							
Роздратованість			-.717							
Екстра-інтравертованість			.684							
Комунікабельність			.632							
Відкритість			.630							
Креативність				.669						
Автономність				.661						
Спонтанність				.506						
Потреба у пізнанні				.502						
Робоча спрямованість					.960					
Суспільна корисність					.894					
Творча активність					.804					
Гнучкість у						.631				

спілкуванні										
Контактність						.577				
Матеріальні мотиви							-.614			
Сором'язливість							.564			
Престижні мотиви								.623		
Мотивація досягнення								.598		
Емоційна лабільність									.884	
Естетичні мотиви									.669	
Комфорт										-.651
Утилітарні мотиви										.613
Примітка: Метод: аналіз методом головних компонент. Метод обертання: варимакс с нормалізацією Кайзера.										

Таблиця 3.2

Міра вибіркової адекватності та критерій Бартлетта

Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейера-Олкина		.877
Критерій сферичності Бартлетта	хи-квадрат	6341,724
	ст.св.	1653
	Знч.	.000

Таблиця 3.3

Матриця перетворення компонент

Компонаента	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	.799	.396	.217	.320	-.085	.152	.019	.142	.068	.007
2	.385	-.225	-.541	-.311	.446	.260	.300	.046	-.226	-.039
3	-.033	-.014	.513	.016	.832	-.151	-.031	-.001	.136	.007
4	-.145	.450	-.550	.442	.283	-.212	-.241	-.158	.022	-.264
5	-.251	-.032	.055	.413	.102	.774	.001	-.246	-.100	.286
6	.263	-.723	-.049	.362	-.045	-.072	-.252	-.239	.279	-.261
7	-.037	.194	.008	-.442	-.004	.456	-.302	-.024	.520	-.443
8	-.113	.025	-.146	.165	-.015	-.059	.668	.047	.683	.136
9	-.084	-.149	-.192	.127	.081	.075	-.364	.812	.170	.293
10	-.195	-.077	.174	.255	-.034	.142	.342	.416	-.267	-.692

Додаток К

Таблиця К.1.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед студентів з високим рівнем прояву
соціальної фрустрованості**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.851	.728	.316	1,589
2	.850	.722	.326	1,577
3	.849	.721	.336	1,565
4	.846	.718	.345	1,555
5	.844	.718	.353	1,545
6	.839	.706	.355	1,543

a Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 5, Фактор 2, Фактор 9, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1

b Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 5, Фактор 2, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1

c Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1

d Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4

e Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4

f Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4

h Належність до групи = 1,00

Таблиця К.2.

ANOVA (g, h)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	98,654	10	9,865	3,908	.001
	Залишок	133,783	53	2,524		
	Всього	232,438	63			
2	Регресія	98,168	9	10,908	4,387	.000
	Залишок	134,270	54	2,486		
	Всього	232,438	63			
3	Регресія	97,764	8	12,221	4,991	.000
	Залишок	134,673	55	2,449		
	Всього	232,438	63			
4	Регресія	97,029	7	13,861	5,732	.000
	Залишок	135,409	56	2,418		
	Всього	232,438	63			
5	Регресія	96,445	6	16,074	6,737	.000
	Залишок	135,992	57	2,386		
	Всього	232,438	63			
6	Регресія	94,316	5	18,863	7,921	.000
	Залишок	138,122	58	2,381		
	Всього	232,438	63			

а Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 5, Фактор 2, Фактор 9, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1

б Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 5, Фактор 2, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1

с Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 1

д Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 2, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4

е Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 3, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 4

ф Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 8, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4

g Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

h Належність до групи = 1

Додаток Л

Таблиця Л.1.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед студентів з середнім рівнем
прояву соціальної фрустрованості**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.825	.781	.077	33,245
2	.825	.781	.089	33,037
3	.825	.781	.100	32,834
4	.828	.780	.110	32,645
5	.824	.779	.120	32,462
6	.812	.770	.121	32,452

a Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 9, Фактор 3, Фактор 8, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 6, Фактор 2

b Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 9, Фактор 3, Фактор 8, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 6

c Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 9, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 6

d Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 6

e Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4

f Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 5, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4

h Належність до групи = 2

Таблиця Л.2.

ANOVA (g, h)

Модель		Сума квадратів	ст.св.	Середній квадрат	F	Знч.
1	Регресія	19262,36	10	1926,236	1,743	.086
	Залишок	87314,04	79	1105,241		
	Всього	106576,4	89			
2	Регресія	19261,35	9	2140,15	1,961	.055
	Залишок	87315,05	80	1091,438		
	Всього	106576,4	89			
3	Регресія	19253,89	8	2406,737	2,232	.033
	Залишок	87322,51	81	1078,056		
	Всього	106576,4	89			
4	Регресія	19188,43	7	2741,205	2,572	.019
	Залишок	87387,97	82	1065,707		
	Всього	106576,4	89			
5	Регресія	19111,8	6	3185,299	3,023	.010
	Залишок	87464,6	83	1053,79		
	Всього	106576,4	89			
6	Регресія	18115,29	5	3623,058	3,440	.007
	Залишок	88461,11	84	1053,108		
	Всього	106576,4	89			

a Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 9, Фактор 3, Фактор 8, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 6, Фактор 2

b Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 9, Фактор 3, Фактор 8, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 6

c Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 9, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 6

d Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4, Фактор 6

e Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 1, Фактор 5, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4

f Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 5, Фактор 3, Фактор 7, Фактор 4

g Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

h Належність до групи = 2

Додаток М

Таблиця М.1.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед студентів з низьким рівнем прояву
соціальної фрустрованості**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.771	.595	.533	17,042
2	.771	.595	.540	16,912
3	.767	.589	.540	16,919

а Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 2, Фактор 5, Фактор 9, Фактор 8, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 3, Фактор 1, Фактор 4

б Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 2, Фактор 9, Фактор 8, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 3, Фактор 1, Фактор 4

с Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 2, Фактор 9, Фактор 8, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 3, Фактор 1

d Належність до групи = 3

Таблиця М.2.

ANOVA (d, e)

1	Регресія	27755,05	10	2775,51	9,557	.000
	Залишок	18876,88	65	29,041		
	Всього	46631,93	75			
2	Регресія	27754,99	9	3083,89	10,782	.000
	Залишок	18876,94	66	286,01		
	Всього	46631,93	75			
3	Регресія	27454,03	8	3431,75	11,989	.000
	Залишок	19177,9	67	286,24		
	Всього	46631,93	75			

а Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 2, Фактор 5, Фактор 9, Фактор 8, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 3, Фактор 1, Фактор 4

б Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 2, Фактор 9, Фактор 8, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 3, Фактор 1, Фактор 4

с Предиктори: (константа) Фактор 10, Фактор 2, Фактор 9, Фактор 8, Фактор 6, Фактор 7, Фактор 3, Фактор 1

d Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

e Належність до групи = 3

Додаток Н

Таблиця Н.1

**Результати обрахунку критерію Колмогорова-Смирнова (а, b) у групі
медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років**

Діагностичні показники	N	Нормальні параметри (а,b)		Відмінності екстремумів			Статистика Z Колмогорова-Смирнова	Асимпт. знач. (двохстороння)
		Середнє	Стд. відхилення	Модуль	Позитивні	Негативні		
Інтерес до життя	205	3,732	1,915	.159	.159	-.112	2,270	.000
Послідовність у досягненні цілей	205	3,595	2,055	.176	.176	-.122	2,525	.000
Узгодженість між цілями	205	3,810	1,857	.139	.128	-.139	1,993	.001
Позитивна оцінка себе та вчинків	205	3,420	2,114	.183	.183	-.126	2,622	.000
Загальний фон настрою	205	3,395	1,919	.138	.138	-.130	1,975	.001
Інтегральний показник життєзабезпечення	205	17,951	5,739	.131	.131	-.071	1,872	.002
Позитивні відносини з іншими	205	54,356	17,990	.087	.080	-.087	1,245	.090
Автономія	205	52,854	16,654	.138	.087	-.138	1,973	.001
Управління оточенням	205	50,117	18,230	.111	.103	-.111	1,590	.013
Особистісний ріст	205	47,956	18,762	.091	.085	-.091	1,300	.068
Мета в житті	205	47,463	18,321	.089	.068	-.089	1,273	.078
Самоприйняття	205	43,371	19,461	.105	.105	-.090	1,501	.022
Інтегральна оцінка психологічного	205	296,117	74,024	.079	.079	-.059	1,137	.150
Орієнтація на процес	205	5,185	1,764	.210	.210	-.139	3,009	.000
Орієнтація на результат	205	5,839	2,098	.168	.168	-.131	2,400	.000
Орієнтація на альтруїзм	205	6,907	2,011	.150	.150	-.146	2,154	.000
Орієнтація на егоїзм	205	4,859	1,816	.186	.186	-.123	2,664	.000
Активність	205	22,205	7,973	.091	.079	-.091	1,299	.069
Оптимізм	205	14,790	5,218	.128	.128	-.095	1,832	.002
Підтримка життєзабезпечення	205	13,366	3,440	.102	.066	-.102	1,463	.028
Комфорт	205	16,585	3,106	.114	.056	-.114	1,633	.010
Соціальний статус	205	18,161	4,671	.102	.043	-.102	1,456	.029
Спілкування	205	21,415	3,593	.170	.077	-.170	2,428	.000

Загальна життєва спрямованість	205	69,527	10,960	.072	.050	-.072	1,034	.235
Загальна активність	205	13,893	3,564	.094	.077	-.094	1,339	.055
Творча активність	205	21,820	5,362	.109	.089	-.109	1,561	.015
Суспільна корисність	205	18,351	5,402	.084	.045	-.084	1,200	.112
Робоча спрямованість	205	54,093	11,922	.066	.062	-.066	0,950	.328
Ергічність моторна	205	28,463	9,297	.092	.074	-.092	1,324	.060
Ергічність інтелектуальна	205	30,668	8,306	.132	.132	-.080	1,896	.002
Ергічність комунікативна	205	29,512	8,426	.140	.097	-.140	2,009	.001
Пластичність психомоторна	205	31,146	8,900	.128	.106	-.128	1,831	.002
Пластичність інтелектуальна	205	34,961	8,703	.124	.112	-.124	1,770	.004
Пластичність комунікативна	205	30,610	10,776	.156	.120	-.156	2,240	.000
Швидкість психомоторна	205	31,717	8,416	.106	.089	-.106	1,515	.020
Швидкість інтелектуальна	205	33,820	10,104	.124	.114	-.124	1,774	.004
Швидкість комунікативна	205	32,098	10,023	.146	.111	-.146	2,087	.000
Емоційність психомоторна	205	25,546	8,698	.205	.205	-.083	2,930	.000
Емоційність інтелектуальна	205	27,107	8,061	.252	.252	-.117	3,611	.000
Емоційність комунікативна	205	24,912	10,402	.185	.185	-.132	2,644	.000
Індекс психомоторної активності	205	91,327	18,030	.078	.078	-.074	1,112	.169
Індекс інтелектуальної активності	205	99,449	16,743	.074	.051	-.074	1,061	.210
Індекс комунікативної активності	205	92,220	21,469	.122	.076	-.122	1,749	.004
Індекс загальної активності	205	282,995	41,328	.086	.080	-.086	1,230	.097
Індекс загальної емоційності	205	77,566	20,160	.120	.120	-.074	1,723	.005
Індекс загальної адаптивності	205	205,332	56,530	.147	.117	-.147	2,101	.000
Невротичність	205	6,590	2,053	.140	.140	-.129	2,004	.001
Спонтанна агресивність	205	5,980	1,826	.239	.110	-.239	3,416	.000
Депресивність	205	4,459	1,436	.188	.168	-.188	2,697	.000
Роздратованість	205	6,029	1,834	.151	.103	-.151	2,169	.000
Комунікабельність	205	5,434	1,813	.214	.214	-.117	3,066	.000
Врівноваженість	205	4,761	2,202	.173	.173	-.123	2,483	.000
Реактивна агресивність	205	6,059	2,251	.111	.076	-.111	1,588	.013
Сором'язливість	205	4,429	1,678	.172	.172	-.140	2,459	.000

Відкритість	205	4,546	2,115	.132	.132	-.115	1,892	.002
Екстра-інтроверсія	205	4,498	2,257	.151	.151	-.090	2,167	.000
Емоційна лабільність	205	5,493	2,043	.161	.156	-.161	2,302	.000
Активне/пасивне ставлення до життя	205	50,800	8,666	.133	.133	-.131	1,911	.001
Бадьорість/нудьга	205	54,712	11,423	.171	.116	-.171	2,448	.000
Високий/низький тонус	205	54,854	9,644	.196	.128	-.196	2,805	.000
Розкутість/напруженість	205	53,137	9,313	.095	.095	-.088	1,364	.048
Спокій/тривога	205	52,454	12,014	.163	.133	-.163	2,340	.000
Стійкість/нестійкість емоційного тону	205	51,849	12,681	.189	.123	-.189	2,700	.000
Задоволеність/незадоволеність життям загалом	205	53,498	15,709	.138	.119	-.138	1,977	.001
Позитивний/негативний образ самого себе	205	58,400	19,439	.248	.169	-.248	3,544	.000
Орієнтація в часі	205	8,361	2,980	.104	.104	-.075	1,493	.023
Цінності	205	7,302	3,346	.097	.097	-.093	1,389	.042
Погляд на природу людини	205	7,668	3,225	.118	.118	-.092	1,686	.007
Потреба в пізнанні	205	8,273	3,227	.143	.143	-.086	2,042	.000
Креативність	205	7,517	3,598	.139	.139	-.097	1,994	.001
Автономність	205	7,527	3,298	.092	.092	-.066	1,314	.063
Спонтанність	205	8,068	3,073	.094	.094	-.077	1,347	.053
Саморозуміння	205	6,722	2,704	.118	.118	-.087	1,692	.007
Аутосимпатія	205	6,946	3,106	.083	.077	-.083	1,181	.123
Контактність	205	7,766	3,342	.140	.140	-.066	2,010	.001
Гнучкість у спілкуванні	205	7,844	3,158	.099	.099	-.076	1,412	.037
Адаптація	205	55,487	13,989	.065	.065	-.053	0,936	.345
Самоприйняття адаптивне	205	67,356	14,607	.037	.025	-.037	0,535	.937
Прийняття інших	205	61,614	12,826	.084	.084	-.049	1,198	.113
Емоційна комфортність	205	55,413	15,895	.113	.113	-.069	1,624	.010
Інтернальність	205	52,617	13,631	.088	.088	-.060	1,264	.082
Домінування	205	45,832	13,314	.066	.066	-.062	0,942	.338
Адаптивні здібності	205	4,834	2,228	.124	.124	-.103	1,775	.004
Нервово-психічна стійкість	205	5,868	2,255	.133	.133	-.131	1,902	.001
Комунікативні особливості	205	6,122	2,453	.130	.130	-.100	1,855	.002
Моральна нормативність	205	6,039	2,345	.159	.139	-.159	2,283	.000
Адаптивний потенціал	205	18,166	5,559	.134	.111	-.134	1,918	.001

Асертивні дії	205	18,424	4,067	.109	.105	-.109	1,565	.015
Вступ у соціальний контакт	205	18,239	3,259	.120	.097	-.120	1,720	.005
Пошук соціальної підтримки	205	18,668	3,029	.120	.120	-.070	1,723	.005
Обережні дії	205	14,317	3,021	.127	.127	-.075	1,821	.003
Імпульсивні дії	205	19,254	4,152	.103	.085	-.103	1,472	.026
Уникнення	205	16,659	3,648	.108	.108	-.093	1,550	.016
Непрямі дії	205	14,600	4,251	.137	.137	-.055	1,956	.001
Асоціальні дії	205	16,673	3,916	.101	.085	-.101	1,448	.030
Агресивні дії	205	17,112	5,011	.090	.090	-.067	1,292	.071
Витіснення	205	34,439	13,802	.159	.140	-.159	2,276	.000
Регресія	205	26,219	16,581	.204	.204	-.173	2,923	.000
Заміщення	205	32,390	11,010	.194	.148	-.194	2,782	.000
Заперечення	205	36,400	18,066	.180	.180	-.132	2,573	.000
Проекція	205	49,202	19,592	.137	.105	-.137	1,955	.001
Компенсація	205	63,171	18,556	.195	.119	-.195	2,789	.000
Реактивне утворення	205	65,317	21,156	.151	.126	-.151	2,166	.000
Раціоналізація	205	70,087	16,707	.163	.163	-.129	2,341	.000

Примітка: а – порівняння з нормальним розподілом;

b – оцінюється ;

– нулі та коми опущені.

Таблиця Н.2

**Результати обрахунку критерію Колмогорова-Смирнова (а, b)
у групі медичних працівників із стажем професійної роботи
більше 5-ти років**

Діагностичні показники	N	Нормальні параметри (а,b)		Відмінності екстремумів			Статистика Z Колмогорова-Смирнова	Асимпт. знач. (двох-стороння)
		Середнє	Стд. відхилення	Модуль	Позитивні	Негативні		
Інтерес до життя	236	2,279	0,952	.202	.073	-.202	3,103	.000
Послідовність у досягненні цілей	236	3,814	1,959	.170	.170	-.113	2,614	.000
Узгодженість між цілями	236	3,682	2,024	.157	.157	-.123	2,414	.000
Позитивна оцінка себе та вчинків	236	3,669	1,859	.144	.137	-.144	2,216	.000
Загальний фон настрою	236	3,419	2,127	.184	.184	-.128	2,829	.000
Інтегральний показник життєзабезпечення	236	3,445	1,985	.148	.148	-.135	2,273	.000
Позитивні відносини з іншими	236	18,030	5,810	.099	.099	-.055	1,528	.019
Автономія	236	52,547	20,662	.123	.116	-.123	1,896	.002
Управління оточенням	236	54,195	15,228	.138	.092	-.138	2,122	.000
Особистісний ріст	236	50,746	17,102	.106	.106	-.103	1,630	.010
Мета в житті	236	48,301	17,455	.093	.093	-.082	1,433	.033
Самоприйняття	236	47,386	18,379	.092	.092	-.074	1,410	.038
Інтегральна оцінка психологічного	236	47,055	18,288	.092	.092	-.076	1,408	.038
Орієнтація на процес	236	300,229	76,129	.076	.054	-.076	1,167	.131
Орієнтація на результат	236	4,504	1,771	.157	.157	-.117	2,407	.000
Орієнтація на альтруїзм	236	6,843	2,169	.123	.095	-.123	1,884	.002
Орієнтація на егоїзм	236	6,733	2,181	.156	.109	-.156	2,393	.000
Активність	236	5,110	2,165	.160	.160	-.077	2,460	.000
Оптимізм	236	21,398	7,024	.109	.109	-.098	1,681	.007
Підтримка життєзабезпечення	236	16,483	4,991	.104	.104	-.103	1,591	.013
Комфорт	236	13,568	3,378	.130	.086	-.130	2,002	.001
Соціальний статус	236	16,597	3,005	.091	.080	-.091	1,404	.039

Спілкування	236	18,534	4,940	.123	.057	-.123	1,896	.002
Загальна життєва спрямованість	236	21,432	3,486	.162	.073	-.162	2,491	.000
Загальна активність	236	70,131	11,194	.061	.037	-.061	0,931	.351
Творча активність	236	14,186	3,518	.104	.070	-.104	1,593	.012
Суспільна корисність	236	22,064	5,416	.127	.101	-.127	1,944	.001
Робоча спрямованість	236	18,386	5,845	.080	.051	-.080	1,223	.100
Ергічність моторна	236	54,636	12,337	.071	.053	-.071	1,087	.188
Ергічність інтелектуальна	236	30,644	9,731	.118	.088	-.118	1,812	.003
Ергічність комунікативна	236	32,233	8,162	.125	.125	-.109	1,919	.001
Пластичність психомоторна	236	31,610	9,016	.161	.097	-.161	2,480	.000
Пластичність інтелектуальна	236	32,343	8,535	.124	.091	-.124	1,912	.001
Пластичність комунікативна	236	34,822	8,925	.122	.114	-.122	1,869	.002
Швидкість психомоторна	236	31,627	9,871	.131	.101	-.131	2,006	.001
Швидкість інтелектуальна	236	32,890	8,675	.124	.070	-.124	1,910	.001
Швидкість комунікативна	236	36,475	9,864	.193	.167	-.193	2,957	.000
Емоційність психомоторна	236	33,822	9,264	.120	.077	-.120	1,850	.002
Емоційність інтелектуальна	236	25,869	8,921	.265	.265	-.100	4,074	.000
Емоційність комунікативна	236	24,915	7,700	.186	.186	-.094	2,850	.000
Індекс психомоторної активності	236	23,953	10,492	.209	.209	-.159	3,217	.000
Індекс інтелектуальної активності	236	95,877	18,057	.092	.060	-.092	1,407	.038
Індекс комунікативної активності	236	103,530	16,160	.080	.070	-.080	1,234	.095
Індекс загальної активності	236	97,059	20,306	.127	.078	-.127	1,952	.001
Індекс загальної емоційності	236	296,466	41,673	.099	.078	-.099	1,520	.020
Індекс загальної адаптивності	236	74,737	19,479	.113	.113	-.065	1,736	.005
Невротичність	236	221,686	56,825	.147	.093	-.147	2,260	.000
Спонтанна агресивність	236	5,894	2,460	.142	.142	-.092	2,179	.000
Депресивність	236	5,924	2,013	.165	.088	-.165	2,541	.000
Роздратованість	236	4,352	1,487	.152	.141	-.152	2,340	.000

Комунікабельність	236	5,347	1,695	.157	.157	-.101	2,419	.000
Врівноваженість	236	5,996	2,005	.254	.254	-.163	3,899	.000
Реактивна агресивність	236	6,047	2,213	.222	.129	-.222	3,416	.000
Сором'язливість	236	6,123	2,428	.107	.102	-.107	1,637	.009
Відкритість	236	4,720	1,755	.157	.144	-.157	2,405	.000
Екстра-інтроверсія	236	5,292	2,119	.128	.093	-.128	1,969	.001
Емоційна лабільність	236	5,708	2,302	.175	.109	-.175	2,683	.000
Активне/пасивне ставлення до життя	236	5,208	2,298	.125	.108	-.125	1,921	.001
Бадьорість/нудьга	236	54,513	8,845	.148	.148	-.109	2,266	.000
Високий/низький тонус	236	57,309	10,806	.218	.112	-.218	3,355	.000
Розкутість/напруженість	236	57,119	8,988	.236	.119	-.236	3,624	.000
Спокій/тривога	236	53,297	9,857	.134	.098	-.134	2,056	.000
Стійкість/нестійкість емоційного тону	236	56,407	10,606	.187	.137	-.187	2,868	.000
Задоволеність/незадоволеність життям загалом	236	55,792	10,902	.205	.124	-.205	3,154	.000
Позитивний/негативний образ самого себе	236	59,631	14,086	.157	.109	-.157	2,419	.000
Орієнтація в часі	236	65,131	15,162	.263	.217	-.263	4,048	.000
Цінності	236	8,326	2,885	.149	.149	-.091	2,292	.000
Погляд на природу людини	236	8,360	3,019	.132	.132	-.085	2,031	.001
Потреба в пізнанні	236	8,644	3,177	.148	.148	-.083	2,279	.000
Креативність	236	8,174	3,272	.140	.140	-.103	2,148	.000
Автономність	236	8,212	3,653	.154	.154	-.117	2,373	.000
Спонтанність	236	7,886	3,222	.108	.108	-.074	1,652	.009
Саморозуміння	236	8,585	3,118	.100	.100	-.067	1,533	.018
Аутосимпатія	236	7,606	2,668	.132	.132	-.105	2,027	.001
Контактність	236	7,309	3,283	.114	.114	-.094	1,748	.004
Гнучкість у спілкуванні	236	9,525	3,522	.104	.104	-.088	1,602	.012
Адаптація	236	8,496	3,162	.144	.144	-.074	2,216	.000
Самоприйняття адаптивне	236	58,092	12,320	.082	.082	-.039	1,260	.084
Прийняття інших	236	67,726	14,992	.064	.036	-.064	0,990	.281
Емоційна комфортність	236	61,316	12,222	.066	.066	-.050	1,014	.255
Інтернальність	236	55,186	15,185	.070	.070	-.052	1,083	.191

Домінування	236	55,430	14,297	.061	.061	-.061	0,941	.338
Адаптивні здібності	236	51,719	14,537	.071	.071	-.052	1,093	.184
Нервово-психічна стійкість	236	4,013	2,086	.165	.165	-.080	2,537	.000
Комунікативні особливості	236	5,525	2,207	.166	.166	-.115	2,552	.000
Моральна нормативність	236	5,428	2,233	.148	.148	-.083	2,274	.000
Адаптивний потенціал	236	5,203	2,124	.178	.178	-.118	2,734	.000
Асертивні дії	236	16,343	5,326	.176	.176	-.089	2,701	.000
Вступ у соціальний контакт	236	19,576	3,550	.149	.139	-.149	2,292	.000
Пошук соціальної підтримки	236	18,407	3,557	.143	.111	-.143	2,200	.000
Обережні дії	236	18,386	3,190	.109	.109	-.083	1,669	.008
Імпульсивні дії	236	14,280	3,143	.116	.116	-.104	1,781	.004
Уникнення	236	19,254	4,328	.112	.112	-.084	1,727	.005
Непрямі дії	236	16,644	3,835	.126	.126	-.088	1,936	.001
Асоціальні дії	236	14,911	4,297	.181	.181	-.084	2,787	.000
Агресивні дії	236	16,479	4,476	.106	.106	-.065	1,631	.010
Витіснення	236	18,640	8,156	.133	.133	-.102	2,037	.000
Регресія	236	33,178	12,328	.180	.167	-.180	2,770	.000
Заміщення	236	24,471	15,392	.199	.199	-.176	3,055	.000
Заперечення	236	33,347	11,384	.204	.146	-.204	3,127	.000
Проекція	236	36,631	19,289	.191	.191	-.122	2,927	.000
Компенсація	236	49,450	18,741	.165	.110	-.165	2,536	.000
Реактивне утворення	236	62,373	18,620	.223	.127	-.223	3,418	.000
Раціоналізація	236	65,847	22,306	.169	.130	-.169	2,601	.000

Примітка: **a** – порівняння з нормальним розподілом;

b – оцінюється ;

– нулі та коми опущені.

Додаток О

Таблиця О.1

**Результати обрахунку критерію Н – Краскала-Уоллеса для
медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з
різним рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у різних умовах**

Діагностичний показник	Адап-танти з висо-ким РСФ (ЗУ)	Адап-танти з серед-нім РСФ (ЗУ)	Адап-танти з низь-ким РСФ (ЗУ)	Адап-танти з висо-ким РСФ (ОУ)	Адап-танти з серед-нім РСФ (ОУ)	Адапта-нти з низь-ким РСФ (ОУ)	Хі-квадра-т	Ст. св.	Р-рівень значу-щості
Інтерес до життя	33,2	46,0	61,8	40,9	58,0	80,4	14,461	2	.001** *
Послідовність у досягненні цілей	38,3	41,3	64,3	42,6	52,9	86,7	13,888	2	.001** *
Узгодженість між цілями	33,3	44,0	65,7	39,9	58,8	80,4	18,722	2	.000** *
Позитивна оцінка себе та вчинків	44,7	42,0	54,1	49,0	56,8	71,7	3,069	2	.216
Загальний фон настрою	35,9	39,3	72,0	36,7	54,4	91,8	27,480	2	.000** *
Інтегральний показник	31,1	40,6	75,8	31,4	55,7	96,8	37,051	2	.000** *
Позитивні відносини з іншими	24,1	53,6	58,5	31,1	67,8	77,1	27,727	2	.000** *
Автономія	39,1	45,2	55,1	44,9	56,2	78,2	4,377	2	.011**
Управління оточенням	32,7	43,5	67,5	31,0	60,5	89,2	21,195	2	.000** *
Особистісний ріст	20,8	51,3	68,0	27,6	64,4	87,2	41,895	2	.000** *
Мета в житті	20,0	48,9	74,0	26,7	61,7	92,8	51,217	2	.000** *
Самоприйняття	19,3	48,8	75,4	28,1	59,4	94,9	55,205	2	.000** *
Інтегральна оцінка психологічного благополуччя	15,2	50,0	78,5	20,0	63,0	99,6	70,693	2	.000** *
Орієнтація на процес	44,0	48,0	42,3	53,2	72,9	39,7	0,832	2	.660
Орієнтація на результат	22,0	51,6	65,7	32,7	72,9	66,4	37,890	2	.000** *
Орієнтація на альтруїзм	42,8	37,5	66,3	41,3	58,2	79,4	17,401	2	.000** *
Орієнтація на егоїзм	32,7	47,9	58,4	73,5	52,5	46,9	12,389	2	.002**
Активність	23,9	54,8	56,1	35,3	65,2	75,7	27,793	2	.000** *
Оптимізм	28,4	49,5	61,2	32,0	66,0	78,8	20,343	2	.000** *

Підтримка життєзабезпечення	44,5	47,2	43,4	62,7	54,7	57,3	0,346	2	.841
Комфорт	37,1	46,3	55,7	47,0	60,2	68,7	6,023	2	.049*
Соціальний статус	38,9	46,3	53,2	57,1	55,3	63,6	3,560	2	.017*
Спілкування	41,9	45,7	50,1	55,6	59,6	58,4	1,163	2	.559
Загальна життєва спрямованість	38,7	46,8	52,3	56,2	56,4	63,0	3,340	2	.188
Загальна активність	44,3	45,5	47,2	61,8	56,6	55,4	0,146	2	.929
Творча активність	40,6	53,3	35,9	51,2	73,9	40,6	7,476	2	.024*
Суспільна корисність	49,4	45,1	41,0	64,7	57,3	50,5	1,234	2	.540
Робоча спрямованість	45,9	48,7	38,3	58,4	65,8	44,6	2,155	2	.340
Ергічність моторна	22,9	57,1	52,8	30,6	76,2	63,8	30,955	2	.000** *
Ергічність інтелектуальна	34,0	42,2	68,6	42,3	52,3	87,9	21,951	2	.000** *
Ергічність комунікативна	24,2	51,9	61,9	36,6	63,2	77,5	29,336	2	.000** *
Пластичність психомоторна	27,1	52,3	56,9	32,3	70,6	70,9	20,621	2	.000** *
Пластичність інтелектуальна	46,4	41,1	53,5	48,4	55,0	75,6	3,134	2	.209
Пластичність комунікативна	22,6	59,7	47,7	29,6	76,3	64,9	34,780	2	.000** *
Швидкість психомоторна	31,7	49,1	57,2	43,4	61,2	71,8	12,686	2	.002**
Швидкість інтелектуальна	41,7	47,1	47,4	51,7	61,8	60,0	0,859	2	.651
Швидкість комунікативна	21,9	53,9	60,9	27,2	66,9	83,7	34,426	2	.000** *
Емоційність психомоторна	69,1	36,5	31,4	73,4	51,5	48,6	33,975	2	.000** *
Емоційність інтелектуальна	49,6	49,4	31,6	86,7	52,5	29,5	7,429	2	.024*
Емоційність комунікативна	71,6	29,5	42,6	93,9	35,1	48,8	44,443	2	.000** *
Індекс психомоторної активності	18,3	57,2	59,1	26,4	75,2	71,0	44,274	2	.000** *
Індекс інтелектуальної активності	37,6	41,8	64,4	41,8	55,2	83,9	13,855	2	.001** *
Індекс комунікативної активності	16,1	58,0	60,5	21,4	72,4	82,1	51,734	2	.000** *
Індекс загальної активності	15,3	55,1	67,5	20,1	70,1	87,6	57,318	2	.000** *

Індекс загальної емоційності	73,2	35,1	28,6	96,0	42,4	34,1	46,631	2	.000** *
Індекс загальної адаптивності	14,6	55,1	68,5	19,7	70,5	87,5	60,418	2	.000** *
Невротичність	65,0	39,1	31,7	86,0	47,4	38,9	24,349	2	.000** *
Спонтанна агресивність	54,7	45,0	33,7	55,3	59,7	58,8	8,178	2	.017*
Депресивність	45,3	48,8	38,8	55,5	62,8	53,3	2,129	2	.345
Роздратованість	52,5	51,3	23,5	57,3	70,6	38,1	18,924	2	.000** *
Комунікабельність	38,9	37,6	71,3	58,7	43,5	81,0	26,348	2	.000** *
Врівноваженість	39,6	34,7	76,4	64,1	38,4	82,5	37,779	2	.000** *
Реактивна агресивність	44,9	60,1	15,7	47,8	84,1	28,1	40,281	2	.000** *
Сором'язливість	41,5	43,4	55,5	48,8	55,8	73,6	4,065	2	.013*
Відкритість	41,0	38,2	67,2	57,3	44,2	81,7	18,427	2	.000** *
Екстра-інтроверсія	29,8	42,5	73,8	57,0	44,0	82,5	35,287	2	.000** *
Емоційна лабільність	57,9	44,4	30,5	82,8	53,2	33,3	13,897	2	.001** *
Активне/пасивне ставлення до життя	22,1	53,9	60,7	32,5	61,1	86,2	33,847	2	.000** *
Бадьорість/нудьга	19,4	57,4	57,0	26,3	72,7	75,2	40,706	2	.000** *
Високий/низький тонус	19,4	54,1	64,0	28,1	71,3	75,1	42,869	2	.000** *
Розкутість/напруженість	48,4	44,7	43,2	63,3	60,0	47,7	0,537	2	.765
Спокій/тривога	16,8	52,8	70,5	22,9	67,2	88,7	55,803	2	.000** *
Стійкість/нестійкість емоційного тону	19,0	52,5	68,0	22,9	67,4	88,4	47,292	2	.000** *
Задоволеність/незадоволеність життям загалом	14,5	54,1	70,8	19,9	69,0	89,8	63,025	2	.000** *
Позитивний/негативний образ самого себе	14,6	57,8	62,9	19,7	70,4	87,7	58,018	2	.000** *
Орієнтація в часі	49,4	42,3	46,8	61,1	50,3	66,8	1,308	2	.520
Цінності	36,7	45,2	58,4	40,0	55,4	86,0	8,168	2	.017
Погляд на природу людини	30,3	44,5	68,9	34,2	60,9	84,5	25,897	2	.000** *
Потреба в пізнанні	36,9	42,6	63,7	52,2	51,5	76,3	13,485	2	.001** *
Креативність	46,9	33,6	68,5	54,8	40,7	90,8	24,476	2	.000** *
Автономність	31,0	41,2	74,8	36,5	57,5	87,0	35,388	2	.000** *
Спонтанність	35,9	38,8	73,0	42,5	50,4	90,9	29,110	2	.000** *
Саморозуміння	31,2	45,3	65,9	32,6	65,0	79,7	21,162	2	.000** *
Аутосимпатія	27,7	45,3	70,8	44,3	62,8	67,9	31,909	2	.000** *

Контактність	32,9	43,7	67,0	40,5	53,8	87,9	20,569	2	.000** *
Гнучкість спілкуванні у	28,1	46,4	68,0	38,7	63,6	74,1	27,522	2	.000** *
Адаптація	24,2	55,4	54,5	36,6	70,0	66,2	27,051	2	.000** *
Самоприйняття адаптивне	22,1	56,5	55,3	34,9	73,6	62,4	32,623	2	.000** *
Прийняття інших	38,6	51,6	42,3	45,2	68,9	56,7	4,522	2	.010*
Емоційна комфортність	32,1	50,3	54,1	59,6	51,2	67,2	10,908	2	.004**
Інтернальність	22,5	64,5	37,9	32,9	85,3	45,7	45,553	2	.000** *
Домінування	35,5	56,1	37,3	47,4	70,1	51,8	13,022	2	.001** *
Адаптивні здібності	60,9	33,8	48,6	72,9	61,1	33,4	18,873	2	.000** *
Нервово-психічна стійкість	54,8	37,6	49,0	80,9	44,6	50,2	7,920	2	.019*
Комунікативні особливості	57,5	37,7	45,1	81,8	56,6	29,1	9,853	2	.007**
Моральна нормативність	62,4	35,4	43,1	79,3	55,6	34,1	18,672	2	.000** *
Адаптивний потенціал	61,7	34,0	47,1	86,9	50,5	32,6	19,087	2	.000** *
Асертивні дії	30,7	50,3	56,1	40,5	62,1	74,1	14,050	2	.001** *
Вступ у соціальний контакт	49,4	37,1	57,7	66,3	49,1	61,9	9,700	2	.008**
Пошук соціальної підтримки	41,3	38,3	66,7	66,2	53,2	55,3	17,379	2	.000** *
Обережні дії	45,6	38,2	60,7	59,7	35,0	93,7	10,355	2	.006**
Імпульсивні дії	53,5	42,3	41,1	70,1	54,2	48,5	3,875	2	.144
Уникнення	45,9	44,9	46,3	65,3	48,5	64,3	0,050	2	.975
Непрямі дії	45,0	31,1	76,5	56,5	35,7	96,8	41,810	2	.000** *
Асоціальні дії	48,1	44,8	43,3	65,9	70,5	27,0	0,454	2	.797
Агресивні дії	43,8	60,6	16,2	63,0	75,4	22,7	39,588	2	.000** *
Витіснення	53,5	40,7	44,3	71,0	48,7	56,3	4,260	2	.012*
Регресія	41,1	48,6	45,1	62,1	60,6	48,3	1,454	2	.483
Заміщення	43,8	47,0	44,7	62,1	53,8	59,5	0,304	2	.859
Заперечення	48,1	42,8	47,5	55,4	61,3	56,1	0,877	2	.645
Проекція	48,8	56,2	18,4	62,3	74,7	24,7	29,789	2	.000** *
Компенсація	42,1	47,5	46,0	51,3	60,6	62,5	0,748	2	.688
Реактивне утворення	40,2	48,4	46,9	57,9	60,7	53,6	1,783	2	.410
Раціоналізація	41,1	49,5	43,3	62,9	58,3	51,1	1,962	2	.375

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Таблиця О.2

Результати обрахунку критерію Н – Краскала-Уоллеса для медичних працівників із стажем професійної діяльності більше 5-ти років з різним рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у різних умовах

Діагностичний показник	Май-стри з високи м РСФ (ЗУ)	Май-стри з середнім РСФ (ЗУ)	Май-стри з низьким РСФ (ЗУ)	Май-стри з високим РСФ (ОУ)	Май-стри з середнім РСФ (ОУ)	Май-стри з низьким РСФ (ОУ)	Хі-квад-рат	Ст . св.	Р-рівень значущості
Інтерес до життя	49,5	55,8	84,6	34,8	58,2	81,4	18,838	2	.000***
Послідовність у досягненні цілей	46,6	56,5	85,4	44,0	53,5	80,2	20,962	2	.000***
Узгодженість між цілями	37,1	59,1	87,1	33,8	61,2	75,9	29,344	2	.000***
Позитивна оцінка себе та вчинків	63,8	57,0	72,3	43,6	58,6	68,8	4,261	2	.119
Загальний фон настрою	44,1	54,0	92,0	32,6	58,0	85,0	33,888	2	.000***
Інтегральний показник	35,1	51,6	102,9	25,0	61,2	87,7	63,264	2	.000***
Позитивні відносини з іншими	19,6	62,9	92,0	23,9	65,3	79,4	57,458	2	.000***
Автономія	46,8	53,6	90,9	43,3	60,5	64,7	29,979	2	.000***
Управління оточенням	25,6	58,2	96,9	34,0	57,2	84,9	57,705	2	.000***
Особистісний ріст	15,3	59,9	100,8	22,7	63,1	86,2	80,520	2	.000***
Мета в житті	23,9	59,4	95,8	27,2	56,9	94,6	57,498	2	.000***
Самоприйняття	16,9	56,7	105,9	22,4	59,3	95,4	90,149	2	.000***
Інтегральна оцінка психологічного	12,5	57,5	107,5	16,5	61,2	98,9	101,166	2	.000***
Орієнтація на процес	28,4	75,3	61,8	35,3	66,4	61,6	31,202	2	.000***
Орієнтація на результат	17,8	68,2	83,1	36,3	57,0	82,3	50,861	2	.000***
Орієнтація на альтруїзм	36,1	66,1	74,1	27,2	71,3	60,9	17,507	2	.000***
Орієнтація на егоїзм	74,6	60,7	57,4	43,0	52,8	83,2	3,736	2	.154
Активність	47,3	59,8	78,4	23,8	68,6	71,9	11,368	2	.003**
Оптимізм	22,0	67,3	81,8	65,3	49,7	60,8	41,851	2	.000***
Підтримка життєзабезпечення	70,7	59,6	62,4	59,4	54,7	56,8	1,688	2	.430
Комфорт	52,0	57,0	80,6	46,4	54,8	74,1	12,410	2	.002**

Соціальний статус	59,9	58,4	72,4	57,7	53,5	61,8	3,573	2	.168
Спілкування	59,4	58,4	72,7	55,5	55,5	60,1	3,874	2	.144
Загальна життєва спрямованість	60,0	57,5	74,0	55,6	53,8	64,0	4,891	2	.087
Загальна активність	69,0	58,9	65,0	60,7	53,4	58,2	1,646	2	.439
Творча активність	55,9	76,4	40,2	52,2	66,0	40,2	23,950	2	.000***
Суспільна корисність	68,7	65,4	52,4	63,8	57,6	44,1	3,836	2	.147
Робоча спрямованість	63,4	70,8	45,8	58,6	61,0	43,2	10,918	2	.004**
Ергічність моторна	23,2	76,1	63,8	30,0	65,6	70,7	38,381	2	.000***
Ергічність інтелектуальна	41,7	54,4	92,9	36,0	58,3	79,8	35,920	2	.000***
Ергічність комунікативна	33,1	63,7	80,9	27,8	66,6	71,3	25,181	2	.000***
Пластичність психомоторна	34,4	69,7	68,4	32,2	68,4	61,0	18,292	2	.000***
Пластичність інтелектуальна	45,8	62,6	74,2	52,8	60,6	51,8	8,783	2	.012*
Пластичність комунікативна	30,3	72,2	66,4	25,8	68,6	69,2	24,946	2	.000***
Швидкість психомоторна	41,6	60,8	80,5	32,8	59,6	80,9	16,871	2	.000***
Швидкість інтелектуальна	47,7	71,3	55,8	34,4	71,9	50,2	9,351	2	.009**
Швидкість комунікативна	23,4	67,5	80,5	20,0	73,0	66,6	38,475	2	.000***
Емоційність психомоторна	81,1	59,0	56,3	76,8	51,7	40,6	8,182	2	.017*
Емоційність інтелектуальна	97,8	62,5	37,6	79,3	54,1	31,7	40,317	2	.000***
Емоційність комунікативна	109,6	48,1	57,2	93,4	39,8	46,2	53,240	2	.000***
Індекс психомоторної активності	21,9	71,0	74,6	21,3	67,5	77,8	38,243	2	.000***
Індекс інтелектуальної активності	36,1	62,8	80,6	32,0	66,6	65,6	21,586	2	.000***
Індекс комунікативної активності	15,8	69,4	82,1	17,2	71,5	73,9	53,109	2	.000***
Індекс загальної активності	13,4	67,7	87,0	16,6	70,7	76,6	61,942	2	.000***
Індекс загальної емоційності	111,7	55,9	40,5	94,8	46,5	28,8	59,977	2	.000***

Індекс загальної адаптивності	12,7	67,2	88,6	16,5	68,5	81,8	65,208	2	.000***
Невротичність	106,3	52,4	51,2	92,1	41,3	44,6	45,214	2	.000***
Спонтанна агресивність	58,0	66,8	57,3	57,8	57,1	53,3	2,106	2	.349
Депресивність	59,9	64,2	61,0	59,0	57,5	50,8	0,362	2	.834
Роздратованість	60,8	71,8	45,6	64,8	57,2	43,7	12,424	2	.002**
Комунікабельність	65,6	48,7	87,0	48,8	52,8	75,4	26,740	2	.000***
Врівноваженість	68,2	51,7	79,5	48,7	55,9	68,2	14,797	2	.001***
Реактивна агресивність	42,8	85,8	31,2	42,1	77,1	27,6	61,600	2	.000***
Сором'язливість	47,0	59,9	78,6	53,5	56,9	59,5	12,058	2	.002**
Відкритість	70,4	50,5	80,1	52,4	51,9	72,8	17,086	2	.000***
Екстра-інтроверсія	56,4	56,0	79,5	46,4	58,1	66,3	10,657	2	.005**
Емоційна лабільність	91,1	63,4	40,6	80,3	49,7	40,7	28,685	2	.000***
Активне/пасивне ставлення до життя	23,4	60,9	93,2	62,0	45,8	74,3	54,359	2	.000***
Бадьорість/нудьга	18,4	74,3	70,8	51,0	56,3	64,3	45,453	2	.000***
Високий/низький тонус	19,8	69,5	79,1	42,8	60,2	66,1	43,984	2	.000***
Розкутість/напруженість	61,2	65,9	56,8	58,0	57,3	52,6	1,491	2	.474
Спокій/тривога	14,6	67,7	86,2	55,1	50,4	72,6	59,208	2	.000***
Стійкість/нестійкість емоційного тону	22,2	63,8	88,5	51,0	55,6	65,9	48,699	2	.000***
Задоволеність/незадоволеність життям загалом	12,6	66,5	90,0	55,7	48,2	77,0	67,461	2	.000***
Позитивний/негативний образ самого себе	12,5	68,8	85,6	54,8	50,7	72,3	63,471	2	.000***
Орієнтація в часі	81,9	48,1	76,8	54,2	58,2	55,6	23,707	2	.000***
Цінності	65,8	50,0	84,4	60,5	48,6	69,7	21,279	2	.000***
Погляд на природу людини	45,3	57,5	84,4	57,0	48,0	75,6	19,950	2	.000***
Потреба в пізнанні	45,0	56,6	86,2	58,5	53,4	61,1	22,691	2	.000***
Креативність	63,1	44,6	96,7	66,0	43,4	74,5	47,781	2	.000***
Автономність	32,7	59,5	89,4	62,0	50,2	63,8	36,728	2	.000***
Спонтанність	51,2	49,7	95,4	57,9	54,8	58,5	39,840	2	.000***
Саморозуміння	38,1	65,8	73,3	53,3	54,4	65,8	15,054	2	.001***
Аутосимпатія	28,4	63,5	84,7	62,8	44,3	76,6	35,111	2	.000***
Контактність	42,5	48,5	103,9	45,2	64,1	53,8	63,939	2	.000***

Гнучкість спілкуванні у	31,7	62,0	85,1	35,6	76,7	37,2	32,004	2	.000***
Адаптація	35,2	62,1	82,6	34,5	60,4	76,6	24,484	2	.000***
Самоприйняття адаптивне	37,5	73,2	59,5	37,1	71,1	48,4	17,687	2	.000***
Прийняття інших	33,5	72,6	63,3	41,8	63,4	59,9	20,945	2	.000***
Емоційна комфортність	45,2	59,2	81,1	59,6	48,1	72,0	15,279	2	.000***
Інтернальність	29,5	84,6	42,9	19,7	66,5	82,2	55,159	2	.000***
Домінування	41,1	60,1	82,2	37,1	54,0	88,2	18,973	2	.000***
Адаптивні здібності	84,5	53,9	63,6	67,4	54,8	45,9	13,032	2	.001***
Нервово-психічна стійкість	79,3	53,0	69,1	76,5	43,4	60,3	11,365	2	.003**
Комунікативні особливості	76,9	62,8	51,8	74,1	54,2	38,3	7,037	2	.030*
Моральна нормативність	73,9	61,7	56,0	70,0	55,5	40,8	3,699	2	.157
Адаптивний потенціал	81,2	58,2	57,6	78,6	48,8	45,1	8,110	2	.017*
Асертивні дії	85,0	49,8	71,3	57,3	49,2	72,5	20,634	2	.000***
Вступ у соціальний контакт	82,3	53,9	65,3	67,3	52,4	51,6	11,412	2	.003**
Пошук соціальної підтримки	80,0	46,3	81,6	58,2	54,4	59,1	29,271	2	.000***
Обережні дії	48,3	51,3	94,4	47,5	44,9	95,6	37,732	2	.000***
Імпульсивні дії	90,2	59,2	49,3	69,2	51,1	52,2	19,576	2	.000***
Уникнення	88,5	63,2	42,9	47,5	57,6	66,0	22,914	2	.000***
Непрямі дії	62,2	40,0	106,5	53,1	40,3	98,8	78,025	2	.000***
Асоціальні дії	85,0	68,5	35,0	63,0	63,8	30,9	31,529	2	.000***
Агресивні дії	81,9	78,2	18,3	67,0	65,9	20,6	71,443	2	.000***
Витіснення	65,9	64,8	55,6	59,0	55,7	55,0	1,837	2	.399
Регресія	53,5	68,1	57,9	51,8	61,2	51,7	3,813	2	.149
Заміщення	67,3	63,6	56,9	59,1	54,6	57,5	1,414	2	.493
Заперечення	66,5	62,0	60,6	58,8	57,5	51,2	0,432	2	.806
Проекція	70,0	77,9	27,3	62,8	68,4	20,5	47,112	2	.000***
Компенсація	61,4	65,1	58,1	36,8	64,8	63,5	0,911	2	.634
Реактивне утворення	60,2	63,6	62,0	57,0	57,1	54,4	0,171	2	.918
Раціоналізація	55,8	68,3	55,9	54,3	60,8	49,3	3,889	2	.143

Примітка: рівень достовірності: * – $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Додаток П

Таблиця П.1.

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи менше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адаптація	-.781								
Інтегральний показник життєзабезпечення	.764								
Мета вжитті	.650								
Інтерес до життя	.633								
Послідовність у досягненні цілей	.631								
Креативність	.502								
Управління оточенням		-.712							
Активне/пасивне ставлення до життя		-.650							
Непрямі дії		.649							
Аутосимпатія		.557							
Стійкість/нестійкість емоційного тону		-.526							
Позитивні відносини з іншими		-.511							
Сором'язливість			.883						
Ергічність моторна			.739						
Роздратованість			-.714						
Емоційність психомоторна			.647						
Витіснення			.597						
Емоційність інтелектуальна			.551						
Бадьорість/нудьга				.660					
Комфорт				.571					
Загальний фон настрою				-.571					
Інтернальність				-.558					
Реактивна агресивність				-.536					

Таблиця П.2.

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адаптація	.876								
Самоприйняття адаптивне	.715								
Прийняття інших	.708								
Інтернальність	.705								
Емоційна комфортність	.689								
Адаптивний потенціал		.778							
Нервово-психічна стійкість		.762							
Комунікативні особливості		.741							
Емоційність інтелектуальна		.588							
Комфорт			.603						
Високий/низький тонус			.593						
Соціальний статус			.575						
Проекція			-.505						
Креативність				.689					
Автономність				.637					
Врівноваженість				-.534					
Послідовні у досягненні цілей					.643				
Погляд на природу людини					.524				
Контактність					.512				
Екстра-інтроверсія						.616			
Спонтанна агресивність						-.583			
Емоційна лабільність						-.540			

Таблиця П.3.

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Агресивні дії	.754								
Спонтанна агресивність	.749								
Інтернальність	-.748								
Ергічність інтелектуальна	.727								
Автономність	-.683								
Екстра-інтроверсія	-.648								
Активність	-.534								
Адаптивний потенціал		.809							
Цінності		.795							
Комунікативні особливості		.764							
Асертивні дії		-.763							
Емоційна лабільність		-.599							
Нервово-психічна стійкість		.577							
Адаптивні здібності		.537							
Аутосимпатія			.740						
Ергічність моторна			.716						
Непрямі дії			.699						
Невротичність			-.621						

Спонтанність			.618						
Орієнтація на результат			.597						
Сором'язливість			.565						
Загальний фон настрою				.696					
Інтегральний показник житезабезпечення				.694					
Саморозуміння				.593					
Швидкість комунікативна				-.585					
Комунікабельність				.559					
Мета в житті				.547					
Погляд на природу людини					.741				
Послідовні у досягненні цілей					.722				
Інтерес до життя					.600				
Самоприйняття					.555				
Оптимізм					.534				
Творча активність					.524				
Стійкість/нестійкість емоційного					.524				
Потреба в пізнанні					.515				
Задоволеність/незадоволеність життям загалом						.764			
Автономія						.657			
Ергічність комунікативна						.647			
Емоційність психомоторна						-.643			
Узгодженість між цілями						.571			

Таблиця П.4

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адаптивні здібності	-.827								
Роздратованість	.786								
Екстра-інтроверсія	.705								
Відкритість	.705								
Спонтанність	-.618								
Пластичність комунікативна	-.602								
Комунікабельність	-.548								
Імпульсивні дії		.800							
Обережні дії		-.726							
Витіснення		.698							
Погляд на природу людини		.595							
Уникнення		.582							
Орієнтація на результат		.560							
Комунікативні особливості			-.771						
Адаптивний потенціал			-.767						
Моральна нормативність			-.690						
Врівноваженість			-.666						
Задоволеність/незадоволеність життям загалом			-.583						
Нервово-психічна стійкість			-.576						
Інтегральний показник життєзабезпечення				.854					
Загальний фон настрою				.739					
Асертивні дії				.560					

Таблиця П.5

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адаптивний потенціал	.917								
Комунікативні особливості	.788								
Нервово-психічна стійкість	.779								
Адаптивні здібності	.748								
Моральна нормативність	.697								
Імпульсивні дії	-.575								
Обережні дії		-.676							
Контактність		.675							
Пластичність інтелектуальна		.564							
Задоволеність/незадоволеність життям загалом		.554							
Адаптація			.753						
Самоприйняття адаптивне			.728						
Прийняття інших			.681						
Інтернальність			.589						
Робоча спрямованість				.777					
Творча активність				.694					
Проекція				-.550					
Емоційна лабільність				-.518					
Інтегральний показник життєзабезпечення					.717				
Спонтанність					-.640				

Таблиця П.6.

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи до 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вступ у соціальний контакт	.832								
Асоціальні дії	-.817								
Уникнення	-.667								
Імпульсивні дії	.582								
Саморозуміння	.566								
Робоча спрямованість		.759							
Творча активність		.740							
Управління оточенням		.602							
Врівноваженість		-.562							
Орієнтація на альтруїзм			.710						
Витіснення			-.633						
Реактивна агресивність			-.587						
Емоційність комунікативна			.569						
Адаптивні здібності			.558						
Нервово-психічна стійкість			.526						
Інтерес до життя				.772					
Інтегральний показник життєзабезпечення				.697					
Позитивні відносини з іншими				.591					
Позитивна оцінка себе та вчинків				.588					
Роздратованість				-.505					
Адаптивний потенціал					.912				

Таблиця П.7.

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Врівноваженість	-.867								
Екстра-інтроверсія	.790								
Відкритість	.755								
Роздратованість	-.749								
Пластичність комунікативна	.672								
Швидкість психомоторна	.622								
Адаптація	-.589								
Бадьорість/нудьга	-.531								
Активність	-.527								
Адаптивний потенціал		-.851							
Нервово-психічна стійкість		-.773							
Комунікативні особливості		.753							
Творча активність		.672							
Адаптивні здібності		-.669							
Прийняття інших			-.718						
Орієнтація на альтруїзм			-.689						
Аугосимпатія			-.685						
Цінності			-.670						
Спонтанна агресивність			.626						

Таблиця П.8.

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Непрямі дії	-.726								
Саморозуміння	.678								
Спонтанність	.672								
Вступ у соціальний контакт	.671								
Асертивні дії	.558								
Гнучкість у спілкуванні	-.516								
Адаптивний потенціал		.886							
Комунікативні особливості		.790							
Нервово-психічна стійкість		.683							
Адаптивні здібності		.677							
Моральна нормативність		.571							
Емоційна комфортність			.752						
Адаптація			.748						
Прийняття інших			.699						
Самоприйняття			.687						
Інтернальність			.658						
Домінування			.558						
Ергічність моторна				.635					
Врівноваженість				.634					
Роздратованість				-.601					
Екстра-інтроверсія				.541					
Ергічність комунікативна				.519					
Комунікабельність				.507					
Погляд на природу людини					.687				
Потреба у пізнанні					.538				

Таблиця П.9.

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адаптивний потенціал	.779								
Адаптивні здібності	.762								
Моральна нормативність	.711								
Асертивні дії	.642								
Саморозуміння	-.616								
Орієнтація на результат	.584								
Комунікативні особливості	.570								
Оптимізм	-.515								
Позитивний/негативний образ самого себе		.735							
Невротичність		-.568							
Потреба у пізнанні		.535							
Спонтанна агресивність			-.746						
Пошук соціальної підтримки			.543						
Самоприйняття адаптивне			.541						
Спонтанність			.523						
Сором'язливість				-.668					
Ергічність моторна				-.647					
Прийняття інших				.636					
Вступ у соціальний контакт				-.589					
Інтернальність				.565					
Активність				-.545					
Обережні дії					.798				

Таблиця П.10

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Позитивний/негативний образ самого себе	-.833								
Спокій/тривога	-.826								
Задоволеність/незадоволеність життям загалом	-.785								
Цінності	.699								
Погляд на природу людини	.698								
Активне/пасивне ставлення до життя	.577								
Саморозуміння	.567								
Швидкість психомоторна	.563								
Адаптивні здібності	-.539								
Високий/низький тонус	-.518								
Асоціальні дії	.512								
Аутосимпатія		-.799							
Контактність		-.706							
Роздратованість		.690							
Асертивні дії		-.676							
Реактивна агресивність		.560							
Комунікабельність		-.545							
Комунікативні особливості			.835						
Адаптивний потенціал			.801						
Орієнтація на альтруїзм				-.714					
Пластичність психомоторна				.656					
Орієнтація в часі				-.556					

Таблиця П.11

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Контактність	.760								
Гнучкість спілкуванні у	.717								
Непрямі дії	-.665								
Імпульсивні дії	-.659								
Ергічність моторна	.510								
Комунікативні особливості		.876							
Адаптивний потенціал		.874							
Моральна нормативність		.782							
Комфорт		-.617							
Адаптивні здібності		.598							
Аутосимпатія			.721						
Саморозуміння			.691						
Спонтанність			.678						
Самоприйняття адаптивне			.604						
Креативність				.673					
Автономність				.662					
Потреба у пізнанні				.659					
Пластичність комунікативна				.579					
Комунікабельність				.571					
Компенсація					-.670				
Погляд на природу людини					.653				
Нервово-психічна стійкість					-.624				
Роздратованість					.537				

Таблиця П.12

Факторна структура суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки медичних працівників із стажем професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах

Діагностичний показник	Компонента								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Аутосимпатія	.908								
Контактність	.850								
Імпульсивні дії	-.757								
Асертивні дії	.697								
Інтегральний показник життєзабезпечення	.678								
Активність	.538								
Орієнтація на результат	.506								
Адаптивні здібності		.796							
Спонтанність		.747							
Автономність		.704							
Агресивні дії		-.659							
Високий/низький тонус		.625							
Креативність		.615							
Відкритість		.584							
Швидкість комунікативна		.551							
Комунікабельність			.716						
Проекція			-.675						
Швидкість психомоторна			.641						
Орієнтація у часі			.602						
Оптимізм			.519						
Ергічність комунікативна				-.652					
Цінності				-.628					
Задоволеність/незадоволеність життям загалом				.618					

Додаток Р.

Таблиця Р.1.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи до 5-ти років з високим рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють у звичайних умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.899	.809	.800	33,098
2	.899	.808	.801	33,055

а Предиктори: (константа) Фактор 9/1 , Фактор 8/1 , Фактор 7/1 ,
Фактор 5/1 , Фактор 4/1 , Фактор 2/1, Фактор 6/1 , Фактор 1/1 , Фактор 3/1

б Предиктори: (константа) Фактор 9/1 , Фактор 7/1 , Фактор 5/1 ,
Фактор 4/1 , Фактор 2/1, Фактор 6/1 , Фактор 1/1 , Фактор 3/1

с Належність до групи = 1

Таблиця Р.2.

ANOVA (с, d)

1	Регресія	904219	9	100468,8	91,713	.000
	Залишок	213616,2	195	1095,46		
	Всього	1117835	204			
2	Регресія	903678,8	8	112959,8	103,383	.000
	Залишок	214156,4	196	1092,63		
	Всього	1117835	204			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/1 , Фактор 8/1 , Фактор 7/1 ,
Фактор 5/1 , Фактор 4/1 , Фактор 2/1, Фактор 6/1 , Фактор 1/1 , Фактор 3/1

б Предиктори: (константа) Фактор 9/1 , Фактор 7/1 , Фактор 5/1 ,
Фактор 4/1 , Фактор 2/1, Фактор 6/1 , Фактор 1/1 , Фактор 3/1

с Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

d Належність до групи = 1

Таблиця Р.3.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють у звичайних умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.914	.836	.828	3.693
2	.914	.836	.829	3.619
3	.914	.835	.830	3.557

а Предиктори: (константа) Фактор 9/2, Фактор 3/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 2/2, Фактор 1/2, Фактор 5/2, Фактор 4/2, Фактор 8/2

б Предиктори: (константа) Фактор 9/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 2/2, Фактор 1/2, Фактор 5/2, Фактор 4/2, Фактор 8/2

с Предиктори: (константа) Фактор 9/2, Фактор 7/2, Фактор 2/2, Фактор 1/2, Фактор 5/2, Фактор 4/2, Фактор 8/2

д Належність до групи = 2

Таблиця Р.4.

ANOVA (d, e)

1	Регресія	934129,7	9	103792,2	110,173	.000
	Залишок	183705,5	195	942,0795		
	Всього	1117835	204			
2	Регресія	934079	8	116759,9	124,540	.000
	Залишок	183756,2	196	937,5316		
	Всього	1117835	204			
3	Регресія	933890,9	7	133413	142,882	.000
	Залишок	183944,3	197	933,7275		
	Всього	1117835	204			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/2, Фактор 3/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 2/2, Фактор 1/2, Фактор 5/2, Фактор 4/2, Фактор 8/2

б Предиктори: (константа) Фактор 9/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 2/2, Фактор 1/2, Фактор 5/2, Фактор 4/2, Фактор 8/2

с Предиктори: (константа) Фактор 9/2, Фактор 7/2, Фактор 2/2, Фактор 1/2, Фактор 5/2, Фактор 4/2, Фактор 8/2

д Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

е Належність до групи = 2

Таблиця Р.5.

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи до 5-ти років з низьким рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють у звичайних умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.809	.655	.639	44,494
2	.809	.655	.641	44,382
3	.809	.654	.642	44,304
4	.808	.653	.642	44,261
5	.806	.650	.642	44,320
6	.804	.646	.639	44,497

a Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 6/3, Фактор 8/3, Фактор 3/3, Фактор 2/3, Фактор 1/3, Фактор 4/3, Фактор 5/3

b Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 6/3, Фактор 8/3, Фактор 3/3, Фактор 1/3, Фактор 4/3, Фактор 5/3

c Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 6/3, Фактор 8/3, Фактор 3/3, Фактор 1/3, Фактор 5/3

d Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 8/3, Фактор 3/3, Фактор 1/3, Фактор 5/3

e Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 8/3, Фактор 1/3, Фактор 5/3

f Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 1/3, Фактор 5/3

g Належність до групи = 3

Таблиця Р.6.

ANOVA (g, h)

1	Регресія	731782	9	81309,11	41,070	.000
	Залишок	386053,2	195	1979,76		
	Всього	1117835	204			
2	Регресія	731766,2	8	91470,78	46,438	.000
	Залишок	386069	196	1969,74		
	Всього	1117835	204			
3	Регресія	731149,3	7	104449,9	53,213	.000
	Залишок	386685,9	197	1962,873		
	Всього	1117835	204			
4	Регресія	729954,6	6	121659,1	62,103	.000
	Залишок	387880,6	198	1958,993		
	Всього	1117835	204			
5	Регресія	726955	5	145391	74,020	.000
	Залишок	390880,2	199	1964,222		
	Всього	1117835	204			
6	Регресія	721844	4	180461	91,144	.000
	Залишок	395991,2	200	1979,956		
	Всього	1117835	204			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 6/3, Фактор 8/3, Фактор 3/3, Фактор 2/3, Фактор 1/3, Фактор 4/3, Фактор 5/3

б Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 6/3, Фактор 8/3, Фактор 3/3, Фактор 1/3, Фактор 4/3, Фактор 5/3

с Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 6/3, Фактор 8/3, Фактор 3/3, Фактор 1/3, Фактор 5/3

д Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 8/3, Фактор 3/3, Фактор 1/3, Фактор 5/3

е Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 8/3, Фактор 1/3, Фактор 5/3

ф Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 1/3, Фактор 5/3

g Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

h Належність до групи = 3

Таблиця Р.7

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи до 5-ти років з високим рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють в особливих умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.824	.679	.663	43,003
2	.824	.679	.664	42,917
3	.824	.678	.665	42,840
4	.822	.675	.664	42,919
5	.819	.671	.661	43,069
6	.817	.668	.659	43,211

a Предиктори: (константа) Фактор 10/4, Фактор 3/4, Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 2/4, Фактор 6/4, Фактор 4/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

b Предиктори: (константа) Фактор 10/4, Фактор 3/4, Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 6/4, Фактор 4/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

c Предиктори: (константа) Фактор 10/4, Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 6/4, Фактор 4/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

d Предиктори: (константа) Фактор 10/4, Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

e Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

f Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

c Належність до групи = 4

Таблиця Р.8.

ANOVA (g, h)

1	Регресія	759077,1	10	75907,71	41,047	.000
	Залишок	358758,1	194	1849,269		
	Всього	1117835	204			
2	Регресія	758674,8	9	84297,2	45,768	.000
	Залишок	359160,3	195	1841,848		
	Всього	1117835	204			
3	Регресія	758122,6	8	94765,32	51,636	.000
	Залишок	359712,6	196	1835,268		
	Всього	1117835	204			
4	Регресія	754953	7	107850,4	58,549	.000
	Залишок	362882,2	197	1842,042		
	Всього	1117835	204			
5	Регресія	750550,9	6	125091,8	67,436	.000
	Залишок	367284,3	198	1854,971		
	Всього	1117835	204			
6	Регресія	746260,5	5	149252,1	79,933	.000
	Залишок	371574,7	199	1867,209		
	Всього	1117835	204			

а Предиктори: (константа) Фактор 10/4, Фактор 3/4, Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 2/4, Фактор 6/4, Фактор 4/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

б Предиктори: (константа) Фактор 10/4, Фактор 3/4, Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 6/4, Фактор 4/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

с Предиктори: (константа) Фактор 10/4, Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 6/4, Фактор 4/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

д Предиктори: (константа) Фактор 10/4, Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

е Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 7/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

ф Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 1/4, Фактор 5/4

g Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

h Належність до групи = 4

Таблиця Р.9

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи до 5-ти років з середнім рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють в особливих умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.872	.760	.748	37,197
2	.872	.760	.749	37,101

а Предиктори: (константа) Фактор 5/5, Фактор 6/5, Фактор 3/5, Фактор 9/5, Фактор 1/5, Фактор 2/5, Фактор 7/5, Фактор 8/5, Фактор 4/5

б Предиктори: (константа) Фактор 5/5, Фактор 6/5, Фактор 3/5, Фактор 1/5, Фактор 2/5, Фактор 7/5, Фактор 8/5, Фактор 4/5

д Належність до групи = 5

Таблиця Р.10.

ANOVA (с, d)

1	Регресія	849420,4	10	84942,04	61,393	.000
	Залишок	268414,8	194	1383,582		
	Всього	1117835	204			
2	Регресія	849420,4	9	94380,04	68,566	.000
	Залишок	268414,8	195	1376,486		
	Всього	1117835	204			

а Предиктори: (константа) Фактор 5/5, Фактор 6/5, Фактор 3/5, Фактор 9/5, Фактор 1/5, Фактор 2/5, Фактор 7/5, Фактор 8/5, Фактор 4/5

б Предиктори: (константа) Фактор 5/5, Фактор 6/5, Фактор 3/5, Фактор 1/5, Фактор 2/5, Фактор 7/5, Фактор 8/5, Фактор 4/5

с Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

д Належність до групи = 5

Таблиця Р.11

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи з низьким рівнем соціальної фрустрованості,
які працюють в особливих умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.904	.818	.809	32,380
2	.904	.816	.808	32,440

а Предиктори: (константа) Фактор 1/6, Фактор 4/6, Фактор 2/6, Фактор 9/6, Фактор 7/6, Фактор 3/6, Фактор 8/6, Фактор 5/6, Фактор 6/6

б Предиктори: (константа) Фактор 1/6, Фактор 2/6, Фактор 9/6, Фактор 7/6, Фактор 3/6, Фактор 8/6, Фактор 5/6, Фактор 6/6

д Належність до групи = 6

Таблиця Р.12

ANOVA (с, d)

1	Регресія	914433,3	10	91443,33	87,217	.000
	Залишок	203401,9	194	1048,463		
	Всього	1117835	204			
2	Регресія	912623,5	9	101402,6	96,357	.000
	Залишок	205211,7	195	1052,368		
	Всього	1117835	204			

а Предиктори: (константа) Фактор 1/6, Фактор 4/6, Фактор 2/6, Фактор 9/6, Фактор 7/6, Фактор 3/6, Фактор 8/6, Фактор 5/6, Фактор 6/6

б Предиктори: (константа) Фактор 1/6, Фактор 2/6, Фактор 9/6, Фактор 7/6, Фактор 3/6, Фактор 8/6, Фактор 5/6, Фактор 6/6

с Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

д Належність до групи = 6

Таблиця Р.13

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють у звичайних умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.810	.657	.643	45,487
2	.810	.657	.644	45,393
3	.810	.656	.646	45,299
4	.809	.655	.646	45,297

а Предиктори: (константа) Фактор 9/1, Фактор 1/1, Фактор 5/1, Фактор 4/1, Фактор 6/1, Фактор 2/1, Фактор 7/1, Фактор 8/1, Фактор 3/1

б Предиктори: (константа) Фактор 9/1, Фактор 1/1, Фактор 5/1, Фактор 6/1, Фактор 2/1, Фактор 7/1, Фактор 8/1, Фактор 3/1

с Предиктори: (константа) Фактор 9/1, Фактор 1/1, Фактор 5/1, Фактор 6/1, Фактор 2/1, Фактор 7/1, Фактор 3/1

д Предиктори: (константа) Фактор 1/1, Фактор 5/1, Фактор 6/1, Фактор 2/1, Фактор 7/1, Фактор 3/1

е Належність до групи = 1

Таблиця Р.14

ANOVA (e, f)

1	Регресія	894377,3	9	99375,26	48,030	.000
	Залишок	467600,3	226	2069,028		
	Всього	1361978	235			
2	Регресія	894230,7	8	111778,8	54,247	.000
	Залишок	467747	227	2060,559		
	Всього	1361978	235			
3	Регресія	894112,8	7	127730,4	62,246	.000
	Залишок	467864,8	228	2052,039		
	Всього	1361978	235			
4	Регресія	892109,3	6	148684,9	72,465	.000
	Залишок	469868,4	229	2051,827		
	Всього	1361978	235			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/1, Фактор 1/1, Фактор 5/1, Фактор 4/1, Фактор 6/1, Фактор 2/1, Фактор 7/1, Фактор 8/1, Фактор 3/1

б Предиктори: (константа) Фактор 9/1, Фактор 1/1, Фактор 5/1, Фактор 6/1, Фактор 2/1, Фактор 7/1, Фактор 8/1, Фактор 3/1

с Предиктори: (константа) Фактор 9/1, Фактор 1/1, Фактор 5/1, Фактор 6/1, Фактор 2/1, Фактор 7/1, Фактор 3/1

д Предиктори: (константа) Фактор 1/1, Фактор 5/1, Фактор 6/1, Фактор 2/1, Фактор 7/1, Фактор 3/1

е Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

f Належність до групи = 1

Таблиця Р.15

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють у звичайних умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.778	.605	.589	48,787
2	.778	.605	.591	48,702
3	.776	.603	.591	48,709
4	.775	.601	.590	48,740
5	.773	.597	.589	48,825

а Предиктори: (константа) Фактор 9/2, Фактор 2/2, Фактор 3/2, Фактор 8/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 5/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

б Предиктори: (константа) Фактор 2/2, Фактор 3/2, Фактор 8/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 5/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

с Предиктори: (константа) Фактор 2/2, Фактор 8/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 5/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

д Предиктори: (константа) Фактор 2/2, Фактор 8/2, Фактор 6/2, Фактор 5/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

е Предиктори: (константа) Фактор 2/2, Фактор 8/2, Фактор 6/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

ф Належність до групи = 2

Таблиця Р.16

ANOVA (f, g)

1	Регресія	824066,4	9	91562,93	38,470	.000
	Залишок	537911,3	226	2380,138		
	Всього	1361978	235			
2	Регресія	823552,4	8	102944	43,401	.000
	Залишок	538425,3	227	2371,917		
	Всього	1361978	235			
3	Регресія	821041,7	7	117291,7	49,437	.000
	Залишок	540935,9	228	2372,526		
	Всього	1361978	235			
4	Регресія	817971,7	6	136328,6	57,388	.000
	Залишок	544005,9	229	2375,572		
	Всього	1361978	235			
5	Регресія	813674,7	5	162734,9	68,263	.000
	Залишок	548302,9	230	2383,926		
	Всього	1361978	235			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/2, Фактор 2/2, Фактор 3/2, Фактор 8/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 5/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

б Предиктори: (константа) Фактор 2/2, Фактор 3/2, Фактор 8/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 5/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

с Предиктори: (константа) Фактор 2/2, Фактор 8/2, Фактор 7/2, Фактор 6/2, Фактор 5/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

д Предиктори: (константа) Фактор 2/2, Фактор 8/2, Фактор 6/2, Фактор 5/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

е Предиктори: (константа) Фактор 2/2, Фактор 8/2, Фактор 6/2, Фактор 1/2, Фактор 4/2

f Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

g Належність до групи = 2

Таблиця Р.17

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють у звичайних умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.801	.792	.772	55,342
2	.801	.792	.774	55,220
3	.800	.786	.776	55,216

а Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 1/3, Фактор 8/3, Фактор 5/3, Фактор 4/3, Фактор 6/3, Фактор 2/3, Фактор 3/3

б Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 8/3, Фактор 5/3, Фактор 4/3, Фактор 6/3, Фактор 2/3, Фактор 3/3

с Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 8/3, Фактор 5/3, Фактор 4/3, Фактор 6/3, Фактор 2/3, Фактор 3/3

д Належність до групи = 3

Таблиця Р.18

ANOVA (d, e)

1	Регресія	669799,9	9	74422,2	24,299	.000
	Залишок	692177,8	226	3062,7		
	Всього	1361977,6	235			
2	Регресія	669799,8	8	83725,0	27,458	.000
	Залишок	692177,8	227	3049,2		
	Всього	1361977,6	235			
3	Регресія	669799,6	8	86824,7	31,640	.000
	Залишок	692177,6	227	3027,5		
	Всього	1361976,6	235			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 1/3, Фактор 8/3, Фактор 5/3, Фактор 4/3, Фактор 6/3, Фактор 2/3, Фактор 3/3

б Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 8/3, Фактор 5/3, Фактор 4/3, Фактор 6/3, Фактор 2/3, Фактор 3/3

с Предиктори: (константа) Фактор 9/3, Фактор 7/3, Фактор 8/3, Фактор 5/3, Фактор 4/3, Фактор 6/3, Фактор 2/3, Фактор 3/3

д Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

е Належність до групи = 3

Таблиця Р.19

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи більше 5-ти років з високим рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють в особливих умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.817	.667	.654	44,810
2	.817	.667	.655	44,711
3	.817	.667	.657	44,614
4	.816	.666	.658	44,549
5	.815	.663	.656	44,640

а Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 5/4, Фактор 3/4, Фактор 7/4, Фактор 1/4, Фактор 2/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

б Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 5/4, Фактор 3/4, Фактор 7/4, Фактор 1/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

с Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 5/4, Фактор 7/4, Фактор 1/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

д Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 5/4, Фактор 1/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

е Предиктори: (константа) Фактор 5/4, Фактор 1/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

f Належність до групи = 4

ANOVA (f, g)

1	Регресія	908185,8	9	100909,5	50,256	.000
	Залишок	453791,8	226	2007,928		
	Всього	1361978	235			
2	Регресія	908185,8	8	113523,2	56,788	.000
	Залишок	453791,9	227	1999,083		
	Всього	1361978	235			
3	Регресія	908164	7	129737,7	65,181	.000
	Залишок	453813,6	228	1990,411		
	Всього	1361978	235			
4	Регресія	907500,2	6	151250	76,211	.000
	Залишок	454477,5	229	1984,618		
	Всього	1361978	235			
5	Регресія	903659,4	5	180731,9	90,698	.000
	Залишок	458318,3	230	1992,688		
	Всього	1361978	235			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 5/4, Фактор 3/4, Фактор 7/4, Фактор 1/4, Фактор 2/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

б Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 5/4, Фактор 3/4, Фактор 7/4, Фактор 1/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

с Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 5/4, Фактор 7/4, Фактор 1/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

д Предиктори: (константа) Фактор 9/4, Фактор 5/4, Фактор 1/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

е Предиктори: (константа) Фактор 5/4, Фактор 1/4, Фактор 6/4, Фактор 8/4, Фактор 4/4

ф Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

g Належність до групи = 4

Таблиця Р.21

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи більше 5-ти років з середнім рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють в особливих умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.809	.654	.641	45,635
2	.809	.654	.642	45,547
3	.808	.654	.643	45,484
4	.808	.652	.643	45,473
5	.805	.648	.641	45,631

а Предиктори: (константа) Фактор 9/5, Фактор 4/5, Фактор 2/5, Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 5/5, Фактор 1/5, Факотр 8/5, Фактор 6/5

б Предиктори: (константа) Фактор 9/5, Фактор 4/5, Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 5/5, Фактор 1/5, Факотр 8/5, Фактор 6/5

с Предиктори: (константа) Фактор 9/5, Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 5/5, Фактор 1/5, Факотр 8/5, Фактор 6/5

д Предиктори: (константа) Фактор 9/5, Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 1/5, Факотр 8/5, Фактор 6/5

е Предиктори: (константа) Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 1/5, Факотр 8/5, Фактор 6/5

f Належність до групи = 5

Таблиця Р.22

ANOVA (f, g)

1	Регресія	891310,8	9	99034,5	47,553	.000
	Залишок	470666,8	226	2082,6		
	Всього	1361978	235			
2	Регресія	891050,8	8	111381,3	53,689	.000
	Залишок	470926,9	227	2074,6		
	Всього	1361978	235			
3	Регресія	890285,2	7	127183,6	61,476	.000
	Залишок	471692,4	228	2068,8		
	Всього	1361978	235			
4	Регресія	888451	6	148075,2	71,610	.000
	Залишок	473526,7	229	2067,8		
	Всього	1361978	235			
5	Регресія	883084,2	5	176616,8	84,824	.000
	Залишок	478893,4	230	2082,1		
	Всього	1361978	235			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/5, Фактор 4/5, Фактор 2/5, Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 5/5, Фактор 1/5, Фактор 8/5, Фактор 6/5

б Предиктори: (константа) Фактор 9/5, Фактор 4/5, Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 5/5, Фактор 1/5, Фактор 8/5, Фактор 6/5

с Предиктори: (константа) Фактор 9/5, Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 5/5, Фактор 1/5, Фактор 8/5, Фактор 6/5

д Предиктори: (константа) Фактор 9/5, Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 1/5, Фактор 8/5, Фактор 6/5

е Предиктори: (константа) Фактор 7/5, Фактор 3/5, Фактор 1/5, Фактор 8/5, Фактор 6/5

ф Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

г Належність до групи = 5

Таблиця Р.23

**Результати обчислення множинної регресії
вимірюваних показників серед медичних працівників із стажем
професійної роботи більше 5-ти років з низьким рівнем соціальної
фрустрованості, які працюють в особливих умовах**

Модель	R	R квадрат	Скоректований R квадрат	Стд. помилка оцінки
1	.809	.655	.641	45,630
2	.809	.654	.642	45,540
3	.809	.654	.643	45,460
4	.808	.652	.643	45,476
5	.806	.650	.643	45,497
6	.804	.646	.640	45,657

a Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 6/6, Фактор 8/6, Фактор 2/6, Фактор 4/6, Фактор 3/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

b Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 8/6, Фактор 2/6, Фактор 4/6, Фактор 3/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

c Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 8/6, Фактор 2/6, Фактор 4/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

d Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 2/6, Фактор 4/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

e Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 4/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

f Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 4/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6

g Належність до групи = 6

ANOVA (g, h)

1	Регресія	891420,3	9	99046,7	47,570	.000
	Залишок	470557,4	226	2082,112		
	Всього	1361978	235			
2	Регресія	891197,6	8	111399,7	53,715	.000
	Залишок	470780	227	2073,921		
	Всього	1361978	235			
3	Регресія	890782,8	7	127254,7	61,576	.000
	Залишок	471194,9	228	2066,644		
	Всього	1361978	235			
4	Регресія	888392	6	148065,3	71,596	.000
	Залишок	473585,6	229	2068,06		
	Всього	1361978	235			
5	Регресія	885879	5	177175,8	85,592	.000
	Залишок	476098,7	230	2069,994		
	Всього	1361978	235			
6	Регресія	880439,3	4	220109,8	105,589	.000
	Залишок	481538,3	231	2084,582		
	Всього	1361978	235			

а Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 6/6, Фактор 8/6, Фактор 2/6, Фактор 4/6, Фактор 3/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

б Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 8/6, Фактор 2/6, Фактор 4/6, Фактор 3/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

с Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 8/6, Фактор 2/6, Фактор 4/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

д Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 2/6, Фактор 4/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

е Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 4/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6, Фактор 5/6

ф Предиктори: (константа) Фактор 9/6, Фактор 4/6, Фактор 7/6, Фактор 1/6

g Залежна змінна: інтегральна оцінка психологічного благополуччя

h Належність до групи = 6

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки особистості [Текст] : монографія / О.В. Лазорко, – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 440 с.
2. Лазорко О.В. Професійно-екологічний простір: ознаки особистісної безпеки та соціальної зрілості / О.В. Лазорко. – Вісник Черніг. нац. пед. ун-ту. – Випуск 121. – Т. 1. Серія «Психологічні науки». – Чернігів, 2014. – С. 198-202.
3. Лазорко О.В. Професійна безпека: емпатійні резерви самореалізації майбутніх фахівців соціономічних професій / О.В. Лазорко. – Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – Луганськ, 2014. – № 3(35). – С. 217-225.
4. Lazorko O.V. Psychosynergetic dimension of professional growth of personality / O.V. Lazorko. – European humanities studies: State and Society. – 2014-2015. – Issue 3. – P. 61-71.
5. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: адаптаційний вимір / О.В. Лазорко. – Психологічні перспективи. – Випуск 25. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2015. – С. 130–141.
6. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в особливих умовах діяльності: теоретична експлікація проблеми / О.В. Лазорко. – Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – 2015. – № 1(36). – С. 221-235.
7. Лазорко О. Свідомість індивіда як індикатор професійної безпеки особистості / Ольга Лазорко. – Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. Серія «Психологія» / ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), І. Галян (ред. розділу) та ін. – Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. – Випуск 35. – С. 26-36.
8. Лазорко О.В. Соціальна компетентність старшокласника в перспективній реальності моделювання його професійної безпеки / О.В. Лазорко. – Науковий журнал «Молодий вчений», № 9 (24) вересень, 2015. – Ч. 2. – С. 126-130.

9. Лазорко О.В. Соціально-фрустраційний вимір професійної безпеки в період вибору професії / О.В. Лазорко – Наука і освіта: наук.-практ. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – 2015. – № 10. – С. 80–85.

10. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: категоріально-методологічний статус феномену / О.В. Лазорко. – Психологія особистості : науковий журнал. – 2015. – № 1(6). – С. 139-149.

11. Лазорко О.В. Ставлення до здоров'я у прогностичному вимірі професійної безпеки особистості / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – № 2 (8) – С. 138-143.

12. Лазорко О.В. Задоволеність працею як особистісний ресурс професійної безпеки фахівців стресогенних професій / О.В. Лазорко – Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 41-47.

13. Лазорко О.В. Готовність до вікових змін фахівців стресогенних професій: адаптація, стагнація, акмереалізація / О.В. Лазорко – Вісник Чернігів. нац. пед. ун-ту. Серія «Психологічні науки» – Вип. 128. – Чернігів, 2015. – С. 151-155.

14. Лазорко О.В. Прогностические резервы профессиональной безопасности в период выбора профессии / О.В. Лазорко. – Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск : «Редакция журнала научных публикаций аспирантов и докторантов», 2015. – № 8 (110). – С. 73-78.

15. Лазорко О.В. Мотиваційна атрибуція ознак соціальної стратифікації та професійна безпека оптантів / О.В. Лазорко. – Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна ; серія «Психологія». –Харків, 2016. – Вип. 59. – С. 109-113.

16. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в період активної професійної реалізації / О.В. Лазорко. – Вісник Одеського нац. ун-ту ім.

І.І. Мечнікова ; серія «Психологія». – Одеса : Астропринт, 2016. – Том 21. – Вип. 1 (39). – С. 131-139.

17. Лазорко О.В. Професійне самовизначення, резерви і безпека особистості / О.В. Лазорко – Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – № 1 (9) – С. 48-53.

18. Лазорко О.В. Координати психологічного благополуччя професійної реалізації фахівців в різних умовах праці / О.В. Лазорко. – Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Додаток 3 до Вип. 36. – Том III (19) : тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2016. – С.131-139.

19. Лазорко О.В. Стратегії самоствердження у переживанні соціальної фрустрованості сучасного студента: ознаки життєвої збалансованості і професійної безпеки / О.В. Лазорко // Психологічні перспективи. – Випуск 28. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2016. – С. 164-175.

20. Лазорко О.В. Психозахисна детермінація професійного самозбереження фахівців стресогенних професій / О.В. Лазорко. – Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – Випуск 34. – Кам'янець-Подільський : «Аксиома», 2016. – С. 304-316.

21. Лазорко О.В. Соціальна зрілість як інтегративний модуль професійної безпеки сучасних студентів / О.В. Лазорко. – Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 59-64.

22. Лазорко О. Копінг-ресурси забезпечення професійної безпеки медичного працівника / О. Лазорко // Вісник Нац. академії Держ. прикордон. служби України. Серія : Психологія. – 2016. – Вип. 3. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2016_3_9.

23. Лазорко О.В. Емоційний профіль психологічного благополуччя студентської молоді / О.В. Лазорко. – Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. – Серія: Психологічні науки. – Херсон, 2016. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 91-96.

24. Лазорко О.В. Професійне здоров'я у вимірі забезпечення особистісної безпеки фахівця / О.В. Лазорко [Olha V. Lazorko. Occupational health in the dimension of providing personal security of specialist] // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 2 (14) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 171-184.

25. Лазорко О.В. Прогностичні детермінанти професійної безпеки особистості в період професійного навчання / О.В. Лазорко [Olha V. Lazorko. Prognostic determinants of individual occupational safety during vocational training] // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 4 (16) – co-publ.: Publishing office: Accent graphics communications – Hamilton, ON, 2016. – P. 81-99.

26. Lazorko O.V. Occupational health of specialists of stressful professions: personality resources of emotional resistance / O.V. Lazorko. – American Journal of fundamental & experimental research. – Issue: 3 (3). – New York NY, USA, 2016. – P. 37-46. ; режим доступу: <http://journal.ua-usa.org>

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Лазорко О.В. Социальное измерение безопасности человека в условиях психотравмирующих ситуаций / О.В. Лазорко // Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини : мат. Всеукр. наук.-практ. конф. ; (28-29 листопада 2014 р.) / відп. ред. Хомуленко Т. Б. – Харків : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2014. – С. 186-188.

2. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості в емоційно-напружених умовах діяльності / О.В. Лазорко. – Особистість в екстремальних умовах : зб. ст. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (20 травня 2015 р.). – Львів, 2015. – С. 12-18. ; режим доступу: <http://ubgd.lviv.ua/moodle/mod/folder/view.php?id=9494>

3. Лазорко О.В. Професійна безпека у динаміці життєвого шляху фахівця / О.В. Лазорко // Психологія професійної безпеки особистості : мат. міжнар. наук.-практ. конф. ; (20-21 березня 2015 р.) – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – С. 117-121.

4. Лазорко О.В. Профессиональная безопасность: аспекты психологического консультирования / О.В. Лазорко. – Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире : сб. науч. трудов участников II Междунар. науч.-практ. конф. ; (23-24 апреля 2015 г.) / под общ. ред. Н.Б. Карабущенко, Н.Л. Сунгуровой. – Москва : РУДН, 2015. – С. 223-227.

5. Лазорко О.В. Професійна безпека: детермінаційні ознаки соціальної стратифікації в період ранньої професіоналізації особистості / О.В. Лазорко // Актуальні проблеми теорії та практики психологічної допомоги. – Мат. VII Харк. міжнар. психол. читань ; (25-26 листопада 2015 р.). – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 65-68.

6. Лазорко О.В. Просоціальна активність фахівців допомагаючих професій: ризики професійних деструкцій / О.В. Лазорко // Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе : сб. мат. междунар. науч.-практ. конф. ; (19-20 мая 2016 г.) / под ред. И.Е. Валитовой. – Брест : Брест. гос. ун-т имени А.С. Пушкина, 2016. – С. 262-266.

7. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки: наукові інтенції обґрунтування і дослідження / О.В. Лазорко. – Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя : зб. наук. ст. за мат. міжнар. наук.-практ. конф. ; (7 квітня 2016 р.) / гол. ред. Ж.П. Вірна. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 233-237.

8. Лазорко О.В. Самоактуалізація як мотиваційний чинник суб'єкта професійного становлення особистості / О.В. Лазорко. – Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. ; (26-27 травня 2016 р.) / за ред. Овчаренко О.В. – Електрон. дані. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2016. – С. 56-59.

9. Лазорко О.В. Рання професіоналізація дитини: психоаналітичний огляд забезпечення особистісної безпеки / О.В. Лазорко // Actual questions and problems of development of social sciences : proceedings of the conference ; (June 28-30, 2016). – Kielce : Holy Cross University, 2016. – С. 10-13.

10. Лазорко О.В. Феномен професійної безпеки: категоріально-понятійні пріоритети і принципи інтерпретації / О.В. Лазорко. – Развитие науки в XXI веке : сб. статей науч.-инфор. центра «Знание» по мат. XIV междунар. заоч. науч.-практ. конф. : 3 часть. – Х. : научно-информационный центр «Знание», 2016. – С. 93-98.

11. Лазорко О.В. Синергетичний ефект професійного самовизначення особистості / О.В. Лазорко. – Технології роботи психолога в організації : тези III Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – С. 39-41.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Психологія професійної безпеки: технології конструктивного самозбереження особистості [Текст] : колективна монографія / О. Лазорко, Ж. Вірна, Л. Акімова [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 588 с. (Розділ 1.1. Професійна безпека особистості в системі психологічних явищ (С. 8-29)).

2. Психологія професійної компетентності медичних сестер: адаптаційний вимір [Текст] : колективна монографія / О.В. Лазорко, П.Д. Гайдучик, А.М. Лазько [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 220 с. (Розділ 1.1. Професійне здоров'я фахівця: психологічні ознаки професійної безпеки особистості (С. 6-28)).

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

Результати проведеного дослідження доповідалися автором на:

– *міжнародних науково-практичних конференціях*: «Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини» (Харків, 2014); «Психологія професійної безпеки особистості» (Луцьк, 2015); «Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології» (Луцьк, 2015); «Актуальные проблемы психологии и педагогики в современном мире» (Москва, 2015); «Проблема особистості у сучасній психології: теорія, методологія, практика» (Одеса, 2015); «Актуальні проблеми психології особистості і міжособистісних відносин» (Кам'янець-Подільський, 2016); «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2015, 2016); VII Харківських міжнародних психологічних читаннях «Актуальні проблеми теорії та практики психологічної допомоги» (Харків, 2015); «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки» (Одеса, 2015); «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016); «Развитие науки в XXI веке» (Харків, 2016); «Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе» (Брест, 2016); «Actual questions and problems of development of social sciences» (Kielce, 2016);

– *всеукраїнських наукових заходах*: П'ятих Сіверянських соціально-психологічних читаннях (м. Чернігів, 2014); «Особистість в екстремальних умовах» (Львів, 2015); «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2015); «Сучасна особистість: психологічні межі, життєвий шлях, самореалізація» (Черкаси, 2016); «Технології роботи психолога в організації» (Запоріжжя, 2016).

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел. (0332) 24-10-07, факс (0332) 72-01-23
e-mail: post@eenu.edu.ua, web: http://www.eenu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125102

13.03.2017 № 03-28/02/730 Г

на № _____ від _____

У спеціалізовану вчену раду Д 64.051.08
ХНУ ім. В.Н. Каразіна

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лазорко Ольги Валеріївни «Психологія безпеки особистості як суб'єкта
професіоналізації» із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології**

Лазорко Ольга Валеріївна, докторантка кафедри загальної та соціальної психології впроваджувала результати дисертаційного дослідження за темою «Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації» із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри загальної та соціальної психології та щорічних звітних наукових конференціях факультету психології, що відображено у серії публікацій апробаційного змісту:

1. Лазорко О.В. Професійна безпека особистості: адаптаційний вимір / О.В. Лазорко. – Психологічні перспективи. – Вип. 25. – Луцьк : СХУ ім. Лесі Українки, 2015. – С. 130–141.

2. Лазорко О.В. Професійна безпека у динаміці життєвого шляху фахівця / О.В. Лазорко // Психологія професійної безпеки особистості : мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 20-21 березня 2015 р.) – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – С. 117-121.

3. Лазорко О.В. Психологія професійної безпеки: наукові інтенції обґрунтування і дослідження / О.В. Лазорко. – Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя : зб. наук. ст. / [гол. ред. Ж. Вірна]. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 233-237.

4. Лазорко О.В. Стратегії самоствердження у переживанні соціальної фрустрованості сучасного студента: ознаки життєвої збалансованості і професійної безпеки / О.В. Лазорко // Психологічні перспективи. – Випуск 28. - Луцьк : СХУ ім. Лесі Українки, 2016. - С. 164-175.

Дисертація виконувалася в межах наукової теми кафедри загальної та соціальної психології «Методологія і практика дослідження особистості» та є складовою комплексної науково-дослідної теми «Психологія професіоналізації особистості: технології професійного самозбереження в практиці» (номер державної реєстрації 0113U002217), що координується Міністерством освіти і науки України. Теоретичні ідеї та практичні здобутки емпіричного дослідження О.В. Лазорко, що відображені у дисертаційному дослідженні, використовуються у дослідницьких проектах студентів та аспірантів факультету психології. Результати дисертаційного дослідження О.В. Лазорко використовуються при викладанні курсів «Загальна психологія», «Психодіагностика», «Диференціальна психологія», «Психологія праці та інженерної психологія».

**Перший проректор,
проректор з адміністрування та розвитку**

 проф. А.В. Цось

Вик.:
проф. Л.В. Засккіна
(0332) 24-93-92

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Тел. 3-36-10
E-mail chnpu @ chnpu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125674

26.12.2016 № 45

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук Лазорко Ольги Валеріївни «Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації» із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Під час роботи над дисертаційним дослідженням О.В. Лазорко брала участь у наукових заходах кафедри загальної, вікової та соціальної психології, на яких розглядалися питання розробки концептуальної структурно ієрархічної моделі професійної безпеки особистості та у наукових заходах факультету, зокрема вона є активним учасником Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2014, 2015), що відображено у підготовлених фахових публікаціях Вісника Чернігівського національного університету (серія: Психологічні науки. Випуски 121 та 128). Отримані нею результати та висновки дисертаційного дослідження чітко демонструють інноваційний підхід у вирішенні зазначеної проблеми. Дисертанткою обґрунтовано основні методологічні принципи вивчення професійної безпеки особистості (системний, суб'єктний, синергетичний); визначені концептуальні позиції визначення психологічного змісту професійної безпеки особистості як цілісного соціокультурного феномену та розроблено оригінальний варіант емпірично-діагностичного вивчення феномену засобом діагностики суб'єктних, змістових та якісних характеристик фахівця за такими параметрами як сфера функціонування працівника, вікові особливості професійної періодизації та умови праці фахівця.

Презентовані дисертанткою матеріали, де висвітлені основні результати та висновки проведеного дослідження, використовуються у навчальній роботі із студентами спеціальності «Психологія» при викладанні дисциплін «Загальна психологія», «Психологія», «Психогігієна», «Інженерна психологія».

Перший проректор,
проректор з науково-педагогічної роботи,
доктор історичних наук, професор

Скок А.Г.
670-477

В.О. Дятлов

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Ужгородська, 26, м. Мукачево, 89600, телефон/факс (03131) 2-11-09
E-mail: www.msu.edu.ua, info@msu.edu.ua, код ЄДРПОУ 36246368

№ 2866
Від «09» 12 2016р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лазорко О.В.

«Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації»
поданого на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Під час роботи над дисертаційним дослідженням Лазорко О.В. брала участь у наукових заходах кафедри психології Мукачівського державного університету, на яких розглядалась концепція вивчення феномену професійної безпеки особистості. Отримані дисертанткою результати та висновки дослідження демонструють інноваційний підхід у постановці та вирішенні проблеми вивчення професійної безпеки особистості із урахуванням сфери функціонування працівника, вікових особливостей професійної періодизації та умов (звичайних та особливих) праці фахівця.

Дисертанткою обґрунтовано феномен професійної безпеки особистості та уточнено аспекти вивчення професійної безпеки особистості як інтегративної синергетичної системи засобом контитування її субстрактної і параметричної складності та динамічної неоднорідності функціонування.

Презентовані О.В. Лазорко матеріали, де висвітлені основні результати та висновки проведеного дослідження використовуються у навчальній роботі із студентами спеціальності 053 «Психологія» при викладанні дисциплін «Психологія професійної діяльності та психологічна діагностика організацій», «Робота психолога з людьми, що перебувають в екстремальних ситуаціях», «Психологія професійного вигорання і професійних деформацій», а саме апробовано розроблені та впровадженні теми змістових модулів програми.

Отримані результати дослідження можна рекомендувати до подальшого впровадження у навчально-виховний комплекс вищих навчальних закладів України

Результати дисертаційного дослідження Лазорко О.В. обговорені на засіданні кафедри психології Мукачівського державного університету (протокол №5 від 17.11.2016р.)

Перший проректор

Гоблик В.В.

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, МСП-41, 69600, Україна
тел.: (061) 764-45-46, факс: (061) 228-75-08, e-mail: zv@znu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 02125243

12.12.2016 № 01-15/306
на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук Лазорко Ольги Валеріївни
«Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації»
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Лазорко Ольга Валеріївна впроваджувала теоретичні та емпіричні результати дисертаційного дослідження «Психологія професійної безпеки особистості» на засіданнях науково-методологічного семінару кафедри практичної психології. Нею презентовані теоретико-методологічні позиції вивчення феномену професійної безпеки у сучасній психологічній науці, конкретизовано основні методологічні принципи вивчення професійної безпеки особистості (системний, суб'єктний, синергетичний); визначено концептуальні позиції визначення психологічного змісту професійної безпеки особистості як цілісного соціокультурного феномену.

О.В. Лазорко є активним учасником наукових заходів кафедри практичної психології, що відображено у публікаціях апробаційного змісту (Лазорко О.В. Синергетичний ефект професійного самовизначення особистості / О.В. Лазорко. – Технології роботи психолога в організації : тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених. -Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – С. 39-41).

Висвітлені дослідницею основні теоретичні ідеї та практичні елементи проведеного дослідження, успішно використовуються у науково-дослідницьких проектах викладачів та аспірантів кафедри практичної психології. Також результати емпіричного дослідження щодо пріоритетних аспектів конструктивного самозбереження особистості жінки з різним соціальним статусом, можуть бути використані при підготовці навчальних посібників для студентів психологічних спеціальностей. Результати дисертаційного дослідження О.О. Віговської застосовуються у навчальних дисциплінах «Психологія організації», «Психологія здоров'я» та «Психологія особистості» для студентів психологів факультету соціальної педагогіки та психології.

Результати впровадження доповідалися і обговорювалися на засіданні кафедри практичної психології Запорізького національного університету (протокол № 5 від 06.12.2016) й одержали позитивну оцінку співробітників кафедри.

Проректор з наукової роботи

Г.М. Васильчук

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел. (0342) 75-23-51, факс: (0342) 3-15-74

e-mail inst@pu.if.ua Код ЄДРПОУ 02125266

09.12.2016 № 01-15/03-451

На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лазорко Ольги Валеріївни «Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації»
за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології
на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Лазорко Ольга Валеріївна представляла основні розділи дисертаційного дослідження «Психологія професійної безпеки особистості» на засіданнях науково-методологічного семінару кафедри педагогічної та вікової психології, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Отримані результати та висновки дисертаційного дослідження репрезентують авторський підхід до тлумачення професійної безпеки особистості як сукупності поточного стану та факторів, які характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дозволяє їй підтримувати гідний рівень життя; виокремлено в структурі суб'єктно-особистісних характеристик виокремлено такі підструктури, як спрямованість особистості, проєкції життєвого шляху, здібності, темперамент і характер; психічні процеси і стани та досвід суб'єкта; визначено параметри соціально-особистісних характеристик фахівця – сфера функціонування працівника, вікові особливості професійної періодизації та умови праці фахівця; встановлено суб'єктно-особистісні та соціально-особистісні особливості осіб, які відрізняються за параметрами сфери функціонування працівника (сфери вибору професії, професійного навчання, професійної адаптації, власне професійної реалізації, професійної переорієнтації); віковим діапазоном професійного становлення (стадії опанта, адепта, адаптанта, інтернала, майстра, авторитета і наставника) та умовами праці (нормальні, складні, особливі).

Лазорко О.В. брала активну участь у роботі всеукраїнського наукового семінару «Методологічні проблеми психології особистості» (2015), що відображено у публікації фахового часопису, що видається на кафедрі (Професійна безпека особистості: категоріально-методологічний статус феномену / О.В. Лазорко. – Психологія особистості : науковий журнал. – 2015. - № 1(6). – С. 139-149.).

Презентовані матеріали дисертації використовуються у навчальній роботі зі студентами психологічного відділення філософського факультету спеціалізації «Психологічне консультування». У цілому констатуємо, що результати впровадження науково-методичних розробок дисертантки дають підстави стверджувати, що вони є значущими у сфері успішного професійного розвитку особистості і можуть бути використані у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів.

Проректор з наукової роботи

Виконавець: Семенюк Ю.С.
+38(0342)596136

А.В. Загороднюк

УКРАЇНА

**ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я**

 вул. Степана Бандери, 5, м. Луцьк, 43025, тел./факс (0332) 241 581, 243 559
 e-mail: uoz@uoz.volyn.ua, код ЄДРПОУ 23254447

14.08.17 № 836/15/2-17

У спеціалізовану вчену раду
ХНУ імені В.Н.Каразіна

на № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лазорко Ольги Валеріївни
«Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації»
на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології**

Дисертаційне дослідження Лазорко Ольги Валеріївни «Психологія професійної безпеки особистості» віднайшло реалізаційно-впроваджувальну практику у Волинській обласній клінічній лікарні, Волинській обласній інфекційній лікарні, Комунальному закладі «Луцький центр первинної медико-санітарної допомоги № 2» та Луцькій міській дитячій поліклініки, на базі яких проведено емпірико-діагностичний зріз на вибірці лікарів та медичних працівників середньої ланки (n=441).

Лазорко Ольга Валеріївна чітко сконструювала програму емпірико-діагностичного дослідження, підготувала методичне забезпечення щодо опитування медичних працівників. Нею систематизовано велику кількість емпіричного матеріалу, з результатами інтерпретації якого, вона неодноразово виступала на навчально-методичних семінарах для медичних працівників цих закладів, де представляла обґрунтування наукової концепції, результати проведеного дослідження та емпіричні референти професійної безпеки фахівців, які працюють у звичайних та особливих умовах через констатувальний опис їх суб'єктно-особистісних та соціально-особистісних характеристик. Також авторка презентувала основні розділи монографії, присвячені професійній компетентності медичних сестер (Психологія професійної компетентності медичних сестер: адаптаційний вимір [Текст] : колективна монографія / О.В. Лазорко, П.Д. Гайдучик, А.М. Лазько [та ін.] ; за ред. Ж. Вірної. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – 220 с.).

Заступник начальника

В.Руцький

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І.І. МЕЧНИКОВА
65082, Україна, м. Одеса, вул. Дворянська, 2 тел. (048) 723-52-54
E-mail: rector@onu.edu.ua факс (048) 723-35-15

07. 12. 2016 № 06. 08 - 01 - 2525

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лазорко О.В. «Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації»
на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Під час роботи над дисертаційним дослідженням Лазорко О.В. брала участь у наукових заходах кафедри соціальної і прикладної психології, на яких розглядалися питання професійної безпеки особистості, зокрема вона є активним учасником міжнародної науково-практичної конференції «Соціальні, психологічні та політичні проблеми транскордонної безпеки» (2015), що відображено у підготовленій фаховій публікації у виданні «Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова; серія «Психологія», Том 21, Вип. 1 (39). Отримані нею результати та висновки дисертаційного дослідження чітко окреслюють авторський підхід до вивчення проблеми професійної безпеки особистості; нею розроблено концептуальну структурно-ієрархічну модель професійної безпеки особистості та виокремлено основні структурні та функціональні характеристики досліджуваного феномену як інтегративної синергетичної системи; визначено вихідні суб'єктні, змістові та якісні характеристики особистості фахівця, які відповідають інтерпретаційному змісту суб'єктного, системного і синергетичного підходів.

Презентовані дисертантом матеріали, де висвітлені основні результати та висновки проведеного дослідження використовуються у навчальній роботі із студентами спеціальностей «Психологія» при викладанні дисциплін «Психологія професійної діяльності», «Інженерна психологія», «Соціальна психологія», а також спеціальності «Політологія» при викладанні дисципліни «Соціальна психологія».

Проректор
з науково-педагогічної роботи

О.В. Запорожченко

УКРАЇНА
ЛУЦЬКА МІСЬКА РАДА
УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ

вул. Шевченка, 1,
м. Луцьк, 43025
Тел.(0332) 724800,
факс (0332) 724800

E-mail: uo_lutsk@ukr.net

Web: [http:// www.osvitam.lutsk.ua](http://www.osvitam.lutsk.ua)

Код ЄДРПОУ 02141673

27.12.2016 № 16.1-12/2168

На № _____ від _____

Спеціалізована вчена рада
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лазорко Ольги Олексіївни
«Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації»
на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології**

Докторантка кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Лазорко Ольга Валеріївна проводила емпірико-діагностичне дослідження на базі випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів м. Луцька (НВК № 20, № 22, № 24) (n=160). Авторкою розроблено систему методів і підходів до емпіричного дослідження професійної безпеки особистості в старшому шкільному віці, підбрано та розроблено надійний психодіагностичний інструментарій, що дозволяє діагностувати суб'єктні, змістові та якісні характеристики учнів старших класів.

Лазорко О.В. розроблено концептуальну структурно-ієрархічну модель професійної безпеки особистості та визначено її основні методологічні позиції та принципи побудови; виокремити основні структурні та функціональні характеристики досліджуваного феномену як інтегративної синергетичної системи; та представлено загальну концепцію дослідження (організація та методи дослідження) в період ранньої оптації. Протягом діагностичної роботи з учнями, усі етапи її здійснення були чітко організовані – від первинного вивчення й обробки отриманих даних до представлення показників інтерпретації результатів, які обговорювалися на навчально-методичних заняттях вчителів та психологів шкіл.

Начальник управління освіти

Олег Гребенюк

